

**COLLOQUIA RUSSICA
SERIES I, VOL. 9**

**RUS' AND POLAND
(10th–14th CENTURIES)**

COLLOQUIA RUSSICA

Series I, vol. 9

Rus' and Poland (10th–14th centuries)

Publication from the 9th
International Scientific Conference,
Przemyśl, 5th–8th December, 2018

Edited by
Vitaliy Nagirnyy
and Tomasz Pudłocki

Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”
Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu

Kraków 2019

Editorial board:

Igor Danilevskyy (Moscow), Đura Hardi (Novi Sad),
Ptryk Kuc (Krakow), Aleksey Martyniuk (Minsk),
Adam Mesiarkin (Bratislava), Norbert Mika (Warsaw),
Vitaliy Nagirnyy (Krakow) – editor, Tomasz Pudłocki (Krakow) – editor,
Myroslav Voloshchuk (Ivano-Frankivsk)

Reviewers:

Leontiy Voytovych (Lviv), Mariusz Bartnicki (Lublin)

Revision, translation and stenographic recording:
Magdalena Frączek, Halyna Poslavska, Yanina Ryier,
Arkadiusz Siwko, Andriy Stasiuk

Desktop publishing:

Inter Line SC, Piotr Hrehorowicz, Małgorzata Punzet

On cover:

front page:

The obverse of the medieval encolpion from Andrzej Koperski's excavations in Przemyśl,
photo by Magdalena Kośmider-Krzemińska

last page:

map „Rus' and Poland in the end of the 10th – the first half of the 11th c.”,
by Stsiapan Tsemuschau

Editorial board might not share contributors views and their opinions
are not to be identified with Editorial board's outlook.

Copying and reprinting without written permission
from the Editorial board is forbidden

©Copyright by the Jagiellonian University

©Copyright by Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”

©Copyright by Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu
Krakow 2019

ISSN 2353-219X

ISBN 978-83-61329-25-1

ISBN 978-83-66304-19-2

Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”
z siedzibą w Instytucie Historii UJ
ul. Gołębia 13, 31-007 Kraków
www.iagellonica.com.pl

Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu
ul. Kościuszki 7, 37-700 Przemyśl
www.tpn.przemysl.pl
tpntpn@wp.pl

COLLOQUIA RUSSICA

Seria I, tom 9

Ruś a Polska (X–XIV wiek)

Materiały IX Międzynarodowej
Konferencji Naukowej
Przemyśl, 5–8 grudnia 2018 r.

Redaktorzy
Vitaliy Nagirnyy
i Tomasz Pudłocki

Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”
Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu

Kraków 2019

Contens

Preface	11
Przedmowa	14
The list of the participants of the conference	17

CHAPTER I: STUDIES

Andrzej Koperski, <i>Pograniczny charakter obrządku pogrzebowego na przykładzie wczesnochrześcijańskich nekropolii odkrytych w Przemysłu</i>	21
--	----

Степан Темушев, <i>Территориальные трансформации на русско-польском пограничье в конце X – первой половине XI века</i>	41
--	----

Artem Papakin, <i>Importy czy łupy z Rusi? Problem pochodzenia „wielkopolskich” hełmów X – początku XI wieku</i>	55
--	----

Simon Malmenvall, <i>The Image of the „Polish Factor” in the Sources on Boris and Gleb</i>	69
--	----

Marek Mika, <i>„...в пустыню межю Лахы и Чехы...”, czyli gdzie zmarł wielki książę kijowski Światopełk Włodzimierzowicz?</i>	81
--	----

Aleksandr Musin, <i>Polska Piastów i Ruś Rurykowiczów: nieuniknioność niemożliwych porównań (niektóre uwagi do badań komparatystycznych nad średniowieczną Europą Środkowo-Wschodnią)</i>	95
---	----

Arkadiusz Siwko, <i>Pomiędzy Dnieprem, Prypecią i Wisłą: księstwo turowskie na międzynarodowych szlakach handlowych</i>	123
---	-----

Marius Ščavinskas, <i>Балтские воины в контексте отношений Руси и Польши в XI–XII вв.</i>	135
---	-----

Игорь Данилевский, <i>Образ поляков в древнерусской домонгольской литературе</i>	157
--	-----

- Дмитрий Добровольский, *Христиане или латинники: религиозный аспект восприятия поляков русскими книжниками XI–XIII вв.*..... 169
- Мария Лавренченко, *Титулы и эпитеты правителей в русских летописях и польских хрониках XI–XIII вв.* 183
- Vitaliy Nagirnyu, *Antroponimizacja etnonimu „Ляхи” na Rusi w XI–XIII w.* 197
- Василий Матвеев, *Керамические мозаики в декоре полов храмов Руси и Польши в XI–XIII вв. Вопрос о взаимном влиянии*..... 207
- Aleksandra Sulikowska-Bełczowska, *Wspólna tradycja. Kult Bogurodzicy i ikonografia maryjna na Rusi i w Polsce między X a XIV wiekiem – zarys problemu*..... 221
- Алексей Мартынюк, *Русь и Польша на Эбсторфской карте XIII века: к вопросу о механизме ментальной картографии Средневековья*..... 233
- Филипп Подберёзкин, *Христианские князья и духовные ордена: общее и различное во взаимоотношениях полоцкого князя Владимира и мазовецкого князя Конрада с пилигримами в Ливонии и Пруссии (первая половина XIII века)*..... 243
- Олександр Головка, *Мазовецьке князівство в політиці волинських князів Данила і Василька Романовичів (40-ві – перша половина 50-х рр. XIII ст.)*..... 255
- Діана Бугай, *„И блашеть Ворота прошли”: про битву руських та польських військ 1266 р.*..... 269
- Ілля Паршин, *Вплив мору та голоду на перебіг русько-польських конфліктів XII–XIV століть* 279
- Андрій Федорук, *Чому руські й польські війська не брали участі в битві під Мюльдорфом 1322 р.?*..... 287
- Тимур Горбач, *Чи галицько-волинське рицарство брало участь у польсько-орденській війні 1327–1332 рр.?* 307
- Янина Риер, *Образ Гедимина в польських и немецких хрониках и белорусско-литовском летописании* 317
- Marcin A. Klemenski, *Przywilej Kazimierza Wielkiego o wolnym handlu z Rusią dla Świdnicy z 1345 r.*..... 329

Андрій Стасюк, <i>Францисканці в контексті руської політики Казимира III</i>	337
Ігор Скочиляс, <i>Рецепція латинського „jus patronatus” у руських землях Королівства Польського (нові тези до старої історіографічної дискусії)</i>	345

CHAPTER II: DEBATES

Debate I. <i>Ruthenians in Poland and Poles in Rus' in 11th–13th centuries</i>	359
--	-----

CHAPTER III: LITERATURE REVIEW

Алексей Толочко, <i>Очерки начальной руси</i> , лит. ред. С. Гайдук, Київ–Санкт-Петербург: Лаурус, 2015, 336 с. [Aleksiej Tołoczko, <i>Szkice początkowej rusi</i> , red. lit. S. Gajduk, Kijów–Sankt-Petersburg: Larus, 2015, 336 s.] – Sylwia Marszałek	375
---	-----

Przemysław Urbańczyk, <i>Co się stało w 1018 roku?</i> , Poznań: Zysk i S-ka 2018, 160 s. [Пшемислав Урбаньчик, <i>Що сталося в 1018 році?</i> , Познань: Zysk i S-ka 2018, 160 с.] – Артем Папакін.....	376
--	-----

<i>Polska, Ruś i Węgry: X–XIV wiek</i> , red. D. Dąbrowski, A. Jusupović, T. Maresz, Kraków 2018, 325 s. (Seria: <i>Monografie Pracowni badań nad dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy</i> , t. 5) [Польща, Русь і Угорщина: X–XIV ст., ред. Д. Домбровський, А. Юсупович, Т. Мареш, Краків 2018, 325 с. (Серія: <i>Монографії Центру досліджень історії Русі Університету Казимира Великого у Бидгощі</i> , т. 5)] – Віталій Нагірний.....	378
---	-----

Вадим Аристов, <i>Алексей Шахматов и раннее летописание. Метод, схема, традиция</i> , Киев: Laurus, 2018, 316 с. [Вадим Аристов, <i>Олексій Шахматов і раннє руське літописання. Метод, схема, традиція</i> , Київ: Laurus, 2018, 316 с.] – Віталій Нагірний.....	379
---	-----

И(горь) Н. Данилевский, <i>Историческая текстология: учебное пособие</i> , Москва: Издательский дом высшей школы экономики, 2018, 557 с. [I(gor) N. Danilewskij, <i>Tekstologia historyczna: przewodnik naukowy</i> , Moskwa: Dom Wydawniczy Wyższej Szkoły Ekonomicznej, 2018, 557 s.] – Norbert Mika	381
--	-----

<i>Середньовічна Русь: проблеми термінології</i> , за ред. Мирослава Волощука і Віталія Нагірного, Івано-Франківськ–Краків 2018, 355 с. (Серія: <i>Colloquia Russica. Series II</i> , vol. 4) – Константин Ерусалимский.....	384
--	-----

Radosław Liwoch, *Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemieckiego w latopisowym Pleśniku (Podhorce na Ukrainie)*, Kraków 2018, 168 s. [Радослав Лівох, *Пам'ятки із розкопок Теодора Нечуя-Земєнцького у літописному Пліснеську (Підгірці в Україні)*, Краків 2018, 168 с.] – Андрій Стасюк 390

Олександр Головка, *Князь Мстислав Мстиславич „Удатний” і його доба, Кам'янець-Подільський: Аксиома, 2017, 272 с.* [Oleksandr Hołowko, *Książę Mściśław Mściślawicz „Udatny” i jego doba*, Kamieniec Podolski: Aksjoma 2017, 272 s.] – Michał Michalski 392

Тимур Горбач, *Inter pacem et bellum: Польща і Німецький орден у XIII – на початку XV ст.*, відп. ред. М. О. Рудь, Київ: НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2017, 200 с. – Андрій Федорук 395

Леонтій Войтович, Юрій Овсінський, *Історія війн і військового мистецтва: в 3-х т., т. 1: Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа – початок XVI ст.)*, вступ Л. Войтовича, В. Голубка, В. Грицюка та ін., Харків: Фоліо, 2017, 894 с., іл. [Leontij Wojtowycz, Jurij Owsiniński, *Historia wojen i wojskowego rzemiosła: w 3 t., t. 1: Od początków organizacji wojskowej do profesjonalnych armii najemnych (ok. 3060 p.n.e. – początek XVI w.)*, wstęp L. Wojtowycza, W. Hołubka, W. Hruciuka i in., Charków: Folio, 2017, 894 s., il.] – Michał Beczek 396

„Вертоград многоцветный”. *Сборник к 80-летию Бориса Николаевича Флори*, отв. ред. А. Турилов, Москва: Индрик, 2018, 528 с., ил. [„Ogród wielu kwiatów”. *Księga jubileuszowa dedykowana 80-leciu Borysa Nikolajewicza Florii*, red. A. Turilow, Moskwa: Indrik, 2018, 528 s., il.] – Sylwia Marszałek 400

Древнейшие государства Восточной Европы. 2016 год: Памяти Г. В. Глазыриной, отв. ред. тома Т. В. Гимон, Т. Н. Джаксон, Е. А. Мельникова, А. С. Щавелев, Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2018, 432 с., ил. – Янина Риер 402

Восточная Европа в древности и средневековье. XXX Юбилейные Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. Москва 17–20 апреля 2018 г. Материалы конференции, Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2018, 398 с. [Europa Wschodnia w starożytności i średniowieczu. XXX Odczyty jubileuszowe pamięci członka-korespondenta AN ZSSR Władimira Terentjewicza Paszuto. Moskwa 17–20 kwietnia 2018 r. Materiały konferencji, Moskwa: Instytut Historii Powszechnej RAN, 2018, 398 s.] – Yanina Ryier 406

„Візантійщина”. Візантійський цивілізаційний спадок у Центрально-Східній Європі, за ред. А. Домановського, О. Файди, укл. М. Домановська, Харків: Майдан, 2018, 332 с. [„Vizantiishchyna”. Byzantine civilization legacy in Central and Eastern Europe, ed. by A. Domanovsky, O. Fayda, M. Domanovska, Kharkiv: Maidan, 2018, 332 p.] – Oleg Lugovyi..... 409

Галич: збірник наукових праць, вип. 3, за ред. М. Волощука, Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2018, 296 с., іл. [Halicz: zbiór studiów, t. 3, pod red. M. Wołoszczuka, Iwano-Frankiwnsk: Lilea NV, 2018, 296 s., il.] – Vitaliy Nagirnyu..... 412

Княжа доба: історія і культура, відп. ред. В. Александрович, вип. 10: Святий Володимир Великий 1015–2015, Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2016, 328 с. [Kniaża doba: historia i kultura, red. W. Aleksandrowych, t. 10: Święty Włodzimierz Wielki 1015–2015, Lwów: Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Instytut Ukrainoznawstwa im. I. Krypiakiewycza, 2016, 328 s.] – Kinga Trzcńska..... 413

Княжа доба: історія і культура, відп. ред. В. Александрович, вип. 11: Княжий Львів 1256–2016, Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2017, 256 с. [Kniaża doba: historia i kultura, red. W. Aleksandrowych, t. 11: Książęcy Lwów 1256–2016, Lwów: Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Instytut Ukrainoznawstwa im. I. Krypiakiewycza, 2017, 256 s.] – Kinga Trzcńska..... 414

Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи, т. 14, Київ: Інститут історії України НАН України, 2017, 280 с., іл. [Ruthenica. Rocznik średniowiecznej historii i archeologii Europy Wschodniej, t. 14, Kijów: Instytut historii Ukrainy NAN Ukrainy, 2017, 280 s., il.] – Michał Beczek..... 415

Локальна історія, за ред. Віталія Ляски, вип. 1, Львів 2018, 96 с.; вип. 2, Львів 2018, 96 с.; вип. 3, Львів 2018, 96 с. – Мирослав Волощук 415

Алманах „Българска украинистика”, брой 1–6, Софія, 2012–2016. – Галина Пославська..... 417

Студентські Історичні Зошити, т. 10, Івано-Франківськ 2018, 118 с., іл. [Studenckie Zeszyty Historyczne, t. 10, Iwano-Frankiwnsk 2018, 118 s., il.] – Magdalena Frączek..... 421

Information about authors 423

Preface

The phenomenon of the Latin and Greek cultures meeting in Central and Eastern Europe, particularly manifested in the relations between Rus' and Poland since adopting Christian faith at the end of the 10th century, has long been researched by historians, archaeologists, art historians and others. And yet, what is really surprising, the time from Rus' and Poland converting to Christianity until the death of Bolesław-Jerzy II in 1340, seems not to have been given enough attention by specialists in various fields, even though it embraces approximately four centuries and constitutes one of the most interesting periods in the history of Rus'-Poland relations. Indeed, the achievements of historiography in the case of later periods, i. e. from the 14th century on, have been far more significant¹.

Political changes in Rus' and Poland, the appearance of the first state structures, their further division into a lot of smaller duchies as well as their active foreign policy, enhanced an interest in that region of influential figures of the time, such as Emperor Frederick Barbarossa, King Andrew II of Hungary, Mindaugas, Pope Innocent IV and Pope John XXII. Equally interesting is the evidence of the political ambitions of Rus' princes ruling in Halych or Vladimir (not to mention the minor territories, like the Przemyśl duchy in the 11th and 12th centuries) or of Polish dukes who ruled in Cracow, Sandomierz or in Mazovia. The history of those lands is a history of frequent invasions, battles, wars and changing alliances; a real arena of struggles between dukes of Poland and Rus'. Still, cultural artefacts of that period indicate there was not only rivalry, but above all, active economic, trade and cultural relations, and the two cultures used to merge. The clash of influences of the Latin and Greek Churches, the appearance in both regions of Jewish communities as well as Germans and Armenians, the first granting of municipal rights on Magdeburg Law in the first half of the 14th century, all provide evidence that Rus'-Poland political, social, religious and cultural relations at the time were rich and varied. These are but a few examples which prove the thematic diversity of those contacts in the Middle Ages.

* * *

The ninth volume of the *Colloquia Russica, Series I*, includes the materials from the 9th International *Colloquia Russica* Conference titled *Rus' and Poland in the 10th-14th centuries*, which took place in Przemyśl on 5-8 December 2018.

¹ What we mean here is not only the achievements of Polish and Ukrainian historiographies but also – indeed, first of all – Anglo-Saxon and German ones. The annual publications are so numerous and they refer to so many aspects (both on a macro scale and in terms of micro-historical studies) that an attempt to introduce them to the general public seems virtually impossible. For instance, as regards the Austrian period, the major publications are systematically recorded by the yearly journal „Galicja. Studia i Materiały”. There are a lot of similar projects, mostly carried out by librarians.

The major organizers were: the Institute of History and the Association of Students of History of the Jagiellonian University, the Public Library in Przemyśl, the Society of the Friends of Learning in Przemyśl, the Sub-Carpathian Teacher Education Center. Among the co-organizers there were the Krasiczyn Castle, the Center for Historical Studies in Warsaw and the Studiorum Mediaevalium Center of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University in Ivano-Frankivsk.

The conference was attended by 40 participants representing 24 academic institutions from Poland (Cracow, Warsaw, Przemyśl, Rzeszów, Lublin), Ukraine (Kyiv, Lviv, Ivano-Frankivsk, Pidhirtsi, Halych, Chernivtsi, Kamianets-Podilskiyi), Belarus (Minsk, Mogilev), Lithuania (Klaipėda), the Czech Republic (Brno), Slovenia (Ljubljana), Serbia (Novi Sad), Russia (Moscow, Saint Petersburg). The conference included four open lectures delivered by Hieronim Grala (Warsaw), Igor Danilewski (Moscow), Aleksander Musin (St Petersburg) and Ihor Skochylyas (Lviv); an academic debate titled *The Poles in Rus' and the Rus' People in Poland in the 11th–13th centuries* with the participation of Hieronim Grala (Warsaw), Myroslav Voloshchuk (Ivano-Frankivsk) and Vitaliy Nagirnyy (Krakow); six panel discussions on 33 papers presented, and a presentation of the latest academic works on the history of medieval Rus'. The sessions were held in all Slavonic languages and in English. The organizers also provided a cultural programme: the participants could visit the Old Town and the remains of sacred architecture from Rus' times in the vaults of the Cathedral Basilica of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and St. John the Baptist in Przemyśl and the Palace and Park in Krasiczyn².

* * *

This volume comprises the following parts: a foreword in English and Polish, a list of the conference participants, the texts of the lectures and papers in an article form (in English, Polish, Ukrainian and Russian), a stenographic record of the academic debate and a chronicle listing reviews of the latest publications on the history of medieval Rus'. At the end of this book there is information about the authors.

² For more on the conference, see: T. Pudlocki, *Międzynarodowy zjazd historyków w Przemyślu w ramach serii Colloquia Russica*, „Nasz Przemyśl”, 2019, 1 (171), p. 30–31; С. Темушев, *Участие представителей исторического факультета БГУ в IX международной научной конференции «Colloquia russica»*, [in:] https://hist.bsu.by/faculty/novosti-fakulteta/8431-colloquia-russica.html?fbclid=IwAR0E_tptLeHn2XvEBaQn5nggfh8n8PD8ySRopKDnkM1-J_epzRehYJaNz8 [31.05.2019]; Я. Риер, *Наше участие в конференции «Colloquia Russica»*, [in:] <https://msu.by/univer/novosti/univernews/1782-2018-12-13-1?fbclid=IwAR2YLEP8ri8SPvr54GFExVZSZhyiyTvQprjDXEYNB9NfY ZQoFdAIQWDNgA> [15.12.2018]; Д. Добровольский, *Международная конференция «Русь и Польша (X–XIV вв.)»*, [in:] <https://hist.hse.ru/news/229386111.html> [23.12.2018]; М. Клеменський, *IX Міжнародна наукова конференція Colloquia Russica «Русь і Польща (X–XIV ст.)», 5–8 грудня 2018, Перемишль, Польща* „Студентські Історичні Зошити”, 11, 2019, p. 45–46; A. Siwko, *Na polsko-ruskim pograniczu – IX Colloquia Russica*, „Societas Historicorum”, 79, 2019, p. 69–70.

* * *

On behalf of the editorial board we would like to thank all the people who helped to organize the conference and prepare the 9th volume of *Colloquia Russica. Series I*. They are: Prof. Jan Świąch, Dean of the Faculty of History of the Jagiellonian University, (Krakow); Prof. Stanisław Sroka, Deputy Dean for General Affairs of the Faculty of History of the Jagiellonian University (Krakow); Prof. Sławomir Sprawski, Head of the Institute of History of the Jagiellonian University (Krakow); Michał Balogh, President of the Association of Students of History of the Jagiellonian University (Krakow); Dr. Maciej Waltoś, Director of the Ignacy Krasicki Public Library in Przemyśl (Przemyśl); Prof. Tomasz Pudłocki, Vice-President of the Society of the Friends of Learning in Przemyśl (Przemyśl–Krakow); Zbigniew Hamielec, MA, Deputy Director of the Sub-Carpathian Teacher Education Center (Przemyśl); Magdalena Ziemska, MA, Director of Marketing, Advertising and Sales of the Services of the Krasiczyn Park and Castle (Krasiczyn); Dr. Norbert Mika, Director of the Center for Historical Studies (Warsaw); Prof. Myroslav Voloshchuk, Director of the Centrum Studiorum Mediaevalium of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk); Andrzej Koperski, MA (Przemyśl); Dr. Andriy Stasiuk (Halych–Ivano-Frankivsk); Dr. Stsiapan Tsemuschau (Minsk); Dr. Yanina Ryier (Mogilev); Bernard Wyrutki, MA (Racibórz); Magdalena Frączek, MA (Krakow); Halyna Poslavska, MA (Ivano-Frankivsk); Ostap Kardasch, MA (Ivano-Frankivsk); Edyta Marek, MA (Rzeszów); Kinga Trzcińska (Krakow); Patryk Kuc (Krakow); Magda Chmiel (Krakow); Natalija Zgadzaj (Krakow); Ewa Mrowiec (Krakow); Aleksandra Czyż (Krakow), Tomasz Korban (Krakow).

This book has been reviewed by Prof. Leontiy Voytovych (Lviv) and Dr. hab. Mariusz Bartnicki (Lublin), who we thank very much for their valuable factual comments.

It was possible to have the 9th volume of *Colloquia Russica. Series I* printed thanks to the financial support of the Institute of History, Council of Academic Associations and the „Bratniak” Foundation of the Jagiellonian University and the Society of the Friends of Learning in Przemyśl, for which, on behalf of the editorial board, we would like them all to receive our cordial thanks.

Vitaliy Nagirnyy, Tomasz Pudłocki

Przedmowa

Fenomen styku kultur łacińskiej i greckiej w Europie Środkowo-Wschodniej, mocno widoczny na przykładzie kontaktów rusko-polskich od czasów przyjęcia chrześcijaństwa pod koniec X w., od lat stanowi przestrzeń badawczą, w której spotykają się m.in. historycy, archeolodzy i historycy sztuki. Mimo to zaskakująca wydaje się konstatacja, że epoka od czasów przyjęcia przez Ruś i Polskę chrześcijaństwa aż do śmierci Bolesława Jerzego II w 1340 r., choć obejmuje około cztery wieki i stanowi jeden z najciekawszych okresów w dziejach relacji rusko-polskich, do tej pory nie została w wystarczający sposób zbadana przez specjalistów z różnych dziedzin. Tymczasem osiągnięcia historiografii dla epok późniejszych, tj. od XIV w. do dnia dzisiejszego, są o wiele znaczniejsze¹.

Zmiany polityczne na Rusi i w Polsce, powstanie pierwszych organizmów państwowych, ich dalszy podział na szereg drobniejszych księstw, a także ich aktywna polityka zagraniczna spowodowały zainteresowanie regionem tak wpływowych w swych czasach postaci jak choćby Fryderyk Barbarossa, Andrzej II, Mendog, Innocenty IV czy Jan XXII. Niemniej interesujące są dowody ukazujące ambicje polityczne książąt ruskich, panujących czy to w Haliczu, czy we Włodzimierzu (nie licząc mniejszych obszarów jak choćby księstwo przemyskie w wiekach XI i XII), ale również książąt polskich, władających w Krakowie, Sandomierzu i na Mazowszu. Historia tych ziem to dzieje licznych najazdów, wojen, bitew i zmieniających się sojuszy – prawdziwa arena walk między książętami ruskimi a polskimi. Równocześnie artefakty kulturowe, pozostałe po tych czasach, świadczą nie tylko o rywalizacji, ale przede wszystkim o aktywnych kontaktach gospodarczych, handlowych i kulturalnych oraz wzajemnym przenikaniu się ruskiej i polskiej kultury. Ścieranie się wpływów kościoła łacińskiego i greckiego, pojawienie się w obu regionach gmin żydowskich, a także Niemców i Ormian, pierwsze lokacje na prawie niemieckim w pierwszej połowie XIV w. świadczą o tym, że rusko-polskie kontakty polityczne, społeczne, religijne i kulturowe w wymienionym okresie były bogate i różnorodne. To tylko drobne przykłady potwierdzające atrakcyjność tematyczną rusko-polskich relacji w okresie średniowiecza.

* * *

Dziewiąty tom *Colloquia Russica, Series I* obejmuje materiały IX Międzynarodowej Konferencji Naukowej z serii *Colloquia Russica*, pt. *Ruś a Polska w X–XIV wieku*, która odbyła się w Przemyślu 5–8 grudnia 2018 r. Głównymi

¹ Mamy tu na myśli nie tylko dokonania historiografii polskiej i ukraińskiej, ale też – w pierwszej kolejności anglosaskiej i niemieckiej. Liczba publikacji co roku jest tak znaczna i odnosząca się do tylu aspektów (zarówno w makroskali, jak i studiów mikrohistorycznych), że próba ich przybliżenia wydaje się niewykonalna. Dla przykładu najważniejsze publikacje z okresu austriackiego rejestruje na bieżąco redakcja rocznika „Galicja. Studia i Materiały”. Innych, podobnych projektów, prowadzonych zwłaszcza przez bibliotekarzy, nie brakuje.

organizatorami konferencji byli Instytut Historii i Koło Naukowe Historyków Studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego, Przemyska Biblioteka Publiczna im. Ignacego Krasickiego, Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, Podkarpackie Centrum Edukacji Nauczycieli. Wśród współorganizatorów wymienić należy także Zespół Zamkowo-Parkowy w Krasiczynie, Centrum Studiów Historycznych w Warszawie i Centrum Studiorum Mediaevalium Przykarpackiego Narodowego Uniwersytetu im. Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankiwsku.

Udział w konferencji wzięło 40 uczestników z 24 instytucji naukowych z Polski (Kraków, Warszawa, Przemyśl, Rzeszów, Lublin), Ukrainy (Kijów, Lwów, Iwano-Frankiwsk, Podhorce, Halicz, Czerniowce, Kamieniec-Podolski), Białorusi (Mińsk, Mohylew), Litwy (Kłajpeda), Czech (Brno), Słowenii (Lublana), Serbii (Nowy Sad), Rosji (Moskwa, Sankt-Peterburg). W czasie konferencji zorganizowano: cztery wykłady otwarte, wygłoszone przez Hieronima Gralę (Warszawa), Igora Danilewskiego (Moskwa), Aleksandra Musina (Sankt-Peterburg) i Ihora Skochylyasa (Lwów); debatę naukową pt. *Polacy na Rusi i Rusini w Polsce w XI–XIII wieku* z udziałem Hieronima Grali (Warszawa), Myroslava Voloshchuka (Iwano-Frankiwsk) i Vitalija Nagirnego (Kraków); sześć paneli referatowych, w których wystąpiło 33 referentów; prezentację najnowszych prac naukowych z zakresu historii Rusi średniowiecznej. Obrady odbywały się we wszystkich językach słowiańskich oraz w języku angielskim. Organizatorzy zadbali także o program kulturalny – uczestnicy konferencji mogli zwiedzić stare miasto i pozostałości budowli sakralnych z czasów ruskich w podziemiach Bazyliki Archikatedralnej Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Jana Chrzciciela w Przemyślu, a także Zespół Pałacowo-Zamkowy w Krasiczynie².

* * *

Niniejszy tom składa się z następujących części: przedmowy w języku angielskim i polskim; wykazu uczestników konferencji; tekstów wykładów i referatów w postaci artykułów (w językach angielskim, polskim, ukraińskim i rosyjskim); stenogramu debaty naukowej; kroniki naukowej, obejmującej noty recenzyjne o najnowszych wydaniach z historii Rusi średniowiecznej. W końcu tomu zamieszczono informacje o autorach.

² Szerzej o konferencji, zob.: T. Pudłocki, *Międzynarodowy zjazd historyków w Przemyślu w ramach serii Colloquia Russica*, „Nasz Przemyśl”, 2019, 1 (171), s. 30–31; С. Темушев, *Участие представителей исторического факультета БГУ в IX международной научной конференции „Colloquia Russica”*, [in:] https://hist.bsu.by/faculty/novosti-fakulteta/8431-colloquia-russica.html?fbclid=IwAR0E_tptLeHn2XvEBaQn5nggfhen8IID8ySRopKDnkM1-J_epzRehYJaNz8 [31.05.2019]; Я. Рнер, *Наше участие в конференции „Colloquia Russica”*, [in:] <https://msu.by/univer/novosti/univernews/1782-2018-12-13-1?fbclid=IwAR2YLEP8ri8SPvr54GFEexVZSZhyiyTvQprjDXEyuNB9NfYZQoFdAIQWDNgA> [15.12.2018]; Д. Добровольский, *Международная конференция „Русь и Польша (X–XIV вв.)”*, [in:] <https://hist.hse.ru/news/229386111.html> [23.12.2018]; М. Клеменський, *IX Міжнародна наукова конференція Colloquia Russica „Русь і Польща (X–XIV ст.)”*, 5–8 грудня 2018, *Перемисьль, Польща „Студентські Історичні Зошити”*, 11, 2019, s. 45–46; A. Siwko, *Na polsko-ruskim pograniczu – IX Colloquia Russica*, „Societas Historicorum”, 79, 2019, s. 69–70.

* * *

W imieniu Redakcji chcemy serdecznie podziękować wszystkim biorącym udział w organizacji konferencji i przygotowaniu do druku dziewiątego tomu *Colloquia Russica. Series I*. Wśród nich są: prof. Jan Świąch, Dziekan Wydziału Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego (Kraków); prof. Stanisław Sroka, Prodziekan ds. Ogólnych Wydziału Historycznego UJ (Kraków); dr hab. Sławomir Sprawski, prof. UJ, Dyrektor Instytutu Historii UJ (Kraków); Michał Balogh, Prezes Koła Naukowego Historyków Studentów UJ (Kraków); dr Maciej Waltoś, Dyrektor Przemyskiej Biblioteki Publicznej im. Ignacego Krasickiego (Przemyśl); dr hab. Tomasz Pudłocki, Wiceprezes Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu (Przemyśl–Kraków); mgr Zbigniew Hamielec, Wicedyrektor Podkarpackiego Centrum Edukacji Nauczycieli (Przemyśl); mgr Magdalena Ziemska, Dyrektor Marketingu, Reklamy i Sprzedaży Usług Zespołu Zamkowo-Parkowego w Krasiczynie (Krasiczyn); dr Norbert Mika, Dyrektor Centrum Studiów Historycznych (Warszawa); prof. Myroslav Voloshchuk, Dyrektor Centrum Studiorum Mediaevalium Przykarpackiego Narodowego Uniwersytetu im. Wasyla Stefanyka (Iwano-Frankiwnsk), mgr Andrzej Koperski (Przemyśl); dr Andriy Stasiuk (Halicz–Iwano-Frankiwnsk); dr Stsiapan Tsemuschau (Mińsk); dr Yanina Ryier (Mohylew); mgr Bernard Wyrutki (Racibórz); mgr Magdalena Frączek (Kraków); mgr Halyna Poslavska (Iwano-Frankiwnsk); mgr Ostap Kardasz (Iwano-Frankiwnsk); mgr Edyta Marek (Rzeszów); Kinga Trzcińska (Kraków); Patryk Kuc (Kraków); Magda Chmiel (Kraków); Natalija Zgadzaj (Kraków); Ewa Mrowiec (Kraków); Aleksandra Czyż (Kraków), Tomasz Korban (Kraków).

Niniejszy tom recenzowali: prof. Leontiy Voytovych (Lwów) i dr hab. Mariusz Bartnicki (Lublin), którym serdecznie dziękujemy za cenne uwagi merytoryczne.

Wydanie drukiem dziewiątego tomu *Colloquia Russica. Series I* było możliwe dzięki wsparciu finansowemu Instytutu Historii, Rady Kół Naukowych i Fundacji „Bratniak” Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu – za co w imieniu Redakcji wyrażamy im ogromną wdzięczność.

Vitaliy Nagirnyy, Tomasz Pudłocki

The list of the participants of the conference

Bartasch Oleksandr (Барташ Олександр), Taras Shevchenko National University, Kyiv, Ukraine

Bartnicki Mariusz, Maria Curie-Skłodowska University, Lublin, Poland

Buhai Diana (Бугай Діана), Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine

Danilevskiy Igor (Данилевский Игорь), National Research University Higher School of Economics, Moscow, Russian Federation

Dobrowolski Dmitrij (Добровольский Дмитрий), National Research University Higher School of Economics, Moscow, Russian Federation

Fedoruk Andrii (Федорук Андрій), Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine

Filonenko Dmytro (Філоненко Дмитро), Taras Shevchenko National University, Kyiv, Ukraine

Grala Hieronim, Warsaw University, Warsaw, Poland

Hamielec Zbigniew, the Sub-Carpathian Teacher Education Center, Przemyśl, Poland

Hardi Đura (Гарди Дюра), University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia

Holovko Oleksandr (Головко Олександр), Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilsky, Ukraine

Horbach Tymur (Горбач Тимур), Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Klemenski Marcin, Jagiellonian University, Krakow, Poland

Koczara Ewa, Center of Historical Studies, Warsaw – Racibórz, Poland

Koperski Andrzej, the Society of the Friends of Learning in Przemyśl, Przemyśl, Poland

Kubita Izabela, Center of Historical Studies, Warsaw – Racibórz, Poland

Lavrenchenko Maria (Лавренченко Марія), Shchusev Museum of Architecture; Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation

Leschkovych Natalia (Лешкович Наталія), Ivan Franko National University, Lviv, Ukraine

Liwoch Radosław, Archaeological Museum, Krakow, Poland

Lyaska Vitaliy (Ляска Віталій), Historical and cultural reserve „Davniy Plisnensk”, Pidhirtsi – Lviv, Ukraine

Malmenvall Simon, University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia

Marek Edyta, University of Rzeszów, Rzeszów, Poland

Martyniuk Aleksey (Мартынюк Алексей), National Institute for Higher Education, Minsk, Belarus

Matveev Vasilii (Матвеев Василий), The State Hermitage Museum, Saint Petersburg, Russian Federation

- Mika Marek, Center for Historical Studies, Warsaw, Poland
 Mika Norbert, Center for Historical Studies, Warsaw, Poland
 Musin Aleksandr (Мусин Александр), Institute for the History of Material Culture of the Russian Academy of Sciences, Sankt-Peterburg, Russian Federation; Polish Institute of Advanced Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland
 Nagirnyy Vitaliy, Jagiellonian University, Krakow, Poland
 Nosenko Andriy (Носенко Андрій), Centrum Studiorum Mediaevalium of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
 Padbiarozkin Pilip (Падбярозкін Піліп), Belarusian State University, Minsk, Belarus
 Papakin Artem (Папакін Артем), Taras Shevchenko National University, Kyiv, Ukraine
 Parschyn Illya (Паршин Ілля), Ivan Franko National University, Lviv, Ukraine
 Pelc Małgorzata, The Ignacy Krasicki Przemyśl Public Library, Przemyśl, Poland
 Pudłocki Tomasz, the Society of the Friends of Learning in Przemyśl; Jagiellonian University, Krakow, Poland
 Ryier Yanina (Риер Янина), Mogilev State University named after Arkadi Kuleshov, Mogilev, Belarus
 Schpytal Tetyana (Шпиталь Тетяна), Kyiv, Ukraine
 Sigmund Jan, Masaryk University, Brno, Czech republic
 Siwko Arkadiusz, Jagiellonian University, Krakow, Poland
 Skochylyas Ihor (Скочилияс Ігор), Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine
 Smrż Pavel, Technical University of Liberec, Liberec, Czech Republic
 Sroka Stanisław Andrzej, Jagiellonian University, Krakow, Poland
 Stasiuk Andrii (Стасюк Андрій), National reserve „Davniy Halych”, Halych; Centrum Studiorum Mediaevalium of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
 Sulikowska-Belczowska Aleksandra, Warsaw University, Warsaw, Poland
 Ščavinskas Marius, Klaipėda University, Klaipėda, Lithuania
 Tsemushau Stsiapan (Цемушаў Сцяпан), Belarusian State University, Minsk, Belarus
 Tymar Iryna (Тимар Ирина), Centrum Studiorum Mediaevalium of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
 Voloshchuk Myroslav (Волощук Мирослав), Centrum Studiorum Mediaevalium of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
 Voytovych Leontiy (Войтович Леонтій), Ivan Franko National University, Lviv, Ukraine
 Waltoś Maciej, The Ignacy Krasicki Przemyśl Public Library, Przemyśl, Poland

CHAPTER I: STUDIES

Andrzej Koperski
(Przemyśl)

Pograniczny charakter obrządku pogrzebowego na przykładzie wczesnochrześcijańskich nekro- polii odkrytych w Przemyślu

Przemyśl położony na pograniczu etnicznym, odgrywał ważną rolę strategiczną. Prawdopodobnie za panowania czeskiej dynastii Przemyślidów, w drugiej połowie X w. na Wzgórzu Zamkowym powstał obronny gród, który przez kolejne dziesiątki lat był miejscem wojen pomiędzy książętami polskimi, ruskimi i węgierskimi. Szczególnie cenne dla interpretacji i rekonstrukcji wydarzeń z okresu wczesnopaństwa są nekropolie, które pozwalają na pogłębioną analizę procesu kształtowania się obyczajów oraz wierzeń ówczesnych społeczeństw. W Przemyślu na Zasaniu odkryto pięć wczesnochrześcijańskich cmentarzysk. Znamienne cechy pochówków było ich wyposażanie w różnego rodzaju przedmioty. Niektóre ozdoby, części stroju i elementy uzbrojenia znajdują analogie na terenie Rusi. Sposób chowania zmarłych jest typowy dla cmentarzysk strefy zachodniosłowiańskiej. Cmentarzyska były płaskie i charakteryzowały się rzędowym układem pochówków, z grobami o mieszanej orientacji. W sferze hipotetycznej pozostaje istnienie kurhanu ziemnego na Zasaniu w Przemyślu na polu, na którym miał znajdować się kopiec „Babiniec”. Pochówki kurhanowe odkryto w Sólcy k. Przemyśla. Są one znamienne dla obrzędowości wschodniej. Nekropolie datowane są na okres od schyłku X do połowy XII w. Wydaje się prawdopodobne, że główny etap chrystianizacji Przemyśla miał miejsce na początku XI w., po ruskiej wyprawie Bolesława Chrobrego 1018 r., kiedy z inicjatywy polskiego władcy w grodzie przemyskim zbudowano preromańską rotundę i palatium.

Przemyśl, leżący na pograniczu etnicznym, od najdawniejszych czasów odgrywał ważną rolę strategiczną. Już na przełomie IX/X w., w okresie plemiennym, założyli tu strażnicę Węgrzy, wędrujący ze wschodu do swojej

nowej ojczyzny w Kotlinie Panońskiej¹. Prawdopodobnie za panowania czeskiej dynastii Przemyślidów w drugiej połowie X w. na Wzgórzu Zamkowym powstał obronny gród². Gród przemyski stawał się przez kolejne dziesiątki lat miejscem częstych wojen pomiędzy władcami polskimi, ruskimi i węgierskimi. Następowo przemieszczanie się ludności, przenikanie wzajemne elementów kultury materialnej i duchowej. Ze względu na bliskie sąsiedztwo i dogodne drogi, w okresach pokoju ożywiały się kontakty handlowe. Te zjawiska znajdują odzwierciedlenie w źródłach archeologicznych³.

Szczególne cenne dla interpretacji i rekonstrukcji wydarzeń z okresu wczesnopaństwowego są nekropolie, które dostarczają nie tylko całych zespołów zabytków ruchomych, ale pozwalają na pogłębioną analizę procesu kształtowania się obyczajów czy wierzeń ówczesnych społeczeństw⁴. Zespół wczesnochrześcijańskich cmentarzysk odkrytych w Przemyślu stanowi bazę źródłową do takich studiów⁵, również w kontekście rozpoznawania struktury etnicznej tworzącego się silnego ośrodka osadniczego na pograniczu polsko-ruskim, co też potwierdzają źródła pisane⁶.

Rozpoznane dotychczas wczesnośredniowieczne cmentarzyska, rozwijały się w dwóch fazach, z których I faza (koniec X – połowa XII w.), współczesna rotundzie i palatium, reprezentowana jest przez kilka nieprzykościelnych cmentarzysk na lewobrzeżu Sanu. Były one usytuowane z dala od grodu i osad. Natomiast II faza – przez cmentarzysko przycerkiewne na wzgórzu zamkowym

¹ A. Koperski, M. Parczewski, *Das altungarische Reitergrab von Przemyśl (Südostpolen)*, „Acta Archaeologica Hungarica”, 30, 1978, 1–2, s. 213–230; A. Koperski, M. Parczewski, *Wczesnośredniowieczny grób Węgra – koczoownika z Przemyśla*, „Acta Archaeologica Carpathica”, 18, 1978, s. 151–199; A. Koperski, *Cmentarzysko staromadziarskie w Przemyślu*, [in:] *Przemyśl wczesnośredniowieczny*, red. E. Sosnowska, Warszawa 2010, s. 365–387.

² G. Labuda, *Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej w polskiej historiografii*, [in:] *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, Rzeszów 1996, s. 9–17; J. Poleski, *Grody plemienne i wczesnopaństwowe w Małopolsce*, [in:] *Początki sąsiedztwa*, s. 109–119, tabl. 1/53.

³ M. Parczewski, *Problem Łędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej*, [in:] *U źródeł Europy środkowo-wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych*, pod red. M. Dębca i M. Wołoszyna, Rzeszów 2007, s. 161–176. Problematyka ta została szeroko naświetlona w zbiorowej publikacji: *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, Rzeszów 1996, będącej pokłosiem konferencji w Rzeszowie (9–11 V 1995). Specjalną sesję naukową poświęcono historii Przemyśla i ziemi przemyskiej w strefie wpływów ruskich (X – połowa XIV w.) (*Przemyśl i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich (X – połowa XIV w.)*, red. V. Nagirnyj, T. Pudłocki, Kraków 2013 (Seria: *Colloquia Russica. Series II*, vol. 1). Wiele niezwykle znaczących zabytków o pogranicznym charakterze pozyskano ostatnio w rezultacie prowadzonych na szeroką skalę badań archeologicznych w Trepczy (J. Ginalski, *Wczesnośredniowieczny zespół sakralny na grodzisku „Horodyszczce” w Trepczy k. Sanoka*, [in:] *Dzieje Podkarpacia*, t. 5, Krosno 2001, s. 349–377) i w Czerminie (*Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Tomaszów Lubelski–Leipzig–Lublin–Rzeszów 2012).

⁴ To zagadnienie było z kolei przedmiotem międzynarodowej konferencji w Sanoku (12–14 XI 2008) poświęconej pamięci prof. Heleny Zoll-Adamikowej, wybitnej znawczyni tej tematyki. Kilkadziesiąt referatów zostało zamieszczonych w zbiorowym opracowaniu: *„In silvis, campis... et urbe”. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*, Rzeszów–Sanok 2011.

⁵ A. Koperski, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo na terenie Przemyśla*, [in:] *Przemyśl wczesnośredniowieczny*, s. 163–168; Idem, *Przemiany w obrządku pogrzebowym na przykładzie wczesno- i późnośredniowiecznych cmentarzysk odkrytych w Przemyślu*, [in:] *„In silvis, campis... et urbe”*, s. 175–184.

⁶ A. Fenczak, *Wczesnośredniowieczny Przemyśl w świetle źródeł historycznych*, [in:] *Przemyśl wczesnośredniowieczny*, s. 39–91.

oraz nekropolie na podgrodzium przy ul. Matejki (?) i przy rotundzie św. Mikołaja pod katedrą⁷.

Pierwszej fazie grodu odpowiadają cmentarzyska (*ryc. 1*): przy ul. Grunwaldzkiej 106/ul. Przybyszewskiego 15–16 – ogółem odkryto 7 grobów; przy ul. bpa Glazera – 3 groby; przy ul. Pułaskiego 23/ul. Prądyńskiego – 4 groby; przy ul. Krasińskiego 7 – 8 grobów; przy ul. Krasińskiego 49 – odkryto fragmenty 2 pochówków⁸.

Wyposażenie grobów. Znamioną cechą wczesnochrześcijańskich pochówków jest ich wyposażenie w różnego rodzaju przedmioty.

Ozdoby. Najczęściej spotykanym elementem wyposażenia analizowanych grobów są ozdoby, a mianowicie: pierścienie z brązu i srebra, kabłączki skroniowe, bransolety, zausznice, grzebień.

Pierścienie srebrne, brązowe i żelazne znaleziono w 6 grobach. W wyposażeniu grobowym pierścienie występowały w pojedynczych egzemplarzach. Reprezentowały różne typy i formy (*ryc. 2; ryc. 8/b*). Były kształtu kolistego o końcach ściętych, niestykających się ze sobą, z drutu srebrnego. Reprezentują one najbardziej pospolitą formę, datowaną na XI–XII w.⁹ Pierścienek o formie taśmowatej wystąpił w grobie nr 2 przy ul. bpa Glazera (*ryc. 7/e*). Ten typ pierścienków na terenie Polski datowany jest na XI w. lub pierwszą połowę wieku XII¹⁰. Występuje też na Rusi w XI–XII w., a na ziemiach dzisiejszej Słowacji w okresie od połowy X do połowy XII w.¹¹ Egzemplarz z grobu nr 6 przy ul. Krasińskiego 7 wykonany był ze skróconego drutu srebrnego i znajduje analogie na południu, w egzemplarzach nawet pochodzących z X w. Ten typ pierścienków z kolei według Władysława Morawskiego i Emila Zeitz'a datowany jest na okres pomiędzy pierwszą połową XI w. (lub końcem tego wieku), a drugą połową XII w.¹² Pierścienki spotykamy zarówno w grobach męskich, jak i żeńskich. Charakterystyczne są jednak w szczególności dla grobów kobiecych i dziecięcych.

Kabłączki skroniowe srebrne i brązowe znaleziono w wyposażeniu 5 grobów. W grobie nr 2 przy ul. Grunwaldzkiej i grobie nr 1 przy ul. Krasińskiego 49 były to typowe srebrne kabłączki esowate (*ryc. 3*). Datowane są one od połowy lub trzeciej ćwierci X w. do przełomu XI–XII w. Masowo występują w tym okresie

⁷ A. Koperski, *Uwagi do topografii wczesnośredniowiecznego Przemyśla w świetle najnowszych badań archeologicznych*, „Varia”, 231, 1988, s. 113–114.

⁸ Idem, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo na terenie Przemyśla*, s. 115–125, 129–130; M. Krzemińska, N. Ziętał, *W Przemyślu znaleziono dwa groby z wczesnego średniowiecza*, „Nowiny 24”, 7 września 2013 [in:] <https://nowiny24.pl/w-przemyslu-znaleziono-dwa-szkielety-zwczesnego-średniowiecza-wideo/ar/6198209> (5.04.2019); A. Kostek, *Panorama pradziejów i wczesnego średniowiecza regionu przemyskiego. Katalog wystawy MNZP, Przemyśl 2016*, s. 40, ryc. 256.

⁹ H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski*, cz. 2, Kraków 1971, s. 103.

¹⁰ W. Morawski, E. Zeitz, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Krakowie na Zakrzówku*, „Materiały Archeologiczne”, 17, 1977, s. 132–133.

¹¹ A. Koperski, *Ślady wczesnośredniowiecznych grobów w Żurawicy, gm. Żurawica, woj. Przemyśl*, „Rocznik Przemyski”, 29–30, 1994, 1: *Archeologia*, s. 47.

¹² W. Morawski, E. Zeitz, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe*, s. 133.

w grobach słowiańskich. Odmienną formę ma kabłączek skroniowy z grobu nr 5 przy ul. Grunwaldzkiej. Reprezentuje on przypuszczalnie typ II według Krystyny Musianowicz, który datowany jest głównie na XI–XII w.¹³ Luźny okaz dużych rozmiarów z tego stanowiska raz jest określany jako pierścionek brązowy, a drugi raz jako kabłączek typu ruskiego. Kabłączki są typowe dla grobów kobiecych, do grobu dawano jeden lub dwa egzemplarze.

Bransoletę szklaną i żelazną znaleziono w wyposażeniu 2 grobów. W opisie grobu odkrytego przy ul. Grunwaldzkiej znajdujemy informację o szkielecie „z bransoletami szklanymi na rękach”. Bransoleta ta miała być „czarnego i silnie brudnego koloru” (ryc. 4). Duża koncentracja tego typu znalezisk ma miejsce na Rusi, głównie w ośrodkach miejskich, m.in. w Nowogrodzie, w warstwach datowanych na XI–XIII w.¹⁴ Na terenie Rusi znane były już w początku XI w., tam znajdowało się centrum ich produkcji. Masowo występowały w pierwszej ćwierci XII w., a w szczególności w drugiej ćwierci XIII w.¹⁵

Zausznice srebrne znaleziono na 2 cmentarzyskach. Ozdoba z ul. Grunwaldzkiej składa się z kabłąka oraz trzech ażurowych, bogato zdobionych paciorków (ryc. 5). Końce ma zawinięte w uszka. Szczegółowego opisu oraz analizy typologicznej zabytku dokonał Marcin Wołoszyn¹⁶. Autor wskazuje na najbliższe analogie z Kijowa, a w szczególności do egzemplarza ze skarbu z Perejesławia. M. Wołoszyn określa datowanie przemyskiego egzemplarza na połowę XIII w. Na podstawie skarbu ze Starej Riazani jego funkcję rekonstruuje jako fragment ozdoby czołowej¹⁷. Z kolei fragment zausznicy z grobu nr 3 przy ul. Krasińskiego 7 reprezentuje zausznicę typu kijowskiego, datowanego na XI w.¹⁸ Powiązanie tego typu ozdób z obszarami Słowiańszczyzny Wschodniej podkreślili Hanna Kočka-Krenz i Andrzej Sikorki¹⁹.

Grzebień kościany znaleziono w grobie przy ul. Pułaskiego (ryc. 6). Egzemplarz zdobiony kóleczkami został znaleziony w grobie kobiecym. Zdobienie koncentrycznymi kółkami jest znamienne dla doby wczesnego średniowiecza. Z terenu Małopolski znamy zaledwie kilka grzebień datowanych na okres wczesnego średniowiecza, odnotowanych jako znaleziska grobowe.

¹³ K. Musianowicz, *Kabłączki skroniowe – próba typologii i chronologii*, „Światowit”, 20, 1948–1949, s. 195.

¹⁴ В. А. Кольчин, *Топография Неревского раскопа. Труды Новгородской археологической экспедиции*, ч. 2: *Материалы и исследования по истории СССР*, вып. 65, Москва 1959, с. 123, рис. 50.; W. Hupało, *Wczesnośredniowieczne stentarczyska Dźwinogrodu (Ukraina): kwestia periodyzacji i chronologii*, [in:] „*In silvis, campis... et urbe*”, s. 236, ryc. 3/4, 5; s. 241, ryc. 10/1.

¹⁵ B. Rokitowska, M. Wołoszyn, *Wczesnośredniowieczne zabytki pochodzenia wschodniego z wykopalisk w Pełnaticzach, pow. Przeworsk*, „*Rocznik Przemyski*”, 37, 2001, 1, s. 51–52.

¹⁶ M. Wołoszyn, *Zausznica(?) z ażurowymi, „wycinanymi” paciarami z Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej*, „*Acta Archaeologica Carpathica*”, 35, 1999–2000, s. 271–285.

¹⁷ *Ibidem*, s. 280, ryc. 1.

¹⁸ J. Gąsowski, *Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnienia południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu*, [in:] *Materiały wczesnośredniowieczne*, t. 2, Warszawa 1950, s. 121.

¹⁹ H. Kočka-Krenz, A. Sikorski, *Motywy wschodniosłowiańskie we wczesnośredniowiecznych ozdobach z ziem polskich*, [in:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, red. M. Dulinicz, Warszawa–Lublin 2003, s. 242.

Części stroju. W grobach przemyskich zarejestrowano przedmioty stanowiące części stroju takie, jak: sprzączki i kółka do pasa, zapinkę, guzy – dzwoneczki.

Sprzączki żelazne wystąpiły w zespołach grobowych przy ul. Pułaskiego.

Kółka do pasa (3 egz.) znaleziono w grobie nr 2 przy ul. bpa Glazera (ryc. 7/b, c, d). Kółka brązowe mają formę pierścieni o szerokiej obręczy. Powierzchnie górne noszą ślady karbowania. Mogły one stanowić elementy pasa. Występują często w kulturze Bijelo-Brdo²⁰. Posiadają analogie na Słowacji²¹ oraz na terenie byłej Jugosławii²². Na Rusi datowane są na XI–XII w.²³

Zapinkę żelazną znaleziono w grobie nr 1 przy ul. bpa Glazera (ryc. 8/c). Reprezentuje ona formę zapinki podkowiastej. Zapinki tego typu znane już były w VII–VIII w., głównie w krajach skandynawskich, bałkańskich i na terenie dzisiejszej Finlandii²⁴. Upowszechniają się tam przede wszystkim w X–XI w. W tym czasie liczniej występują też w krajach słowiańskich, gdzie być może należy się liczyć z miejscową produkcją. Z terenu Małopolski znanych jest kilka egzemplarzy fibul podkowiastych datowanych na młodsze fazy okresu wczesnośredniowiecznego (XI–XIII w.), ewentualnie także na X w.²⁵

Dzwoneczki – guzy brązowe znaleziono luźno na 2 cmentarzyskach: przy ul. Krasieńskiego 7 i przy ul. Grunwaldzkiej (ryc. 9/a, b). W Polsce były używane co najmniej od końca X do XII w.²⁶ W kulturze słowiańskiej pojawiają się od połowy X w. do XIV w. Występują na Rusi, w Czechach, na Węgrzech, w Chorwacji i Skandynawii. Guzy brązowe tzw. pugowice są szeroko rozpowszechnione na terenie Słowiańszczyzny Wschodniej już od okresu IX–X w. w głąb średniowiecza²⁷. Przemyskie okazy są najbardziej zbliżone do dzwoneczków kulistych z terenów dzisiejszej Ukrainy²⁸. Analizy i zestawienia wczesnośredniowiecznych kulistych dzwoneczków z ziem polskich dokonał Tadeusz Malinowski²⁹. Według tego autora dzwoneczki stanowiły jeden z elementów kabłączków skroniowych, naszyjników, czy innych zestawów ozdób.

Broń. Na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach w Przemysłu w wyposażeniu grobów wystąpiły jedynie 2 groty strzały i drobne grociki strzał.

Grot z grobu nr 1 przy ul. Pułaskiego reprezentował typ grotu z zadziarami.

²⁰ H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski*, s. 105.

²¹ A. Tocik, *Rodowe pohrebisko devinskeho typu z XI stor. w Mlynarciach pri Nitre*, „Slovenska Archeologia”, 8, 1960, 1, ryc. 7/1.

²² Z. Vinski, *Ausgrabungen von Vukovar*, „Archeologia Jugoslavica”, 3, 1959, tabl. XXXIX/38.

²³ L. Rauhut, *Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w PMA w Warszawie*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, 5, 1960, s. 249, tabl. XIII/5.

²⁴ H. Thälin, *Ringspangen*, [in:] *Birka II: 1. Systematische Analysen der Greberfunde*, Stockholm 1984, s. 15–21; V. Ginters, *Der Ursprung der Ringspangen von o'stlichem typ*, [in:] *Birka II*, 1, s. 23–30.

²⁵ J. Poleski, *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*, „Zeszyty Naukowe UJ”, 1031, 1992, 52: *Prace Archeologiczne*, s. 35.

²⁶ L. Rauhut, *Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy*, 5, 1960, s.19, tab. VI.1–3.

²⁷ H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski*, s. 81.

²⁸ W. Hupało, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska Dźwinogrodu*, s. 236, ryc. 3/7–9.

²⁹ T. Malinowski, *O wczesnośredniowiecznych dzwoneczkach z ziem polskich*, „Archeologia Polski”, 38, 1993, 1, s. 95–120.

Grociki strzał znaleziono w grobie nr 8 przy ul. Krasińskiego. Jeden grocik posiadał formę liściowatą, drugi był wydłużony. Typ grocików wskazuje na ich związek z obszarem wschodniosłowiańskim, gdzie analogiczne okazy datowane są na IX–XI w.³⁰

Należy zwrócić uwagę na stosunkowo niewielką ilość militariów w grobach wczesnośredniowiecznych na terenie Przemyśla. Według Heleny Zoll-Adamikowej nie wyposażanie zmarłych w broń należy niewątpliwie do jednych ze specyficznych cech cmentarzysk Małopolski³¹.

Narzędzia. Wśród narzędzi funkcję pierwszorzędną pełniły noże. Noże żelazne zarejestrowano w 7 grobach. W inwentarzach grobowych noże występują w pojedynczych egzemplarzach. Wszystkie – z jednostronnym ostrzem. Okaz z grobu nr 1 przy ul. bp Glazera ma wyraźnie obustronnie wyodrębniony trzpień (*ryc. 8/a*), zaś noże z ul. Krasińskiego 7 jednostronnie wyodrębniony kolec. Egzemplarze z Krasińskiego 7 i ul. Pułaskiego posiadały drewniane okładziny. Nóż z grobu nr 5 z pierwszego stanowiska miał trzpień górą i dołem starannie owinięty cienkim, brązowym drucikiem, tworzącym rodzaj skuwki. Analogiczne egzemplarze datowane są na drugą połowę XI – początek XII w.³² Dłuższe noże są tu wyznacznikiem grobów męskich.

Krzesiwa żelazne znaleziono w grobie nr 1 przy ul. bpa Glazera (*ryc. 8/d*) i nr 8 przy ul. Krasińskiego 7. Pierwsze jest typem krzesiwa dwukabłąkowego o esowato zawiniętych końcach, drugie ma końce proste, złączone. H. Zoll-Adamikowa stwierdza w oparciu o analogie z terenu Polski, że krzesiwa są elementem charakterystycznym dla pochówków męskich³³. Krzesiwa nie posiadają walorów datujących.

Skałki do krzesiwa (3 szt.) wystąpiły w grobie nr 8 przy ul. Krasińskiego 7. Skałki towarzyszyły krzesiwu. Wszystkie były wykonane na wiórach krzemienianych, o bokach ze śladami retuszowania.

Naczynia gliniane. Znaleziono je w 6 grobach. Złożone były przy nogach zmarłych. Naczynie z grobu nr 1 przy ul. bpa Glazera miało formę baniastą. Egzemplarz z ul. Pułaskiego 23, niewielkich rozmiarów, charakterystyczny jest dla w pełni rozwiniętego okresu wczesnośredniowiecznego. Naczynia: z grobu nr 3 przy ul. Krasińskiego 7 (*ryc. 10/b*) i z grobu nr 2 przy ul. Pułaskiego-Prądyńskiego można umieścić w ramach typu datowanego na X–XI w. Natomiast naczynie z grobu nr 6 przy ul. Krasińskiego 7 można zakwalifikować do typu występującego przy końcu X w. względnie w pierwszej połowie XI w. Odminną, archaiczną formę reprezentuje niewielkie, asymetryczne naczynko

³⁰ А. Ф. Медведев, *Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв.* [in:] *Археология СССР. Свод археологических источников*, вып. Е1–36, Москва 1966, с. 77; Idem, *Татаро-монгольские наконечники стрел Восточной Европы*, „Советская археология”, 1966, 2, с. 57.

³¹ H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski*, s. 62.

³² Ibidem, s. 68.

³³ Ibidem, s. 79.

o formie dwustożkowatej z grobu nr 8 przy ul. Krasińskiego 7 (ryc. 10/a). Okres użytkowania tego typu naczyń przypada od VII do X w.³⁴ H. Zoll-Adamikowa uważa, że główne nasilenie ich występowania przypada jednak na XI w.³⁵

Gliniane naczynia znajdowały się zarówno w grobach męskich jak i kobiecych, choć generalnie częściej występują one jako element wyposażenia pochówków kobiecych.

Analiza pochówków. Opisując i dokonując analizy pochówków za kryteria porównawcze przyjmujemy sposób pochowania zmarłego tj. kształt jamy grobowej, orientację i ułożenie ciała zmarłego oraz układ rąk.

Jamy grobowe były na ogół kształtu prostokątnego o zaokrąglonych narożnikach. Zdecydowana większość jam grobowych była zorientowana wzdłuż osi E–W, wyjątek stanowił grób nr 4 przy ul. Krasińskiego 7 zorientowany wzdłuż osi N–S. Jamy posiadały wewnętrzną zabudowę. Być może ciało zmarłego składano w drewnianej skrzyni względnie jamę wyposażano w konstrukcje wzmacniające. Takie cechy przeważały w starszych fazach wczesnochrześcijańskich cmentarzysk.

Większość zmarłych na cmentarzyskach wczesnośredniowiecznych w Przemysłu pochowana została głową ku zachodowi. Odmienną orientację tj. głową ku wschodowi miały groby: nr 1 i nr 2 przy ul. bpa Glazera oraz nr 8 przy ul. Krasińskiego 7. Znamienne, iż wschodnia orientacja odpowiada na ogół pochówkom mężczyzn³⁶. Według M. Miśkiewicz w XII w. zanika wschodnia orientacja pochówków³⁷.

Mamy więc do czynienia z cmentarzyskami nieprzykościelnymi o mieszanej orientacji zaliczanymi przez H. Zoll-Adamikową do IV fazy, datowanej na okres od XI do pierwszej połowy XII w.³⁸ Zwyczaj ten dominował na licznych cmentarzyskach, na obszarach zajętych przez Słowian.

Ku północy zwrócone były pochówki: nr 4 przy ul. Krasińskiego 7, nr 2 (?) przy ul. Grunwaldzkiej i nr 2 (?) przy ul. Pułaskiego. Głową ku południowi zorientowane były pochówki: nr 1 (?) przy ul. Pułaskiego i nr 7 przy ul. Krasińskiego 7. Niekiedy odmienna orientacja była łączona ze szkieletami dziecięcymi. Taki układ spotykamy również na kilku cmentarzyskach na terenie Małopolski. Wszystkie datowane są na XI–XII względnie XIII w. Orientacja pochówków na północ lub południe cechuje też niektóre cmentarzyska ruskie i morawskie, co może pośrednio wskazywać na wpływy z tamtych obszarów³⁹.

³⁴ A. Żaki, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1974, s.185.

³⁵ H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski*, s. 14.

³⁶ *Ibidem*, s. 42.

³⁷ M. Miśkiewicz, *Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, 6, 1969, s. 264.

³⁸ H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski*, s. 153.

³⁹ *Ibidem*, s. 123, przyp. 65.

Analiza układu ciał pozwala zaobserwować, że zdecydowanie dominującym sposobem było pochowanie zmarłego w pozycji wyprostowanej, na wznak. Jedynym odstępstwem jest sytuacja stwierdzona w przypadku grobu nr 4 przy ul. Krasińskiego 7, gdzie ciało zmarłego było złożone na boku, ręce były zgięte w łokciach i skierowane ku głowie, dłonie zaś przy ustach (ryc. 11). Brak było tu wyposażenia grobowego. Złożenie na boku, a także pochowanie zmarłego w pozycji skurczonej, wiązane jest z zabiegami antywampirystycznymi⁴⁰. Według M. Miśkiewicz groby o takim ułożeniu pochodzą z XI i XII w.⁴¹

Ważnym wyznacznikiem, również i dla chronologii pochówków, był układ rąk. Pierwsza grupa to pochówki z rękami wyciągniętymi wzdłuż tułowia, druga z rękami złożonymi na miednicy. Ręce wyciągnięte wzdłuż tułowia spotykamy w 12 przemyskich grobach. Układ rąk wyciągniętych wzdłuż tułowia jest znamieny dla starszych horyzontów cmentarzysk oraz charakterystyczny dla nieprzykościelnych, wczesnochrześcijańskich cmentarzysk zaliczonych do fazy IV według H. Zoll-Adamikowej, która odnosi je do okresu od XI do pierwszej połowy XII w.⁴² Dłonie złożone na miednicy stwierdzono w 4 pochówkach (ryc. 12). Taki układ rąk wskazuje na młodszy horyzont grobów, właściwy dla V, chronologicznej fazy cmentarzysk wyróżnionej przez H. Zoll-Adamikową⁴³. Wydaje się on być stosowany powszechniej dopiero u schyłku wczesnego średniowiecza.

Charakterystyka cmentarzysk i ich znaczenie poznawcze. Przemyskie wczesnośredniowieczne nekropolie potwierdzają zasadę, iż cmentarzyska nieprzykościelne usytuowane były raczej na terenach wyniosłych, nie użytkowanych wcześniej przez cmentarze ciałopalne. W Przemysłu znajdują się one w odległości ok. 1,5 km od grodu (ryc. 1). Sposób grzebania zmarłych z dala od ośrodków osadniczych, wśród pól, uroczysk i w pobliżu lasów, był znamieny dla wczesnej fazy cmentarzysk szkieletowych, już wprawdzie chrześcijańskich, zachowujących jednak wiele elementów pogańskich. Takie ich usytuowanie miało przemawiać za podtrzymaniem kultowego charakteru samego miejsca pochówku zmarłych⁴⁴. Położenie cmentarzysk, w oddaleniu od grodów, odpowiada ogólnym regułom wczesnej fazy chrześcijaństwa na szerszym terenie Europy.

Przemyskie cmentarzyska charakteryzowały się rzędownym układem pochówków. Większość z nich to cmentarzyska płaskie. Występowały tu groby o mieszanej orientacji. Na ogół zmarli pochowani byli w pozycji wyprostowanej na wznak, z rękami wyciągniętymi wzdłuż tułowia, co było w tym okresie powszechnie przyjętą regułą. Cmentarzyska nieprzykościelne charakteryzuje

⁴⁰ M. Miśkiewicz, *Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy*, s. 247, 264.

⁴¹ Ibidem.

⁴² H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski*, s. 153.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ U. Ładykowska-Sowina, *Chryścianizacja obrządku pogrzebowego w X-XIII wieku*, „Z Otchłani Wieków”, 46, 1980, 2, s. 169.

bogatsze i urozmaicone wyposażenie, a do wyjątków należy jego brak. Podobnie i pochówki ze śladami zabiegów antywampirystycznych spotykamy jedynie na cmentarzyskach nieprzykościelnych.

Z Małopolski znany ogółem 64 wczesnośredniowieczne nekropolie (ryc. 13). Są to głównie cmentarzyska płaskie. Koncentrują się na lewobrzeżu Wisły, niejako w trzech skupiskach: krakowskim, nad Nidą oraz w rejonie sandomierskim⁴⁵. Natomiast pojedyncze występują na terenie tzw. Rzeszowszczyzny. Wyraźnie dominuje tu przemyskie skupienie cmentarzysk szkieletowych, datowanych na okres wczesnego średniowiecza⁴⁶. Najbliżej Przemyśla nieprzykościelne cmentarzyska szkieletowe zarejestrowano ponadto w: Sólcy⁴⁷, Walawie⁴⁸ oraz śladowo w Żurawicy⁴⁹ i Łowcach⁵⁰.

Ze względu na charakter jak i wyjątkowe wyposażenie wyróżniają się znaleziska grobowe z Sólcy i Walawy. Na płaskim cmentarzysku w Walawie przebadano ogółem 88 pochówków. Noszą wyraźne ślady wpływów ruskich, głównie w postaci ozdób, w szczególności zausznic typu malinowatego. Ten rodzaj ozdoby zarejestrowano również w jednym z grobów w Żurawicy.

H. Zoll-Adamikowa wymienia także sypanie kurhanów nad pochówkami jako jeden z wyróżników cmentarzysk nieprzykościelnych. Z Małopolski znany jedynie 2 pochówki kurhanowe: Jawczyce pow. wielicki i Sólca k. Przemyśla. Kurhany są znamienne dla obrzędowości wschodniej. Najbliższa naszemu regionowi to mogiła w Sólcy, pow. Przemyśl (ryc. 14)⁵¹. W starożytny kurhan wkopano tu 9 szkieletowych grobów typu Podhorce–Plišniecko⁵². Wyposażono je w ruskie złote i srebrne ozdoby, w szczególności zausznice malinowate (ryc. 15)⁵³. Jest to jeden z najbardziej wysuniętych na zachód przejawów wschodniej obrzędowości w dobie wczesnego średniowiecza, wyróżniającej się nasypami kurhanowymi⁵⁴. Zgrupowanie szkieletowych cmentarzysk kurhanowych w Polsce ma miejsce

⁴⁵ A. Tyniec, H. Zoll-Adamikowa, *Stan i potrzeby badań nad wczesnośredniowiecznymi cmentarzyskami Małopolski*, [in:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, Poznań–Wrocław–Warszawa 1992, ryc. 1.

⁴⁶ M. Parczewski, *Stan badań nad wczesnym średniowieczem w karpackiej części dorzecza Sanu*, [in:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, Poznań 1990, s. 230–232.

⁴⁷ A. Szybowicz, *Wstępne badania wykopaliskowe w Sólcy, woj. przemyskie*, [in:] *Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce w 1979 r.*, Wieliczka 1980, s. 31–41; Idem, *Badania sondażowo-rozpoznawcze w Sólcy na st. 1, woj. Przemyskie*, [in:] *Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce w 1980 r.*, Wieliczka 1981, s. 36–42.

⁴⁸ V. Petegryrč, S. Terskyj, *Materiały z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Walawa k/ Przemyśla*, „Rocznik Przemyski”, 33, 1997, 5: *Archeologia*, s. 107–118; M. Parczewski, *Cmentarzysko i domniemane grodzisko wczesnośredniowieczne w Walawie, pow. przemyski – próba weryfikacji*, „MiSROA”, 36, 2014, s. 301–311.

⁴⁹ A. Koperski, *Ślady wczesnośredniowiecznych grobów w Żurawicy*, s. 71–73.

⁵⁰ A. Koperski, J. Kociuba, *Dwa wczesnośredniowieczne groby szkieletowe w Łowcach, gm. Chłopice, woj. przemyskie*, „Rocznik Przemyski”, 29–30, 1994, z.1: *Archeologia*, s. 75–79.

⁵¹ A. Szybowicz, *Wstępne badania wykopaliskowe w Sólcy, woj. przemyskie*, s. 31–41; Idem, *Badania sondażowo-rozpoznawcze w Sólcy na st. 1, woj. Przemyskie*, s. 36–42; A. Kostek, *Panorama pradziejów*, s. 164–165, ryc. 307–309.

⁵² A. Tyniec, H. Zoll-Adamikowa, *Stan i potrzeby badań nad wczesnośredniowiecznymi cmentarzyskami Małopolski*, s. 216, prz. 12.

⁵³ A. Kostek, *Panorama pradziejów*, s. 165, ryc. 310–312.

⁵⁴ H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy a zróżnicowanie etniczne na pograniczu polsko-ruskim*, [in:] *Początki sąsiedztwa*, s. 90.

głównie na północ od Lublina, na obszarze powiatu lubartowskiego. Stanowi to dowód na rozprzestrzenianie się ku zachodowi zwyczajów pogrzebowych dominujących na wielkich obszarach Rusi, dla których charakterystyczne jest występowanie grobów szkieletowych, podnasypowych (ryc. 16). Ta cecha wskazuje na inny sposób oddziaływania kościoła na terenie Lubelszczyzny i ewentualnie Podkarpacia⁵⁵.

W sferze hipotetycznej pozostaje istnienie kurhanu ziemnego na Zasaniu w Przemyślu. Rzekomo w tej części miasta, na polu zwanym Babinie, znajdował się kopiec „Babiniec”. Na mogile jakoby stać miała figura „baby” kamiennej⁵⁶. Mogiła ta była przedmiotem badań jeszcze w XVIII w., brak jednak bliższych danych co do efektów wykopalisk. B. Janusz wspomina, że mogiła była dość wysoka, dziś, tj. współcześnie autorowi, prawie całkowicie zaorana. Wobec faktu odkrycia trzech grobów szkieletowych przy ul. bpa Glazera⁵⁷ istnieje prawdopodobieństwo, iż jest to ten sam rejon i że wymienione groby przykryte były ziemnymi nasypami.

W przypadku cmentarzysk nieprzykościelnych, położonych wyłącznie na Zasaniu w Przemyślu, wszystkie omówione powyżej cechy pozwalają datować przemyskie nekropolie na czas od końca X w. do połowy, względnie końca wieku XII i zaliczyć do IV fazy chronologicznej wyróżnionej przez H. Zoll-Adamikową⁵⁸. Trudno sprecyzować bliżej moment ich pojawienia się i szczegółowo odpowiedzieć na pytanie czy dotyczyłoby to końca X w., okresu przypadającego na rządy księcia ruskiego Włodzimierza I, czy dopiero okresu zajęcia Rusi przez Bolesława Chrobrego, kiedy to ma też miejsce budowa preromańskiego zespołu pałacowo-sakralnego na wzgórzu zamkowym w Przemyślu⁵⁹. Przepuszczalnie tej fazie rozwojowej grodu odpowiadało powstanie wczesnochrześcijańskich cmentarzysk. Ich zespół w Przemyślu należy do nielicznych tak bogatych zgrupowań tego typu stanowisk charakterystycznych dla całych obszarów Małopolski. Na ogół były to duże, liczące od kilkudziesięciu do kilkuset grobów, płaskie, rzędowe cmentarzyska o zachodniej proveniencji.

Bardzo znamienny jest całkowity zanik zasańskich cmentarzysk nieprzykościelnych przypuszczalnie w drugiej połowie, względnie pod koniec XII w. Na ziemiach polskich nastąpiło znaczące umocnienie się organizacji kościelnej, tworzony był system parafialny, co wpłynęło na istotne przeobrażenia w obrządku

⁵⁵ Eadem, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski*, s. 155.

⁵⁶ B. Janusz, *Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej*, Lwów 1918, s. 183–185.

⁵⁷ A. Koperski, *Komunikat z badań ratowniczych wczesnośredniowiecznego grobu szkieletowego w Przemyślu przy ul. Pstrowskiego*, „Rocznik Przemyski”, 26, 1988, s. 391–398; Idem, *Sprawozdanie z badań archeologicznych na stanowisku w Przemyślu przy ul. Pstrowskiego w latach 1986–1987*, „Rocznik Przemyski”, 29–30, 1994, 1: *Archeologia*, s. 45–53.

⁵⁸ H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski*, s. 153.

⁵⁹ Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006*, Rzeszów 2008.

pogrzebowym⁶⁰. Cmentarzyska stanowią więc wyznaczniki istotnego ugruntuowania się religii chrześcijańskiej. Także w Przemyślu powstają nowe romańskie świątynie⁶¹, wokół których na wyznaczonych miejscach cmentarnych grzebie się zmarłych. Tworzone są liczne cmentarzyska przykościelne.

Odkryte cmentarzyska są istotnym elementem do studiów nad rozwojem przestrzennym miasta i pozwalają pośrednio na wyznaczenie faz chronologicznych i przemian osadniczych. W przypadku Przemyśla są to cmentarzyska dwóch faz. Pierwsza faza związana z funkcjonowaniem rotundy z palatium, zaś druga faza z istnieniem cerkwi tzw. Wołodara na Wzgórzu Zamkowym.

Przemyśl położony na styku cywilizacji Wschodu i Zachodu, podlegał nieco odmiennym procesom historycznych i kulturowych przemian. Dotyczyło to też tak ważnego wydarzenia, jakim był chrzest Polski i chrzest Rusi.

Ważnymi dowodami na istnienie religii chrześcijańskiej są liczne, opisane i analizowane cmentarzyska szkieletowe. Obrządek szkieletowy stanowił ślad wprowadzenia nowych, chrześcijańskich praktyk religijnych w życie też polskiego i ruskiego społeczeństwa. Prawdopodobnością we wczesnośredniowiecznej Europie było, że w ślad za faktyczną introdukcją nowej religii pojawił się natychmiast rytuał szkieletowy⁶². Recepcja rytuału szkieletowego stanowiła zasadnicze, podstawowe zwycięstwo nowej religii⁶³. Cmentarzyska przemyskie datowane są najwcześniej na koniec X w. względnie początek XI w., co wyklucza możliwość przyjęcia chrztu od państwa wielkomorawskiego, czy też później od Czechów⁶⁴. Przemyśl już od 981 r. znajduje się pod panowaniem ruskiego księcia Włodzimierza I⁶⁵. Pozostaje nie do końca wyjaśniona kwestia ewentualnych wpływów chrześcijaństwa z Rusi po 988 r. Brak jednoznacznych dowodów archeologicznych na chrześcijaństwo tego etapu w Przemyślu, choć cmentarzysko przy ul. bpa Głazera, mogło mieć charakter cmentarzyska kurhanowego, typowego dla obszarów wschodnich. H. Zoll-Adamikowa stwierdza, że przed końcem X w. nowe rytzy sepulkralne mogły nie dotrzeć do szerszych warstw społeczeństwa na tyle mocno, aby znalazło to odbicie w materiale archeologicznym⁶⁶.

⁶⁰ H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski*, s. 145; A. Koperski, *Przemiany w obrządku pogrzebowym*, s. 175–184.

⁶¹ E. Kubica, *Katalog zabytków wczesnośredniowiecznej architektury monumentalnej Małopolski, Rusi Halickiej i Wołynia*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, 17, 1996, s.159–161; Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006*, Rzeszów 2008.

⁶² H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski*, s. 142.

⁶³ Eadem, *Małopolskie cmentarzyska z X–XII w. a kwestia recepcji chrześcijaństwa w Małopolsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej IHKM”, 15, 1967, 1, s. 41–54.

⁶⁴ A. Koperski, *Źródła archeologiczne do początków chrześcijaństwa w Przemyślu*, [in:] *Polska Ukraina – 1000 lat sąsiedztwa*, t. 1, Przemyśl 1990, s. 97–104; Idem, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo na terenie Przemyśla*, s. 165–168.

⁶⁵ G. Labuda, *Polska, Czechy i Ruś w kraju Łędzian w drugiej połowie X wieku*, „Rocznik Przemyski”, 24–25, 1988, s. 275–294; Idem, *Czeskie chrześcijaństwo na Śląsku i w Małopolsce w X–XI wieku*, [in:] *Chryścianizacja Polski południowej*, Kraków 1994, s. 78.

⁶⁶ H. Zoll-Adamikowa, *Formy konwersji Słowiańszczyzny wczesnośredniowiecznej a problem przedpiastowskiej chryścianizacji Małopolski*, [in:] *Chryścianizacja Polski południowej*, s. 136.

Wydaje się wielce prawdopodobne, że główny etap chrystianizacji Przemyśla miał miejsce dopiero na początku XI w., kiedy to w 1018 r. Bolesław Chrobry wyprawia się na Ruś. Wówczas można mówić o najszerszym zasięgu akcji chrystianizacyjnej⁶⁷. Jak podkreśla H. Zoll-Adamikowa, być może już w drugiej połowie XII w. następuje przejście z chrystianizacji formalnej do faktycznej, kościół obejmuje działalnością duszpasterską, w systemie parafialnym, wszystkie warstwy społeczeństwa. Wierni zaczynają żyć treściami chrystianizmu w obrębie społeczności parafialnej. Cmentarzyska lokuje się wokół kościołów, zmarłych chowa się na poświęconym gruncie, pogrzeb odbywa się w obecności kapłana⁶⁸.

Należy oczekiwać, że dalsze archeologiczne badania terenowe oraz studia porównawcze cmentarzysk z obszarów pogranicza polsko-ruskiego pozwolą na głębsze poznanie kultury duchowej mieszkańców tych ziem w dobie wczesnego średniowiecza.

*

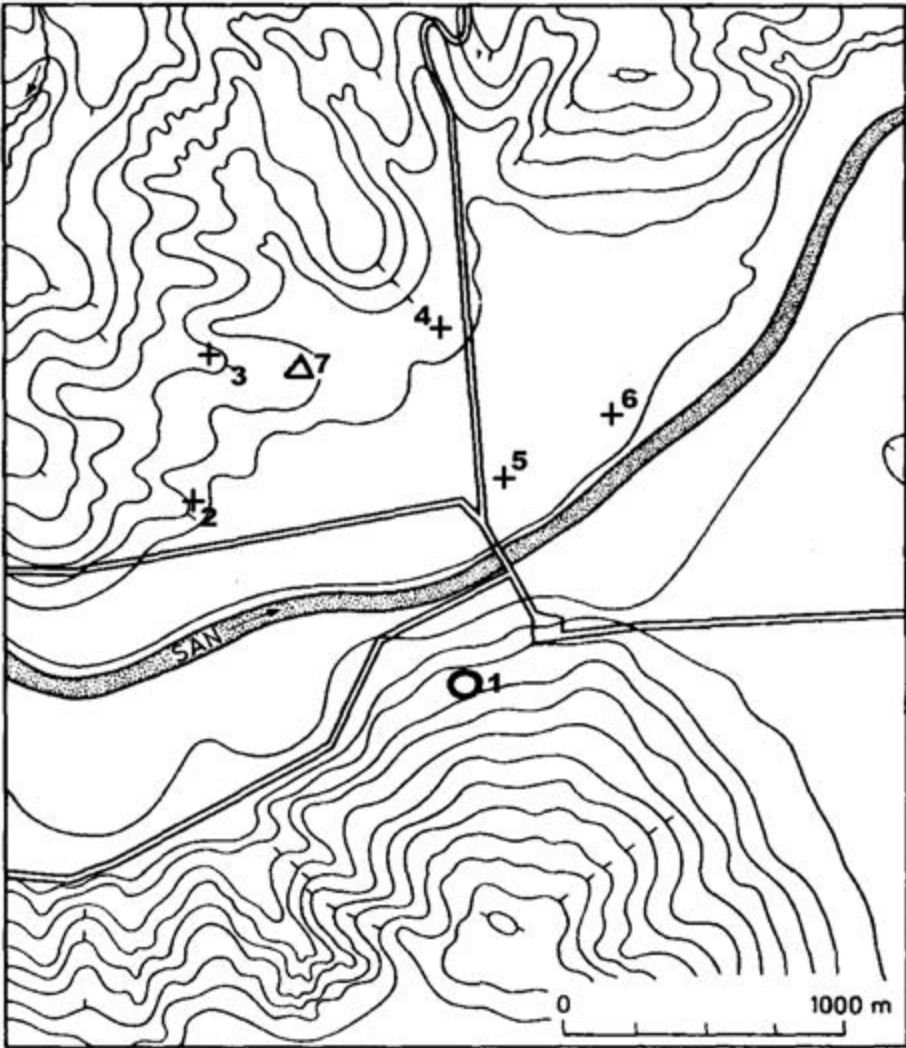
Andrzej Koperski, *The frontier nature of the funeral rite on the example an early Christian necropolis discovered in Przemyśl*

It is highly probable that Przemyśl, a fortified settlement, was built during the reign of the Přemyslid dynasty from Czech on the Castle Hill, in the second half of the tenth century. For ongoing decades it was the place of numerous wars between the Polish, Ruthenians and Hungarian princes. Cementaries are particularly valuable for the interpretation and reconstruction of events from that early period, since they allow an in-depth analysis of the process of shaping customs and beliefs of contemporary societies. In one of the town's districts-Zasanie- five early cementaries were discovered. The significant feature of the burials was their equipping with various kinds of objects. Some decorations, parts of clothing and elements of armaments have their equivalents in Rus'. The way of burying the dead is typical for the cementaries of the West Slavic region. The cementaries were flat and characterized by a row system of burying, with graves of mixed orientation. The existence of the natural barrow in Zasanie, in Przemyśl, in the field where the Babiniec mound was to be found remains in the hypothetical sphere. The burials were discovered in Sólca near Przemyśl; they are characteristic for Eastern customs. The cementaries date back from the end of the 10th to the mid 12th century. It seems likely that the main stage of christianization of Przemyśl took place at the beginning of 11th century, after the Rus' expedition of Bolesław the Brave in 1018. It was him who initiated the building of a pre-Romanesque rotunda and palatium in Przemyśl.

Translated by Renata Pobidyńska

⁶⁷ U. Ładykowska-Sowina, *Chryścianizacja obrządku pogrzebowego w X-XIII wieku*, s. 167.

⁶⁸ H. Zoll-Adamikowa, *Formy konwersji Słowiańszczyzny wczesnośredniowiecznej*, s. 135.

Ryc. 1. Przemysł. Plan cmentarzysk nieprzykościelnych. 1 – gród; 2 – ul. Grunwaldzka 106; 3 – ul. bpa Glazera; 4 – ul. Pułaskiego; 5 – ul. Krasieńskiego 7; 6 – ul. Krasieńskiego 49; 7 – ul. Rycerska 9a (cmentarzysko Węgrów). Opracował A. Koperski.

Ryc. 2. Przemyśl. a) srebrny pierścień z grobu nr 6 przy ul. Krasieńskiego 7; b) srebrny pierścień z grobu nr 2 przy ul. Krasieńskiego 49. Fot. J. Gruntowicz.

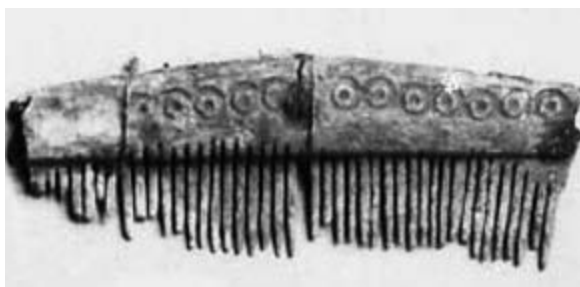
Ryc. 3. Przemyśl. Srebrne kabłączki skroniowe z grobu nr 1 przy ul. Krasieńskiego 49. Fot. J. Gruntowicz.

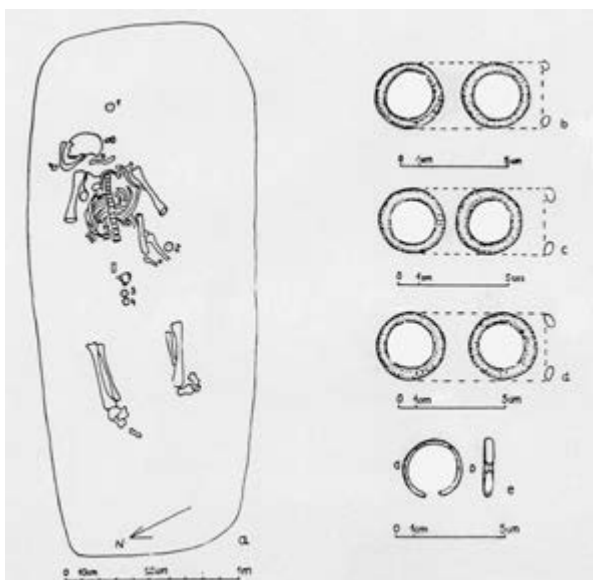
Ryc. 4. Przemyśl. Szklana bransoleta z grobu nr 1 przy ul. Grunwaldzkiej 106. Fot. J. Gruntowicz.

Ryc. 5. Przemyśl. Srebrna zusznicza z cmentarzyska przy ul. Grunwaldzkiej 106.
Fot. M. Kośmider.

Ryc. 6. Przemyśl. Zdobiony grzebień z grobu nr 2 przy ul. Pułaskiego 23.
Fot. E. Dębicki.

Ryc. 7. Przemyśl, ul. bpa Glazera. Grób nr 2. a) plan grobu; b), c), d) brązowe kółka; e) brązowy pierścionek. Opracował A. Koperski.

Ryc. 8. Przemyśl, ul. bpa Glazera. Grób nr 1. a) żelazny nożyk; b) żelazny pierścionek; c) żelazna zapinka podkowiasta; d) żelazne krzesiwo. Fot. J. Gruntowicz.

Ryc. 9. Przemyśl. Dzwoneczki – guzy brązowe. a) z cmentarzyska przy ul. Grunwaldzkiej 106; b) z cmentarzyska przy ul. Krasińskiego 7. Fot. M. Kośmider.

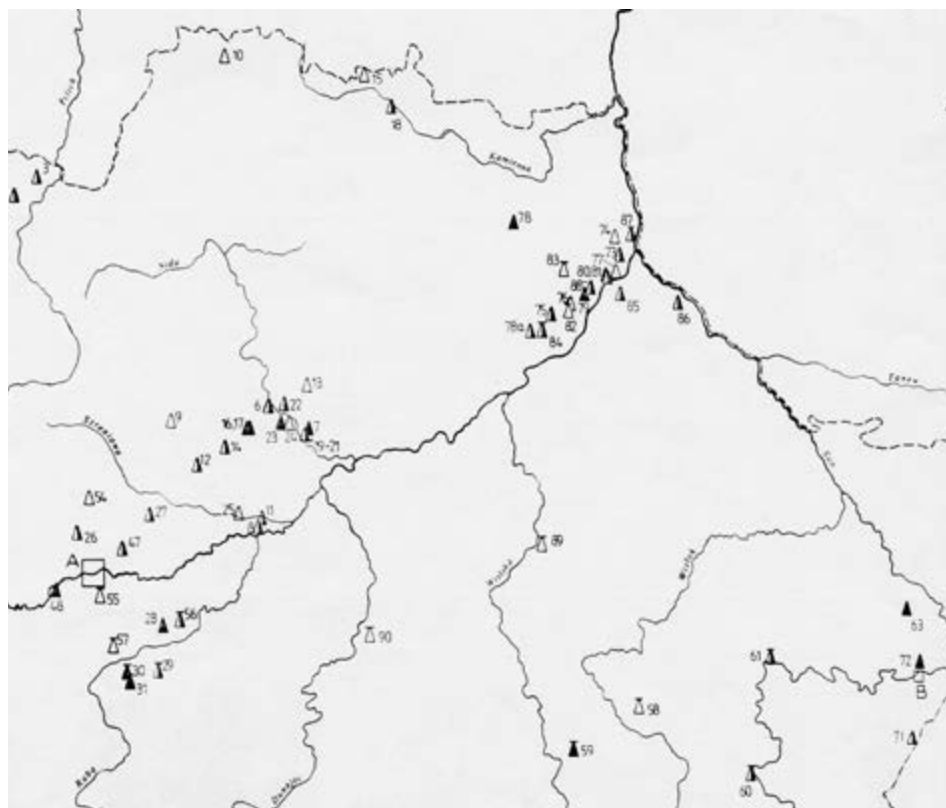
Ryc. 10. Przemyśl, ul. Krasińskiego 7. Naczynia gliniane. a) z grobu nr 8; b) z grobu nr 3. Fot. M. Kośmider.

Ryc. 11. Przemyśl, ul. Krasieńskiego 7. Grób nr 4. Fot. J. Gruntowicz.

Ryc. 12. Przemyśl, ul. bpa Glazera. Grób nr 3. Fot. J. Gruntowicz.

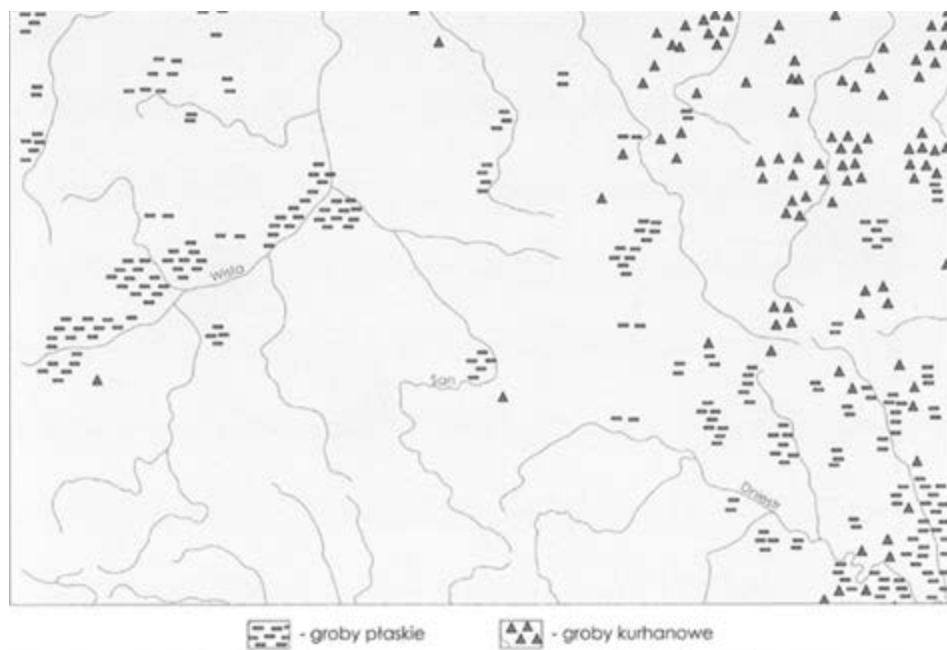
Ryc. 13. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe na terenie Małopolski. Mapa A. Tyniec, H. Zoll-Adamikowej.

Ryc. 14. Kurhan w Sólcy, pow. Przemyśl. Fot. A. Kostek.

Ryc. 15. Zausznice srebrne z grobów w Sólcy, pow. Przemyśl. Fot. M. Horwat.

Ryc. 16. Mapa wczesnośredniowiecznych cmentarzysk płaskich i kurhanowych na obszarze wschodniej Polski i zachodniej Ukrainy (połowa X w. – połowa XII w.). Mapa H. Zoll-Adamikowej.

Степан Темушев
(Минск)

Территориальные трансформации на русско-польском пограничье в конце X – первой половине XI века

В статье рассматривается проблема становления западной границы Руси. Делается попытка объяснить ошибочное сообщение о походе киевского князя Владимира Святославича „к ляхомъ” в 6489 [981] г. на пути источниковедческой критики. Автор летописи пытался в рамках своего понимания дать объяснение современным ему явлениям. Летописец знал о временном подчинении юго-западной окраины Руси Польше (1018–1031) и предположил, что в свое время эта территория была отвоевана у Польши в результате похода киевского князя. Самого похода Владимира 981 г. могло и не быть, так же как не сводилось к одноразовой акции киевского князя Олега подчинение союзов племен древлян, северян и радимичей (в конце IX в.). По своей сути формирование государственной территории в эпоху Средневековья представляло собой, в первую очередь, установление трибутарной зависимости местного населения, вслед за чем устанавливались и другие формы присутствия центральной власти на местах (распространение общего законодательства и права вершить суд, появление представителей государственной администрации и т.д.). Это требовало проведения целого ряда мероприятий, включая строительство постоянных пунктов для сбора дани (погостов), затем укрепленных мест постоянного пребывания княжеской администрации („градов”).

В своё время крупнейший советский историк Владимир Пашуто в монографии *Внешняя политика Древней Руси* однозначно утверждал: „Граница с Польшей – древнейшая среди русских границ”¹. В целом это, несомненно, так, но необходимо учитывать, что граница Руси с Польшей

¹ В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, с. 31.

с момента ее возникновения не оставалась неизменной и, главное, менялись государственные образования, которые соседствовали в Восточной Европе. Как бы то ни было, в конце X – первой половине XI в. произошла определенная стабилизация западной границы Руси, в основном в связи с русско-польским размежеванием.

Западная граница Руси включала территории, отличавшиеся по составу населения (в т. ч. этнической принадлежности), традициям общественно-политического развития и физико-географическим условиям, а именно: Перемышльскую, Белзскую, Червенскую, Берестейскую, Дорогичинскую земли, а также Ятвягию. На всем протяжении эти территории с конца X века оказались сопредельными польскому государству. Окончательно русско-польская межгосударственная граница определилась к середине XI века, когда киевский князь Ярослав Владимирович помог польскому князю Казимиру I Восстановителю покорить мазовшан (1047)² и, возможно, тогда же окончательно закрепил за собой Понеманье.

Проблема становления западной границы Руси имеет обширную историографию. Отдельные историко-географические и политические аспекты русско-польского пограничья были обстоятельно рассмотрены украинскими (Мирон Кордуба, Михаил Грушевский, Ярослав Исаевич, Михаил Кучинко, Александр Головка, Леонтий Войтович, Николай Котляр)³, польскими (Войцех Кентшинский, Стефан Кучинский, Казимеж Мыслинский, Генрих Ловмянский, Франтишек Персовский, Юзеф Кшципек, Герард Лабуда, Адриан Юсупович)⁴ и российскими (Арсений

² *Повесть временных лет*, под ред. В. П. Адриановой-Перетц, Санкт-Петербург 1996, с. 68.

³ М. Кордуба, *Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долининою Сяном*, [in:] *Записки наукового товариства ім. Шевченка*, т. 138–140, Львів 1925, с. 159–245; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 1: *До початку XI віка*, Львів 1904, с. 434–439, 549–550; Я. Д. Исаевич, „Градъ Червенские” и Перемышльська земля в политических взаимоотношениях между восточными и балканскими славянами, [in:] *Исследования по истории славянских и балканских народов*, Москва 1972, с. 107–124; Я. Д. Исаевич, *Територія і населення „Червінських градів”*, [in:] *Український історико-географічний збірник*, вип. 1, Київ 1971, с. 71–83; М. Кучинко, *Проблема етноплемінних і адміністративних меж Волинської землі кінця X – середини XIV ст.*, [in:] *Галичина та Волинь у добу Середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*, Львів 2001, с. 191–198; А. Б. Головка, *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.*, Киев 1988; Idem, *Похід киявського князя Володимир на „Перемышль, Червен і ины грады” 981 р. і проблема початку політичних відносин між Польщею та Руссю (кінець X – перша третина XI ст.)*, [in:] *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.*, pod red. V. Nagirnego i T. Pudłockiego, Kraków 2013, с. 39–47 (Серия: *Colloquia Russica, Series II*, vol. 1); Idem, *Формування державних утворень у Східній Європі в IX – першій половині XIII ст.*, [in:] *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, вип. 4, Київ 2004, с. 77–94; Idem, *Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст.*, [in:] *Історичні зошити*, Київ 1994, с. 3–29; Л. Войтович, *Кордони Галицько-Волинської держави: продовження дискусії*, [in:] *Археологічні дослідження Львівського університету*, вип. 19, 2015, с. 43–104; Idem, *Границы Галицко-Волынского государства*, [in:] *Русин. Международный исторический журнал*, отв. ред. С. Г. Суляк, Кишинев 2011, № 3 (25), с. 5–26; Н. Ф. Котляр, *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси*, Киев 1985.

⁴ W. Kętyński, *Granice Polski w X w.*, Krakow 1892; S. Kuczyński, *Wchodnia granica Państwa Polskiego w X wieku (przed rokiem 980)*, [in:] *Początki Państwa Polskiego*, t. 1, Poznań 1962, s. 233–251; K. Myśliński, *Polityczna problematyka pogranicza polsko-ruskiego do końca X w.*, „Rocznik Lubelski”, 15, 1972, s. 129–154; H. Lowmiański, *Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich w związku z planem zespolowych badań polsko-radzieckich*, „Kwartalnik Historyczny”, 60, 1953, 1, s. 58–85; Idem, *Studia nad dziejami Słowiańszczyzny, Polski i Rusi w wiekach średnich*, Poznań 1986;

Насонов, Михаил Тихомиров, Владимир Королюк, Владимир Пашуто, Александр Назаренко, Александр Майоров)⁵ историками. Немецкому историку Готхольду Роде принадлежит специальная монография, посвященная восточной границе Польши в период Средневековья⁶. Обнаруживается значительный разброс мнений, обусловленный не только фрагментарностью источников, но и идеологическими мотивами. Между тем исследователи практически не связывали события, происходившие на юго-западной окраине Руси, с общим характером и сущностью мероприятий центральной власти, направленных на поиск дополнительных материальных ресурсов. Представляется возможным и даже необходимым рассматривать схожие акции верховной власти по расширению подконтрольной территории как составную часть общего процесса формирования налогово-даннической системы Древней Руси. Важно также отметить несомненную связь формирования государственной территории с этническими процессами. При этом именно общность происхождения (т. е. этническая близость) способствовала распространению даннической зависимости: в случае подчинения части союза племен логическим продолжением являлось распространение определенных обязательств и на оставшуюся часть этнического сообщества. Данническая зависимость – а вместе с ней и территория государства – могла расширяться территориально и в связи с миграцией населения.

Таким образом обнаруживается непосредственная связь между этническими процессами, ростом государственной территории и становлением налогово-даннической системы средневекового государства. Сами понятия „государственной территории” и „государственной границы” для раннесредневекового периода требуют уточнения. Территория государства формировалась именно в результате распространения на население определенных (закрепляемых традицией) обязательств по отношению к верховной власти. Речь идет о передаче в пользу правителя материальных благ – части прибавочного продукта, выполнении ряда

F. Persowski, *Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X–XI wieku*, Wrocław–Kraków–Warszawa 1962; J. Skrzypek, *Studia nad pierwotnym pograniczem polsko-ruskim w rejonie Wołynia i grodów czerwienińskich*, Warszawa 1962; G. Labuda, *Pierwsze wieki monarchii piastowskiej*, Poznań 2012; Idem, *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. 2, Poznań 1988; А. Юсупович, *Чи ходив Володимир Великий на/до ляхів? (Польсько-руські відносини наприкінці X – на початку XI ст.)*, „Український історичний журнал”, 2015, 5, с. 43–69.

⁵ А. Н. Насонов, „Русская земля” и образование территории древнерусского государства: Историко-географическое исследование. Монголы и Русь: История татарской политики на Руси, изд. 2-е, стереотипное, Санкт-Петербург 2006; М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, 2-е изд., Москва 1956; В. Д. Королюк, *Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв.*, Москва 1964; Idem, *К вопросу об отношениях Руси и Польши в X в.*, „Краткие сообщения Института славяноведения”, 1952, 9, с. 43–50; В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*; А. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических отношений IX–XII веков*, Москва 2001; А. В. Майоров, *Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона*, отв. ред. А. Ю. Дворниченко, Санкт-Петербург 2006.

⁶ G. Rhode, *Die Ostgrenze Polens*, Bd. 1, Köln–Graz 1955.

повинностей (например, строительство городов, устройство дорог и т. п.), а также о согласии принимать навязанные из центра правовые нормы, которые реализуются посредством осуществления суда представителями княжеской администрации. Между тем, и реализация судебной функции включает в себе финансовый аспект. Граница же между двумя соседними государствами определяется по линии размежевания между поселениями, жители которых охвачены обязательствами в пользу разных центров власти. Ни о какой демаркации границы на ранних этапах становления средневековых государств говорить не приходится. До широкого распространения частного землевладения земледелец вполне определенно относил себя к тому или иному „государству” (в его представлении, конечно, персонифицированном, например, в лице киевского или гнезненского правителей) именно на основании признания его права осуществлять принуждение. В этом отношении нельзя не признать огромное значение в формировании налогово-даннической системы того или иного государства права завоевания⁷.

Обстоятельства формирования русско-польской границы представляют собой прекрасную иллюстрацию складывания государственной территории двух государств, обусловленное стремлением распространить данническую зависимость на как можно большую территорию.

Важнейшая особенность образования русско-польской границы заключалась в ее появлении вместе с образованием польского государства, что произошло примерно в 60-х гг. X в. Именно этим временем датируются и наиболее ранние свидетельства иностранных источников о непосредственном соседстве Руси и Польши. Так, хорошо осведомленный автор Ибрахим ибн Йакуб, побывавший в 965/966 г., возможно, в качестве посла кордовского халифа, при дворе германского императора Оттона I, писал: „Z Meško sąsiadują na wschodzie Rūs, a na północy Burgūs (=Prusacy)”⁸. Но с большой вероятностью можно утверждать, что влияние Киева распространялось на пограничные с польскими (лехицкими) земли и в более ранний период. Возможно, в орбите влияния киевского правителя оказались и непосредственно „лехицкие” племена. Если верить сведениям *Повести временных лет*, в походе киевского князя Олега на Царьград (6414[907]) принимали участие хорваты. На северо-западе границы этого союза племен доходили до восточных притоков Вислы⁹.

⁷ С. Н. Темушев, *Налоги и дань в Древней Руси*, Минск 2015, с. 117.

⁸ „С [землей] Мешко соседствует на востоке Русь, а на севере – Бурус [Пруссия]”. *Relacja Ibrahima Ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekriego*, [in:] *Monumenta Poloniae Historica. Nova Series*, t. 1, Kraków 1946, p. 50; В. Т. Пашуто, *Внешняя политика*, с. 31.

⁹ А. Б. Головкин, *Древняя Русь и Польша*, с. 7.

Впрочем, спорным является сам факт похода Олега или характер этой внешнеполитической акции¹⁰.

Сложившаяся после падения Великоморавской державы ситуация не исключает, что часть населения этого политического образования могла оказаться данником Руси. Речь может идти о союзе племен лендзян, проживавшем в будущих Сандомирской и Червенской землях¹¹. Возможно, именно этих лендзян включал в число „пактиотов” руси Константин Багрянородный (в трактате византийского императора – „лендзанины”)¹². Весьма показательно отмеченное византийским автором выражение зависимости „лендзанинов” от руси, а именно: поставка киевскому князю лодок-моноксил. Высказанное польскими историками Евгениушем Кухарским и Евгениушем Левицким предположение о том, что упомянутый в русско-византийском договоре 944 г. Володислав был послом именно лендзянского князя Улеба¹³, трудно как подтвердить, так и опровергнуть. Как бы то ни было во времена правления в Польше Мешко I территории Червенской и Перемышльской земель были подчинены его власти¹⁴.

Во времена Мешко I был составлен уникальный документ, известный под названием *Dagome iudex* (около 990 г.). Данный, в целом довольно лаконичный, документ представляет собой акт передачи польского государства под покровительство святого Петра. Основное назначение документа потребовало обозначить границы молодого христианского государства. Восточная граница Польши была указана следующим образом: „(...) a primo latere longum mare, fine Pruzze usque in locum, qui dicitur Russe, et fine Russe extendente usque in Craccoa”¹⁵. Как видим, содержание этого документа не дает оснований для утверждения о подчинении гнезненскому правителю Червенской и Перемышльской земель, но в то же время не оставляет сомнений, что в состав государства Пястов входили земли мазовшан. Только тут граница Польши с Пруссией (в действительности – с прусским, точнее, западнобалтским, племенем ятвягов) могла перейти к границе с Русью. Укрепление власти Пястов в Мазовии во второй половине X в. хорошо прослеживается по археологическим данным. Так,

¹⁰ О. Роменский, *Князь Олег між язичництвом, християнством та ісламом: до студії про „вибір віри” русів у IX–X століттях*, [in:] *Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries)*, Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017, ed. V. Nagirny, Krakow 2018, с. 43 (Серия: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 8).

¹¹ H. Łowmiański, *Ledziane*, „*Slavia Antiqua*”, 4, 1954, s. 111–114.

¹² Константин Багрянородный, *Об управлении империей*, Москва 1991, с. 45.

¹³ E. Kucharski, E. Lewicki, *Rzecz pieczyńska a stosunki polsko-ruskie w X i XI w.*, [in:] *Księga referatów. II Międzynarodowy zjazd slawistów. Sekcja III, sekcja IV*, Warszawa 1934, s. 47.

¹⁴ В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, с. 32; S. Kuczyński, *Wchodnia granica Państwa Polskiego*, s. 241.

¹⁵ „начиная Длинным морем, [оттуда] границей Пруссии вплоть до места, которое называется Русь, и границей Руси, протягивающейся до Кракова”. Н. И. Щавелева, *Дагоме юдек*, [in:] *Польские латиноязычные средневековые источники. Тексты, перевод, комментарий*, Москва 1990, с. 28.

к середине X в. относится возведение новой крепости на месте сторевшего поселения во Влоцлавеке. После 979 г. по приказу гнезненского правителя строится крепость в Плоньске. Ряд городов строится на севере Мазовии (Плоцк, Рачин, Среньск, Цеханов, Грудуск, Гжебск и Насельск)¹⁶. Видимо, именно на отрезке русско-мазовецкой границы впервые соприкоснулись русское и польское государства. Но нельзя сказать, что этот отрезок оставался стабильным.

Регион Верхнего Понеманья и территории далее на юг в X в. еще не были прочно освоены славянами. В конце I – начале II тысячелетия здесь имела довольно широкая зона с чересполосным проживанием двух контактирующих этносов¹⁷. Постепенное проникновение в обозначенный регион кривичей (о чем свидетельствуют поселения с характерным названием „Кривичи” и более поздние поселения с названиями типа „Русаки”, на что обратил внимание Ежи Охманьский¹⁸) не привело к полному вытеснению балтского населения (ятвягов и литвы). На всем протяжении домонгольского периода здесь продолжались миграции и в этой связи постоянной этнической границы между славянами и балтами не сложилось. В целом же с помощью названий „Кривичи” и „Русаки” можно приблизительно провести балто-славянскую этническую границу по линии: Плиса–Докшицы–Будслав–Кривичи (на р. Сервачи)–Куранец–Радошковичи–Заславье–Рубежевичи–Кривичи (на левом берегу р. Неман)–Кривичи (Белицкие)–Кривич (Слонимские)¹⁹. Неопределенность этнических границ не противоречила большей точности границ государственных. На последние могут указывать города-крепости на восточной границе Руси.

Города Гродно (древнерусской „Городни”) в рассматриваемое время еще не существовало²⁰. К еще более позднему времени относится основание других древнерусских городов в Понеманье²¹. Поэтому о границе между летто-литовскими племенами и ятвягами в Понеманье можно говорить лишь условно. Но есть сведения, что уже в конце X в. в рассматриваемом регионе утвердилось политическое доминирование Руси, материальным

¹⁶ S. Wadył, *Pomorze Wschodnie w X wieku. Uwagi na marginesie pracy Błażeja Śliwińskiego*, [in:] *Początki Gdańska. Dzieje ziem nad zachodnim brzegiem Zatoki Gdańskiej w I połowie X wieku*, Gdańsk 2009, s. 298.

¹⁷ Я. Г. Звяруга, *Беларускае Павілле ў жалезным веку і раннім сярэднявякуі*, [in:] *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, вып. 10, Мінск 2005, с. 142.

¹⁸ Е. Охманьский, *Литовско-кривичское пограничье в племенную эпоху*, [in:] *Становление раннефеодальных славянских государств. Материалы научной сессии польских и советских историков*, Киев 1972, с. 247–248.

¹⁹ Я. Г. Звяруга, *Беларускае Павілле*, с. 141.

²⁰ Николай Воронин считал, что Гродно основано во второй половине или даже в конце XI в. Показателем напряженной ситуации в Понеманье может служить то обстоятельство, что уже вскоре первоначальное поселение погибло от пожара. Н. Н. Воронин, *Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932–1949 гг.)*, Москва 1954, с. 45; Л. Войтович, *Кордони Галицько-Волинської держави: продовження дискусії*, с. 44–45.

²¹ Ф. Д. Гуревич, *Древности белорусского Понеманья*, Москва–Ленинград 1962, с. 78–84; Л. В. Алексеев, *Запад-ные земли домонгольской Руси: очерки истории, археологии, культуры: в 2 кн.*, кн. 1, Москва 2006, с. 243–253.

выражением которого являлась данническая зависимость местного населения. Так, в статье 6491 [983] г. *Повести временных лет* читаем: „Иде Володимеръ на ятвягы, и победи ятвягы, и взя землю их”²². Отметим, что летописную датировку в данном случае невозможно ни подтвердить, ни опровергнуть. Прочно включить земли ятвягов в состав Русского государства не удалось. Весьма показательным, что следующий упомянутый летописью поход на ятвягов (киевского князя Ярослава в 1038 г.) не имел положительных результатов (летописная статья чрезвычайно лаконична: „Ярославъ иде на ятвягы”)²³. Таким образом этническая граница между ятвягами и славянами будет совпадать с границей государственной.

Видимо, до определенного времени восточнославянское расселение от поселений мазовшан отделяла значительная полоса незаселенных земель (к тому же покрытая густыми лесами), в связи с чем не были зафиксированы факты борьбы за эту территорию (хотя летопись как будто указывает на попытку киевского князя подчинить самих мазовшан: в 1041 г. „Иде Ярослав на мазовъшаны, въ лодьяхъ”²⁴; но, вероятно, речь шла о действиях в пользу польского князя Казимира²⁵). Археологические же материалы свидетельствуют о тесном контакте мазовшан с ятвягами, что находило выражение, в частности, в распространении курганов с каменной вымосткой и балтской гидронимией в Мазовии²⁶.

Форпостом Руси в сторону Мазовии стал Дрогичин над Бугом. Специалисты относят начало „дрогичинского поселенческого комплекса” к X в. Укрепленное городище на этом месте было построено уже в XI в. (этим временем датируется его нижний слой). Ко времени первого упоминания в летописи Дрогичина – 1142 г. – город уже был довольно развитым древнерусским центром²⁷. О пограничном характере Дрогичина над Бугом свидетельствуют многочисленные находки свинцовых товарных plomb²⁸. При этом, видимо, слабая заселенность окрестностей объясняет то обстоятельство, что отдельной княжеской волости здесь не сложилось. И только со временем, когда колонизационные потоки с востока и юга

²² *Повесть временных лет*, с. 38; *Лаврентьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 1, 2-е изд., Москва 2001, стб. 82.

²³ *Повесть временных лет*, с. 67; *Лаврентьевская летопись*, стб. 153.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Именно так объяснено мероприятие Ярослава в польских источниках: киевский князь Ярослав, на сестре которого был женат Казимир, помог последнему захватить Мазовию, в которой обосновался „тиран” Маслав. У Яна Длугоша данное событие датируется 1042-м г. *Jana Długosza Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa polskiego*, ks. 3–4, Warszawa 2009, s. 38–41; Н. И. Щавелева, *Древняя Русь в „Польской истории” Яна Длугоша (книги I–VI): Текст, перевод, комментарий*, Москва 2004, с. 254.

²⁶ В. В. Седов, *Славяне: Историко-археологическое исследование*, Москва 2002, с. 443–446.

²⁷ К. Musianowicz, *Drohiczyn od VI do XIII wieku*, Białystok 1982, s. 231.

²⁸ Т. Lewicki, *Znaczenie handlowe Drohiczyna nad Bugiem w wczesnym średniowieczu i zagadkowe plomb ołowiane znalezione w tej miejscowości*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 4, 1956, 2, s. 289–297; К. Musianowicz, *Wczesnośredniowieczny ośrodek handlowy w Drohiczynie, pow. Siemiatycze*, „Wiadomości Archeologiczne”, 24, 1957, 4, s. 285–298.

привели к более плотному заселению территории Понеманья и Побужья, здесь появились княжеские престолы (значит, города становятся административными центрами, что для нас важно – центрами концентрации материальных ресурсов, или дани с окрестного населения). Так, о присутствии князя в Дрогичине в *Хронике* Винцентия Кадлубка упоминается только ближе к концу XII в. (1192/1193)²⁹.

Не сложился княжеский центр и в расположенном юго-восточнее Берестье. Но ситуация здесь оказалась более сложной. Скупые сведения летописей создают картину напряженной борьбы за территорию Берестейщины между Русью и Польшей. Изначально Берестье – древнерусское поселение, возникшее в последней, а возможно, и в третьей четверти X в.³⁰ Возникло Берестье в ходе колонизации территории Побужья со стороны волынян или дреговичей, но в любом случае – тех союзов племен, которые входили в орбиту влияния Киева. Весьма показательно, что первое упоминание Берестья связано с русско-польскими отношениями. Победенный в битве на р. Альте Святополк бежал к Берестью (1019), безусловно, не потому, что в этом, якобы принадлежавшем Туровскому княжеству, городе он мог найти поддержку своих сторонников³¹ (такую поддержку он, скорее, нашел бы в самом Турове), а потому, что отсюда шла прямая дорога в Польшу – к его тестю Болеславу Храброму. Возможно, употребленное летописцем выражение о месте смерти Святополка „между Ляхы и Чехы”³² имело и конкретное географическое указание. Можно также предположить, что в это время Брест уже был подчинен Польше (летопись указывает, что после изгнания поляков из русских городов в 1018 г. Болеслав „зая себе” „города червеньския”³³, вероятнее всего тогда же была подчинена Польше и Берестейщина). В таком случае совершенно логичным выглядит отмеченный летописью поход Ярослава на Берестье в 1022 г.³⁴ Нет оснований сомневаться, что в результате этой акции Берестье было возвращено под власть Киева. Но в историографии (в том числе в белорусской³⁵) довольно прочные позиции занимает мнение о возвращении Берестья под власть киевского князя только после женитьбы – в 1041 г. или 1043 г. – польского князя Казимира I Восстановителя

²⁹ „Ruthenorum Drogiensis princeps”. *Mistra Wincentego zwanego Kadlubkiem Kronika Polska*, wydał, wstępem i przgrypsami opatrzył M. Plezia, [in:] *Monumenta Poloniae Historica. Nova Series*, t. 11, Kraków 1994, s. 166; Викентий Кадлубек, *Польская хроника*, [in:] *Польские латиноязычные средневековые источники. Тексты, перевод, комментарий*, Москва 1990, кн. IV, гл. 19. Но, возможно, это указание является недоразумением: хронист мог перепутать Дрогичин с одним из племенных центров балтов (прусов или ятвягов).

³⁰ П. Ф. Лысенко, *Открытие Берестья*, 2-е изд., доп., Минск 2007, с. 177.

³¹ *Ibidem*, с. 22.

³² *Повесть временных лет*, с. 64; *Лаврентьевская летопись*, стб. 145.

³³ *Повесть временных лет*, с. 63; *Лаврентьевская летопись*, стб. 144.

³⁴ *Повесть временных лет*, с. 64. В *Новгородской I летописи* под 1017 г. *Новгородская I летопись старшего и младшего изводов*, Москва–Ленинград 1950, с. 180.

³⁵ П. Ф. Лысенко, *Открытие Берестья*, с. 23.

на сестре князя Ярослава Доброго (Добронеге)³⁶. У Яна Длугоша можно прочитать, что Казимир „wiele zaś zamków i dzielnic ruskich, które zdobył na Rusi po zwyciężeniu i pobiciu Jarosława jego dziadek Bolesław, pierwszy król Polski, a które [on] miał w posiadaniu aż do chwili obecnej, zwrócił Jarosławowi po spokrewnieniu się z nim na znak prawdziwego przyzмирzenia і szczerzej przyjaźni”³⁷. Русские же летописи сообщают только о возвращении пленных³⁸. Доверять сообщению Яна Длугоша нет оснований. К началу 40-х гг. XI в. потерянные во время междоусобной борьбы 1015–1019 гг. земли Русь уже вернула. Этому способствовали ослабление Польши после смерти Болеслава Храброго и народное восстание 1037–1038 гг. Сохранились известия, что и позднее Польша пыталась утвердиться в Берестейщине. Так, в своем *Поучении* Владимир Мономах, вспоминая события 1073 г., отметил: „Тое же зимы тои посласта Берестию брата на головнѣ [пожарище], иде бяху [ляхове] пожгли, тои ту блюдь городъ тихъ”³⁹. Как бы то ни было, древнее Берестье является наиболее точным маркером русско-польской границы.

Южнее располагался регион т. н. Червенских городов, позднее, вероятно, включавший Белзскую, Перемышльскую и Червенскую земли. Сложные этногенетические процессы и геополитическое положение региона обусловили довольно продолжительную борьбу за него соседних государств. Именно через этот регион шел прямой торговый путь на Краков и далее к Праге. После установления господства венгров в Паннонии этот маршрут приобрел ключевое значение для связей Руси с Центральной и Западной Европой⁴⁰.

В историографии проблема западной границы Руси в конце X – первой половине XI вв. часто небезосновательно сводится к вопросу о судьбе именно Червенских городов⁴¹. В этой связи большое значение придается походу киевского князя Владимира Святославича „к ляхомъ”, датированному в *Повести временных лет* 6489 [981] г.: „Иде Володимеръ к ляхомъ и зая грады их, Перемышль, Червень и ины грады, иже суть

³⁶ В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, с. 39; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 2: XI–XIII вік, Львів 1905, с. 23.

³⁷ „многие крепости и области Руси, [которые] дед его Болеслав, первый король Польши, занял на Руси, победив и сокрушив Ярослава, и [которыми он] до того дня владел, он после заключения родства вернул Ярославу в знак истинного союза и настоящего родства”. *Jana Długosza Roczniki*, ks. 3–4, Warszawa 2009, s. 35; Н. И. Щавелева, *Древняя Русь в „Польской истории” Яна Длугоша*, с. 253.

³⁸ *Повесть временных лет*, с. 67; *Лаврентьевская летопись*, стб. 153.

³⁹ *Лаврентьевская летопись*, стб. 247. *Поучение Владимира Мономаха*. [in:] *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 1 (XI–XII века), Санкт-Петербург 2000, с. 464.

⁴⁰ А. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях*, с. 108.

⁴¹ Я. Д. Исаевич, „Грады Червенские” и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и балканскими славянами. [in:] *Исследования по истории славянских и балканских народов*, Москва 1972, с. 107–124; А. Б. Головкин, *К вопросу о роли „Червенских градов” в истории восточного и западного славянства в IX – первой трети XI вв.*, [in:] *Древнерусское государство и славяне*, Минск 1983, с. 107–109.

и до сего дне подъ Русью⁴². Содержание данного сообщения, безусловно, не соответствует историческим реалиям указанного времени (данные города в то время Польше не принадлежали)⁴³.

Представляется, что объяснение появлению данного ошибочного сообщения необходимо искать не в попытках переосмыслить его содержание или в его иной датировке, а путем источниковедческой критики. Проблема видится не в искажении исторических реалий в летописной статье⁴⁴, а в общем характере русского летописания. В условиях отсутствия развитой юридической традиции, когда важнейшие акты, связанные с утверждением господства над определенной территорией, письменно не фиксировались (это касается и межгосударственных, и междукняжеских отношений), именно летописи служили своеобразным документом, легализующим существующее положение. В большинстве случаев границы „Русской земли” складывались до составления летописи, конкретное содержание этого процесса было уже забыто, поэтому летописец описывал события по трафаретной схеме – через завоевание. Ко времени работы летописца сохранились смутные сведения о завоевании той или иной территории во времена Владимира или Ярослава. Сообразуясь с собственными представлениями, летописец сделал вывод, что был поход. Между тем процесс присоединения определенной территории мог быть растянут во времени, к тому же подчинение предполагало целый ряд мероприятий по утверждению власти Киева, включая, например, строительство новых укрепленных центров. Следует также учитывать, что на описание отдаленных по времени событий накладывались реалии, близкие ко времени летописца. Так оказалось, что Червенские города с самого начала были отвоеваны у Польши, поскольку позднее (1030/1031) за них снова пришлось воевать именно с Польшей. Напомним, что согласно летописному сообщению, подтверждаемому польскими источниками⁴⁵, Болеслав в 1018 г. „города червеньскыя зая себе”⁴⁶, затем в 1030 г. Ярослав взял Белз, а в 1031 г. „заяста грады червеньскыя опять”⁴⁷.

Поэтому представляется необходимым связать первое летописное сообщение об отвоевании у „ляхов” городов Перемышль, Червен и „иных” в 981 г. со статьями 1018 г. и 1031 г. (на что указывал в своё время еще Алексей Шахматов⁴⁸), в которых присутствует упоминание Червенских городов, а также с целым рядом других сообщений, аналогичным образом

⁴² *Повесть временных лет*, с. 38; *Лаврентьевская летопись*, стб. 81.

⁴³ А. Юсупович, *Чи ходив Володимир Великий на/до ляхів?*, с. 44–48.

⁴⁴ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 1, с. 436, 549–550.

⁴⁵ *Jana Długosza Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa polskiego*, ks. 1–2, Warszawa 2009, s. 357.

⁴⁶ *Повесть временных лет*, с. 63; *Лаврентьевская летопись*, стб. 144.

⁴⁷ *Повесть временных лет*, с. 65; *Лаврентьевская летопись*, стб. 149–150.

⁴⁸ Но А. Головки настаивал как раз на отсутствии связи: А. В. Головки, *Древняя Русь и Польша*, с. 11.

описывающих расширение территории государства (например, статьи 6391 [883], 6392 [884], 6393 [885] гг. о наложении дани князем Олегом на соседние с киевскими полянами племена). Во всех случаях летописец, создававший свой текст по прошествии значительного времени, пытался в рамках своего понимания дать объяснение современным ему явлениям. Одним из таких явлений было формирование государственной территории и, в частности, подчинение территории Червенских городов Киеву. Летописец знал о временном подчинении юго-западной окраины Руси Польше (1018–1031) и предположил, что в свое время эта территория была отвоевана именно у Польши в результате походов киевского князя.

Самого похода Владимира 981 г. могло и не быть⁴⁹, так же как не сводилось к одноразовой акции киевского князя Олега подчинение союзов племен древлян, северян и радимичей (в конце IX в.). По своей сути формирование государственной территории в эпоху Средневековья представляло собой, в первую очередь, установление трибутарной зависимости местного населения, вслед за чем устанавливались и другие формы присутствия центральной власти на местах (распространение общего законодательства и права вершить суд, появление представителей государственной администрации и т. д.). Это требовало проведения целого ряда мероприятий, включая строительство постоянных пунктов для сбора дани (погостов), затем укрепленных мест постоянного пребывания княжеской администрации („градов“). Такими местами могли становиться и прежние племенные центры, но чаще всего центральная власть создавала новые. Так, к числу племенных центров в рассматриваемом регионе относят Луческ и Бужеск, а также древнюю Вольтынь⁵⁰. К новым укреплениям, которые стали противовесом старым племенным центрам, принадлежали Владимир на Вольтыни и, вероятно, Червен, давший название интересующему нас региону.

В стремлении расширить на западе число подданных формирующейся „Русской земли“ киевские князья сталкивались с интересами соседних государств – прежде всего Польши, а также Чехии и Венгрии. Необходимо учитывать и „степной“ фактор. Как раз у истоков Западного Буга на запад к верхнему течению Днестра и Карпатам славянское земледельческое население сталкивалось со степными кочевыми народами (в рассматриваемое время – с печенегами), обрывавшими польско-русское пограничье⁵¹. Во многом трансформации русско-польской границы были связаны с участием Руси в сложных международных отношениях,

⁴⁹ Ю. Дибя, І. Мицько, *Неіснуючий похід 981 р. князя Володимира на ляхів*, [in:] *Старий Луцьк*, вип. 11, 2015, с. 27–44.

⁵⁰ М. М. Кучинко, *Археологія Вольтыні*, Луцьк 2005, с. 141–142.

⁵¹ S. Kuczyński, *Wchodnia granica Państwa Polskiego*, s. 241.

активным участником которых было Германское королевство, а также Дания и Швеция⁵².

Итак, важнейшая задача формирующейся государственной власти заключалась в поиске ресурсов для реализации различных направлений внешней и внутренней политики. По сути именно к этому сводился процесс „окняжения”, или, пользуясь летописной терминологией „установления” земли, то есть формирования государственной территории. В одном ряду необходимо рассматривать зафиксированные летописью данные о походах киевских князей на древлян, вятичей, хорватов, ятвягов, чудь и Червенские города. Причина завоеваний соседних территорий заключалась в необходимости поиска дополнительных материальных ресурсов для функционирования государства, речь шла не о спорадической, а именно о регулярной дани⁵³.

*

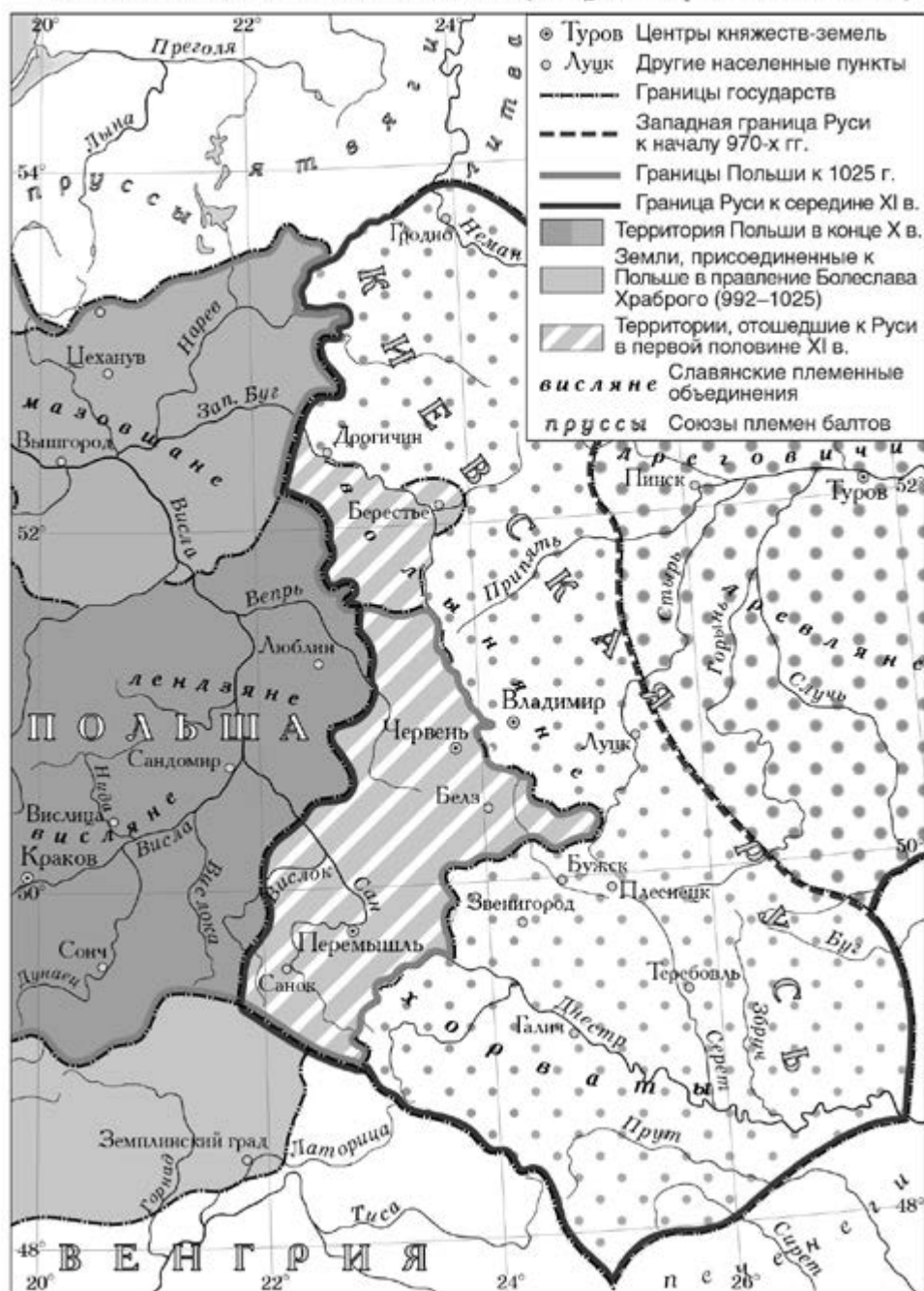
Stsiapan Tsemushau, *Territorial transformations on the Rus'-Polish borderland at the end of the 10th – the first half of the 11th century*

The article deals with the problem of the formation of the western border of Rus'. An attempt is made to explain the erroneous report about the campaign of Kyiv Prince Vladimir Svyatoslavich „to the Lendians” in 6489 [981] by means of source criticism. The author of the chronicle tried within his understanding to explain the contemporary phenomena. One of these phenomena was the formation of the state territory and, in particular, the subordination of the territory of Cherven Cities to Kyiv. The chronicler knew about the temporary subordination of the south-western outskirts of Rus' to Poland (1018–1031) and suggested that in due time this territory was conquered from Poland as a result of the Kyiv Prince's campaign. The very campaign of Vladimir in 981 may not have been in reality, just as the subjugation of the unions of the tribes of the Drevlyans, the Severians and the Radimichs (at the end of the 9th century) was not a one-time action of the Kyiv Prince Oleg. In essence, the formation of the state territory in the Middle Ages was, first of all, the establishment of tributary dependence of the local population, followed by the establishment of other forms of central government presence on the ground (the extension of general legislation and the right to administer the court, the appearance of representatives of the state administration, etc.). This required a number of activities, including the construction of permanent points for the collection of tributes („pogosts”), then fortified places of permanent residence of the prince's administration („grads”).

⁵² А. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях*, с. 498.

⁵³ А. В. Головкин, *Древняя Русь и Польша*, с. 6–7.

ПОЛЬСКО-РУССКОЕ ПОГРАНИЧЬЕ (конец X – первая половина XI в.)

Artem Papakin
(Kijów)

Importy czy łupy z Rusi? Problem pochodzenia „wielkopolskich” hełmów X – początku XI wieku

Problem pochodzenia tak zwanych „wielkopolskich” hełmów nie został rozstrzygnięty we współczesnej historiografii. Wszystkie cztery polskie hełmy zostały znalezione w Wielkopolsce – centrum państwa Mieszka I, co dało badaczom pretekst, by mówić o ich przynależności do oddzielnego „wielkopolskiego” typu hełmów, chociaż współcześni badacze uważają je za ruskie z pochodzenia, importowane do Polski albo wzięte jako łupy podczas wyprawy Bolesława na Kijów. Wielkopolskie zabytki mają bliższe analogie w materiałach wczesnośredniowiecznych Prus, Rusi i Węgier z X–XI w. Świadczyć to może o ścisłych kontaktach ludności dawnej Polski z tymi regionami: o handlu przedmiotami uzbrojenia, adaptowaniu technologii produkowania broni oraz/lub o konfliktach wojennych, w wyniku których zdobyczne hełmy mogły dotrzeć do Polski. W celu rozstrzygnięcia zagadki miejsca produkowania tych hełmów powinniśmy zwrócić się w kierunku chronologii dystrybucji hełmów tego typu w Europie Wschodniej i synchronizować ich rozpowszechnianie się z procesami importu srebra arabskiego oraz konfliktów wojennych Waregów z Kaganatem Chazarskim.

Mimo nagromadzenia w ostatnich latach dużej ilości informacji o historii wczesnośredniowiecznych państw Piastów i Rurykowiczów oraz polsko-ruskiego pogranicza, wiedza o kontaktach między ludnością Rusi i Polski w pierwszych dziesięcioleciach istnienia tych państw jest niewystarczająca. Kwestie wymiany handlowej, konfliktów wojennych i współpracy wojskowej między państwami pierwszych Piastów i książąt kijowskich nie są zbyt często podejmowane we współczesnych badaniach naukowych. Nie są w pełni wprowadzone do obiegu naukowego również zabytki odnoszące się do tych kontaktów. Za jedno z nich uważane są tzw. „wielkopolskie” hełmy, czyli hełmy typu „Czarna Mogiła” znalezione w Polsce. Problem ich pochodzenia we współczesnej historiografii nie

został rozstrzygnięty. Oprócz przedwojennej broszury Zbigniewa Bocheńskiego i artykułu Wandy Sommerfeld-Sarnowskiej¹, te zabytki polskie nie doczekały się specjalnej uwagi. Faktycznie tego zagadnienia dotknął tylko Anatolij Kirpičnikov, który rozpatrzył hełmy z Wielkopolski w kontekście badań nad uzbrojeniem ruskim².

W czasach wczesnośredniowiecznych hełm był jednym z głównych środków ochronnych wśród elit wojskowych. Jednocześnie był wyraźnym wskaźnikiem statusu społecznego właściciela, był kosztowny i często bogato dekorowany. Wszystkie hełmy X – początku XI w., znalezione w Polsce, należą do jednego typu, który odpowiadał tym kryteriom. Hełmy „wielkopolskie” są hełmami segmentowymi stożkowego kształtu, składającymi się z czterech żelaznych segmentów, często pokrytych płytami miedzianymi, połączonymi nitami, na dzwonie wieńczonymi pustymi w środku tulejami, a na krawędzi dolnej – obręczą. Miejsca połączeń segmentów między sobą były dodatkowo wzmocnione przez wąskie miedziane podkładki. Powierzchnia hełmów była złocona, oddzielne elementy pokryte srebrem, przedni segment miał ozdobę w kształcie potrójnej nakładki, a segmenty boczne – metalowe rozetki z ornamentowaną powierzchnią. Obręcz była zdobiona dziurami do mocowania czepca kolczego.

Hełmy tego typu z terenów Polski są znane z czterech znalezisk: w Gorzuchach, Olszówce, Gieczu i Gnieźnie. Zabytek z Gorzuch („wydobyty z grzęzawiska” w 1866 r.) charakteryzował się połączeniem segmentów żelaznymi nitami, pozostałościami miedzianej tulei i ozdobami części przedniej oraz rozetkami bocznymi z żelaznej blachy, z powierzchnią, pokrytą nacięciami³. Miał pozłotę i czepiec kolczy⁴. Drugi hełm został wyorany w 1919 r. we wsi Dymitrowie powiatu tureckiego (obecnie Olszówka). W przeciwieństwie do innych zabytków nie był pokryty miedzianymi płytami, a był pozłożony bezpośrednio na żelazo; miedziane podkładki występują tylko w miejscu mocowania do segmentu przedniego ozdoby⁵; tuleja i ozdoby były posrebrzone⁶. Zabytek z Giecza miał potrójną nakładkę z przodu, z podkładką miedzianą podobną do podkładek segmentów i rozetek, rozetki również żelazne z nacięciami, tuleja była odłamana, a obręcz źle zachowana⁷. Wizerunek hełmu z Gniezna nie został opublikowany przez Z. Bocheńskiego z powodu złego stanu zachowania. Jak wynika z opisu,

¹ Z. Bocheński, *Polskie szyszaki wczesnośredniowieczne*, Kraków 1930; W. Sommerfeld-Sarnowska, *O tzw. „polskich” szyszakach wczesnośredniowiecznych*, „Wiadomości archeologiczne”, 16, 1939 (1948), s. 316–321.

² A. Кирпичников, *Русские шлемы X–XIII вв.*, „Советская археология”, 1958, 4, s. 48–69; Idem, *Древнерусское оружие*, вып. 3, Ленинград 1971; Idem, *Раннесредневековые золоченые шлемы. Новые находки и наблюдения*, Санкт-Петербург 2009.

³ Nacięcia służyły do trzymywania cienkiej srebrnej blachy: С. Ю. Каинов, А. Н. Каменский, *О неизвестной находке фрагмента шлема с Дубошина раскопа в Великом Новгороде*, [in:] *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, вып. 27, Великий Новгород 2013, s. 188.

⁴ Z. Bocheński, *Polskie szyszaki*, s. 6.

⁵ Ibidem, s. 7.

⁶ A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI, XII wieku*, Łódź 1954, s. 71.

⁷ Z. Bocheński, *Polskie szyszaki*, s. 6.

również posiadał żelazne segmenty i miedziane blachy, fragment tutei i czepiec kolczy⁸.

*

Wszystkie hełmy zostały znalezione w Wielkopolsce – centrum państwa Mieszka I i punkcie wyjściowym rozszerzenia się domeny Piastów w X w. Według danych podróżnika z lat 60. X w. Ibrahima ibn Jakuba, „król Północy” Mieszko I posiadał bardzo liczną armię, składającą się z trzech tysięcy wojów, z których każdy wartował dziesięciu innych wojów. Ważną wzmianką ibn Jakuba jest przynależność tych wojów do ciężkozbrojnych⁹, co pozwala wytłumaczyć obecność w Wielkopolsce hełmów – atrybutów wyłącznie ciężkozbrojnych wojowników wczesnego średniowiecza. Fakt znalezienia omawianych hełmów w Wielkopolsce dał pretekst badaczom polskim, by mówić o ich przynależności do oddzielnego „wielkopolskiego” typu hełmów. Według Z. Bocheńskiego, „powstały też niewątpliwie w przeciągu niewielkiego okresu czasu, najwyżej jakich pięćdziesięciu lat, (...) nie ulega wątpliwości, że wyszły z jednego wspólnego środowiska artystyczno-kulturalnego”. Takie środowisko, jego zdaniem, istniało w Wielkopolsce, a wytworzone przez wielkopolskich płatnerzy hełmy były dla Z. Bocheńskiego „świadectwem wysokiego artystycznego poziomu dla ówczesnego tamtejszego przemysłu”¹⁰. Wanda Sommerfeld-Sarnowska zakwestionowała taką identyfikację, a nawet samą możliwość istnienia w Wielkopolsce „warsztatu płatnersko-złotniczego”, oraz, mimo przytaczania wcześniejszych zabytków pochodzenia wschodniego, doszła do wniosku o ich związku z kulturą „warego-ruską”, o przejęciu tych hełmów przez Wikingów ze Wschodu, oraz o tym, „że ten typ szyszaka rozwinął się właśnie na Rusi, a nie gdzie indziej”¹¹. Zasluga badaczki, oprócz nowego jak na te czasy spojrzenia na temat pochodzenia hełmów, polega również na datowaniu zabytków polskich na koniec X – początek XI w. Po raz pierwszy spróbowała również wyjaśnić okoliczności wypożyczenia tego typu hełmów z Rusi: hełmy mogły być łupem wojennym Bolesława Chrobrego podczas wyprawy kijowskiej 1018 r.¹² Andrzej Nadolski uważał natomiast, że w Polsce istniały ośrodki produkcji hełmów i wskazał, że „poziom rzemiosła w Polsce ówczesnej (...) był dość wysoki, aby podołać nawet tak poważnemu zadaniu, jakim była produkcja i zdobienie złożonych hełmów w oparciu o pierwowzory ruskie”¹³. Sprzeciwiał się więc ruskiemu pochodzeniu „wielkopolskich” hełmów (biorąc ten termin w cudzysłów),

⁸ Ibidem, s. 7.

⁹ *Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах*, ч. 1: *Статьи и разыскания А. Куника и барона Б. Розина*, Санкт-Петербург 1878, с. 50; *Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekriego*, [in:] *Monumenta Poloniae Historica. Nova Series*, t. 1, wyd. T. Kowalski, Kraków 1946, s. 50.

¹⁰ Z. Bocheński, *Polskie szyszaki*, s. 18.

¹¹ W. Sommerfeld-Sarnowska, *O tzw. „polskich” szyszakach*, s. 319.

¹² Ibidem, s. 320.

¹³ A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem*, s. 74.

jednak nie wykluczał możliwości zapożyczenia ich z Rusi w wyniku wymiany handlowej: „obecność złożonych szyszaków na obszarze Polski należy tłumaczyć albo produkowaniem ich na miejscu, albo długotrwałymi i ożywionymi kontaktami handlowymi z Rusią Kijowską”, osobiście przyjmując pierwszą hipotezę „za bardziej uzasadnioną”¹⁴.

W historiografii sowieckiej hełmy były rozpatrywane jako niewątpliwie ruskie, należące do typu „Czarna Mogiła” albo do wydzielonego przez A. Kirpičnikova typu II hełmów dawnoruskich. Już w pierwszej swej syntezie, poświęconej ruskim hełmom, A. Kirpičnikov udowodniał ruskie pochodzenie typu ilością zabytków z terenów Rusi („пять (т. е. почти половина) найдены на русских землях”), wczesniejszym datowaniem ruskich zabytków, oraz znajomością importów ruskich w Polsce XI–XII w. a brakiem importów polskich na Rusi w tymże okresie¹⁵. Według A. Kirpičnikova, „путь распространения золоченых шлемов с Востока на Запад в общем не вызывает сомнений. (...) Вероятным центром изготовления золоченых шлемов было Киевское государство”¹⁶. Tym niemniej, w swojej monografii z 1971 Kirpičnikov pisał, że „будущие исследования, возможно, уточнят этот вопрос”¹⁷.

Polscy badacze jednak przychyliili się do hipotezy sowieckiej. Zdzisław Żygulski w 1975 r. musiał przyznać, że „oprócz faktu znalezienia owych czterech okazów na ziemiach polskich” nie ma żadnego potwierdzenia hipotezy o produkcji miejscowej hełmów „wielkopolskich”, oraz określał zabytki mianem „zdobytch na Rusi hełmach”¹⁸. Wspominany wyżej A. Nadolski musiał przyznać, że ruskie pochodzenie hełmów „nie ulega wątpliwości”, a pojawienie się ich w Wielkopolsce uznał za rezultat importu, jednak nie wykluczając istnienia w Polsce „wtórnego ośrodka produkcyjnego”¹⁹. Następnie Michał Bogacki pisał „z całą pewnością”, że hełmy te „przywędrowały ze Wschodu, ściślej z Rusi Kijowskiej”²⁰. Dzisiaj hipoteza ruskiego pochodzenia hełmów „wielkopolskich” została całkiem przyjęta przez badaczy polskich²¹.

¹⁴ Ibidem, s. 74–75.

¹⁵ A. H. Kirpičnikov, *Русские шлемы X–XIII вв.*, s. 57.

¹⁶ Ibidem, s. 58.

¹⁷ Idem, *Древнерусское оружие*, вып. 3, s. 27.

¹⁸ Z. Żygulski jun., *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1975, s. 80.

¹⁹ *Polska technika wojskowa do 1500 roku*, red. A. Nadolski, Warszawa 1994, s. 65–66.

²⁰ M. Bogacki, *Broń wojsk polskich w okresie średniowiecza*, Zakrzewo 2009, s. 92.

²¹ Por.: „kwestią pozostaje pytanie, czy wytwórczością szyszaków zajmowali się rzemieślnicy miejscowi, czy np. ruscy – osiedleni dobrowolnie, lub też sprowadzeni do państwa piastowskiego w charakterze jeńców”. M. Mackiewicz, *Hełm stożkowy segmentowy X–XI wiek*, Muzeum Wojska Polskiego: <http://www.muzeumwp.pl/emwpaedia/helmostozkowy-segmentowy-x-xi-wiek.php> [15.01.2019]; „Hełmy typu Czarna Mogiła wytwarzane były w warsztatach ruskich rzemieślników, ale pod wpływem sztuki płatnerskiej Bliskiego Wschodu”. L. Jończyk, A. Gołębiowska-Tobiasz, *Okucie rozetkowe z Szurpiał. Import ze świata nomadów w sercu Jaćwieży*, [in:] *Barbaricum*, t. 11, red. B. Kontny, Warszawa 2015, s. 203; „W toku wieloletniej dyskusji udało się polskim badaczom ustalić, że hełmy te mają proveniencję ruską”. M. Engel, C. Sobczak, *W poszukiwaniu nekropoli Átvágov. Uwagi na temat znalezisk sepułkarnych z okresu wikingów w Szurpiałach*, [in:] *Barbaricum*, t. 11, red. B. Kontny, Warszawa 2015, s. 145.

W najnowszym opracowaniu, poświęconemu złożonym hełmom z Europy Wschodniej i Środkowej, A. Kirpičnikov doszedł wniosku, że „рассматриваемые шлемы производились в Киевской Руси, затем проникали в Центральную Европу и вызвали там местное подражание”, a sposobami takiej wędrówki autor nazwał handel i wyprawę Bolesława Chrobrego na Kijów, a być może i wywiezienie do Polski rzemieślników kijowskich w 1018 r.²² Chociaż współcześni badacze polscy słusznie krytykują wydzielanie „wielkopolskiego” typu²³, termin pojawia się w publikacjach do dziś²⁴. Wraz z terminologią, problem pochodzenia tych hełmów pozostał nierozstrzygnięty.

*

W poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie o centrum produkcji hełmów „wielkopolskich” warto zwrócić uwagę na chronologię dystrybucji hełmów tego typu w Europie Środkowej i Wschodniej. Wszystkie znalezione w Wielkopolsce hełmy tego typu są znaleziskami luźnymi, nie związanymi z zespołami wykopaliskowymi. Utrudnia, nawet uniemożliwia to ich ściśle datowanie – mogą być datowane jedynie za pomocą analogii.

Z terenów polskich znanych jest jeszcze kilka analogii do hełmów z Wielkopolski. Hełm z Royal Armouries w Leeds, opublikowany w 1922 r.²⁵, pochodzi rzekomo z Polski albo Prus i należy to tegoż typu, co i wielkopolskie zabytki. Tak, jak w przypadku hełmów z Wielkopolski, jest znaleziskiem luźnym, do tego z nieznanym miejscem znalezienia. Trzy boczne rozetki do hełmów typu „Czarna Mogiła” (złożona miedziana, srebrzona żelazna i żelazna z miedzianym nitem) są znane z jaćwieskiego grodu w Szurpiłach. Zabytki te datowano na pierwszą połowę XI w.²⁶ Z Prus pochodzą dwa hełmy tego typu: z Gross Friedrichsberg (około Kaliningradu) i Ekritten (Wietrowo, obwód kaliningradzki) z X–XI w.²⁷ Z terenów Rusi najbliższej do ziem polskich leżą hełmy z Włodzimierza na Wołyniu (z X–XI w., nieopublikowany)²⁸ i ze wsi Mokre (ok. Dubna, obwód równieński, ok. 1000 r.)²⁹. Hełm z Mokrego spotkał trudny los w historiografii – jest zaliczany zarówno do ruskich, jak i polskich znalezisk, przez co badacze z Polski zostali oskarżeni przez sowieckich autorów o należność do „буржуазно-националистической” historiografii³⁰.

²² A. Н. Кирпи́чников, *Раннесредневековые золоченые шлемы*, s. 21.

²³ M. Mackiewicz, *Hełm stożkowy segmentowy*.

²⁴ M. Engel, C. Sobczak, *W poszukiwaniu nekropoli Átvågov*, s. 145.

²⁵ C. R. B. *Ein Helm des 11. Jahrhunderts vom Schlachtfeld zu Walric*, „Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde”, 9, 1922, 6/7, s. 217.

²⁶ L. Sawicka, *Szurpiły, st. 8 („Mosiężysko”)*, woj. Podlaskie. *Badania w latach 2008–2010*, „Światowit”, 2011, 8 (49)/B (2009–2010), s. 266; M. Engel, C. Sobczak, *W poszukiwaniu nekropoli Átvågov*, s. 139, 143–145; L. Jończyk, A. Gołębiowska-Tobiasz, *Okucie rozetkowe*, s. 205.

²⁷ A. Н. Кирпи́чников, *Русские шлемы*, s. 56; Idem, *Раннесредневековые золоченые шлемы*, s. 17; В. И. Кулаков, *Древности пруссов VI–XIII вв.*, Москва 1990, s. 33.

²⁸ A. Н. Кирпи́чников, *Древнерусское оружие*, вып. 3, № кат. 8.

²⁹ Ibidem, № кат. 6.

³⁰ Idem, *Русские шлемы*, s. 57.

Ściślej są datowane hełmy z Rusi. Dwom hełmom z kurhanu „Czarna Mogiła” towarzyszyły moneta bizantyńska z lat 60. X w. oraz miecz³¹ należący do typu Z wg J. Petersena, wykorzystywany przez Wikingów w końcu X–XI w.³², hełmowi z czernihowskiego kurhanu „Hulbyszcze” – miecz³³ typu E, wykorzystywany w IX–X w.³⁴ Również hełm z Rajkowieckiego grodu (choć spalonego podobno przez Mongołów w XIII w.)³⁵ został znaleziony w „cytadeli” wraz z mieczem skandynawskim typu S, wykorzystywanym w latach 970–1000³⁶. W Nowogrodzie tuleja i potrójna ozdoba hełmu (hełmów?) zostały znalezione w warstwie datowanej na lata 1050–1070³⁷. Dlatego zabytki ruskie należy datować na ostatnią ćwierć X – początek XI w. Hełm z kurhanu „Hulbyszcze” być może był wcześniejszym, a z Nowogrodu – późniejszym wyjątkiem. Również wyjątkiem z tych lat są szczątki segmentu hełmu z wykopalisk 1978 r. z Nowogrodu, w warstwie datowanej na XII w.³⁸ Jeszcze dwa segmenty hełmów typu „Czarna Mogiła” są przypadkowymi znaleziskami z rejonu Kijowa³⁹; podobnie jak w przypadku hełmów wielkopolskich, datowania ich nie są znane. Zatem, moim zdaniem, według bliższych analogii wielkopolskie hełmy trzeba datować na X – początek XI w., albo szerzej: X – pierwsza połowa XI w.

Inne hełmy typu „Czarna Mogiła” i ich części pochodzą z Północnego Kaukazu, Powlża i Baszkirii. W okresie pisania prac Z. Bocheńskiego, A. Kirpičnikova i A. Nadolskiego większość z nich nie była znana, a część badaczy rozpatrywała jedynie możliwość wypożyczenia form hełmów „Czarna Mogiła” od koczowników⁴⁰ albo z Persji⁴¹. Jedynym z badaczy, który przypuszczał pochodzenie nie tylko formy, a i samych hełmów ze środowiska koczowniczego, był Michał Gorelik⁴². Natomiast Ludwika Sawicka, nie identyfikując miedzianej rozetki ze Szurpił

³¹ Д. Я. Самоквасов, *Могильные древности Северянской Черниговщины*, Москва 1916, с. 7–8, 20–25.

³² Ф. Андрощук, *Мечи викингов*, Киев 2013, с. 80; Idem, *Мечи и некоторые проблемы хронологии эпохи викингов*, [in:] *Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран*, ред. Е. Н. Носов, С. В. Белецкий, т. 1, Санкт-Петербург–Москва 2009, с. 86.

³³ Д. Я. Самоквасов, *Могильные древности*, с. 36–50.

³⁴ Ф. Андрощук, *Мечи викингов*, с. 51.

³⁵ В. К. Гончаров, *Райковецкое городище*, Киев 1950, с. 19–20.

³⁶ Ф. Андрощук, *Мечи викингов*, с. 70; В. Гончаров, *Райковецкое городище*, табл. XI, 1; А. Н. Кирпичников, *Древнерусское оружие*, вып. 1, Москва–Ленинград 1966, № кат. 32.

³⁷ С. Ю. Каинов, А. Н. Каменский, *О неизвестной находке*, с. 188; А. Н. Кирпичников, *Раннесредневековые золоченые шлемы*, с. 11.

³⁸ С. Ю. Каинов, А. Н. Каменский, *О неизвестной находке*, с. 179–180, 188.

³⁹ А. Г. Папакин, Ю. Г. Безкоровайна, В. М. Прокопенко, *Шоломи типу „Чорна Могила”: нові знахідки та проблема походження*, „Науковий вісник Національного музею історії України”, 2017, 2, с. 46–49.

⁴⁰ О hełmach „wielkopolskich” jako o „zapożyczonych zresztą z kolei od koczowników” pisał już A. Nadolski: A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem*, s. 74.

⁴¹ „na Rusi nie stanowiły one formy oryginalnej, lecz zapożyczoną z Persji sasanidzkiej, zapewne za pośrednictwem Bizancjum”: Z. Żygulski jun., *Broń w dawnej Polsce*, s. 79.

⁴² Jednak i ten badacz, chociaż nazywał hełm z kurhanu „Hulbyszcze” importem chazarskim, uważał inne okazy za naśladownictwo ruskie: „можно считать древнерусской, довольно самостоятельной, репликой, превзошедшей по эффективности степной прототип, полученный из мадьярских или хазарских рук”. М. В. Горелик, *Защитное вооружение степной зоны Евразии и примыкающих к ней территорий в I тыс. н. э.*, [in:] *Военное дело населения юга Сибири и Дальнего Востока*, Новосибирск 1993, с. 175.

z nakładką na hełm typu „Czarna Mogiła”, powiązała okaz z kulturą sałtowo-majacką⁴³. Swym kształtem i ozdobami rozetki boczne hełmów typu „Czarna Mogiła” tak mocno przypominają nakładki miedziane na taszki koczownicze, że jedna z takich nakładek nieznannej proveniencji została błędnie zidentyfikowana przez A. Kirpičnikova jako rozetka hełmu⁴⁴. Porównanie stylistycznych rozwiązań na hełmach tego typu z zabytkami kultury sałtowo-majackiej oraz innych ludów koczowniczych Europy Wschodniej stanowi wątek rozwojowy w kwestii wyjaśnienia pochodzenia tych hełmów⁴⁵. W ramach tego artykułu można jedynie rozpatrzyć możliwość wschodniego pochodzenia nie tylko form, ale i samych hełmów typu „Czarna Mogiła”, bazując na współczesnej wiedzy w dziedzinach historii, archeologii i bronioznawstwa.

Istniejącym w czasach ZSRR i PRL koncepcjom o miejscowej produkcji broni w dawnej Rusi i Polsce coraz częściej oponują badacze współcześni⁴⁶. Na miejscową produkcję hełmów wczesnośredniowiecznych brakuje dowodów, i podobnie jak w 1975 r. Z. Żygulski, muszę konstatować, że oprócz faktu znalezienia hełmów na ziemiach zarówno polskich, jak i ruskich, nie ma żadnego potwierdzenia hipotezy o produkcji miejscowej tych hełmów, zarówno w Polsce, jak i na Rusi. Dlatego warto zwrócić uwagę na regiony sąsiednie: środowisko koczowników i państwa korzystające na skandynawskim handlu z muzułmańskim Wschodem – Chazarię i Bułgarię Wołżańska.

W Chazarii już przynajmniej od VIII w. były znane hełmy podobnej do typu „Czarna Mogiła” konstrukcji. Cztery części, połączone nitami i tuleje posiadał między innymi hełm VIII w. ze wsi Stołbiszcz (obw. biełgorodzki, Rosja), którego przedni i tylny segment miały półokrągłe wycięcia⁴⁷. Podobne wycięcia są na zabytkach z Krasnodarskiego kraju nieznannej proveniencji⁴⁸ i z datowanej na VI–IX w. Beżyńskiej nekropoli (Dagestan)⁴⁹. Ostatni hełm składał się nie z czterech, a z ośmiu segmentów. Podobne ośmioczęściowe hełmy są znane z Łagieriewa i Żytimaka w Baszkirii (Bułgaria Wołżańska), oraz Kazazowa w Krasnodarskim kraju (Chazaria)⁵⁰. Ich pochodzenie jest na pewno związane ze

⁴³ L. Sawicka, *Szurpily*, s. 266.

⁴⁴ А. Н. Кирпичников, *Раннесредневековые золоченые шлемы*, с. 11–12, 43, рис. 17.

⁴⁵ Oprócz analizy ornamentów rozetek bocznych, której wykonały Ludwika Jończyk i Aneta Gołębiowska-Tobiasz (patrz: L. Jończyk, A. Gołębiowska-Tobiasz, *Okucie rozetkowe*, s. 196–204), na podobną analizę czekają wciąż ornamenty tulei i obręczy hełmów z Wielkopolski, Prus i Rusi, jak również nakładka diademowa na przedni segment hełmu, nawiązująca do popularnego wśród Charazów motywów potrójnych pączków lotosu.

⁴⁶ F. Androshchuk, *The „Ljudota Sword?” (An Episode of Contacts between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age)*, [in:] *Ruthenica*, t. 2, Київ 2003, s. 15–25.

⁴⁷ О. В. Комар, О. В. Сухобоков, *Військова справа Хозарського каганату*, [in:] *Нариси з воєнної історії давньої України*, Київ 2005, с. 221.

⁴⁸ А. Н. Кирпичников, *Раннесредневековые золоченые шлемы*, с. 24.

⁴⁹ Д. М. Атаев, *Археологические исследования в Дидо*, „Советская археология”, 1961, 1, с. 288.

⁵⁰ Н. А. Мажитов, *Курганы Южного Урала VIII–XII вв.*, Москва 1981, с. 78, 135; hełm z Łagieriewki pochodzi z okresu VII–IX w.: В. А. Иванов, *Вооружение средневековых кочевников Южного Урала и Приуралья (VII–XIV вв.)*, [in:] *Военное дело древнего населения Северной Азии*, отв. ред. В. Е. Медведев, Ю. С. Худяков, Новосибирск 1987, с. 173. Hełm z Kazazowa może pochodzić nawet z 3/4 połowy VIII w.: А. Kubik, *The Kizil Caves as*

stożkowymi hełmami segmentowymi z VI–VII w., znanymi z Mezopotamii i znad rzek Kama i Ob i pochodzących, według Adama Kubika, z Azji Środkowej⁵¹. Wiele elementów konstrukcyjnych i ozdobnych pozwala uważać je za wczesne typy hełmów, z których wywodzi się typ „Czarna Mogiła”.

Za pierwszy chronologicznie hełm typu „Czarna Mogiła” przyjmuje się zabytek z grobu madziarskiego we wsi Manweliwka (obwód dniepropetrowski, Ukraina)⁵². Hełm jest uważany za jeden z przedmiotów, podkreślających wpływy sątowskie na pamiątki typu Subotcy (kulturę madziarską podczas pobytu Madziar w Naddnieprzu)⁵³. Jest pierwszym precyzyjnie datowanym hełmem tego typu: według Ołeksija Komara, pamiątki typu Subotcy i odpowiednio hełm z Manweliwki są datowane na lata 836–895⁵⁴, a Andrej Golubjev zaproponował, by ograniczyć datowanie tych pamiątek latami 861–895⁵⁵. Wcześniejszymi od zabytku z Manweliwki mogą być szczątki hełmu z Karanajewa (Baskiria): choć według A. Kirpičnikova hełm ten jest „примерно XI в.”⁵⁶, według W. Iwanowa, hełm i inne rzeczy z kurhanu 6, w którym go znaleziono, należą do pamiątek kuszarenkowsko-karajakupowskiego typu, pozostawionych przez przodków Madziarów w VII–IX w.⁵⁷ Pochówki madziarskie, podkreślające wędrówki tego ludu do Pannonii w IX–X w., nierzadko zawierają przedmioty broni, czasami też uzbrojenia ochronnego. Tą migracją można wyjaśnić pojawienie się hełmu typu „Czarna Mogiła” w Pécs na Węgrzech⁵⁸. Również do typu „Czarna Mogiła” należą zabytki z Gelendżyka (Krasnodarski kraj), Mołdowanowki i Djurso⁵⁹. Ostatni zabytek datowany jest na czwarty okres nekropolu Djurso (IX w.)⁶⁰, inne hełmy są datowane szeroko od IX do XI w. Z terenów Krasnodarskiego kraju i miejscowości rosyjskich, nieznanymi dokładnie pochodzi jeszcze kilka hełmów i ich części⁶¹. Więc, hełmy o typach zbliżonych z typem „Czarna

an terminus post quem of the Central and Western Asiatic pear-shape spangenhelm type helmets. The David Collection helmet and its place in the evolution of multisegmented dome helmets, „Historia i Świat”, 2018, 7, p. 153.

⁵¹ A. Kubik, *Hełmy Azji Południowo-Zachodniej pomiędzy VI–VIII w.n.e. Zarys problematyki*, Siedlce 2017, s. 107–112; Idem, *The Kizil Caves*, p. 149.

⁵² Л. Н. Чурилова, *Погребение с серебряной маской у села Манвеловки на Днепропетровщине*, „Советская археология”, 1986, 4, с. 262–263.

⁵³ А. В. Комар, *Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований*, [in:] *Археологія і давня історія України*, вип. 7, Київ 2011, с. 67, 68.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ А. М. Голубев, *Хронология салтовских памятников Верхнего Подонья в контексте венгерской проблематики*, [in:] *III-й Международный мадьярский симпозиум. Будапешт, 6–10 июня 2016 г.*, Budapest 2018, с. 393.

⁵⁶ А. Н. Кирпичников, *Раннесредневековые золоченые шлемы*, с. 24.

⁵⁷ В. А. Иванов, *Вооружение средневековых кочевников Южного Урала и Приуралья (VII–XIV вв.)*, [in:] *Военное дело древнего населения Северной Азии*, с. 173, 182.

⁵⁸ J. Kalmár, *Régi magyar fegyverek*, Budapest 1971, p. 263; А. Н. Кирпичников, *Раннесредневековые золоченые шлемы*, с. 18.

⁵⁹ А. Н. Кирпичников, *Раннесредневековые золоченые шлемы*, с. 24–25; *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV–XIII века*, ред. Т. Н. Макарова, С. А. Плетнева, Москва 2003, с. 204, 256, табл. 89: 51.

⁶⁰ *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье*, с. 205.

⁶¹ А. Н. Кирпичников, *Раннесредневековые золоченые шлемы*, с. 6–7, 26–27; А. Г. Папакин, Ю. Г. Безкоровайна, В. М. Прокопенко, *Шоломи типу „Чорна Могила”*, с. 50, табл. 1.

Mogiła”, jak i hełmy tego typu były rozpowszechnione w VIII(VII?)–X(XI?) w. w Chazarii, Wołżańskiej Bułgarii i wśród sąsiednich ludów koczowniczych. Ludność tych ziem, zwłaszcza Chazarii miała rozbudowany system wojskowy, przewidujący szerokie wykorzystanie uzbrojenia ochronnego przez jeźdźców typu wschodniego. Z terenów kultury sałtowo-majackiej, utożsamianej z Chazarami, oprócz hełmów segmentowych z czepcami kolczymi, są znane okazy kolczug, płytowych osłon nóg, rąk i ramion⁶².

*

Okres VIII–X w. był czasem opanowania dróg handlowych przez wojskowo-kupieckie elity i kształtowania się państw wczesnośredniowiecznych w Europie Środkowej i Wschodniej. Zajęcie szlaków wodnych, prowadzących do państw muzułmańskich (kalifatu Abbasydów i imperium Samanidów) przez Skandynawów doprowadziło do powstania od połowy VIII w. imperii Wikingów (Rusów) od Szwecji do Powołża, oraz wywiezienia ze Wschodu setek tysięcy dirhemów. Za pośrednictwem Chazarii i Bułgarii Wołżańskiej arabskie srebro wędrowało do Wikingów, zamieszkujących basen bałtycki, północno-zachodnią Ruś i Naddnieprze. Już od połowy VIII w. dirhemy dotarły do Pomorza i Prus, a od lat 30. X w. arabskie srebro zaczęto deponować w Wielkopolsce⁶³. Według danych podróżnika Ibrahima ibn Jakuba z lat 60. X w., „król Północy” Mieszko I płacił swym ciężkozbrojnym wojom „mitkali” za służbę⁶⁴. Te dane można rozumieć jako opłatę dla wojów w arabskim srebrze ściągającym przez Mieszka z ośrodków handlowych (np., na bogatym w dirhemy Pomorzu) lub po bezpośrednim handlu z państwami Wschodu. Większość hełmów typu „Czarna Mogiła” została znaleziona na terenach działalności handlowej Skandynawów, a rozpowszechnienie się hełmów tego typu w Europie Środkowo-Wschodniej synchronizuje się z procesami importowania srebra arabskiego. Ostatnio badacze zwracają coraz więcej uwagi na obecność Wikingów we wczesnośredniowiecznej Polsce, znajdującą potwierdzenie w dużej ilości broni skandynawskiego pochodzenia oraz grobów Skandynawów na ziemiach polskich⁶⁵.

⁶² В. В. Саханев, *Раскопки на Северном Кавказе в 1911–1912 гг.*, [in:] *Известия императорской археологической комиссии*, т. 56, Санкт-Петербург 1914, с. 144, 145, рис. 27: 3, 147, рис. 29: 1–3; *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье*, с. 204; О. В. Комар, О. В. Сухобоков, *Військова справа*, с. 220–221; С. С. Зозуля, А. В. Барышев, *Наруч из собрания Исторического музея*, [in:] *Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья*, Тула 2014, с. 55–61.

⁶³ A. Buko, *Between Wolin and Truso: the Southern part of the Baltic Rim at the time of Rise of the Polish State (an archaeological perspective)*, [in:] *The Image of the Baltic. A Festschrift for Nils Blomkvist*, Visby 2012, p. 53; D. Adamczyk, *Między Kijowem a Gniezmem. Wybrane aspekty topografii i funkcji arabskiego srebra na ziemiach słowiańskich w X i na początku XI wieku*, *Średniowiecze polskie i powszechne*, 2009, 1 (5), s. 74–75.

⁶⁴ *Известия Ал-Бекри и друзей авторов о Руси и славянах*, ч. 1, с. 50; *Relacja Ibrahima ibn Jakuba*, s. 50.

⁶⁵ D. Adamczyk, *Między Kijowem a Gniezmem*, s. 75, 77–78; S. Moździoch, „*Bodaj się Piastów rządu nam święcili*”. *Archeologia o początkach państwa piastowskiego*, [in:] *Populi terrae marisque*, red. M. Rębkowski, S. Rosik, Wrocław 2011, s. 65; M. Wołoszyn, *Obecność ruska i skandynawska w Polsce od X do XII w. – wybrane problemy*, [in:] *Wędrownka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, red. M. Salomon, J. Strzelczyk, Kraków 2010, s. 319–320; A. Папакін, *Проблема походження ранньосередньовічної держави П'ятів: нові підходи у сучасній польській історіографії* [in:] *Славістична збірка*, вип. 3, Київ 2017, с. 181–182.

Hełmy chazarskie więc mogły dotrzeć do ziem polskich w trakcie handlu, prowadzanego przez Skandynawów w Europie Środkowej i Wschodniej w VIII–X w. Wiadomo, że Wikingowie byli zainteresowani bronią, oporządzeniem i wyposażeniem strzeleckim i jeździeckim, produkowanym w środowisku koczowniców. Dowodem na to są liczne zabytki proveniencji wschodniej, znajduwane w zespołach archeologicznych, związanych z Wikingami: wyposażenie łuczника i zbroja lamelkowa z Birki, szable z Szestowic i Czernihowa, czekany jeździeckie z Birki, Gniozdowa, Czernihowa, Bodzi i in.⁶⁶

Chronologia pojawienia się hełmów typu „Czarna Mogiła” na terenach Rusi, Prus i Polski pozwala rozważyć inną drogę. Oprócz hełmu z kurhanu „Hulbyszcze”, pozostałe zabytki pochodzą z zespołów, założonych po latach 60. X w. Ze źródeł arabskich wiemy natomiast, że w roku 968/969 Rusowie napadli na chazarskie i bułgarskie miasta na Woldze i zniszczyli je. Przyczyną tej wyprawy był kryzys srebrny, wobec którego dirhemy przerwały swój napływ do Europy⁶⁷. O hełmach jako łupach tej wojny mówi nam znalezisko rozetki bocznej, identycznej np. do okazu z Szurpił, w twierdzy Sarkel, zniszczonej w trakcie wyprawy 968/969⁶⁸.

Nie zostały zauważone przez badaczy również inne możliwe łupy – prawdopodobne ślady wyprawy Rusów na Chazarię i Bułgarię w latach 60. X w. Podobnie do hełmów typu „Czarna Mogiła”, na terenach kultury sątowo-majackiej znaleziono wiele „sierpów” – krzywych składanych noży, oprócz Chazarii znalezionych w tym w Wielkopolsce (w Gnieźnie i Ostrowiu Lednickim) i innych miejscach Polski wczesnopiastowskiej⁶⁹. Ich związek z rozpowszechnieniem się hełmów widać chociażby ze znaleziska obu rzeczy w Ekritenie⁷⁰.

Podsumowując, należy, moim zdaniem, uznać obie miejscowe hipotezy o pochodzeniu hełmów „wielkopolskich” – zarówno polskim, jak i ruskim – za nieudowodnione. Rzekome wyprzedzanie Rusi w rozwoju społecznym Polski oraz większa ilość zabytków z terenów Rusi nie może świadczyć o miejscach produkcji i pochodzeniu hełmów tego typu. Uważam więc, że hełmy te nie mogły być importem lub łupem z Rusi, bo nie były tam produkowane. Hełmy

⁶⁶ H. Arbman, *Birka I: die Gräber. Tafeln*, Uppsala 1940, Taf. 14, 9, 10; N. Stjerna, *En stäppnomadisk rustning från Birka*, „Fornvännen”, 2004, 99, s. 28–32; Б. Амбросиани, Ф. Андрощук, *Вооружение и восточные контакты Бирки*, [in:] *Русь на перехресті світів. Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави. ІХ–ХІ ст.*, Чернівці 2006, с. 7–8; Ф. О. Андрощук, *Шведська Бірка та її контакти зі Сходом*, „Vita Antiqua”, 2, 1999, с. 201, 203; C. Hedenstierna-Jonson, *Traces of Contacts: Magyar Material Culture in the Swedish Viking Age Context of Birka*, [in:] *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik*, hrsg. T. Bendeguz, Mainz 2012, p. 32–40; M. Kara, *Weapons*, [in:] *Bodzia. A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland*, ed. A. Buko, Leiden–Boston 2015, p. 187–191, fig. 9.4. O przedmiotach wschodniego pochodzenia na terenach bałtyckich i drogach ich napływu: L. Jończyk, A. Gołębiowska-Tobiasz, *Okucie rozetkowe*, s. 206.

⁶⁷ Szerzej, zob.: А. Толочко, *Очерки начальной руси*, Санкт-Петербург–Киев 2015, с. 312–313.

⁶⁸ С. Ю. Каинов, *Деталь шлема из раскопок Саркела – Белой Вежи*, „Археологические вести”, 2016, 22, с. 130–134.

⁶⁹ D. Cherevichnik, *To the Issue of the Purpose of the Folding Khazar Sickle*, [in:] *Історія давньої зброї. Дослідження 2016*, Київ 2017, с. 35–39.

⁷⁰ В. И. Кулаков, *Древности пруссов*, с. 121, табл. XXVII.

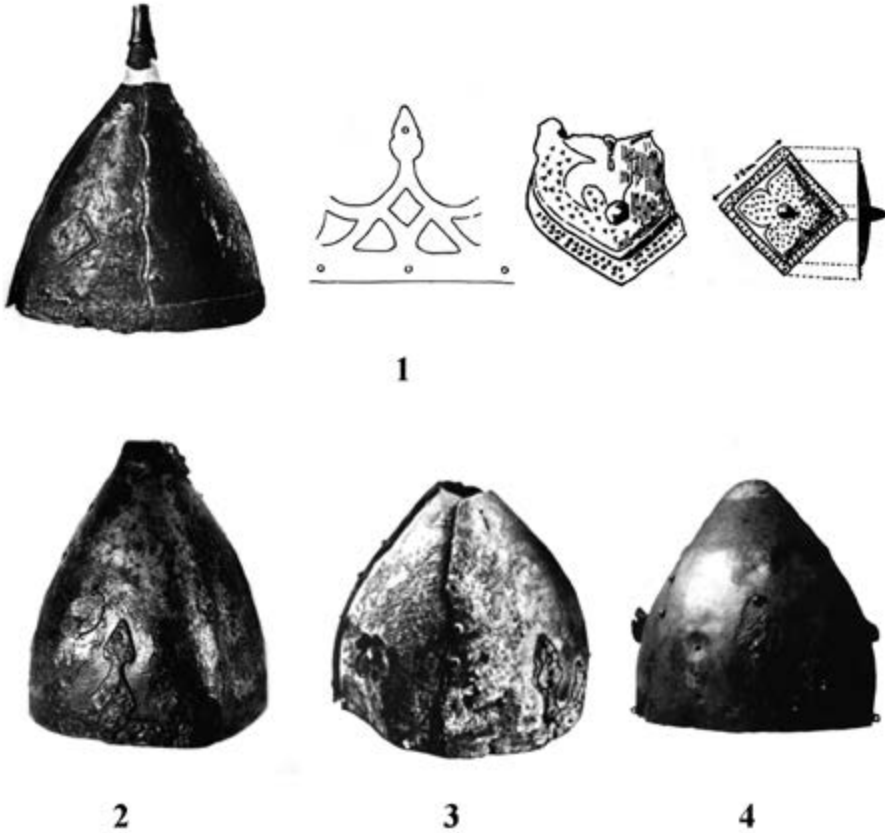
tego typu były rozpowszechnione i zapewne wytworzone również w VIII–X w. w Chazarii, Bułgarii Wołżańskiej – bogatych państwach, żyjących z handlu z muzułmańskim Wschodem i Wikingami, i wśród sąsiednich ludów koczowniczych. Głównym wskaźnikiem tego handlu było srebro arabskie, napływające do Europy Północnej, strefy bałtyckiej, Wielkopolski i Naddnieprza do lat 60. X w. Wraz z takimi popularnymi wśród Wikingów rzeczami proveniencji koczowniczej, jak oporządzenie strzeleckie i jeździeckie, hełmy również mogły być importowane na tereny działalności handlowej Wikingów, w tym do Wielkopolski. Jednocześnie, zbieżność okresu zakończenia handlu srebrem ze Wschodem z wyprawą Rusów na Chazarię i Bułgarię, oraz niektóre ślady archeologiczne tej wyprawy, świadczą, że udział w niej brali ci sami ludzie, którzy handlowali ze Wschodem przed rokiem 968/969. Wśród tych ludzi mogli się znaleźć mieszkańcy Wielkiej Polski, a hełmy mogły więc zostać łupem, jednak nie z Rusi, a z Chazarii.

*

Artem Papakin, *Imports or trophies from Rus'? The problem of the origin of „Greater Poland” helmets of 10th–11th centuries*

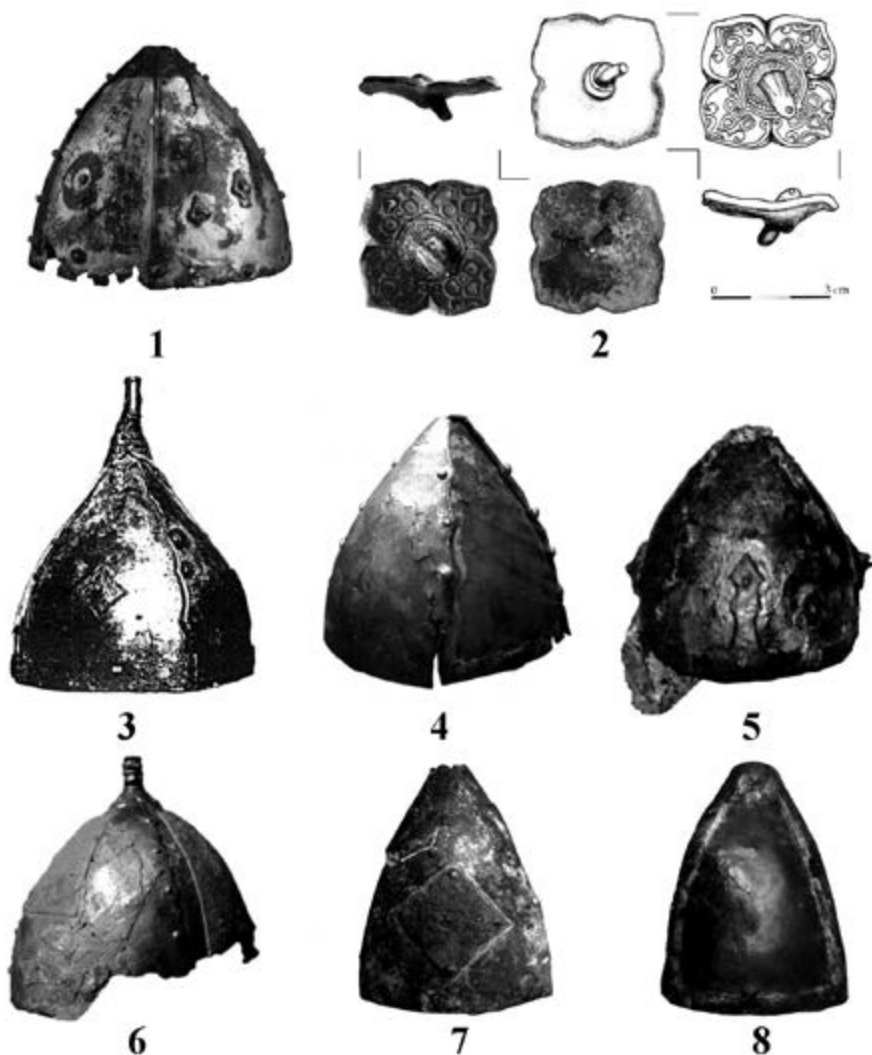
The problem of origin of the so-called „Greater Poland” helmets is not solved in modern historiography. All four helmets were found in Greater Poland – the center of the state of Mieszko I, which gave pretext to talk of their belonging to a separate „Greater Polish type” of helmets, although modern scholars consider them to be Rus’ in origin, imported to Poland or taken by Bolesław during his Kyiv campaign of 1018 as trophies.

Greater Poland finds have their analogies in the materials of early medieval Prussia, Rus’ and Hungary in the 10th–11th centuries. This may indicate the close links of the population of Poland with these regions: arms trade, borrowing of armourer technology and/or military conflicts, which resulted in helmets being transferred to Poland as trophies. To resolve the issue of identifying the place of manufacture of discussed helmets, one should appeal to the chronology of distribution of this type of helmets in Eastern Europe and synchronize this distribution with the processes of Arab silver import and the military conflicts between Eastern Vikings and the Khazar Khaganate.

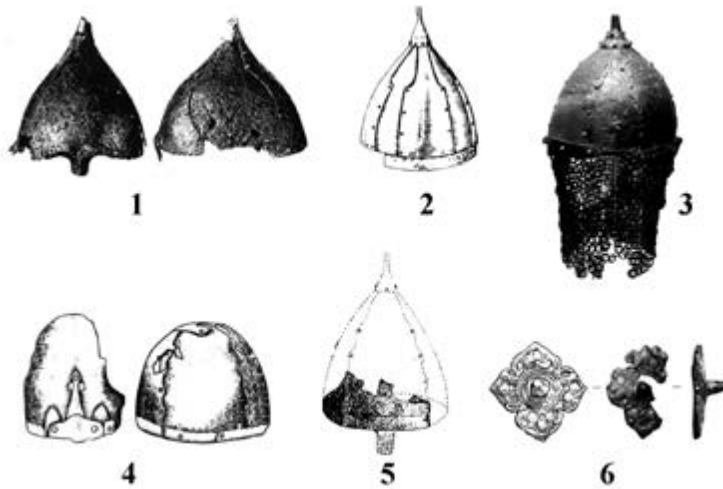
Il. 1. Hełmy X – początku XI w. z Wielkopolski.

1. Gorzuchy (Z. Bocheński, *Polskie szyszaki wczesnośredniowieczne*, tabl. I, ryc. 1, 2; 2. Olszówka (M. Mackiewicz, *Hełm stożkowy segmentowy X–XI wiek*); 3. Giecz (Z. Bocheński, *Polskie szyszaki wczesnośredniowieczne*, tabl. II); 4. Giecz (A. H. Кирпичников, *Раннесредневековые золоченые шлемы*, рис. 22, а).

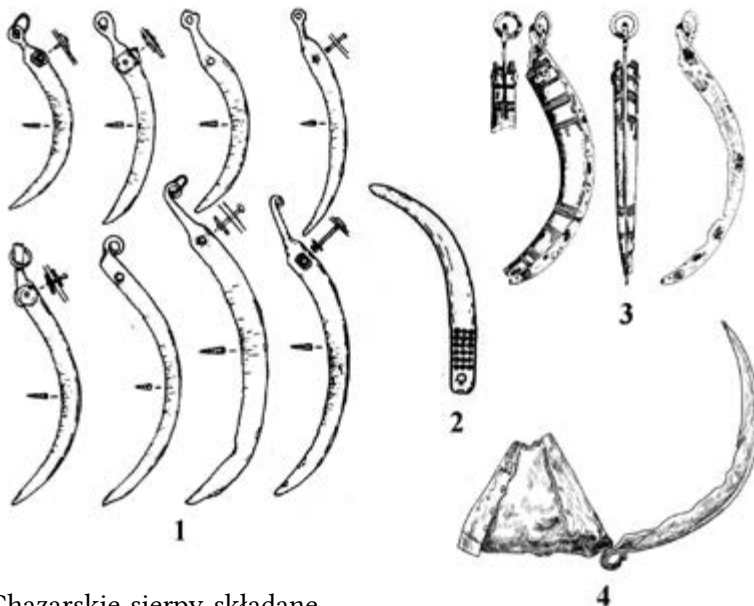
Il. 2. Hełmy typu „Czarna Mogiła” z Prus i Rusi.

1. Prusy lub Polska (D. Edge, J. M. Paddock, *Arms and Armor of the Medieval Knight. An Illustrated History of Weaponry in the Middle Ages*, New York 1991, p. 19); 2. Szurpily (L. Jończyk, A. Gołębiowska-Tobiasz, *Okucie rozetkowe z Szurpili*, s. 196, ryc. 1); 3. Gross Friedrichsberg (A. H. Кирпичников, *Раннесредневековые золоченые шлемы*, рис. 18.4); 4. Mokre (Muzeum Archeologiczne w Warszawie, zdjęcie autora); 5. Czernihów, kurhan „Czarna Mogiła” (A. H. Кирпичников, *Раннесредневековые золоченые шлемы*, рис. 12); 6. Czernihów, kurhan „Hulbyszczce” (Государственный исторический музей, Москва, <http://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=5476634> [25.V.2019]); 7. Rejon Kijowa (A. Г. Папакин, Ю. Г. Безкоровайна, В. М. Прокопенко, *Шоломы типу „Чорна Могила”*, с. 48, рис. 5); 8. Rejon Kijowa (Ibidem, с. 47, рис. 2).

Il. 3. Hełmy koczowników VIII–X w.

1. Stołbiszcze (A. Н. Кирпичников, *Раннесредневековые золоченые шлемы*, рис. 32, 1); 2. Łagieriewo (Н. А. Мажитов, *Курганы Южного Урала VIII–XII вв.*, с. 78, рис. 42); 3. Kazazowo (<https://swordmaster.org/forum/cat-Dospelhi/topic-14-page-4.html> [25.V.2019]); 4. Manweliwka (Л. Н. Чурилова, *Погребение с серебряной маской*, рис. 2); 5. Карагаево (Н. А. Мажитов, *Курганы Южного Урала VIII–XII вв.*, с. 115, рис. 61); 6. Sarkel (С. Ю. Каинов, *Деталь шлема из раскопок Саркела*, с. 131, рис. 1, 1–2).

Il. 4. Chazarskie sierpy składane.

1. Obwód charkowski (В. К. Михеев, *Подонье в составе Хазарского каганата*, Харьков 1985, с. 134, рис. 25, 17); 2. Sarkel (Ibidem, с. 135, рис. 26); 3. Gniezno (D. Cherevichnik, *To the Issue of the Purpose*, p. 38, fig. 5); 4. Ekritten (Wietrowo) (В. И. Кулаков, *Древности пруссов VI–XIII вв.*, с. 121, табл. XXVII).

Simon Malmenvall
(Ljubljana)

The Image of the „Polish Factor” in the Sources on Boris and Gleb

The aim of this article is to present the implicit image of the „Polish factor” or the „Polish other” in the various narrative sources on Boris and Gleb, the first canonized East Slavic saints. This image concerns the Polish prince (later king) Bolesław I the Brave who was an ally of the prince Sviatopolk, the murderer of Boris and Gleb. The purpose of the distinction between „domestic” and „foreign” lies not in political preoccupations or ethnical bias, but in factual and/or Christian theological terms. This distinction points either to the facts occurred, or the universal character of good and evil within the history of salvation surpassing ethno-political and geographical boundaries. A similar literary mechanism can be seen in the hagiographic text on Jovan Vladimir of Dioclea (Duklja, present-day Montenegro) who died in 1016–1018; he was murdered by his cousin Ivan Vladislav, tsar of Bulgaria. In both cases, the image of the „other” concerns the members of the neighboring Slavic ethno-political communities – Poland in relation to Rus’ and Bulgaria in relation to Dioclea. In both cases, the image of the „other” is not crucial for the content of the historical narrative.

Introduction. Boris and Gleb, princely brothers from the Rurik dynasty and sons of the Kievan prince Vladimir Sviatoslavich, were the first canonized East Slavic saints. In the East Slavic historical consciousness their sacrifice of the ruler martyrs (passion-bearers) came to be viewed as a reflection of the sacrifice of the Old Testament figure Abel and as a model of the imitation of Christ concerning the renouncement of violence and secular power. Boris and Gleb respected the will of their elder brother Sviatopolk and thus voluntarily accepted their death in order to prevent further bloodshed and make visible the transience of earthly goods – in this case, political power. During the period of the growing discord between the Rus’ princes at the turn of the eleventh and twelfth century, the example of Boris and Gleb served as a foundation for an appeal to end the conflicts within the Rurik dynasty; because of this,

they became the „celestial guardians” of their country against both internal and external threats. Emphasizing the fact that the first canonized East Slavic saints arose from the ranks of the ruling secular elite can be seen also as a testimony about the desire of the Rus’ literati to underline the strong impact of recently adopted Christianity on decisions of social importance in Rus’, by which the state supposedly reached its religious „maturity” in the context of the universal Christian historical process, i.e. salvation history¹.

Narrative texts on the princely brothers analyzed in this article are: the report included in the main East Slavic medieval chronicle *Tale of Bygone Years (Nestor Chronicle)* from the beginning of the twelfth century²; two Rus’ hagiographies, the anonymous *Tale and Passion*³ and *Lesson*⁴ written by the monk Nestor, both from the end of the 11th or the beginning of the 12th century; and excerpts from the *Chronicle* written by Thietmar, the bishop of Merseburg⁵. The aim of this article is to offer a contextualized interpretation of the image of the „Polish factor” in the mentioned narrative texts. This aim is enhanced by comparison with a similar ruler martyr cult among the Medieval Slavs – prince Jovan Vladimir of Dioclea (Duklja, present-day Montenegro) who died in 1016–1018 in Prespa (present-day western Macedonia); he was murdered by his cousin Ivan Vladislav, tsar of Bulgaria⁶. Jovan Vladimir’s story is depicted in the *Chronicle*⁷ written by an anonymous priest of Dioclea probably in the second half of the 12th century⁸.

¹ On the political functions and theological implications of the Boris and Gleb cult: N. W. Ingham, *The Martyred Prince and the Question of Slavic Cultural Continuity in the Early Middle Ages*, [in:] *Medieval Russian Culture*, vol. 12, eds. H. Birnbaum, M. S. Flier, Berkeley 1984, p. 31–53; S. Malmenvall, *Narativni teksti o Borisu in Glebu med posredovanjem političnega zglada in tolmačenjem zgodovine*, „Slavistična revija”, 65, 2017, 2, s. 312–322.

² Passages based on the *Tale of Bygone Years* (Church Slavic: *Повѣсть времѣнныхъ лѣтъ*) are cited from the *Hupathian codex* of the mentioned source following the Church Slavic-Russian critical edition: *Повесть временныхъ лет*, изд. Д. С. Лихачёв, [in:] *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 1, Санкт-Петербург 1997, с. 62–315, 487–524.

³ Passages based on the *Tale and Passion* (Church Slavic: *Сказание, и страсть, и похвала, святую мученику Бориса и Гльба*) follow the Church Slavic-Russian critical edition: *Сказание о Борисе и Глебе*, изд. Д. С. Лихачёв, [in:] *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 1, Санкт-Петербург 1997, с. 328–351, 527–531.

⁴ Passages based on the *Lesson* (Church Slavic: *Чтение о житии и погублении блаженноу страстотерпицу Бориса и Гльба*) follow the Church Slavic-Russian critical edition: *Чтение о житии и погублении блаженных страстотерпцев Бориса и Глеба*, изд. Н. И. Милютенко, [in:] *Святые князья-мученики Борис и Глеб: Исследование и тексты*, Санкт-Петербург 2006, с. 357–399.

⁵ Passages based on the *Chronicle* (Latin: *Chronicon Thietmari*) follow the Latin-German critical edition: *Die Chronik des Bischofs Thietmars von Merseburg und ihre Korveirer Überarbeitung*, ed. R. Holtzmann, Berlin 1935. The English translation of the passages from the mentioned sources (see, footnotes 2–5) are made by the author of this article himself.

⁶ On the historical, theological and literary aspects of the Jovan Vladimir cult: N. W. Ingham, *The martyrdom of Saint John Vladimir of Dioclea*, „International Journal of Slavic Linguistics and Poetics”, 35/36, 1987, p. 199–216.

⁷ Passages based on the *Chronicle* (Latin: *Gesta regum Sclavorum*) are cited from the *Vatican Codex* of the mentioned source following the Latin-Serbian critical edition: *Gesta regum Sclavorum*, изд. Т. Живковић, т. 1: *Крпичко издање и превод*, Београд 2009.

⁸ There is no wide consensus about the exact dating and authorship of this text. However, the majority of scholars claim that the *Chronicle* was written in the second half of the twelfth century by an anonymous presbyter from Dioclea. On dating and authorship: *Gesta regum Sclavorum*, изд. Т. Живковић, т. 2: *Коментар*, Београд 2009, с. 25–26, 57–68, 340–372.

Holy princely brothers and relations between Rus' and Poland. Shortly before Vladimir's death in 1015⁹, his son Yaroslav Vladimirovich, the prince of Novgorod and later of Kiev, also known as Yaroslav the Wise, started a rebellion against his father and stopped paying him the tribute. However, soon the news about Vladimir's death reached Novgorod. Yaroslav persuaded the Novgorodians to join him in the struggle for the Kievan throne in order to stop the rampage of Vladimir's eldest son Sviatopolk, who in the meantime had taken the Kievan throne and had killed his younger brothers Boris and Gleb¹⁰. All this contributed to the bloody strife that ensued among Vladimir's descendants, especially between Yaroslav and Sviatopolk. In fact it was the first dynastic war in the Christian period of Rus'. In 1016 Yaroslav achieved victory over Sviatopolk and gained control of Kiev. However, this victory was short-lived because Sviatopolk entered into an agreement with the Pechenegs, at whose hands Yaroslav's forces suffered a crushing defeat, forcing him to retreat to his hometown of Novgorod. Along with the Pechenegs, Yaroslav's troops were also pursued by the Polish forces under the leadership of prince Bolesław the Brave, another of Sviatopolk's allies. In addition to that, Bolesław was Sviatopolk's relative – the later was married to Bolesław's daughter. Thus, in 1018 Kiev was again in Sviatopolk's hands and under Polish protection at the same time. However, in 1019 Sviatopolk was finally defeated by Yaroslav at the Battle on the Alta River to the east of Kiev. The defeated Sviatopolk fled together with the Poles. This allowed Yaroslav to resume rule over the western half of Rus', and then in 1036, after the death of his brother Mstislav, he extended his authority throughout Rus' territory¹¹.

The Polish military intervention supporting Sviatopolk was part of the already existing political relations between Rus' and Poland. Around the year 1000 Bolesław's main concern was to solidify his position as an independent ruler, expand his polity to the west and, consequently, weaken the Roman-German Emperor Henry II. From Bolesław's perspective, gaining new allies – including Rus' as a whole or at least one of the influential regional princes of this polity – was indispensable. In this respect, Bolesław eagerly supported the possibility of marital unions between his own Piast dynasty and the Rurikids, in this case between his daughter and Vladimir's son Sviatopolk which can be understood as an act of mutual political interest¹². Furthermore, the main focus of Rus' marital policy itself was clearly westward: the vast majority (more than three

⁹ A detailed factual analysis, including the comparison between the Boris and Gleb cycle and other sources, concerning the inter-dynastic conflict after Vladimir's death: О. П. Толочко, П. П. Толочко, *Київська Русь*, Київ 1998, с. 126–142.

¹⁰ S. Malmenvall, *Kijevska Rusija in Pripoved o minulih letih*, [in:] *Pripoved o minulih letih*, ed. B. Podlesnik, Ljubljana 2015, s. 190–191.

¹¹ *Ibidem*, p. 191–192; S. Senyk, *A History of the Church in Ukraine*, vol. 1: *To the End of the Thirteenth Century*, Rome 1993, p. 225–228.

¹² В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, с. 33–34.

quarters) of identifiable Rus' dynastic marriages between the mid-tenth and mid-twelfth century were made with polities to their west – Poland, Hungary, Sweden, Norway, Denmark, Roman-German Empire, France and England. At one time or another, Rus' participated in the internal policy of all these territories through diplomatic, marital and military means. Among them – especially due to the geographical proximity which, consequently, defined their political interdependence – the marital and military activities of Rus' involved Poland most frequently¹³.

Dynastic ties between Rus' and Poland also implied cultural contacts. Namely, the most noted company for a woman involved in a dynastic marriage was a personal confessor; because of a woman's rank, this ecclesiastic was usually a bishop. In this respect, the story of Bishop Reinbern of Kolobrzeg, who accompanied Boleslaw's daughter when she came to Rus', should be mentioned. Reinbern came not only as her personal confessor, but also to assist the conversion of the people of Sviatopolk's realm. This is a clear case of a „foreign” (Roman Catholic) princess bringing people with her for her own interest and then of those companions having an effect on the people of the host polity. There are further examples of such parties on her European polities – including the case of Ingegerd of Sweden, the wife of Yaroslav Vladimirovich. As a whole they constituted an island of foreign culture in the heart of Rus' and at the side of the ruler of this polity. It is possible that the lack of concern over particular Christian rite or confession expressed by the eleventh century Rus' political elite¹⁴ was due to the widespread contact with „Latin” lands and women with their priests or bishops living in Rus'¹⁵.

The princely brothers and relations between Rus' and Poland according to narrative sources. The report (hagiographic interpolation) on the murder of Boris and Gleb within the *Tale of Bygone Years* reflects two fundamental intentions: 1) to (re)construct the factual framework concerning the martyrdom

¹³ C. Raffenberger, *Reimagining Europe: Kievan Rus' in the Medieval World*, Cambridge MA 2012, p. 47–48, 51–53. According to C. Raffenberger, the westward dynastic orientation of Rus' can be explained primarily in sociocultural and geographical terms. The life of the Byzantine emperors and that of the Rurik princes could not have been more different. The members of the Byzantine imperial court lived in Constantinople and rarely travelled. They were surrounded by servants and government officials. Rus', on the other hand, was ruled in the familial manner and without a developed bureaucratic apparatus – this was common to polities on the east, north and west of medieval Europe at least until the mid-twelfth century. The Kievan prince was often itinerant, i.e. a member of the warrior elite who travelled with his war band. He would find much more in common with, for example, Polish, Hungarian or Scandinavian rulers, all of whom lived in a similar manner. In marrying his family to the families of the territories to their west, the Rurik rulers were choosing those who were similar to them in order to minimize the cultural difficulties of marriages. In addition to that, Rus' was geographically closer to its western neighbors than it was to Byzantium. Moreover, in the Byzantine foreign politics marital unions with northerners, who relatively recently adopted the Christian faith, were both rare and undesirable.

¹⁴ On „anti-Latin” (anti-Catholic) polemical literature in Rus' and its sociocultural context at the turn of the eleventh and twelfth century: И. Н. Данилевский, *Антилатинская полемика на Руси в XI–XII веках*, [in:] *Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries)*. Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017, ed. V. Nagirnyy. Krakow 2018, c. 105–118 (Seria: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 8).

¹⁵ C. Raffenberger, *Reimagining Europe*, p. 63–64, 136–137.

of the princely brothers in the form of a coherent narration; 2) to provide a theological argumentation of the Christian „heroism” of the princely brothers concerning the renouncement of the secular power and non-violent resistance against evil following the example of Christ. In this context, the main events and personalities are presented by means of binary oppositions: Sviatopolk Vladimirovich is depicted as a treacherous murderer, while Boris and Gleb as innocent victims. Similarly, the compiler of the chronicle clearly states that Sviatopolk, already from the beginning and despite his (pragmatic) generosity, was not able to obtain support from the inhabitants of Kiev¹⁶ where he usurped the throne of the grand prince: „Святополкъ же сѣде в Киевѣ по отци своемъ, и созва кыяны и нача имѣние имъ даяти, а они приимаху, и не бѣ сердце ихъ с нимъ, яко братья ихъ быша с Борисомъ”¹⁷.

On this basis, Bolesław and the Poles in general – called „ляхи”, and their polity „лядська земля”¹⁸ – do not function neither as „foreign invaders” nor a clearly distinctive ethnical group which would willingly harm Rus’ in its entirety. They are depicted only as temporary political allies of Sviatopolk on the much more important background of spiritual warfare between good – personified in the holy brothers – and evil – personified in Sviatopolk. In this respect, it comes as no surprise that the military intervention of the Polish forces is mentioned only within the events of the year 1018, i.e. Yaroslav’s defeat against Sviatopolk at the battle on the Bug River in Volyn¹⁹. Only in this case, the compiler of the *Tale of Bygone Years* gives one clear example of a hostile and mocking attitude against the Poles. However, this example is set in the context of an episodic military event and concerns only the person of Bolesław (his alleged obesity), without any implication of anti-Polish ethnical bias as such: „Поиде Болеславъ съ Святополкомъ на Ярослава с ляхи, Ярославъ же множество совокупи руси, варягы, словены, поиде противу Болеславу и Святополку. И приде Волынню, и сташа оба поль рѣкы Буга. И бѣ у Ярослава корьмилецъ и воевода Буды, и нача Буды укаряти Болеслава, глаголя: «Да что ти пропоремъ трескою чрево твое тольѣстое». Бѣ бо великъ и тяжекъ Болеславъ, яко ни на кони не моги сѣдѣти, но бяше смыслень”²⁰. The episodic character of the alliance between Rus’ and Poland is, according to the compiler, highlighted through the following fact: this alliance was already broken by Sviatopolk himself in the same year²¹. *Tale and Passion*, another Rus’ source of the Boris and Gleb cycle, is written along similar literary and ideational lines. Here too, the „Polish factor” plays a minor role and is

¹⁶ *Повесть временных лет*, с. 176, 184.

¹⁷ *Ibidem*, с. 176.

¹⁸ *Ibidem*, с. 186.

¹⁹ *Ibidem*, с. 186.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

subordinated to the spiritual coordinates given in the hagiographic narrative. Furthermore, both in the *Tale and Passion* and Nestor's *Lesson* the alliance between Sviatopolk and Bolesław is not directly mentioned at all.

The more exact and contextualized coverage of the relations between Rus' and Poland after the death of the grand prince Vladimir Sviatoslavich is provided by the Latin *Chronicle* of Thietmar, bishop of Merseburg in Saxony. Thietmar (born in 975) was the bishop of Merseburg from 1009 to 1018 and a close advisor of the Roman-German emperor Henry II. As a bishop of Merseburg, one of the most important ecclesiastical and political centres of the German-speaking world of the time, he was well informed on ecclesiastical matters, internal politics, foreign relations and ideas concerning not only Saxony but the neighboring territories as well²². Thietmar is well known as the author of the Latin *Chronicle* which was composed from 1012 until his death in 1018. His *Chronicle* covers the period between the beginning of the 10th century – the ascension of Henry I as the first East Frankish (German) king from the Saxon Ottonian dynasty – and the year 1018. Thietmar's *Chronicle* is regarded as one of the most informative and factually reliable works of the entire Latin medieval historiography²³.

The geographical position of the bishopric of Merseburg neighboring Poland to the east, its ethnically heterogenous German-Slavic population, and the permanent attempts of the Ottonian dynasty to subjugate the Polish rulers defined Thietmar's extensive coverage of the Slavic world²⁴. Most events and personalities related to Rus' make part of the seventh and eighth book of the *Chronicle* which are chronologically framed between 1014 and 1018²⁵. Thietmar is interested in the death of Vladimir Sviatoslavich (identifying him as *rex*, king)²⁶ and its political consequences resulting in the inter-dynastic strife among his descendants for the Kievan throne and the Polish military intervention supporting Sviatopolk against Yaroslav²⁷. In this context, the chronicler claims that Vladimir died when he was of old age and after a „long time” of ruling his „kingdom”. Further he claims that Vladimir's authority was divided among his sons, for whom no names are given, thereby affirming the words of Christ: „Every kingdom divided within itself will be wasted”²⁸. According to the chronicler, „all Christendom” should pray that God „may change his

²² *Ottonian Germany: The Chronicon of Thietmar of Merseburg*, ed. D. A. Warner, Manchester 2001, p. 2–3, 60; *Древняя Русь в свете зарубежных источников: хрестоматия*, т. 4: *Западноевропейские источники*, ред. А. В. Назаренко, Москва 2010, с. 63.

²³ *Ottonian Germany*, p. 3; *Древняя Русь*, т. 4, с. 63–64.

²⁴ *Ottonian Germany*, p. 5, 21, 23–24; *Древняя Русь*, т. 4, с. 63.

²⁵ *Die Chronik*, p. 396–533.

²⁶ *Ibidem*, p. 486–490.

²⁷ *Древняя Русь*, т. 4, с. 63.

²⁸ Luke 11:17.

judgement” concerning the political situation in Rus’²⁹. On this basis, although Thietmar earlier characterizes the Kievan prince as a violent and lustful man³⁰, he regards him and his polity as an integral part of the Christian cultural space (*Christianitas*) of that time, and thus, despite belonging to different polities, shows his Christian solidarity by urging prayers to God to prevent conflicts among the Christian themselves.

Thietmar reports that Sviatopolk was a relative of Bolesław; he was married to his daughter – this marriage had been already contracted during the reign of the grand prince Vladimir Sviatoslavich³¹. The *Chronicle* also reports that before his death Vladimir imprisoned Sviatopolk who had supposedly tried to organize a plot against him, but eventually managed to escape and took refuge in Poland while his wife stayed in Kiev³². Contrary to the *Tale of Bygone Years* and other Rus’ sources, the writer of the *Chronicle* states that, immediately after Vladimir’s death, Yaroslav fought against Sviatopolk – in 1016 he invaded Rus’ from the territory of Poland – as an ally of the Roman-German emperor Henry II who even sent him an envoy³³. According to Thietmar, unlike the report in the *Tale of Bygone Years*, when Sviatopolk and Bolesław entered Kiev in 1018, the inhabitants of this city greeted Sviatopolk as their „returned lord”. Furthermore, the Kievan metropolitan, whom Thietmar calls „archbishop” (*archiepisopus*), solemnly accompanied both rulers „with the relics of the saints” into the cathedral of Holy Wisdom (Sophia). Without Bolesław’s help, when the local population started „eagerly” to join his ranks („cum indigenas adventare, fideles sibi apparere senior prefatus letebantur”), Sviatopolk was fighting against Yaroslav one more time³⁴. However, that time Sviatopolk was finally defeated.

Regarding the two princely brothers in the context of Thietmar’s *Chronicle*, two fundamental observations can be made. Firstly, unlike in the Rus’ (hagiographical) sources, Thietmar does not depict Sviatopolk in a negative manner. Similarly, he does not approve nor reject the final victory of Yaroslav; he even claims that the inhabitants of Kiev supported Sviatopolk. In this respect, despite being generally negatively disposed towards the policy of Bolesław, he does not regard the Poles as „foreigners” or invaders of Rus’, but simply as (temporary) allies of Sviatopolk. Secondly, Thietmar, although he was a well-informed writer, does not mention Sviatopolk’s murder of Boris and Gleb or any other of the brothers from the Rurik dynasty³⁵. He is interested in purely political and factual aspects of the Rus’ inter-dynastic strife with its (indirect) implications in the context

²⁹ *Die Chronik*, p. 488–490.

³⁰ *Ottonian Germany*, p. 20–21; *Die Chronik*, p. 486–489.

³¹ *Die Chronik*, p. 196–198; *Древняя Русь*, т. 4, с. 67.

³² *Die Chronik*, p. 488–489, 532; *Древняя Русь*, т. 4, с. 83.

³³ *Die Chronik*, p. 478; *Древняя Русь*, т. 4, с. 70–72.

³⁴ *Die Chronik*, p. 530.

³⁵ О. П. Толочко, П. П. Толочко, *Київська Русь*, с. 129, 131.

of relations between Rus', Poland and Roman-German Empire³⁶. Thietmar is, unlike the writers of the Rus' sources, not willing to attribute hagiographical interpretations to the events after Vladimir's death and, consequently, depict Sviatopolk as the „accursed one,” Yaroslav as the defender of his father's heritage and brothers Boris and Gleb as imitators of Christ renouncing secular power for the sake of peace of their homeland.

The princely brothers compared with Jovan Vladimir of Dioclea. The image of the „Polish factor” in the narrative sources on Boris and Gleb is worth comparing with the image of the „Bulgarian factor” within a similar ruler martyr (passion-bearer) cult among the Medieval Slavs³⁷. This is the case of the murdered prince Jovan Vladimir of Dioclea who, according to the *Chronicle* or *Gesta regum Sclavorum*, died between 1016 and 1018 in Prespa; he was murdered by his cousin Ivan Vladislav, tsar of Bulgaria. Vladimir, baptized as Jovan (John), was the son and heir of Peter, the prince of Dioclea³⁸. During the military conflicts between the Byzantine emperor Basil II and Bulgarian tsar Samuel he was a loyal vassal of Byzantium³⁹. When Samuel attacked and later conquered the territory of Dioclea, Jovan Vladimir was betrayed by one of his local military-administrative officials (*zhupan*) and sent into captivity to Prespa, Samuel's capital city⁴⁰. He was liberated owing to the pleas of Samuel's daughter

³⁶ Thietmar's interpretations were crucially defined by his loyalty to the Ottonian dynasty. His viewpoint was that of a Latin cleric and German aristocrat. Distinction of ethnicity also weighted heavily with Thietmar. His mental landscape was populated with the „treacherous” Italians, „capricious” Lotharingians, and „stubborn” Poles. However, he provided such uniquely detailed accounts of the religious customs of the pagan Slavs and Scandinavians that he has been characterized by modern scholars as an „ethnological expert” (*Ottonian Germany*, p. 2, 40–41).

³⁷ Boris and Gleb were categorized as saintly passion-bearers (Church Slavic: *страстотерпцы*), characterized by a martyr's death, but not one that would come as a result of hatred against the Christian faith as such; it is instead caused by Christians themselves, usually out of political self-interest. In medieval European history, the cult of Boris and Gleb forms part of a wider cultural phenomenon of the time. Between approximately the years 900 and 1100, the veneration of the murdered kings, princes or other members of the ruling dynasties was commonplace on the northern and eastern periphery of Europe, from England and Scandinavia to Bohemia and Rus'. The category of murdered rulers as saints (e.g. Boris and Gleb of Rus', Jovan Vladimir of Dioclea, Wenceslaus of Bohemia, Magnus Erlendsson of Orkney, Ælnoth of Canterbury) was thus typical of those parts of medieval Europe where the new Christian ideals only started to gradually shape the social norms. These ruler saints were victims of fellow Christians that were at the same time people close to them (relatives or subjects). All of these saints share some fundamental similarities: in the face of mortal danger they did not resort to revenge or fratricide as a means of struggle for power, and they courageously accepted their death for the benefit of peace in their homelands. The deaths of the holy passion-bearers were presented by their contemporaries within a framework of confrontation between „exemplary” and „false” Christians (actually still pagans) opposing them. More on the phenomenon of passion-bearers on the eastern and northern periphery of Europe: S. Malmenvall, *Narativni teksti*, s. 318–312; *Чтение о житии и погублении блаженных страстотерпцев Бориса и Глеба*, с. 9, 14–15, 27–28, 31; N. W. Ingham, *The Martyred Prince*, p. 33, 36–37.

³⁸ Д. И. Польшвинный, А. А. Турилов, *Иоанн Владимир*, [in:] *Православная энциклопедия*, т. 23, Москва 2010, с. 736; Н. Ингам, *Мученичество светого Јована Владимира Дукљанина*, „Летопис Матице Српске”, 166, 1990, с. 876–879.

³⁹ *Gesta regum Sclavorum*, с. 124, 126, 128; М. Boškoski, *Odnosi kneza Јована Vladimira sa carem Samuilom, Gavrilom Radomirom i Јovanom Vladislavom*, [in:] *1000-godišnjica svetog Јована Vladimira*, red. Đorđe Borozan, Podgorica 2017, s. 258.

⁴⁰ *Gesta regum Sclavorum*, с. 126. Prespa was the name of the Samuel's polity capital city located on the island of Saint Achilleas on the lake Prespa (present-day northern Greece) (Ј. Ферлуга, *Јован Скулица*, [in:] *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. 3, ред. Г. Острогорски, Ф. Баршић, Београд 1966, с. 83–84).

Kosara who fell in love with him. Samuel granted Kosara's wish, made Jovan Vladimir his son-in-law and sent him back to Dioclea as a new Bulgarian vassal prince⁴¹. Shortly after the death of Samuel in 1014, Ivan Vladislav, the nephew of Samuel, usurped the throne by killing his cousin (Samuel's son) and rightful successor Gavril Radomir. The new tsar called Jovan Vladimir to Prespa and then made an oath on the cross that he would not do any harm to him⁴². When Jovan Vladimir had arrived in the Bulgarian capital, Ivan Vladislav sent his assassins to the church to kill the prince⁴³. After Jovan Vladimir's death, Ivan Vladislav was treacherously assassinated by one of his soldiers during the siege of Dyrrachion (Drač) as a result of the Byzantine plot⁴⁴.

The author of the thirty-sixth chapter of the *Chronicle* managed to compose a coherent biography (*martyrium*) of a passion-bearer combining biblical reminiscences and specific sociocultural circumstances of Jovan Vladimir's life and death. As in the case of Boris and Gleb, Jovan Vladimir's life and death is fundamentally understood not in terms of a political struggle but in terms of self-sacrifice for the benefit of others⁴⁵. The central motif in the *Chronicle's* report on Jovan Vladimir's life and death is the biblical reminiscence taken from the Gospel of John (10:11) about the „Good Shepherd”⁴⁶. This invokes the Christ's parable about his authority („godliness”), but also his own sacrificial love towards mankind resulting in giving „his life for his sheep”⁴⁷. The murdered prince of Dioclea is thus a *rex iustus* and *pastor bonus* at the same time. As Boris and Gleb, Jovan Vladimir uses his political authority for the kenotic imitation of Christ⁴⁸. The most common characteristics of these three compared princes are: they all lived in the same historical period (around the year 1000); they belonged to the ruling political elite of their own lands; they were princes of two Slavic and relatively late Christianized polities⁴⁹ under the strong Byzantine cultural influence; they were murdered by their own relatives as a result of political interests; they all voluntarily accepted their death for the sake of peace in their homeland, following the example of Jesus Christ.

As far as the *Gesta* is concerned, the only indirect mention of the Bulgarian „otherness” can be found in the brief factual statement that Samuel was

⁴¹ *Gesta regum Sclavorum*, c. 128, 130.

⁴² Д. И. Польшванний, А. А. Турилов, *Иоанн Владимир*, с. 736; *Gesta regum Sclavorum*, c. 130, 132.

⁴³ *Gesta regum Sclavorum*, c. 134, 136.

⁴⁴ *Ibidem*, c. 136, 138.

⁴⁵ Н. Ингам, *Мучеништво*, с. 890–891; А. Костић Тмушић, *Поетски елементи и структура Житија светог Јована Владимира*, „Црквене студије”, 13, 2016, с. 129; Д. Крстић, *Библијски мотиви у причи о светом Јовану Владимиру у Летопису попа Дукљанина*, „Црквене студије”, 13, 2016, с. 113.

⁴⁶ *Gesta regum Sclavorum*, c. 126.

⁴⁷ А. Костић Тмушић, *Поетски елементи*, с. 130; Д. Крстић, *Библијски мотиви*, с. 113–114.

⁴⁸ Н. Ингам, *Мучеништво*, с. 891–893.

⁴⁹ The Christian faith, mainly in its Byzantine form, started to spread over the territories of future Dioclea and Serbia somewhat earlier than in the case of Rus', namely in the ninth and tenth centuries (С. Ђирковић, *Срби мету европским народима*, Београд 2004, с. 18–23).

the „emperor of the Bulgarians” („Bulgarinorum imperator”) who attacked and conquered Dioclea in order to spread his rule over the western Balkans⁵⁰. However, the Bulgarian „otherness” is not limited to an implicit negative image of the „conqueror,” but includes Kosara, Jovan Vladimir’s Bulgarian wife, as well; she is depicted in an entirely positive way as a merciful and pious woman. Here too, as in the case of Rus’ sources and Thietmar’s *Chronicle*, the main purpose of the distinction between „domestic” and „foreign” („ours–theirs”) lies not in political preoccupations or ethnical bias, but in purely practical (factual) and Christian theological terms. This distinction emphasizes the facts occurred and the universal character of good – personified in Boris and Gleb, Jovan Vladimir and Kosara – and evil – personified in Sviatopolk and Ivan Vladislav – within the history of salvation surpassing ethnopolitical and geographical boundaries, but, at the same time, unfolding in specific sociocultural circumstances. In the case of Boris and Gleb and Jovan Vladimir, the image of the „other” concerns the members of the neighboring Slavic ethnopolitical communities – Poland in relation to Rus’ and Bulgaria in relation to Dioclea. Furthermore, in all these cases, the image of the „other” is not crucial to the aim and content of any of the previously discussed historical narratives. This conclusion can be placed within a broader transregional context of ethnical identities and ethnonyms in medieval Europe where ethnicity undoubtedly existed as a category of collective identification; however, it was only one of the many and by far not a crucial one⁵¹.

Conclusion. From the literary and ideational point of view, Rus’ narrative texts on the princely martyrs (passion-bearers) Boris and Gleb, making the so-called Boris and Gleb cycle, share several common traits. One of them, although only implicitly present, is the image of the „Polish factor” or the „Polish other” who finds himself on the side against the „righteous” passion-bearers. This image concerns the Polish prince (later king) Bolesław I the Brave who was an ally of the prince Sviatopolk, the murderer of Boris and Gleb. Despite the presence of the image of the „other” in almost all previously studied narrative texts, including the Latin *Chronicle* of the bishop Theitmar of Merseburg, the main purpose of the distinction between „domestic” and „foreign” („ours–theirs”) lies not in political preoccupations or ethnical bias, but in purely practical (factual) and/or Christian theological terms. This distinction points either to the facts occurred, or the universal character of good and evil within the history of salvation surpassing ethnopolitical and geographical boundaries, but, at the same time,

⁵⁰ *Gesta regum Sclavorum*, c. 124.

⁵¹ On ethnical identities among the East Slavs from the 10th to the 17th c.: S. Plokhy, *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus*, Cambridge MA 2006. A concise theoretical framework regarding ethnic categories in pre-modern („pre-national”) and modern periods of the European history: A. Smith, *Ethno-Symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*, London 2009.

unfolding in specific sociocultural circumstances. This conclusion can be compared and additionally supported with a similar passion-bearer cult among the Medieval Slavs from the same historical period – the murdered prince Jovan Vladimir of Dioclea who died in 1016–1018; he was murdered by his cousin Ivan Vladislav, tsar of Bulgaria. In both cases, the image of the „other” concerns the members of the neighboring Slavic ethnopolitical communities – Poland in relation to Rus’ and Bulgaria in relation to Dioclea. In both cases, the image of the „other” is not crucial for the content of the historical narrative. Furthermore, despite the fact that in medieval Europe ethnicity existed as a category of collective identification, it was only one of the many and by far not a crucial one.

*

Simon Malmenvall, *Wizerunek „polskiego czynnika” w źródłach o Borysie i Glebie*

Celem artykułu jest przedstawienie ukrytego obrazu „polskiego czynnika” lub „polskiego obcego” w różnych źródłach narracyjnych o Borysie i Glebie, pierwszych kanonizowanych wschodniosłowiańskich świętych. Obraz ten dotyczy polskiego księcia (późniejszego króla) Bolesława I Chrobrego, który był sprzymierzeńcem księcia Światopełka, mordercy Borysa i Gleba. Cel rozróżnienia między „swoim” a „obcym” nie leży w politycznym zaabsorbowaniu lub etycznym uprzedzeniu, ale w faktycznych i/lub chrześcijańskich kategoriach teologicznych. To rozróżnienie wskazuje albo na fakty, albo uniwersalny charakter dobra i zła w historii zbawienia, przewyższający granice etno-polityczne i geograficzne. Podobny mechanizm literacki można zobaczyć w hagiograficznym tekście o Jovanie Vladimirze (Janie Włodzimierzu) z Dukli (Dioclea, tj. Duklja, dzisiejsza Czarnogóra), który zmarł w latach 1016–1018; został zamordowany przez swojego kuzyna Iwana Władysława, cara Bułgarii. W obu przypadkach obraz „drugiego” dotyczy członków sąsiednich słowiańskich wspólnot etnopolitycznych – Polski w stosunku do Rusi oraz Bułgarii w stosunku do Dukli. W obu przypadkach obraz „innego” nie ma decydującego znaczenia dla treści narracji historycznej.

Marek Mika
(Warszawa)

„...В ПУСТЫНЮ МЕЖЮ ЛАХЫ И ЧЕХЫ...”, czyli gdzie zmarł wielki książę kijowski Światopełk Włodzimierzowicz?

Postać wielkiego księcia kijowskiego Światopełka Włodzimierzowicza, zwanego też Przeklętym, od dawna interesuje historyków. Wspomniany władca ruski i zięć króla polskiego Bolesława Chrobrego nie cieszył się dobrą opinią autora „Powieści minionych lat”, który na początku XII w., jako pierwszy opisał czyny księcia i okoliczności jego zgonu. Nie należy jednak zapominać, że autor „Powieści minionych lat” pisał swoje dzieło w czasach, gdy na Rusi nie rządząli potomkowie Światopełka, ale jego głównego politycznego rywala – Jarosława Włodzimierzowicza. Oni to byli dobroczyńcami i sponsorami kijowskiej Ławry Pieczerskiej, gdzie funkcjonował i tworzył ruski kronikarz. Wzmiankowana przez autora „Powieści minionych lat” śmierć Światopełka Włodzimierzowicza na pustkowiu między Polską a Czechami („в пустыню межю Лахы и Чехы”) niekoniecznie jest jednak tylko teologiczną metaforą, oznaczającą zgon przeklętego władcy na miejscu niepoświęconym, z dala od ludzi i Boga. Pozbawione osadnictwa ludzkiego pustkowie na polsko-czeskim pograniczu wspominają również inni średniowieczni kronikarze. Bez obawy popełnienia pomyłki można więc powiedzieć, że istnienie niezamieszkałej puszczy w Górach Sudeckich, na obszarze między dzisiejszą Szklarską Porębą a Jesionikiem, oddzielającej w średniowieczu ziemię Piastów i Przemyślidów, jest faktem historycznym i tam należy szukać rzeczywistego miejsca pochówku Światopełka Włodzimierzowicza. Osobną sprawą jest, czy aby autor „Powieści minionych lat”, który wspomniał, iż przeklęty książę dokończył życia „в пустыню межю Лахы и Чехы”, dbając o dydaktyczny i moralizatorski charakter swojego dzieła, nie miał również na myśli pustkowia czy też pustelni, gdzie zmarł syn Włodzimierza Wielkiego.

Źródła nie znają daty urodzin Światopełka, syna wielkiego księcia kijowskiego Włodzimierza i Anny, córki cesarza bizantyńskiego Romana. Zdaniem

historyków Włodzimierzowicz przyszedł na świat około 978/979, 980, 981 lub nawet 987 r.¹ Są to oczywiście jedynie domysły badaczy. Nie wchodząc głębiej w całe zagadnienie, należy zauważyć, że Światopełk uznawany jest za najstarszego syna Włodzimierza, który zmarł 15 lipca 1015 r., a więc jego potomek musiał się urodzić odpowiednio wcześniej². Istnieje także pogląd, że Światopełk był przedstawicielem starszej linii dynastii ruskich Rurykowiczów, synem (pogrobowcem?) Jaropelka Światosławowicza³, a nawet Olega Światosławowicza⁴.

Po śmierci Włodzimierza, jego najstarszy syn zmuszony był toczyć ciężkie walki o tron w Kijowie z młodszym bratem Jarosławem, określanym mianem Mądry. W tym samym czasie zamordowani zostali dwaj inni bracia wspomnianych tu książąt: Borys i Gleb. Winą za ich śmierć źródła ruskie, a zwłaszcza pisana na początku XII w. *Powieść minionych lat*, obarczają Światopełka⁵. Niewykluczone jednak, że zabójstwa Włodzimierzowiczów dokonali siepacze Jarosława. Tak przynajmniej – w odniesieniu do księcia Borysa – podaje skandynawska saga o Ejmondzie (Edmundzie)⁶. Jakkolwiek było, ruska opinia publiczna uznała, że sprawcą zbrodni obydwu braci i późniejszych świętych prawosławnej cerkwi był Światopełk. Wpływ na taki stan rzeczy miał niewątpliwie fakt, iż w państwie Rurykowiczów znana była wyłącznie wersja wydarzeń zamieszczona na kartach *Powieści minionych lat*. Nie należy jednak zapominać, że jej autor, który ze szczegółami opisał zabójstwo Borysa

¹ N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes: du Xe au XIIIe siècle*, Roma 1927, tab. 1 (Seria: *Orientalia Christiana*, vol. 9/1, nr 35); W. Dworzaczek, *Genealogia: Tablice*, Warszawa 1959, tab. 21 (zm. 1019); W. K. von Isenburg, *Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten*, Bd. 2: *Die außerdeutschen Staaten*, Marburg 1965, tab. 89 (zm. 1019); Л. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006, с. 248; В. Богуславский, В. Бурминов, *Древняя Русь: Рюриковичи. Иллюстрированный исторический словарь*, Москва 2009, с. 465.

² Próbę ustalenia w miarę dokładnej daty urodzin zaciemnia biblijna osnowa, na której tworzony jest rodowód potomstwa Włodzimierza, por.: С. М. Михеев, *Различия в описаниях событий и взаимоотношения текстов борисоглебского цикла*, „Славяноведение”, 5, 2007, с. 18.

³ V. Křížek, *Dějiny národů slovanských v přehledu synchronistickém*, Tábor–Jindřichův Hradec 1871, tab. 16; N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes*, tab. 1; W. K. von Isenburg, *Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten*, Bd. 2, tab. 89. Ten ostatni podaje, że Światopełk był synem Jaropelka Światosławowicza (a więc bratankiem wielkiego księcia kijowskiego Włodzimierza) i niejakiej Malfady. Ostatnio w tej sprawie А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский, *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропоники*, Москва 2006, с. 49; В. Богуславский, В. Бурминов, *Древняя Русь: Рюриковичи*, с. 465–466.

⁴ H. Grote, *Stammtafeln. Mit Anhang: Calendarium medi aevi*, Leipzig 1877, tab. 327, с. 428.

⁵ И. А. Новицкий, *Расследование убийства князей Бориса и Глеба*, Москва 2015, с. 5–22.

⁶ *Saga об Эймунде*, изд. Е. А. Рыдзевская, [in:] *Древняя Русь в IX–XIV вв.: Материалы и исследования*, ред. И. П. Шаскольский, Москва 1978, с. 90–91. W tej sprawie, zob.: Н. Н. Ильин, *Летописная статья 6523 года и ее источник (Опыт анализа)*, Москва 1957, с. 94–95, 141, 169–169; М. Х. Алешковский, *Повесть временных лет: Судьба литературного произведения в Древней Руси*, Москва 1971, с. 121–131; В. Рыбаков, *Перwsze wieki historii Rusi*, przekł. А. Olejarczuk, Warszawa 1983, с. 58–59; И. Н. Данилевский, *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.): Курс лекций*, Москва 1998, с. 343–347; А. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки, культурных, торговых, политических отношений IX–XII веков*, Москва 2001, с. 451–504; А. В. Поппэ, *Земная гибель и небесное торжество Бориса и Глеба*, „Труды Отдела древнерусской литературы” [dalej: ТОДРЛ], 54, 2003, с. 304–336. Tradycyjny pogląd w tej sprawie: А. А. Шайкин, „Остаем все, как есть” (по поводу современных интерпретаций убийства Бориса и Глеба), „ТОДРЛ”, 54, 2003, с. 337–369.

i Gleba, redagował swoje dzieło w czasach, gdy na Rusi rządili potomkowie głównego politycznego rywala Światopełka – Jarosława Włodzimierzowicza⁷. Oni to byli dobroczyńcami i sponsorami kijowskiej Ławry Pieczerskiej, gdzie funkcjonował i tworzył ruski latopisarz. Ten ostatni natomiast nie wahał się nawet nazwać Światopełka mianem „Przekłęty”⁸. Czy taki właśnie był – trudno jednoznacznie powiedzieć.

Z pewnością wspomniany tu książę nie miał na swoim koncie wielu sukcesów. Wypędzony w 1015 r. przez Jarosława z Rusi, udał się na dwór władcy polskiego Bolesława Chrobrego, którego córkę miał za żonę. Odzyskawszy w 1018 r. tron kijowski, dzięki wojskowej interwencji swojego teścia, musiał sownie odwdziżyć się Chrobremu, który korzystając z okazji zajął Grody Czerwieńskie⁹. Pozbawiony się kłopotliwych polskich sojuszników (podobno osobiście wydał rozkaz wymordowania Lachów), Światopełk niedługo cieszył się władzą w Kijowie, gdyż do rozprawy z nim ponownie stanął Jarosław. Nie mogąc liczyć na militarne wsparcie ze strony swojego teścia, sięgnął po pomoc koczowniczych Pieczyngów. Okazała się ona niewystarczająca. Stoczona w 1019 r.¹⁰, a być może nawet w 1020 r.¹¹, bitwa z wojskami Jarosława nad rzeką

⁷ Autor *Powieści minionych lat* redagował odnośny fragment na podstawie *Opowieści o świętych męczennikach Borysie i Glebie*, napisanej prawdopodobnie przez ruskiego skrybę klasztornego Nestora, por.: C. M. Михеев, *Различия в описаниях событий*, s. 18. Zdaniem niektórych badaczy, wspomniane wyżej hagiograficzne dzieło, pochodzi z lat siedemdziesiątych lub osiemdziesiątych XI w., por.: A. Poppe, *Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim: Walka o tron kijowski 1015–1019*, „Kwartalnik Historyczny”, 102, 1995, 3–4, s. 6–7; M. Bartnicki, *Władca i poddani w historiografii ruskiej XI–XIII wieku*, Lublin 2015, s. 79; A. M. Ранчин, *Памятники Борисоглебского цикла: текстология, поэтика, религиозно-культурный контекст*, Москва 2017, s. 17–53; Bardziej ostrożne stanowisko zajęła tutaj Э. С. Смирнова, *Отражение литературных произведений о Борисе и Глебе в древнерусской станковой живописи*, „ТОДРЛ”, 15, 1958, s. 312–318; Idem, *Борис и Глеб*, [in:] *Православная энциклопедия*, т. 6, Москва 2003, s. 44–60. Autorka przyjmuje, że *Opowieści o świętych męczennikach Borysie i Glebie* to produkt z końca XI w. Wtedy też pojawiły się pierwsze pieśni religijne ku czci św. Borysa i św. Gleba. Gdy chodzi o polityczną tendencję w szerzącym się kulcie obydwu książąt, patrz: Д. С. Лихачев, *Некоторые вопросы идеологии феодалов в литературе XI–XIII вв.*, „ТОДРЛ”, 10, 1954, s. 89. Kontrowersyjny wydaje się być jednak wniosek, jakoby ruska hagiografia, w przypadku kultu św. Borysa i św. Gleba, czerpała wzorce z czeskiej legendy o św. Wacławie, zaś książę praski Bolesław I Srogi stanowił archetyp księcia kijowskiego Światopełka Przekłętego, por.: V. Adamović, *The Accursed Princes: Boleslaus I the Cruel of Bohemia and Sviatopolk the Accursed of Kiev: an Attempt of Comparison*, [in:] *Rus' and countries of the Latin Culture (10th–16th c.): Publication from the 6th International Scientific Conference, Krakow, 26th–28th November, 2015*, ed. V. Nagirnyu, Krakow 2016, s. 57–63 (Seria: *Colloquia Russica, Series I*, vol. 6).

⁸ *Лаврентьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей [далее: ПСРЛ]*, т. 1, ред. Е. Ф. Карский, Ленинград 1926, стб. 143. W tej sprawie Н. М. Карамзин, *История государства Российского*, т. 2–3, Москва 1991, s. 14; А. А. Шайкин, *Повесть временных лет: История и поэтика*, Москва 2011, s. 141.

⁹ *Kronika Thietmara*, ed. M. Z. Jedlicki, Poznań 1953, s. 618–623; *Лаврентьевская летопись*, стб. 142–144. W tej sprawie W. Abraham, *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, Lwów 1904, s. 85; S. M. Kuczyński, *Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w.*, Warszawa 1965, s. 23, 79–84; A. Kijas, *Rus', Poznań 2014*, s. 58 (Seria: *Początki Państw*); K. Kollinger, *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025)*, Wrocław 2014, s. 240–259, 267–302.

¹⁰ А. А. Шахматов, „*Повесть временных лет*” и ее источники, „Труды Отдела древнерусской литературы – Академия наук СССР”, 4, 1940, s. 35; В. Рыбаков, *Первые веки истории Руси*, s. 58; В. Богуславский, В. Бурминов, *Древняя Русь: Рюриковичи*, s. 466; А. А. Шайкин, *Повесть временных лет: История и поэтика*, s. 141, 156. А. Гиппиус, *Битвы Ярослава Мудрого: структура и стратиграфия летописного нарратива*, [in:] *Нарративные традиции славянских литератур: От Средневековья к Новому времени. К юбилею члена-корреспондента РАН Е. К. Ромодановской*, ред. И. В. Силантьев, Новосибирск 2014, с. 40, 44–45.

¹¹ И. А. Новицкий, *Расследование убийства князей Бориса и Глеба*, с. 27–34, 128. Datę wydarzenia autorzy najważniejszych latopisów podają „лѣто 6527”, co przypada na rok marcowy 1019/1020, por.: Н. Г. Бережков, *Хронология русского летописания*, Москва 1963, s. 347.

Altą, zakończyła się dla pechowego Włodzimierzowicza klęską i polityczną katastrofą. Zwycięski brat zajął ponownie Kijów, którego już nie wypuścił z ręki¹².

Jak podaje anonimowy autor *Powieści minionych lat*, po przegranych zmaganiach o tron kijowski, książę Światopełk: „К вечеру же шдолѣ ѿрославѣ. а Стополкъ бѣжа. и бѣжащю ему нападе на нь бѣсъ. и ра слабѣша кости ѿго. не можаше сѣдѣти [на кони] и несахуть и на носилѣхъ. принесоша и къ Бестою бѣгающе с нимъ. шнь же глѣще побѣгнѣте со мною. женуть по насъ. штроци же ѿго всылаху противу. еда кто женеть по насъ. и не бѣ никогоже вслѣдъ гонашаго. и бѣжаху с нимъ . шнь же в немоци лежа . [и] всъхопивсѣа глѣще . все женуть [w женут] побѣгнѣте . не можаше терпѣти на единомъ мѣстѣ . и пробѣжа Ладъскую землю . гонимъ Бѣимъ гнѣвомъ . прибѣжа в пустыню . межю Лახы и Чехы . испроверже злѣ животь свои [в томъ мѣсте] . ѿгоже по правдѣ . ѿко неправедну суду нашешю на нь . по шшествои сего свѣта . приаша мукы вканыаго . показоваше ѿвѣ посланаа пагубнаа рана . въ смрѣти немѣлостивно въгна . и по смрѣти вѣчно мучимъ естъ свазанъ . естъ же могыла ѿго в пустыни и до сего дне . исходить же ѿ неа смрадъ золь . се же Бѣ показа на наказанье княземъ Русьскѣмъ . да аще сии еще сице же створать [се слышавше туж казнь прѣимѣт . но и больши сее . понеж вѣдаа се сѣтворать] такоже зло . оубиство . ѿ бо мѣсти|и приа Каинъ оубивъ Авела”¹³.

Cytowany wyżej tekst niedwuznacznie wskazuje, że po klęsce Światopełk udał się na emigrację, najpierw do Brześcia, a następnie na ziemię polskie¹⁴. Nie odważył się jednak prosić ponownie o pomoc Bolesława Chrobrego, obawiając się prawdopodobnie konsekwencji za nielojalne zachowanie wobec polskich sprzymierzeńców, którzy pomogli mu wcześniej odzyskać tron w Kijowie¹⁵.

¹² B. Rybakow, *Pierwsze wieki historii Rusi*, s. 58.

¹³ „Pod wieczór zaś zwyciężył Jarosław, a Światopełk zbiegł. I uciekawszy, napadł nań bies, i osłabły kości jego, nie mógł siedzieć na koniu, i niesiono go na noszach. Uciekający z nim przynieśli go do Brześcia. On zaś mówił: Uciekajcie ze mną, gonią za nami. Pachołkowie zaś jego posyłali zobaczyć: Czy kto goni za nami? I nie było nikogo, co by za nimi gonił, i uciekali z nim. On zaś w niemocy leżał, i zerwawszy się, mówił: Oto gonią, o, gonią, uciekajcie! Nie mógł wytrwać na jednym miejscu, i przebiegł przez ziemię łacką, ścigany Bożym gniewem; i przybiegłszy w pustkowie między Lachami i Czechami, zakończył zły żywot swój w tym miejscu. Sprawiedliwy tedy sąd spadł nań, na niesprawiedliwego; po odejściu z tego świata spotkały go męki, przekłętego; wskazuje na to jawnie zesłana nań zgubna kara, która o śmierć nielitościwie go przyprawiła, i po śmierci związany jest wieczną męką. Jest zaś mogiła jego w pustkowiu do dziś dnia; wychodzi z niej smród okrutny. To zaś Bóg okazał na przestrożę kniaziom ruskim, aby jeśli ci [znowu] tak uczynią, usłyszawszy o tym, to taką karę otrzymają, i jeszcze większą od tej, ponieważ, wiedząc, co się stało, popelnia także okrutne bratobójstwo. Siedem bowiem zemst przyjął Kain, zabiwszy Abła”. *Лаврентьевская летопись*, стб. 144–145.

¹⁴ H. Paszkiewicz, *Początki Rusi*, przyg. K. Stopka, Kraków 1996, s. 103, przyp. 75.

¹⁵ Zamieszczona w *Powieści minionych lat* pod datą 6526 (1018) wzmianka o mordowaniu polskich wojów na rozkaz Światopełka jest podobna do zamieszczonej w tym samym źródle pod datą 6577 (1069) zapiski o zabijaniu zbrojnych załóg Bolesława Śmiałego (Szczodrego) z polecenia jego dotychczasowego sojusznika księcia Izjasława. Większość badaczy przypuszcza, że jest tutaj mowa o tym samym wydarzeniu, które ruski autor zamieścił w dwóch różnych miejscach swego latopisu, w zmienionych realiach politycznych. W tej sprawie ostatnio K. Kollinger, *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego*, s. 250–251. Niewykluczone jednak, że wypadki wspomniane pod datami 6526 (1018) oraz 6577 (1069), aczkolwiek mające podobną fabułę, są historycznym opisem dwóch różnych sytuacji, por.: Г. Ловмянский, *Взаимные отношения Руси и Польши в средние века*, „Советское славяноведение”, 3,

Tknięty paraliżem i manią prześladowczą, udał się na polsko–czeskie pogranicze, gdzie zmarł na jakimś pustkowiu. Mając na uwadze dydaktyczno-moralizatorski charakter swojego dzieła, ruski latopisarz ukazuje pośmiertną egzystencję ciała domniemanego zabójcy Borysa i Gleba, które pochowane w mogile, wydaje nieprzyjemny fetor, ku przestrodze dla potomnych.

Anonimowy autor *Powieści minionych lat* nie określił dokładnie miejsca śmierci i pochówku Świątopełka Włodzimierzowicza, zadowolając się stwierdzeniem, że wydarzenia, o których mowa miały miejsce „в пустыню межю Лахы и Чехы”. Czerpiąc obfitą garścią z tego dzieła, inni ruscy latopisarze podają różne warianty tej samej zapiski. Wersję „Лахы и Чехы” podaje *Ławrentewski zwód latopisarski, zaś Hipacki* i pozostałe przyjmują wersję „Чяхы и Ляхы”¹⁶. Oto kilka przykładów: „въ пустыню межю Чахы и Ляхы”¹⁷, „въ пустыню межю Чахы и Ляхы”¹⁸, „в пустыни межю Чахов и Ляхов”¹⁹.

Autorzy, wzmiankujący postać Świątopełka Włodzimierzowicza, decydowali się najczęściej nie określać dokładnie miejsca jego śmierci i pochówku. Tak zrobił już, piszący w drugiej połowie XV w. kronikarz Jan Długosz, który stwierdził: „1010. Swantopelkus vivtus fugit et venit in Brzeszcze, quod a Boleslao Polonie rege [et su]o prefecto [at]que presidio tenebatur. Exinde vero de clemencia Boleslai Polonorum regis plurimum fidens, Poloniam procedebat, nova solacia ad rescindendas suas clamitates a Boleslao Polonorum rege petiturus; sed in itinere a repentino correptus languore moritur et a comitibus suis in loco deserto et ignoto sepelitur”²⁰.

Podobnie wypowiedzieli się niektórzy historycy, począwszy od XVIII w. Według Wasilija Tatiszczewa, książe zmarł na polsko–czeskim pograniczu,

1967, s. 27; А. Ю. Карпов, *Ярослав Мудрый*, Москва 2001, s. 486, przyp. 81; N. Delestowicz, *Boleslaw II Szczodry: Tragiczne losy wielkiego wojownika 1040/1042–2/3 IV 1081 albo 1082*, Kraków 2016, s. 127–130.

¹⁶ *Лаврентьевская летопись*, стб. 145; *Ипатьевская летопись*, [in:] *ПСРЛ*, т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 132. Zob. też: И. Н. Данилевский, *Древняя Русь глазами современников и потомков*, s. 348–350; А. А. Никитин, *Текстология русских летописей XI – начала XIV вв.*, вып. 1: *Киево-Печерское летописание до 1112 года*, Москва 2006, s. 199–200.

¹⁷ *Воскресенская летопись*, [in:] *ПСРЛ*, т. 7, Москва 2001, s. 327: „Есть же могила его и до сего дни въ пустыни, исходить же изъ нея смрадъ золь”.

¹⁸ *Патиаршая или никоновская летопись*, [in:] *ПСРЛ*, т. 9, Москва 2000, s. 76: „Есть же могила его въ пустыни и до сего дни, исходить же изъ нея смрадъ золь, ибо разсѣдшия земля пожре его”.

¹⁹ *Летописный свод 1497 г.*, [in:] *ПСРЛ*, т. 28, Москва–Ленинград 1962, s. 20: „527 (1919). Исходит же из могилы его смрад зол и до сего дне”; *Летописный свод 1518 г.*, [in:] *ПСРЛ*, т. 28, s. 174: „527 (1919). Исходить же из могилы его смрад зол и до сего дне”.

²⁰ „1010. Świątopełk zwyciężony uciekł i przybył do Brześcia, gdzie król Bolesław utrzymywał załogę. Stąd zaś zdążył do Polski, szukając nowej pociechy u Bolesława króla polskiego, do którego życzliwości miał wiele zaufania, [a to – M. M.] celem powetowania swoich niepowodzeń; lecz w drodze nagle zachorował i umarł, a towarzysze jego pochowali go w miejscu pustym i nieznanym”. *Joannis Dlugossii, Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae*, lib. 1, ed. I. Dąbrowski, Varsoviae 1964, s. 269. Na podobieństwo cytowanego tu fragmentu *Kroniki* Jana Długosza z odnośnym tekstem *Powieści minionych lat* zwrócili już wcześniej uwagę historycy, zauważając, że polski dziejopisarz korzystał ze wspomnianego ruskiego latopisu, por.: A. Semkowicz, *Krytyczny rozbiór Dziejów polskich Jana Długosza (do roku 1384)*, Kraków 1887, s. 100; Н. И. Щавелева, *Древняя Русь в „Польской истории” Яна Длугоша (книги I–VI): Текст, перевод, комментарий*, ред. А. В. Назаренко, Москва 2004, s. 97, 244–245, 383, przyp. 112.

w „miejscu złym”²¹. Z kolei Nikołaj Karamzin twierdził, że Światopełk „zakończył swój gnuśny żywot na czeskich pustkowiach”²². Trochę inaczej Siergiej Sołowiew, który podał, że kijowski władca „zginął złą śmiercią na pustyni między Polską a Czechami”²³. Zdaniem Borysa Rybakowa, dręczony urojeniami prześladowczymi Włodzimierzowicz „zmarł gdzieś z dala od ziemi ruskiej w nieznanym latopisarzowi miejscu”²⁴. Podobnie Artur Kijas, który stwierdził, że Światopełk męczony manią prześladowczą „zmarł gdzieś poza Rusią w miejscu nieznanym kronikarzowi”²⁵. Pustynię między Czechami a Lachami, gdzie unosi się smród, jako miejsce pochówku wielkiego księcia kijowskiego, wskazywał Mychajło Hruszewskij²⁶. Z kolei Władimir Bogusławskij i Władimir Burminow przyjęli, że Światopełk „uciekał do Polski, potem do Czech, i zmarł w drodze w zagadkowych okolicznościach”²⁷. Dla części badaczy jednak, zwłaszcza Osipa Senkowskiego, Władimira Dalia, Antona Fłorowskiego, Władimira Mawrodi-na i Igora Danilewskiego, termin „межи Чяхи и Ляхи” jest swego rodzaju metaforą i oznacza tyle samo, co powiedzenie „gdzieś daleko, Bóg wie gdzie”, a w baśniach „za siedmioma górami, za siedmioma rzekami”²⁸.

Wyjątek stanowią tutaj nieliczni badacze, głównie polscy, którzy wskazują konkretne punkty na mapie, mogące pretendować do roli miejsca śmierci i złożenia do grobu doczesnych szczątków ruskiego księcia. Jednym z nich jest Konrad Jażdżewski, sugerujący że Światopełk Włodzimierzowicz i część jego drużyny została pochowana na cmentarzysku na terenie dzisiejszego Lutomierska pod Łodzią²⁹. Zaprezentowane stanowisko spotkało się jednak z krytyką naukowców, nieufnie odnoszących się do interpretacji zgromadzonego materiału archeologicznego, podjętej w oderwaniu od źródeł pisanych. Ich wątpliwości budził także brak kompleksowego opracowania znaleziska przez K. Jażdżewskie-go, a skupienie uwagi na pojedynczych jego elementach³⁰. Za kontrowersyjne

²¹ В. Татищев, *История Российская*, кн. 2, Москва 1773, с. 100.

²² Н. М. Карамзин, *История государства Российского*, т. 2–3, Москва 1991, с. 14.

²³ С. М. Соловьев, *Сочинения в восемнадцати книгах*, кн. 1: *История России с древнейших времен*, т. 1–2, Москва 1988, с. 203.

²⁴ В. Rybakow, *Pierwsze wieki historii Rusi*, s. 59.

²⁵ А. Kijas, *Ruś*, s. 58.

²⁶ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 2: *XI–XIII вік*, Львів 1905, с. 14.

²⁷ В. Богуславский, В. Бурминов, *Древняя Русь: Рюриковичи*, с. 466.

²⁸ О. И. Сенковский, *Эймундова Сага: Сказание об Эймунде Ринговиче и Рагнаре Агнарговиче, скандинавских витязях, поселившихся в России в начале XI века*, [in:] Idem, *Собрание сочинений*, т. 5, 1858, с. 499–501; В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. 4: *P–V*, Санкт-Петербург–Москва 1882, с. 602; А. В. Флоровский, *Чехи и восточные Славяне: Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.)*, т. 1, Прага 1935, с. 48–49; В. В. Мавродин, *Образование Древнерусского государства*, Ленинград 1945, с. 355; И. Н. Данилевский, *Повесть временных лет: герменевтические основы источниковедения летописных текстов*, Москва 2004, с. 348–350; Idem, *Историческая текстология: учебное пособие*, Москва 2018, с. 339–349.

²⁹ K. Jażdżewski, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersku pod Łodzią w świetle badań z r. 1949*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, 1, 1951, s. 91–191.

³⁰ H. Łowmiański, *Początki Polski: Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, Warszawa 1970, s. 185, przyp. 562; A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomiersku pod Łodzią*, „Acta Archeologica Universitatis Lodzianensis”, 7, 1959, s. 152; M. Wołoszyn, *Obecność ruska i skandynawska w Polsce od X do XII w. – wybrane problemy*, [in:] *Wędrowniacy i etnogeneza w starożytności i w średniowieczu*, red. M. Salomon, J. Strzelczyk, Kraków 2010,

uznano również wyniki badań archeologicznych, jakie przeprowadzili Stanisław Kozieł i Mieczysław Fraś, którzy stwierdzili, że ksiączę Światopełk mógł zostać złożony do grobu w aneksie przy rotundzie Najświętszej Marii Panny na Wawelu w Krakowie³¹. Odosobniony i prawie niezauważony przez historyków pozostaje tutaj pogląd, jaki zaprezentowali Norbert Mika i Šárka Bělástová, a mianowicie, że wspomniany wielokrotnie Włodzimierzowicz, popadłszy w szaleństwo, odszedł z tego świata na bezludnym pustkowiu, rozciągającym się we wczesnym średniowieczu wzdłuż Sudetów, które we wczesnym średniowieczu stanowiły naturalną granicę między Polską a Czechami³².

Jak zatem przedstawiały się sprawy? Należy zauważyć, że do XII w., a więc okresie przedkolonizacyjnym, polsko-czeskie pogranicze było prawdziwą osadniczą pustką³³. Tworzyły ją, ciągnące się na przestrzeni kilkuset kilometrów, pasma górskie, po części skaliste, po części porośnięte gęstymi puszciami, pozbawione osiedli ludzkich³⁴. Istnienie takiego krajobrazu w tym rejonie Europy Środkowej potwierdza dwunastowieczny geograf arabski Al Idrisi, który wzmiankuje, że kraj „B(u)’am(i)ia”, czyli Czechy, oddziela od kraju „B(u)lün(i)ia”, czyli Polski, górzysty teren, zwany „Baluāk”³⁵. Pokryte górami i lasami pustkowie, oddzielające ziemie polskich Piastów od obszaru znajdującego się pod panowaniem czeskich Przemysławów dostrzegł również dwunastowieczny kronikarz Gall Anonim, który wzmiankując wyprawę wojenną Bolesława Krzywoustego na Czechy w 1110 r. tak napisał: „Inde belliger Bolezlauus, collecta multitudine militari, novam viam aperuit in Bohemiam, quo potest Hannibali facto mirabili comparari. Nam sicut ille Romam impugnaturus per montem Iouis primus viam fecit, ita Bolezlauus per locum horribilem, intemptatum prius, Bohemiam invasurus penetravit. Ille montem unum laboriose transeundo

s. 309–315; K. Kollinger, *Lutomiernicy Waregowie a stosunki polsko-ruskie i sytuacja Waregów na Rusi w początkach XI wieku*, [in:] *Obcy: Funeralia Lednickie: Spotkanie 14*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań 2012, s. 321–331.

³¹ S. Kozieł, *Badania archeologiczne w Krakowie na Wawelu w latach 1970–1976*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 30, 1978, s. 217–233; Idem, *Rotunda NP Marii na Wawelu w świetle odkryć archeologicznych*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN Oddział w Krakowie”, 21/1, Styczeń–czerwiec 1977, s. 7–8; S. Kozieł, M. Fraś, *Stratygrafia kulturowa w rejonie przedromańskiego kościoła B na Wawelu*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 106, przyp. 205 (Seria: *Prace Komisji Archeologicznej PAN – Oddział w Krakowie*, t. 17).

³² N. Mika, *Przebieg śląsko-morawskiej granicy na przestrzeni wieków*, [in:] *Jedność małych ojczyzn jednością Unii Europejskiej*, red. G. Utracki, Racibórz–Krzyżanowice 2004, s. 9; N. Mika, Š. Bělástová, *Przebieg granicy państwowej na ziemi raciborskiej i opawskiej na przestrzeni wieków*, [in:] *Razem czy osobno – przenikanie kultur polsko-czeskich na kresach południowych. Materiały z polsko-czeskiej konferencji: Racibórz 22/23 października 2009 r.*, red. M. Szczygielska, M. Michalczyk, Racibórz 2009, s. 11.

³³ K. J. Erben, *Přispěvky k dějepisú českému, sebrané ze starých letopisů ruských, od nejsterší doby až do vymřeni Přemyslovců*, „Časopis Musea Království českého”, 44, 1870, s. 74; J. Dobiáš, *Seit wann bilden die natürlichen Grenzen von Böhmen auch seine politische Landesgrenze?*, „Historica”, 6, 1963, s. 41–42; A. Barciak, *Przekaz latopisu ruskiego o wyprawie polsko-ruskiej na Czechy w 1075 roku*, „Śląskie Studia Historyczne”, 2, 1977, s. 35.

³⁴ V. Podrázský, *Český pohraniční hvozď – realita nebo mýtus?*, „Zprávy lesnického výzkumu”, 59, 2014, č. 1, s. 51–54; Bagatelizują sprawę J. V. Šimák, *Středověká kolonizace v zemích českých*, [in:] *České dějiny*, díl 1, část 5, Praha 1938, s. 503–513, 747–748, 832–833; J. Zemlička, *Němci, německé právo a transformační změny 13. století: Několik úvah a jeden závěr*, „Archaeologia Historica”, 28, 2003, s. 33–46.

³⁵ T. Lewicki, *Polska i kraje sąsiednie w świetle „Księgi Rogera” geografa arabskiego z XII w. Al’ Idrisi’ego*, cz. 1, Kraków 1945, s. 128–129.

tantam famam et memoriam acquisivit, Bolezlausus vero non unum sed plures nubiferos quasi supinus ascendit. Ille solummodo cavando montem, coequando scopulos laborabat, iste truncos et saxa volvendo, montes arduos ascendendo, per silvas tenebrosas inter aperiendo, in paludibus profundis potens faciendo, non cessabat³⁶.

Opisując przejście Bolesława Krzywoustego przez Sudety, polski kronikarz porównał je do przeprawy Hannibala przez Alpy, szlakiem przez Col de la Traversette³⁷. Gall Anonim z pewnością korzystał tutaj z dzieła rzymskiego historyka Tytusa Liwiusza³⁸, co jednak nie stoi w sprzeczności z faktem, że książe Bolesław i jego wojska, pragnąc dotrzeć do Czech, zmuszone były przeprawiać się przez Sudety, które – jak to już powiedziano wcześniej – we wczesnym średniowieczu były górzystym, gęsto zalesionym i niezamieszkałym pustkowiem³⁹. Naturalną formację roślinną dla regla dolnego tworzyły mieszane lasy jodłowo-bukowe i kwaśna buczyna górska, określane mianem pierwotnej puszczy sudeckiej⁴⁰. Pokrywała ona większość wzniesień, czyniąc je wyjątkowo trudno dostępnymi dla człowieka. Wyższe stoki górskie, gdzie we wczesnym średniowieczu z reguły się nie zapuszczano, a tym bardziej ich nie zasiedlano, stanowiły nagie skały, pochodzenia magmowego, metamorficznego i osadowego⁴¹.

Sytuacja na tym obszarze uległa zmianie dopiero w XIII–XIV w. wraz z kolonizacją i pojawieniem się niemieckich osadników, którzy karczowali starą puszcze, osuszali bagna, a także lokowali na sudeckich i podsudeckich pustkowiach nowe wsie i miasta⁴².

Sudety nie stanowią jednolitej formacji i podzielone są na mniejsze pasma górskie, spośród których wymienić można (od zachodu): Góry Izerskie,

³⁶ „Bitny zatem Bolesław, zebrawszy mnóstwo wojów, otworzył nową drogę do Czech, w czym może być porównany z Hannibalem i jego nadzwyczajnym czynem. Albowiem tak jak on, idąc na zdobycie Rzymu, pierwszy dokonał przejścia przez górę Jowisza, tak Bolesław, chcąc najechać Czechy, zapuścił się w miejsca groźę budzące, gdzie przedtem nie stanęła ludzka stopa. Tamten, przeszedłszy mozolnie przez jedną górę, zyskał sobie tak wielką sławę i pamięć potomnych, Bolesław zaś wszedł niemal prostopadle w górę nie na jeden, lecz na więcej niebezpiecznych szczytów. Tamten trudził się tylko drażąc górę i równając skały, podczas gdy ten bez przerwy [zmuszony był – M. M.] toczyć pnie i glazy, wspinąć się po strome góry, otwierać przejścia przez mroczne puszcze, budować mosty na głębokich bagnach”. Galli Anonymi, *Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, ed. C. Maleczyński, [in:] *Monumenta Poloniae Historica. Nova series*, t. 2, Cracoviae 1952, s. 145–146.

³⁷ G. Ludwig, *Tracing Hannibal's Tracks Over the Alps: Scientists Piece Together a Palaeoecological Puzzle Composed of Carbons, Pollen and Horse Droppings*, „Cahn's Quarterly”, 1, 2017, s. 2–3.

³⁸ Titi Livi, *Ab urbe condita*, ed. W. Weissenborn, H. J. Müller, pars 2: *lib. 21–30*, Leipzig 1884, lib. 21, p. 31–37.

³⁹ W. Semkowicz, *Historyczno-geograficzne podstawy Śląska*, [in:] *Historja Śląska: od najdawniejszych czasów do roku 1400*, Kraków 1933, s. 34–35.

⁴⁰ M. Bugajski, S. Nowiński, *Gospodarka leśna w Sudetach*, [in:] *Studia Geograficzne*, 32, 1983, s. 91–99 (Seria: *Acta Universitatis Wratislaviensis*, № 506); J. Zimny, *Stan lasów i bieżące problemy gospodarki leśnej w Sudetach*, „Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich”, 40, 1996, s. 145–157.

⁴¹ A. Placek, *Rzeźba strukturalna Sudetów w świetle pomiarów wytrzymałości skał i analiz numerycznego modelu wysokości*, Wrocław 2011, s. 20–28 (Seria: *Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego*, № 16).

⁴² W. Krallert, W. Kuhn, E. Schwarz, *Atlas zur Geschichte der Deutschen Ostsiedlung*, Bielefeld–Berlin–Hannover 1958, mapa s. 3; W. Kuhn, *Neue Beiträge zur schlesischen Siedlungsgeschichte*, Sigmaringen 1984, s. 1–11; B. Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1997, s. 123–135; A. Latocha, *Rozwój krajobrazu Sudetów Kłodzkich w czasach historycznych*, [in:] *Struktura przestrzenno-funkcjonalna krajobrazu: Studium uwarunkowań i kierunki zagospodarowania geokompleksów naturalnych i zurbanizowanych*, red. A. Szponar, S. Horska-Schwarz, Wrocław 2005, s. 141–142.

Karkonosze, Góry Sowie, Góry Stołowe, Góry Orlickie, Jesioniki, Góry Opawskie. Każde z wymienionych tu partii wzniesień charakteryzuje specyficzny typ krajobrazowy i znajdujące się w ich obszarze osobliwości geologiczne. Ciekawe pod tym względem są Góry Izerskie. Po dziś dzień spotkać tam można, niezbyt miłe dla zmysłu powonienia, wydobywające się z formacji skalnych wody szczawiowe, występujące zarówno po stronie polskiej (Świeradów Zdrój, Czerniawa Zdrój), jak i czeskiej (Lázně Libverda)⁴³. Poza tym warto wskazać również, znajdującą się w Kotlinie Kłodzkiej, a położoną u podnóża Gór Orlickich, miejscowość Duszniki Zdrój, której nazwa wywodzi się od duszących (śmierzących) wyziewów dwutlenku węgla, towarzyszących działalności źródeł wód mineralnych⁴⁴. Podobne zjawiska geotermalne spotkać można również po stronie czeskiej⁴⁵.

Dokonując analizy geomorfologicznej polsko-czeskiego pogranicza Sudetów, nieodparcie na myśl przychodzi odnośny fragment staroruskiego latopisu „межу ЛАХЫ и ЧЕХЫ [...] есть же могоyla юго [СѦтополка – М. М.] в пустыни и до сего дне . исходить же ѿ нея смрадъ золь”⁴⁶. Bez potrzeby więc doszukiwania się metafory w cytowanych tu słowach, widać wyraźnie, że autorowi *Powieści minionych lat* było znane miejsce śmierci i pochówku księcia Świętopełka. Oczywiście trudno tutaj precyzyjnie ustalić, w którym konkretnie punkcie na mapie znajdowała się mogiła ruskiego władcy. W tym przypadku należy brać pod uwagę długi pas górzystych i porośniętych gęstą puszcza pustkowi, ciągnących się między dzisiejszą Szklarską Porębą a Jesionikiem, oddzielających w średniowieczu ziemie Piastów i Przemysłidów.

Wiadomość o miejscu i scenerii, w jakiej pochowano nieszczęsnego Rurkowicza mogła dotrzeć do Kijowa poprzez jego wojów i pacholków, którzy towarzyszyli mu w ostatniej drodze, a o których pisze autor *Powieści minionych lat*, że nieśli Świętopełka, gdyż ten nie był w stanie samodzielnie chodzić. Nie wykluczone również, że miejsce, gdzie złożono do grobu księcia kijowskiego było także znane Włodzimierzowi Monomachowi lub komuś z jego otoczenia.

⁴³ J. Dowgiałło, *Pochodzenie dwutlenku węgla w szczawach Karpat i Sudetów na obszarze Polski*, „Biuletyn Instytutu Geologicznego”, 312, 1978, s. 191–217; W. Ciężkowski, *Jednostka hydrogeologiczna szczaw Gór Izerskich*, „Kwartalnik Geologiczny”, 27, 1983, nr 3, s. 595–604;

⁴⁴ J. Fistek, *Szczawy Kotliny Kłodzkiej i Gór Bystrzyckich*, „Biuletyn Geologiczny – Wydział Geologii Uniwersytetu Warszawskiego”, 22, 1977, s. 61–115; T. Kozłowska-Szczęsna, K. Błażejczyk, B. Krawczyk, D. Limanówka, *Bioklimat uzdrowisk polskich i możliwości jego wykorzystania w lecznictwie – Bioclimate of Polish health resorts and the opportunities for its use in treatment*, Warszawa 2002, s. 114 (Seria: *Monografie*, t. 3).

⁴⁵ J. Konta, *Thermické studium sedimentární manganové Korniny od Švábovců (Thermal investigation of the sedimentary manganese rock of Švábovce)*, „Sborník Ústředního ústavu geologického”, 18, 1951, s. 601–632, a także mapy; Idem, *Quantitative petrographical and chemical data on moldavites and their mutual relations (Kvantitativní petrografická a chemická data o vltavínech a jejich vzájemné vztahy)*, „Acta Universitatis Carolinae – Geologica”, 1, 1972, s. 31–45; D. Nývlt, Z. Engel, J. Tyráček, *Pleistocene Glaciations of Czechia*, [in:] *Developments in Quaternary Science: Quaternary Glaciations – extent and chronology a closer look*, ed. J. Ehlers, P. L. Gibbard, P. D. Hughes, 2011, s. 37–46 (tam też wykaz odnośnej literatury przedmiotu).

⁴⁶ „Między Lachami a Czechami [...] jest zaś mogiła jego [Świętopełka – M. M.] w pustkowiu do dziś dnia; wychodzi z niej smród okrutny”. *Лаврентьевская летопись*, стрб. 145.

Rurykowicz ten, jako sprzymierzeniec władcy polskiego Bolesława Śmiałego, brał udział w kampanii wojennej przeciwko Czechom, datowanej na 1075 r. lub 1076 r.⁴⁷ Pisząc pod koniec życia *Pouczenie* dla swoich synów⁴⁸, książę Włodzimirz zawarł w nim następujący *passus*: „ в ЛАХЫ . ходивъ за Глоговы . до Чешьскаго лѣса . ходивъ в земли ихъ . д̄ . мѣсаци”⁴⁹. Jak widać, wspomniany tu ruski władca znał z autopsji „czeski las”, czyli gęstą puszcę oddzielającą państwo Przemyślidów od piastowskiego Śląska, którego jednym z głównych grodów był cytowany w tekście Głogów⁵⁰. Kilkumiesięczny pobyt Włodzimirza Monomacha i jego zbrojnej drużyny na polsko-czeskim pograniczu stanowił tutaj doskonałą okazją do zapoznania się z topografią i osobliwościami geologiczno-przyrodniczymi nadodrzańskiej krainy, zwłaszcza ze śmierdzącymi wyziewami w Sudetach. Wiedząc skądinąd o ucieczce obarczonego winą za zabójstwo braci i pokonanego w walce Światopełka w ten rejon środkowej Europy, zabobonni wojowie księcia Włodzimirza mogli uznać, że skaliste miejsce na pustkowiu, z którego wydobywa się nieprzyjemny fetor jest grobowcem nieszczęsnego ruskiego władcy. Niewykluczone, że swoje spostrzeżenia zawieźli następnie w swoje rodzinne strony.

Przy takim założeniu zrozumiała staje się próba teologicznego wyjaśnienia sprawy, jaką podał na kartach *Powieści minionych lat*, jeden z pobożnych mniichów z kijowskiej Ławry Pieczerskiej: „есть же могоyla его в пустыни и до сего дне . исходить же ѿ неѣ смрадъ золь . се же БѢ показа на наказанье княземъ Русьскимъ . да аще сии еще сиче же створать [се слышавше туж казнь прїимѣт . но и больши сеѣ . понеж вѣдаѣ се створать] такоже зло . оубиство . з̄ . бо мсти|и приѣ Каинъ оубивъ Авела”⁵¹.

Jak widać wyraźnie, cytowany tekst był pisany ku przestrodze żyjących współcześnie ruskich książąt, co z pewnością należy uznać za autorską inicjatywę

⁴⁷ A. В. Флоровский, *Чехи и восточные Словяне*, т. 1, с. 50; Т. Wojciechowski, *Szkice historyczne XI wieku*, przeg. A. Gieysztor, Warszawa 1970, s. 191–195; N. Delestowicz, *Boleslaw II Szczodry*, s. 160–162; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 2, с. 62–63. A. Barciak, *Przekaz łatopisu ruskiego*, s. 35. Dwaj ostatni autorzy kładą to wydarzenie na 1075 r.

⁴⁸ Na temat tego ciekawego średniowiecznego przekazu historycznego: М. П. Погодин, *О Поучении Мономахом*, „Известия Императорской Академии Наук по Отделению русского языка и словесности”, 10, 1861–1863, стб. 234–244; Н. Шляков, *О поучении Владимира Мономаха*, „Журнал министерства народного просвещения”, 329 (май), 1900, с. 96–138; 329 (июнь), 1900, с. 209–258; 330 (июль), 1900, с. 1–21; И. У. Будовниц, „Изборник” Святослава 1076 года и „Поучение” Владимира Мономаха и их место в истории русской, общественной мысли, „Труды Отдела древнерусской литературы – Академия наук СССР”, 10, 1954, с. 44–75.

⁴⁹ „Do Lachów chodziłem, za Głogów do Czeskiego Lasu; chodziłem po ziemi ich cztery miesiące”. *Лаврентьевская летопись*, стб. 247.

⁵⁰ J. Chutkowski, *Dzieje Głogowa*, t. 1, Legnica 1991, s. 14; Z. Handel, *Gród plemienny*, [in:] *Encyklopedia Ziemi Głogowskiej*, t. 8, Głogów 1993, s. 13–15; T. Kozaczewski, *Głogów średniowieczny do końca XIII wieku: Osadnictwo i architektura*, Głogów 2006, s. 9–12; K. Ożóg, *Pomiędzy Głogowem a Glogau: Ewolucja postaw wobec szczątków dawnego miasta*, [in:] *Wobec zabytku... Tradycje i perspektywy postaw. Studia dedykowane pamięci prof. Jerzego Remera*, red. E. Pilecka, J. Raczkowski, Toruń 2010, s. 168.

⁵¹ „Jest zaś mogiła jego w pustkowiu do dziś dnia; wychodzi z niej smród okrutny. To zaś Bóg okazał na przestrożę książom ruskim, aby jeśli ci [znowu] tak uczynią, usłyszawszy o tym, to taką karę otrzymają, i jeszcze większą od tej, ponieważ, wiedząc, co się stało, popelniają także okrutne bratobójstwo. Siedem bowiem zemst przyjął Kain, zabiwszy Abla”. *Лаврентьевская летопись*, стб. 144–145.

samego latopisarza, bez wątpienia dbającego o dydaktyczny i moralizatorski charakter swojego dzieła. Oczywiście opowiadanie może zawierać również przesłanie ascetyczne. Wzmiankowane przez autora tekstu pustkowie, to swego rodzaju pustelnia, pozbawiona ludzkich uciech, położona w miejscu ustronnym, z dala od ojczystego kraju, gdzie nieszczęsny Światopełk, targany wyrzutami sumienia, zakończył swój doczesny żywot⁵². Wydobywający się natomiast z jego grobowca smród zdaje się mieć tutaj alegoryczne znaczenie i jest zaprzeczeniem przyjemnego zapachu, woni mirry, jaki – według cerkiewnej tradycji – emanował z relikwii świętych⁵³. W jednym ze staroruskich tekstów znaleźć można nawet *passus*, mogący sugerować, że feralny książę pojawiał się tu i ówdzie pod zmienionym imieniem Julian, być może jako biblijny *υίός του σκοτός*, czyli syn ciemności: „Многие же говорят, что видели его [Святополка – М. М.] во мраке, как законопреступника Юлиана”⁵⁴. Na zachowanych średniowiecznych i wczesnonowożytnych ikonach, umierający Światopełk, pokazywany jest jako brodaty mężczyzna uskakujący w czarny grób, który zdaje się symbolizować metafizyczną i egzystencjalną ciemność, która spowiła go na wieki⁵⁵. Niewykluczone, że ciemność, do której zdąża obarczony grzechami kijowski władca, obrazuje piekło czy też czarną otchłań, gdzie wziął początek i przebywa biblijny Antychryst⁵⁶.

Przytoczone tutaj metaforyczne ujęcie sprawy nie może jednak przysłonić treści przekazu *Powieści minionych lat*, jako wiarygodnego źródła historycznego, ukazującego w miarę dokładnie wydarzenia związane z życiem i okolicznościami śmierci najstarszego syna Włodzimierza, a także zawierającego istotne szczegóły faktograficzne, dotyczące dziejów dawnej Rusi i krajów sąsiednich. Inaczej przedstawia się sprawa z oceną moralną i interpretacją występujących w tym średniowiecznym przekazie postaci i zjawisk.

Podsumowując, można powiedzieć, że wspomniany tu władca ruski Światopełk, zięć króla polskiego Bolesława Chrobrego, nie cieszył się dobrą opinią

⁵² W języku czeskim terminy „pustina”, „pustyňa” i „pustovňa” oznaczają kolejno: miejsce pustynne, pustelnię lub opuszczony monastyr, por.: J. Siatkowski, M. Basaj, *Česko-polský slovník / Słownik czesko-polski*, Praha–Warszawa 1991, s. 635; D. Foltýn, *Pustiměř (Vyškov)*, [in:] *Encyklopedie moravských a slezských klásterů*, ed. D. Foltýn a kolektiv, Praha 2005, s. 627–631; J. Suhaj (ed.), *Přírodní památka Hraniční meandry Odry – Evropský významná lokalita na okraji Bohumína*, „Poodří – časopis obyvatel horní Odry”, 1, 2006, s. 2, 4; V. Hamplová, D. Urbaniak, K. Żurowska, *Nasza Odra: Przewodnik turystyczno-przyrodniczy po granicznych meandrach Odry / Naše Odra: Turistický průvodce přírodou hraničních meandrů Odry / Our Odra River: Odra River Border Meanders Travel and Nature / Unsere Odra: Guide Reise- und Naturführer für die Grenzmaänder der Oder*, Racibórz–Krzyżanowice 2006, s. 68, 71.

⁵³ A. Sulikowska, *Ciała, groby i ikony: Kult świętych w ruskiej tradycji literackiej i ikonograficznej*, Warszawa 2013, s. 139–172.

⁵⁴ „Wielu powiada, że widzieli go [Światopełka – М. М.] w mroku, jako przestępcę Juliana”. С. Бугославский, *Пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса та Гліба (Розвідка та текст)*, Київ 1928, c. 194; М. В. Алпатов, *Гибель Святополка в легенде и в иконописи*, „ТОДРЛ”, 22, 1966, c. 19.

⁵⁵ М. В. Алпатов – М. В. Алпатов, *Древнерусская иконопись – Early Russian Icon Painting*, Москва–Moscow 1978, c. 294; В. Г. Пуцко, *Ранняя русская житийная икона: проблемы изучения*, „Древняя Русь: Вопросы медиевистики”, 2014, 2, c. 25, 31; Idem, *Житийные иконы русских святых (XIV–XVI в.)*, „Древняя Русь: Вопросы медиевистики”, 2016, 1, c. 118, 126, 130.

⁵⁶ И. Н. Данилевский, *Историческая текстология*, c. 348.

autora *Powieści minionych lat*, który na początku XII w., jako pierwszy opisał czyny księcia i okoliczności jego zgonu. Trudno się zresztą temu dziwić z uwagi na niemoralne życie, jakie miał prowadzić ów książę, przyczyniając się do zabicia wielu politycznych przeciwników, zwłaszcza (podobno) swoich dwóch braci Borysa i Gleba, późniejszych świętych ruskiej Cerkwi. Nie należy jednak zapominać, że autor *Powieści minionych lat* pisał swoje dzieło w czasach, gdy na Rusi nie rządili potomkowie Światopełka, ale jego głównego politycznego rywala – Jarosława. Oni to byli dobroczyńcami i sponsorami kijowskiej Ławry Pieczerskiej, gdzie funkcjonował i tworzył ruski latopisarz. Wzmiankowana przez autora *Powieści minionych lat* śmierć Światopełka Włodzimierzowicza na pustkowiu między Polską a Czechami („в пустыню межю ЛАХЫ и ЧЕХЫ”) niekoniecznie jest jednak tylko teologiczną metaforą, oznaczającą zgon przekłętego władcy na miejscu niepoświęconym, z dala od ludzi i Boga. Pozbawione osadnictwa ludzkiego pustkowie na polsko-czeskim pograniczu wspominają również inni średniowieczni kronikarze, jak chociażby wspomnieć Galla Anonima. Bez obawy popełnienia pomyłki można więc powiedzieć, że istnienie niezamieszkałej puszczy w Górach Sudeckich, na obszarze między dzisiejszą Szklarską Porębą a Jesionikiem, oddzielającej w średniowieczu ziemie Piastów i Przemyślidów, jest faktem historycznym i tam należy szukać rzeczywistego miejsca pochówku Światopełka Włodzimierzowicza. Osobną sprawą jest, czy aby autor *Powieści minionych lat*, który wspomniał, iż przekłety książę dokończył życia „в пустыню межю ЛАХЫ и ЧЕХЫ”, dbając o dydaktyczny i moralizatorski charakter swojego dzieła, nie miał również na myśli pustkowie czy też pustelni, gdzie nieszczęsny syn Włodzimierza Wielkiego, obarczony wyrzutami sumienia i problemami psychicznymi, zmarł w niesławie, odrzucony przez ruską społeczność, w tym środowisko pobożnych mnichów z kijowskiej Ławry Pieczerskiej.

*

Marek Mika, „...в пустыню межю ЛАХЫ и ЧЕХЫ...”, where did the Grand Prince of Kiev Sviatopolk Vladimirovich die?

The figure of the Grand Prince of Kiev Sviatopolk Vladimirovich, also called the Accursed, has engaged the attention of historians for a long time, mainly because of his interesting life, which finished with inglorious death (after 1019). A chronicler, the author of *The Tale of Bygone Years*, who was the first to describe the Prince's deeds and the circumstances of his death did not think well of the Rus' ruler, who was also a son-in-law of the Polish King Boleslaw the Brave. One should not be surprised by that though, bearing in mind the alleged immoral life of Sviatopolk, who contributed to killing many political opponents, especially his brothers Boris and Gleb, later canonized to saints in the Rus' Orthodox Church. It has to be taken into account however, that the author of *The Tale of Bygone Years* wrote his chronicle during

the times when Sviatopolk's descendants no longer ruled in Rus', but the descendants of his political rival – Yaroslav the Wise. They were the benefactors and sponsors of Kyiv Pechersk Lavra, where the Rus' chronicler lived and worked. Sviatopolk Vladimirovich's death mentioned by the author of *The Tale of Bygone Years* in the wilderness between Poland and Bohemia („в пустыню межю Лахы и Чехы”) is not just a theological metaphor, meaning the death of the accursed ruler in a non-sacred place, away from people and God. The wilderness of the Polish-Bohemian border, where no people were settled, is also mentioned by other medieval chroniclers, for instance Gallus Anonymus. There are no doubts that the existence of the wilderness in the Sudety Mountains in the area between today's Szklarska Poręba and Jeseník, separating the land of the Piast and the Premyslid Dynasties in the Middle Ages, is a historic fact, and it is there that one needs to look for the real burial place of Sviatopolk Vladimirovich. Another case is, whether the author of *The Tale of Bygone Years* who mentioned that the accursed Prince ended his life „в пустыню межю Лахы и Чехы” cared only for the didactic and moralistic feature of his work, or maybe he meant the wilderness or the hermitage where the fateful Vladimir the Great's son, burdened with remorse and mental problems, died in infamy, rejected by the Rus' society, including pious monks from Kyiv Pechersk Lavra.

Aleksandr Musin
(Sankt-Peterburg–Warszawa)

Polska Piastów i Ruś Rurykowiczów: nieuniknioność niemożliwych porównań (niektóre uwagi do badań komparatystycznych nad średniowieczną Europą Środkowo-Wschodnią)¹

W artykule podjęta została kwestia metodologii i epistemologii badań komparatystycznych nad historią średniowiecznej Europy Środkowo-Wschodniej. Tekst zawiera krytyczną ocenę dotychczasowej historiografii – ukazuje jej zależność od sytuacji politycznej. Autor podkreśla, że badania porównawcze muszą być wolne od tyranii retrospekcji, która przenosi aktualne stereotypy na wczesne średniowiecze. Porównanie nie jest celem badań, a pełni jedynie rolę metodologii. Dzięki temu możliwe jest ukazanie cech konkretnego społeczeństwa i polityki. Istotna jest w tym przypadku analiza obiektów materialnych i przestrzennych, wspominanych w średniowiecznych tekstach. Istotą badań staje się, zamiast studiów nad tożsamością, analiza hierarchii wartości. Wschodnioeuropejska perspektywa porównawcza pozwala opisać polską kulturę w kontekście wartości bizantyńskich i staroruskich i vice versa, zaznaczywszy cechy Europy Środkowo-Wschodniej jako „wielkiej granicy” między cywilizacjami wschodnichrześcijańską i łacińską. Autor poddał systemowej analizie szereg wzajemnie powiązanych epizodów pochodzących z „Powieści minionych lat” i „Latopisu kijowskiego”. Wnioski ukazują brak negatywnego stosunku do samych Lachów. „Lacka ziemia” zajmuje w ruskiej hierarchii wartości miejsce porównywalne z ziemią ruską, a obraz biesa o wyglądzie „Lacha” okazuje się być toposem hagiografii i zyskuje antypolską interpretację dopiero w czasach nowożytnych. W artykule poddano analizie dwa epizody z „Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum”. Gest księcia Bolesława Chrobrego, który uderzył mieczem w kijowską Złotą Bramę (I: 7) autor rozpatrzył na szerokim tle porównawczym IX–XIV w. Gest Bolesława został zinterpretowany jako realizacja

¹ Artykuł został przygotowany w Polskim Instytucie Studiów Zaawansowanych (PIAST), Polska Akademia Nauk, Warszawa, Polska, w ramach projektu „Drugim okiem Europy: Polska Piastów i Rus’ Rurykowiczów z wschodnioeuropejskiej perspektywy porównawczej, X–XIII wiek”, rok akademicki 2018/2019.

obrazu biblijnego z prorocstwa Ezechiela (25: 15). Epizod z brodą księcia ruskiego (I: 23) autor postrzega jako rytuał przysięgi, niezrozumiały dla łacińskiego kronikarza. Samą wyprawę Bolesława Chrobrego na Kijów w 1018 r. w kontekście informacji „Kroniki” Thietmara z Merseburga (VIII: 33) można uznać za próbę zdobycia przez Piastów znaczącego miejsca w systemie transkontynentalnego handlu z Bizancjum. Generalnie Polska i Ruś jawią się jako politea z archaicznym typem stosunków społeczno-ekonomicznych, jednak to w Polsce można zaobserwować bardziej zaawansowany rozwój kultury, związany z innym typem chrystianizacji.

Celem niniejszego artykułu będzie próba odpowiedzi na pytanie: jakie metody należy przyjąć w badaniach porównawczych nad społeczeństwami średniowiecznej Europy Środkowo-Wschodniej? Przede wszystkim pragnę skupić się na ziemiach Rurykowiczów i Piastów od X do XIII w., które zazwyczaj określa się mianem średniowiecznej Polski i Rusi Kijowskiej. Oba te pojęcia są jednak dosyć względne. Już u podstaw pojęć *Polonia* i *Rhōsia* widzimy wpływ kultur obcych: odpowiednio łacińskiej i greckiej. Owo „obce spojrzenie” w dużej mierze wpłynęło na uformowanie się tradycji historiograficznej. Przyjęło się uważać, że Polska od początku należała do kręgu cywilizacji łacińskiej. Jako argumenty podaje się używanie alfabetu łacińskiego, przynależność religijną do Kościoła katolickiego oraz funkcjonowanie prawa rzymskiego w formie średniowiecznego prawa niemieckiego². Równocześnie Europa Wschodnia z cyrylicą, prawosławiem i prawną dychotomią³ jest częścią innego, wschodniochrześcijańskiego kręgu kulturowego albo nawet przynależała do swoistej bizantyńskiej „wspólnoty narodów”⁴. Niezależnie od faktu sąsiedztwa dwóch obszarów historycznych i kulturowych rodzi się pytanie: czy możliwe jest porównanie tak odmiennych zjawisk?

Europa Wschodnia, określana w piśmiennictwie łacińskim mianem *Ruthenia/Ruscia/Rucia*, od nazwy dominującej tam w X w. grupy społeczno-politycznej z centrum w Kijowie, już w średniowieczu była swego rodzaju *alter orbis*. To wyrażenie, zaczerpnięte z listu biskupa krakowskiego Mateusza do Bernarda z Clairvaux⁵ mogło oznaczać nie inną część świata chrześcijańskiego, a po prostu zupełnie inny świat⁶.

² *The German lands and Eastern Europe: essays on the history of their social, cultural and political relations*, dir. R. Bartlett, K. Schönwälder, New York 1999; R. Czaja, M. Dygo, S. Gawlas, G. Myśliwski, K. Ozóg, *Ziemie polskie wobec Zachodu. Studia nad rozwojem średniowiecznej Europy*, red. S. Gawlas, Warszawa 2006.

³ Chodzi o to, że na Rusi razem z tekstami prawa ruskiego istniały równoległe tłumaczenia słowiańskie bizantyńskiego prawa cywilnego, normy, które często były rozbieżne, a prawo rzymskie w formie prawa bizantyńskiego nie miało niezbędnej reserpcji. Zob.: В. М. Живов, *История русского права как лингвосомиотическая проблема*, [in:] В. М. Живов, *Разыскания в области истории и предистории русской культуры*, Москва 2002, с. 187–290.

⁴ D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453*, New York 1971.

⁵ *Codex diplomaticus Silesiae*, ed. C. Maleczyński, vol. 1: 971–1204, Wrocław 1956, s. 43–46.

⁶ M. Dygo, *A Letter from Matthew, a Bishop of Cracow, to Bernard of Clairvaux „on the Conversion of Russians” (1145?)*, [in:] *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, eds. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M.P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska, [in:] *U źródeł Europy środkowo-wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas*, vol. 1.1, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2012, vol. 1, p. 203–213.

Tego rodzaju kategorię przeciwstawienie sobie „dwóch Europ” utrwaliło się nie tylko w kulturze późnego średniowiecza, ale także w ideologii oświecenia⁷. W XIX w. był to wyraz sytuacji politycznej, kiedy to Europa Środkowo-Wschodnia pozbawiona była własnej państwowości. W XX w. dyktat rosyjski wpłynął na percepcję przeszłości i niejako „zamroził” terażniejszość⁸. Skutkiem była nieunikniona „westernizacja” różnych aspektów życia intelektualnego i kulturalnego⁹. Towarzyszył temu „egzystencjalny lęk” przed odrodzeniem agresywnego imperium¹⁰. Zaczęto unikać porównywania własnej historii do dziejów Europy Wschodniej. W ówczesnych warunkach dyskusja o granicach geograficznych i dziedzictwie historyczno-kulturowym Europy Środkowo-Wschodniej, takiej jaką widzieli ją Oskar Halecki¹¹ i Jerzy Kłoczowski, piszący o *Młodszej Europie*¹², nie tylko nie przyniosła konsensusu, ale i sama w sobie zaczęła budzić wątpliwość jako skutek wiktyimizacji¹³.

Opisane tendencje historiograficzne pozbawiały przeszłość Europy Środkowo-Wschodniej niezbędnej „stereoskopii”, związanej z istnieniem wschodniej perspektywy porównawczej. Już w myśli chrześcijańskiej późnego średniowiecza koncepcja „innego świata” mogła mieć znaczenie inkluzywne i oznaczała możliwość wykorzystania „innego spojrzenia”. Po upadku Konstantynopola Eneasz Sylwiusz Piccolomini (1405–1464), późniejszy papież Pius II (1458–1464), napisał że współczesna mu Europa „ex duobus oculis alterum amisisi”¹⁴. Ten antropologiczny model Bizancjum jest znany polskiej historiografii¹⁵. Jednak w jaki sposób sama Polska znalazła się w polu widzenia wschodniego cesarstwa?

W ciągu trzech stuleci Romajowie dostrzegli ziemie polskie zaledwie trzy razy. Około 950 r. Konstantyn Porfirogeneta wspominał o Lędzianach (i Litzikakh?)¹⁶, o ile jednak pod tą nazwą faktycznie kryją się wczesnośredniowieczni mieszkańcy tych ziem¹⁷, a nie przedstawiciele kultury łuko-rajkowskiej, obejmującej

⁷ L. Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford 1994, p. 4.

⁸ T. Judt, *Postwar. A History of Europe since 1945*, London 2005, p. 195.

⁹ M. Kundera, *Un Occident kidnappé, ou la tragédie de l'Europe centrale*, „Le Débat”, 27, 1983/1985, p. 3–23.

¹⁰ I. Bibó, *Misère des petits États d'Europe de l'Est*, Paris 1986; P. Longworth, *The Making of Eastern Europe: From Prehistory to Postcommunism*, London 1992.

¹¹ O. Halecki, *The Limits and divisions of European history*, London 1950; Idem, *Borderlands of Western Civilization. A history of East Central Europe*, New York 1952.

¹² J. Kłoczowski, *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 1998.

¹³ J. Szűcs, *Les trois Europes*, Paris 1985; *East-Central Europe in European History. Themes&Debates*, eds. J. Kłoczowski, H. Łaszkiwicz, Lublin, 2009; E. Mühle, *Uwagi o ograniczonej przydatności pojęcia „Europa Środkowo-Wschodnia” („Ostmitteleuropa”) w badaniach mediewistycznych*, „Kwartalnik Historyczny”, 120, 2013, 4, s. 73–78; M.-M. De Cevins, *L'Europe centrale au Moyen Âge*, Rennes 2013; N. Berend, P. Urbańczyk, P. Wiszewski, *Central Europe in the High Middle Ages: Bohemia, Hungary and Poland*, Cambridge 2014; *Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective: From Frontier Zones to Lands in Focus*, eds. G. Jaritz, K. Szende, London 2016; G. Korolov, „Dwie Europy Środkowe” Oskara Haleckiego w „cieniu imperializmów”, „Kwartalnik Historyczny”, 124, 2017, 4, s. 677–698.

¹⁴ *Der Briefwechsel des E. S. Piccolomini*, ed. R. Wolkan, vol. 2, Vienna 1918, s. 212.

¹⁵ M. Dąbrowska, *Drugie oko Europy. Bizancjum w średniowieczu*, Wrocław 2015.

¹⁶ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, eds. G. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, [in:] *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, vol. 1, Washington D.C. 1985, p. 56–57, 162, 168, 169.

¹⁷ Zob.: M. Parczewski, *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach*, Kraków 1991.

swym zasięgiem obszar od Dniepru do Wisły¹⁸, albo też echa łacińskiej lub salonickiej etnogeografii¹⁹. Później Jan Kinnam wymienia, w kontekście drugiej wyprawy krzyżowej z 1147 r., „Lachów” jako naród pochodzenia scytyjskiego, sąsiadujący z zachodnimi Hunami („ἀτερος δὲ τῶν Λέχων εἰ Σκυθικὸν μὲν εἶσι γένος Οὐννος δὲ προσοικῶσι τοὺς ἐσπερίους” / „Lechi Scythicae gens, quorum Hunnorum gentis occidentalibus contermina est”), a jeden z tekstów *Cod. Marc. gr.* 524 (ok. 1300 r.), powstały z pewnością w XII w., wspomina o wodzu Lachów (*ton Lehon*), uczestniku antykommenowskiej koalicji państw Europy Środkowo-Wschodniej²⁰.

Dlaczego zatem potrzebujemy tego „innego spojrzenia” na kształtowanie się państwa Piastów? Czy po to, aby z systemu polskiej „łacińskości” móc wyłowić rzadkie przejawy kultury bizantyńskiej?²¹ Jest rzeczą wiadomą, że „drugie oko” posiada nieco inny „sposób patrzenia”. Karoliński model kulturowy sprzyjał adaptacji elementów cywilizacji bizantyńskiej, które niejako związały królestwa barbarzyńców z dziedzictwem antyku. Te mniej lub bardziej realne związki były bardzo istotne zarówno dla zachodniej, jak i środkowo-wschodniej części Europy, gdzie następowały odpowiednio „romanizacja” i „rhômeizacja”. W związku z historycznym funkcjonowaniem dwóch dróg

¹⁸ Utożsamianie Lędzian z naddnieprzańskimi i ich „przesiedlenie” do wschodniej Sławonii wydaje się być sztuczne: С. В. Конча, *Lenzaninói Konstantina Bagryanorodnogo u kontekstí problémi ljachiv-lendzjan*, „Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство”, 11, 2007, s. 4–7; А. С. Щавелев, *Еще раз об идентификации и локализации славянского „племени” Левчанъи / Левчени / *Lędjane*, [in:] *Вспомогательные и специальные науки истории в XX – начале XXI в.: Призвание, творчество, общественное служение историка: Материалы XXVI Международной научной конференции*, Москва 2014, s. 424–427.

¹⁹ Por.: J. Banaszkiewicz, „Lestek” (*Lesir*) i „Lechici” (*Lesar*) w średniowiecznej tradycji skandynawskiej, „Kwartalnik historyczny”, 108 (2), 2001, s. 3–23; E. Kucharski, *Zapiska karolińska zwana niewłaściwie „Geografem bawarskim”*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, 5, 1925, s. 81–86; O „sąsiadach” Lędzian Drugowitach (*Друговитач; Drugubitac; Thessalonicensibus tributarij*) w Macedonii, zob.: Ioannes Cameniata, *De exordio Thessalonicensi*, [in:] *Theophanes continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon magister, Georgius Monachus*, ed. I. Bekker, [in:] *Corpus scriptorum historiae byzantinae*, vol. 22, Bonnae 1838 p. 485–600, 496 (cap. 6). Por.: *Ioannis Caminiatae de Expugnatione Thessalonicae*, ed. G. Böhlig, Berlin 1973; John Kaminiates, *The Capture of Thessaloniki*, eds. D. Frendo, A. Fotiou, Perth 2000.

²⁰ *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meineke, [in:] *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, vol. 26, Bonnae 1836, p. 84 (II 18 C); М. В. Бибииков, *Византийские исторические сочинения: византийский историк Иоанн Киннам о Руси и народах Восточной Европы. Тексты, перевод, комментарий*, Москва 1998, 50, 60. Zob.: M. Salamon, *Polen und Byzanz. Die Perspektiven des 11. und des 14. Jahrhunderts*, [in:] *Acta Historica Posoniensia*, vol. 2: *East Central Europe at the Turn of the 1st and 2nd Millenia*, ed. V. Múcska, Bratislava 2002, s. 89–102; H. Grala, *Z Carogrodem w tle. Czy istniał bizantyński kontekst stosunków polsko-ruskich w XII–XIV wv.?* [in:] *Ruś a Polska (X–XIV w.)*. IX Międzynarodowa konferencja naukowa z serii „Colloquia Russica”, 5–8 grudnia 2018 roku, *Przemyśl, Polska. Abstracts of papers* (maszynopis), s. 1.

²¹ А. Ф. Грабский, *По поводу польско-византийских отношений в начале XI в.*, „Византийский временник”, 14, 1958, s. 175–184; T. Wasilewski, *Bizantyńska symbolika zjazdu gnieźnieńskiego i jej prawno-polityczna wymowa*, „Przegląd historyczny”, 57, 1966, s. 1–14; Idem, *Couronnement de l’an 1000 à Gniezno et son modèle byzantin*, in: *L’Europe aux IXe–Xe siècles*, [in:] *Aux origines des Etats nationaux. Actes du Colloque internationale tenu à Varsovie et Poznan du 7 au 13 septembre, 1965*, eds. T. Manteuffel, A. Gieysztor, Warszawa 1968, s. 461–472; M. Dąbrowska, *The Hidden Secrets: Late Byzantium in the Western and Polish Context*, Łódź 2017; M. Salamon, *Polen und Byzanz – Wege der Begegnung*, [in:] *Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453. Beiträge zu einer Table Ronde. Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik*, Bd. 3, eds. G. Prinzing, M. Salamon, Wiesbaden 1999, s. 151–164; Idem, *Obecność Nowego Rzymu w Europie Środkowowschodniej*, [in:] *Lux Romana w Europie Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, red. A. Barciak, Zabrze–Katowice 2001, s. 295–319.

przyswajania dziedzictwa starożytnego Rzymu rodzi się ważne pytanie: w jaki sposób przyjmowano elementy kultury antycznej i jaką przeszły one następnie transformację? Aby na nie odpowiedzieć „drugie oko” jest niezbędne. Specyfika obszaru środkowo-wschodnioeuropejskiego nie wynika z jego peryferyjności, a z faktu samodzielnego rozwoju historyczno-kulturowego. Ruś i Polska, rozciągnięte między rzekami Odrą, Wołchowem, Wołgą i Donem, położone były na styku cywilizacji łacińskiej, bizantyńskiej i wschodniej. W tym sensie *Polonia* i *Rhōsia* były ich „wielką granicą”²² i służyły jako *middle ground* – strefa wymiany i pośrednictwa²³.

Diachroniczne spojrzenie z perspektywy wschodniej lub „drugiego oka” pokazuje, że tylko w związku z *altero lumine orbi* można w sposób przejrzysty ukazać specyfikę badanego obszaru. Zakłada ono opis i analizę „kulturowej konkurencji” różnych elementów, tendencji, zjawisk i procesów związanych z wpływem cywilizacji łacińskiej i bizantyńskiej na miejscowe kultury, a także ocenę ich atrakcyjności dla lokalnych społeczności.

Sukces tego rodzaju stereoskopicznego podejścia wprost związany jest z odejściem od banalnych ram porównawczego badania historii Europy Środkowo-Wschodniej jako „paralelnej biografii” (*Doppelbiographie*) Polski i Rosji²⁴. Problematyka historyczna tego obszaru jest w sporej mierze kwestią wzajemnych stosunków tych dwóch państw. Próba retrospektywnej oceny wczesnego średniowiecza z punktu widzenia dużo późniejszego funkcjonowania Rosji jako imperium i jej „wielkiej narracji” rodzi zafalszowany obraz przeszłości. Nieuniknionym skutkiem podejścia paralelnego jest dominacja badań i publikacji poświęconych czasom nieodległym²⁵. W ramach tej tradycji naukowej badania porównawcze zastępowane są przez opisy wzajemnych przedstawień Polaków i Rosjan. Właśnie to ukształtowało priorytety działań Komisji Historyków, na początku ZSRR i PRL, następnie Polski i Rosji²⁶, a obecnie – Polsko-Rosyjskiej Grupy do Spraw Trudnych²⁷. Historia została zamieniona przez historiografię. Rosyjska nauka historyczna nadal opiera się na ideach Nikołaja Karamzina wyłożonych na kartach *Mysli rosyjskiego obywatela*²⁸. Panuje odgórne przekonanie, że wzajemnie negatywne stereotypy mają swe źródła jeszcze w głębokim

²² F. J. Turner, *The Frontier in American History*, New York 1921.

²³ R. White, *The Middle Ground: Indians, Empires, and Republics in the Great Lakes Region, 1650–1815*, Cambridge 1991.

²⁴ K. Zernack, *Polen und Rußland: zwei Wege in der europäischen Geschichte*, Berlin 1994.

²⁵ A. Giza, *Polaczkowie i Moskale – wzajemny ogląd w krzywym zwierciadle 1800–1917*, Szczecin 1993; *Polacy w oczach Rosjan, Rosjanie w oczach Polaków, Materiały z konferencji naukowej, Warszawa, 2–4.XII.1999 r.*, red. R. Bobryk, J. Faryno, Warszawa 2002; *Россия–Польша. Образы и стереотипы в литературе и культуре*, отв. ред. А. В. Хореев, Москва 2002.

²⁶ *Россия в польской историографии, Польша в российской историографии (к 50-летию Комиссии историков России и Польши)*, ред.-сост. К. А. Кочегаров, Л. П. Марней, Б. В. Носов, Москва 2017.

²⁷ *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polskorosyjskich (1918–2008)*, red. A. D. Rotfeld, A. W. Torkunow, Warszawa 2010.

²⁸ Н. М. Карамзин, *Мнение русского гражданина [Письмо Александру I по поводу проекта восстановления Польши]*, [in:] Н. М. Карамзин, *Неизданные сочинения и переписка*, ч. 1, Санкт-Петербург 1862, с. 3–8.

średniowieczu²⁹, choć opinia średniowiecznego Polaka o Rusinie formowała się nie na przykładzie przyszłego Rosjanina, co raczej przodka współczesnego Ukraińca³⁰, a do XIX wieku istniało w języku polskim określenie „Moskale” i „państwo Moskiewskie”, nieutożsamiane z Rusią i Rusinami.

W czasach Układu Warszawskiego u podstawy porównań stała idea kulturowej i historycznej jedności wszystkich Słowian. Niemalą rolę odegrała tu działalność pracownika naukowego Instytutu Słowianoznawstwa Akademii Nauk ZSRR Władimira Koroliuka³¹. Główny nacisk kładziono na kwestie wspólnotowości i specyfiki państw „wczesnofeudalnych” i „rozdrobnienia feudalnego”, podkreślając jedność tych samych procesów na „Rusi Kijowskiej” i wśród Słowian Zachodnich³². Historia zyskała charakter etno-polityczny, co odpowiadało tendencjom panującym w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych ubiegłego stulecia, epoce formowania się „nowej historycznej, społecznej i międzynarodowej wspólnoty ludzi” jaką miał być „naród radziecki”³³. Gabinetowa koncepcja „narodowości staroruskiej”, sformułowana po II wojnie światowej w celu stymulacji imperialnego szowinizmu, tłumienia ruchów narodowych i budowy „narodu radzieckiego” przekształciła się w instrument badań historycznych. Służył on do usprawiedliwiania ekspansjonistycznej polityki Moskwy w XV i XVI w.³⁴

Podobnym procesom podlegała strategia wydawania źródeł historycznych w Związku Radzieckim. Po ukazaniu się pełnego przekładu *Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*³⁵, zasadą stało się wydawanie jedynie wyczerptów dokumentów łacińskich dotyczących historii Europy Wschodniej, jednakże czasami bez tekstu oryginalnego. Niemożliwa była zatem ocena miejsca, jakie owe fragmenty zajmowały w strukturze i zamyśle danego dzieła, tworząc przeświadczenie o wyjątkowej roli Rusi w historii³⁶. Prowadziło to do pojawienia się w ZSRR/Rosji publikacji wywołujących u czytelnika wiarę w tendencyjność

²⁹ Л. С. Лыкошина, *Польша и поляки в российском общественном дискурсе*, „Актуальные проблемы Европы”, 2016, 2, с. 66–67. Por.: А. Кеpliński, „Lach i Moskál”. *Z dziejów stereotypu*, Warszawa 1990.

³⁰ Cf. J. Maciejewski, *Stereotyp Rosji i Rosjanina w polskiej literaturze i świadomości społecznej*, „Więź”, 1998, 2 (472), s. 183–197.

³¹ В. Д. Королюк, *Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв.*, Москва 1964.

³² *Польша и Русь: черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII–XIV вв.*, ред. Б. А. Рыбаков, Москва 1974.

³³ *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*, В. Д. Королюк (отв. ред.), Москва 1982; *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма*, Г. Г. Литаврин, В. В. Иванов (отв. ред.), Москва 1989; *Культурные связи России и Польши в XI–XX вв.*, Я. Н. Шапов, С. М. Фалькович, Н. И. Щавелева (ред.), Москва 1998.

³⁴ В. Т. Пашуто, Б. Н. Флоря, А. Л. Хорошкевич, *Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства: Киевская Русь и исторические судьбы восточных славян*, Москва 1982, с. 165.

³⁵ Галл Аноним, *Хроника или деяния князей или правителей польских*, изд. Л. М. Попова, Москва 1961.

³⁶ „Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв., изд. Н. И. Щавелева, Москва 1987; *Польские латиноязычные средневековые источники: Тексты, перевод, комментарий*, изд. Н. И. Щавелева, Москва 1990; *Древняя Русь в „Польской истории” Яна Длугоша (книги I–VI): Текст, перевод, комментарий*, изд. Н. И. Щавелева, А. В. Назаренко, Москва 2004.

polskich źródeł średniowiecznych³⁷. Jednocześnie należy zauważyć, że ta tendencja nie rozwinęła się za to w polskiej historiografii³⁸.

Celem nielicznych badań monograficznych poświęconych historii terytoriów wschodnioeuropejskich, przedstawianych jako jedna Ruś, i Polski, była nie tyle komparatystyczna analiza systemowego oddziaływania różnych społeczeństw, a opis ich wzajemnych stosunków³⁹. Nie wykluczało to pojawienia się badań porównawczych poświęconych oddzielnym tematom, związanym z legendarnymi tradycjami i podaniami o władzy⁴⁰, tytułaturą społeczno-polityczną⁴¹, najdawniejszymi formami materialnego zabezpieczenia Kościoła, patronatom kościelnym, formowania się struktury Kościoła i jego walką o niezależność względem państwa⁴², utrzymaniem państwa „drużynowego” i charakterystyką jego elity⁴³, a także oddzielnymi epizodami wymagającymi podejścia komparatystycznego⁴⁴.

Zdobywana w ten sposób wiedza charakteryzowała się jedną wspólną cechą: była nie tyle rezultatem porównania synchronicznych tekstów, ile zestawieniem naukowych rekonstrukcji. W XX w. rosyjska nauka historyczna uległa znacznej deformacji. W pracach Borysa Griekowa „Ruś Kijowska” była państwem

³⁷ Ю. А. Лимонов, *Русские источники Яна Длугоша по истории Киевской Руси*, [in:] *Проблемы истории феодальной России: Сб. статей к 60-летию проф. В.В. Мавродина*, изд. А. Л. Шапиро, Ленинград 1971; Н. И. Щавелева, *Известия о Руси в польской хронике маэистра Винченца (XII в.)*, [in:] *Проблемы социально-экономической и политической истории СССР*, Москва 1975, с. 138–144; Eadem, *Древнерусские известия Великопольской хроники*, [in:] *Летописи и хроники*. 1976 г. Москва 1976, с. 54–66; Eadem, *Тенденциозность средневековой историографии (на примере хроники Винченца Кадлубка)*, [in:] *Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР*, ред. В. Т. Пашуто, Москва 1978, с. 154–165; Д. В. Карнаухов, *Формирование исторического образа Руси в польской хронографии XV–XVI вв. (источники и историография исследования)*, „История и историки: историографический вестник”, 2005, 1, с. 53–83; Idem, *Концепции истории средневековой Руси в польской хронографии эпохи Возрождения*, Новосибирск 2010; Idem, „Русские” и „Московские” известия в трудах польских историков второй половины XV – начала XVII вв. (историографический аспект), Новосибирск 2014. Por. podobne podejścia w historiografii polskiej: J. Skomial, *Polscy kronikarze wieków średnich o Rusi i Rusinach*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio G. Ius”, 59, 2012, 1, s. 81–93.

³⁸ *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, eds. D. Dąbrowski, A. Jusupović, [in:] *Monumenta Poloniae Historica. Seria Nova*, vol. 16, Kraków–Warszawa 2017; *Kronika halicko-wołyńska: kronika Romanowiczów*, wyd. D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa 2017.

³⁹ И. Линниченко, *Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия*, ч. 1: *Русь и Польша до конца XII века*, Киев 1884; В. Włodarski, *Polska i Ruś: 1194–1340*, Warszawa 1966; А. Б. Головкин, *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.*, Киев 1988; А. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.*, Москва 2001.

⁴⁰ А. С. Щавелев, *Славянские легенды о первых князьях. Сравнительно-историческое исследование моделей власти у славян*, Москва 2007.

⁴¹ P. Boroń, *Kniaziowie, królowie, carowie... Tytuły i nazwy władców słowiańskich we wczesnym średniowieczu*, Katowice 2010.

⁴² Б. Н. Флоря, *Исследования по истории Церкви: древнерусское и славянское средневековье*, Москва 2007.

⁴³ P. Żmudzi, *Władca i wojownicy. Narracje o wodzach, drużynie i wojnach w najdawniejszej historiografii Polski i Rusi*, Wrocław 2009; П. С. Стефанович, *Бояре, отроки, дружины: военно-политическая элита Руси в X–XI веках*, Москва 2012; Е. А. Шинаков, *Дружинное государство в Польше и на Руси. Элитные воинские формирования и власть (Древность и Средневековье)*, [in:] Idem, *Военная история Брянского края (от древности до включения в состав Древнерусского государства)*, Брянск 2012, с. 104–118; Z. Kurnatowska, *Formowanie się państw słowiańskich w aspekcie porównawczym*, [in:] *Europa barbarica, Europa christiana. Studia mediaevalia Carolo Modzelewski dedicata*, red. R. Michałowski, Warszawa 2008, s. 81–91.

⁴⁴ П. С. Стефанович, *Володар перемильський в плену у поляков (1122 г.): источник, факт, легенда, вымысел*, „Древняя Русь: вопросы медиевистики”, 2006, 3 (25), с. 56–74; 2006, 4 (26), с. 78–89.

unitarnym, z rozwiniętą władzą polityczną i systemem sądowo-prawnym, a wszyscy jej mieszkańcy uważali się za Rusów/Rusinów. Było to nic innego, jak wizja ZSRR przeniesionego do dalekiej przeszłości⁴⁵. Koncepcja ta wywoływała poważne dyskusje, które szybko były „administracyjnie” uciszane za sprawą możliwości wpływowego akademika⁴⁶. Odpowiadała bowiem wymogom polityki państwowej i panującym wówczas nastrojom politycznym.

Należy jednak pamiętać, że tego rodzaju wpływy polityczne na historię były zjawiskiem charakterystycznym nie tylko dla komunistycznego imperium, ale i dla międzywojennej Polski. Zygmunt Wojciechowski otwarcie przyznawał, że jego koncepcja *polskich ziem macierzystych*⁴⁷ została sformułowana przez lidera polskich narodowych demokratów – Romana Dmowskiego⁴⁸, a sam uczyony jedynie przeniósł ją na pole badań historycznych⁴⁹. W latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX w. można zaobserwować pewien wpływ marksistowskiej historiografii radzieckiej na polską naukę⁵⁰, szczególnie w przypadku idealizacji Polski Piastów i krytyki „imperialnej polityki” Jagiellonów, co było związane bezpośrednio ze zmianą wschodnich granic Polski. Nie należy jednak uważać za pewnik, że owe nowe deformacje o charakterze politycznym miały decydujący wpływ na życie akademickie. Istniały i inne przyczyny aberracji wizji i rozumienia historii, związane z ogólnym rozwojem nauk historycznych. W XIX i pierwszej połowie XX w. europejską naukę historyczną cechowały pewne wspólne tendencje rozwoju. Przede wszystkim do nich należy odnosić przesadne podkreślanie roli zunifikowanego państwa narodowego⁵¹.

Ogląd deformacji, jakim uległa nauka historyczna w XX w. stawia przed środowiskiem naukowym pytanie: co powinno być przedmiotem badań porównawczych? Koncepcja stalinowskiej i nacjonalistycznej historiografii, schematy stworzone przez współczesnych badaczy, czy też systemowa analiza źródeł historycznych, istniejących dzięki różnym formom pamięci historycznej, przede wszystkim dzięki piśmiennictwu i kulturze materialnej?

⁴⁵ A. E. Мусин, *Corpus fratrum или „союз архонтов”?* Историко-археологический комментарий к моделям власти в Восточной Европе конца XI века, „Stratum plus”, 5, 2018, s. 183–206.

⁴⁶ Н. И. Платонова, *История археологической мысли в России. Вторая половина XIX – первая треть XX века*, Санкт-Петербург 2010, s. 238–239; В. В. Тихонов, *Забывтые страницы советской историографии: дискуссия Б. Д. Грекова и Б. И. Сыромятникова о характере социально-экономического строя Киевской Руси*, [in:] *Исторический ежегодник 2012*, Новосибирск 2012, s. 34–45; A. Musin, „Ród ruski”, „ród wareski” i narodowość staroruska, „Orientalia Christiana Cracoviensia”, 4, 2012 (2015), s. 11–23.

⁴⁷ A. F. Grabski, *Zygmunt Wojciechowski i historia macierzystych ziem Polski*, [in:] Z. Wojciechowski, *Zygmunt Stary (1506–1548)*, red. A. F. Grabski, Warszawa 1979, s. 6, 10.

⁴⁸ R. Dmowski, *Niemcy, Rosja i kwestia polska*, Lwów 1908.

⁴⁹ Z. Wojciechowski, *Dwa ośrodki państwowotwórcze w Polsce na przestrzeni dziejów i ich zasięg geograficzny*, „Kwartalnik Historyczny”, 51, 1937, 1–2, s. 471–485; Idem, *Rozwój terytorialny Prus w stosunku do ziem macierzystych Polski*, Toruń 1934.

⁵⁰ J. Szumski, *Polityka a historia: ZSRR wobec nauki historycznej w Polsce w latach 1945–1964*, Warszawa, 2016.

⁵¹ R. Stobiecki, *Historiografia PRL: ani dobra, ani mądra, ani piękna ... ale skomplikowana; studia i szkice*, Warszawa 2007; M. Zaremba, *Komunizm, legitymacja, nacjonalizm, Nacjonalistyczna legitymacja władzy komunistycznej w Polsce*, Warszawa 2001. Por.: W. Drelicharz, *Idea zjednoczenia królestwa w średniowiecznym dziejopisarstwie polskim*, Warszawa 2012.

W ramach współczesnych badań porównaniu podlegają narracje i artefakty w kontekście zrozumienia brzemienia historiograficznego i wolne od niego. Należy też brać pod uwagę to, że dwa rodzaje zabytków historycznych nie wykluczają się wzajemnie. Kultura materialna, realna czy wyobrażona, zawsze znajduje odzwierciedlenie w przekazie literackim⁵².

Skoncentrujmy się na narracji i sposobach odzwierciedlenia współczesnych jej lub poprzedzających ją realiów. Współcześnie podważa się zaufanie do dawnych tekstów. Niektórzy z badaczy uznają bowiem, że żadna narracja nie oddaje realiów historycznych. Tego rodzaju pogląd jest w zasadzie nie tyle metodologicznym wyzwaniem, co metodologiczną kapitulacją. Przekaz, bez wątplenia, oddaje realia, a średniowieczny autor po prostu przekazywał te realia za pomocą specjalnego kodu, zrozumiałego ludziom mu współczesnym. Rozszyfrowanie tego kodu jest częścią pracy historyka.

Dążenie do odnalezienia w dziełach średniowiecznych autorów „strategii narracyjnej” zamiast narracji, a także do jej dekonstrukcji charakteryzuje przede wszystkim historiografię anglosaską⁵³. Tego rodzaju podejście jest mniej znane we Francji⁵⁴, aczkolwiek stało się całkiem modne wśród badaczy latopisów i kronik Europy Środkowo-Wschodniej⁵⁵. Posiada ono jednak swego rodzaju wadę wrodzoną: ma swe źródła w procesie badań nad literaturą XIX w. Jej autorów charakteryzował jasno wyrażony indywidualny pierwiastek twórczy⁵⁶. Tego rodzaju kreatywność była obca autorom średniowiecznym. Mechaniczne i bezkrytyczne przeniesienie metodologii stosowanej przy badaniu narracji czasów nowożytnych i najnowszych modernizuje sam tekst średniowieczny, jak i zasady oraz cele jego powstania i funkcjonowania. Na przykład próby zrozumienia średniowiecznej chronografii w analogii do historii afrykańskiego plemienia Zulusów, spisanej w XIX w. na podstawie miejscowych podań przez

⁵² D. Roach, *The Material and the Visual: Objects and Memories in the Historia ecclesiastica of Orderic Vitalis*, „Haskins Society Journal”, 24, 2013, p. 63–78.

⁵³ E. Hobsbawm, *Introduction: Inventing Traditions*, [in:] *The Invention of Tradition*, dir. E. Hobsbawm, T. Ranger, Cambridge–New York 1983, p. 1–14; D. Carr, *Time, Narrative and History*, Bloomington 1986; A. Munslow, *Deconstructing history*, London 1997; G. M. Spiegel, *The Past as Text. The Theory and Practice of Medieval Historiography*, Baltimore–London 1998.

⁵⁴ P. Ricoeur, *Temps et Récit*, vil. 1–3, Paris 1983–1985; R. Dragonetti, *Le Mirage des sources. L'art du faux dans le roman médiéval*, Paris 1987; A. Corbellari, *Le texte médiéval. La littérature du Moyen Age entre topos et création*, „Poétique”, 163, 2010, 3, p. 259–273.

⁵⁵ Polemika i podejście do historii Europy Wschodniej, zob.: T. Л. Вилкул, „Людые” и князь в конструкциях летописцев XI–XIII вв., [in:] *Ruthenica: Supplementum I*, Київ 2007; П. В. Лукин, *Деконструкция деконструкции. О книге Т. Л. Вилкул по истории древнерусского веча*, „Scrinium”, 4: *Patrologia Pacifica*, 2008, s. 403–434; O. Tolochko, *Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus'*, [in:] *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c. 1070–1200)*, ed. I. H. Garipzanov, [in:] *Medieval Texts and Cultures of Northern Europe*, vol. 26, Turnhout 2011, p. 205–227; Idem, *Очерки начальной руси, Киев–Санкт-Петербург 2015*; А. Е. Мусин, *Некоторые мысли, возникающие после прочтения новых книг. Об „очерках начальной руси”, составленных Алексеем Петровичем Толочко*, „Княжа доба: історія і культура”, 10, 2016, s. 242–257.

⁵⁶ H. White, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore 1973.

europiejskiego misjonarza Alfreda Bryanta⁵⁷, prowadzą do poważnych aberracji w odbiorze dawnych tekstów⁵⁸.

Należy też brać pod uwagę społeczno-polityczny kontekst powstania tego rodzaju publikacji. Dekonstrukcja średniowiecznej tradycji była elementem protestu akademickiego establishmentu przeciwko rodzącym się w XX w. nacjonalizmom⁵⁹. Jednak nadużywanie przez nacjonalistów tekstów historycznych nie może być przyczyną pozbawiania ich znaczenia informacyjnego, albowiem *abusus non tollit usum*⁶⁰.

W historiografii polskiej mamy do czynienia z dosyć udanymi próbami odczytania narracji średniowiecznych na gruncie porównania kultur słowiańskich oraz indoeuropejskich, głównie związanymi z osobą Jacka Banaszkiewicza⁶¹. Takie strukturalistyczne podejście należy określać mianem „komparatystyki horyzontalnej”, która główny nacisk kładzie na paralele kulturowe. Abstrahując od interesujących obserwacji dotyczących polskiej pamięci historycznej, tego rodzaju podejście wyraźnie pokazuje, że kultura polska należy do rodziny kultur indoeuropejskich.

W danym przypadku interesujące jest ukazanie różnic cennych orientacji⁶², ukrytych w sercu źródła – tekstu lub zespołu obiektów materialnych. Zakłada ono ocenę funkcji socjokulturowych tekstu średniowiecznego i narracji, tak jak to przedstawił Paul Bertrand⁶³. Wśród nich można wyróżnić funkcję strukturalną, klasyfikacyjną, przechowywanie informacji, rejestrację pamięci historycznej i jej międzykulturowy i międzypolityczny transfer, potwierdzanie prawdziwości tradycji ustnej, jej interpretacja i kontrola, między innymi w celach prognostycznych.

Nie można ignorować tego, że powstanie średniowiecznych tekstów było bardzo często związane z chrystianizacją. Koniecznością stawała się wówczas legitymizacja swych dotychczasowych dziejów i włączenie ich we własną historię zbawienia. Następowało to poprzez tekstualizację tradycji ustnej. Tak jak

⁵⁷ P. J. Geary, *The myth of nations: the medieval origins of Europe*, Princeton 2002; F. Curta, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*, Cambridge 2001.

⁵⁸ Por.: S. Venayre, *Avant-propos*, „Écrire l'histoire”, 7, 2011, p. 9–21.

⁵⁹ Zob. np.: B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1983; F. Fukuyama, *The End of History?*, „The National Interest”, 1989, 16, p. 3–18.

⁶⁰ Por.: A. D. Smith, *The myth of the „modern nation” and the myths of nations*, „Ethnic and Racial Studies”, 11, 1988, 1, p. 1–26.

⁶¹ J. Banaszkiewicz, *Podanie o Piaście i Popielu. Studium porównawcze nad wczesnośredniowiecznymi tradycjami dynastycznym*, Warszawa 1986, 2010; Idem, *Polskie dzieje bajeczne mistrza Wincentego Kadłubka*, Wrocław 2002. Porównaj badania „strategii narracyjnych”, zainspirowane przez tego rodzaju podejście: P. Żmudzki, *Władca i wojownicy. Narracje o wodzach, drużynie i wojnach w najdawniejszej historiografii Polski i Rusi*, Wrocław 2009; Cz. Deptuła, *Galla Anonima mit genezy Polski: studium z historiozofii i hermeneutyki symboli dziejopisarstwa średniowiecznego*, Lublin 2000; E. Skibiński, *Przemiany władzy: narracyjna koncepcja Anonima tzw. Galla i jej podstawy*, Poznań 2009; P. Żmudzki, J. Kowalewski, *Readings of the Past / Lektury przeszłości*, „Rocznik Antropologii Historii”, 2012, 2 (2), s. 11–13.

⁶² Najważniejsze opracowanie: F. R. Kluckhohn, F. L. Strodtbeck, *Variations in value orientations*, Evanston (Il.) 1961.

⁶³ P. Bertrand, *Les écritures ordinaires. Sociologie d'un temps de révolution documentaire (entre royaume de France et Empire, 1250–1350)*, Paris 2015.

kiedyś Słowo stało się ciałem (*Verbum caro factum est*), tak teraz słowo stawało się tekstem (*Verbum textus factum est*). Niezależnie od oczywistej wyższości pisma nad podaniem, spisanej narracji nad dynamiką jej formy ustnej, nie można twierdzić że związek tradycji ustnej i pisemnej był związkiem równym⁶⁴. Spisane i odczytywane teksty były ponownie odbierane przez słuchaczy tworząc tym sposobem rodzaj nowej oralności⁶⁵, w ramach dotychczasowej tradycji.

Pozwala nam to przejść do „wertykalnej kompartystyki”, związanej z analizą różnych wariantów orientacji społecznych i ich hierarchii za pomocą „drugiego oka”. Współcześnie rozumiany komparatyzm zakłada umieszczenie badanego fenomenu w bardzo różnych kontekstach w celu ukazania jego związków i różnic z otaczającymi go zjawiskami i procesami⁶⁶. Tego typu poliwariacyjne podejście do „okazji informacyjnych” dostarczonych przez teksty średniowieczne można śmiało nazwać „archeologicznym”. Odpowiada ono koniecznej procedurze zrozumienia artefaktu, która zakłada konieczność wyznaczenia szerokiego kręgu analogii i możliwości interpretacyjnych.

Wypada podkreślić, że same porównania i zestawienia nie stanowią w tym przypadku, celu badania. Są po prostu niezbędne dla kontrastowego ukazania charakterystycznych cech systemowych badanych kultur i społeczeństw na tle współczesnych im zjawisk. W koniecznym rozrachunku komparatystyka staje się instrumentem historyka. Pozwala niejako „przełożyć” polskie średniowieczne społeczeństwo i kulturę na język kulturowy, którym posługiwano się w Bizancjum i na Rusi, jednocześnie ukazując historię Europy Wschodniej w kategoriach kultury łańciskiej. Jest to aktualne tym bardziej, że polska historiografia zbyt często posługuje się terminem „bizantyńsko-ruski” albo wręcz „bizantyński”, unikając tym samym możliwych skojarzeń z ruskimi i rosyjskimi wpływami na polską historię⁶⁷.

Należy zaznaczyć, że w ramach założeń badań porównawczych nie chodzi o ukazanie wyobrażeń na temat Lachów w Bizancjum czy na Rusi lub polskich stereotypów na temat Rusinów, lecz o pokazanie „stosunku do obcego”. Charakterystyka takich zjawisk może być częścią metody, ale nie celem badania, w centrum którego stoją nie „stosunki między” albo „stosunek do”, a wzajemne

⁶⁴ W. J. Ong, *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, 2nd ed., New York 2002; W. Polak, „Gesta” Gallowa a kultura oralna, [in:] *Tekst. Źródła. Krytyka. Interpretacja*, red. B. Trelińska, Warszawa 2005, s. 65–75; W. Wojtowicz, *Konstruowanie Galla. Problem oralności jako problem interpretacyjny tekstu*, „Litteraria Copernicana”, 2016, 3 (19), s. 119–131.

⁶⁵ Zob. np. paremie św. św. Borysa i Gleba, powstałe na bazie latopisu, które stały się tekstami liturgicznymi, odczytywanymi w czasie nabożeństw: Б. А. Успенский, *Борис и Глеб. Восприятие истории в Древней Руси*, Москва 2000; А. А. Гиппиус, „Летописные” паремийные чтения о Борисе и Глебе: история текста и исторический контекст, „Факты и знаки: исследования по семиотике культуры”, 2, 2010, с. 42–71.

⁶⁶ Por.: N. Berend, P. Urbańczyk, P. Wiszewski, *Central Europe in the High Middle Ages: Bohemia, Hungary and Poland*, Cambridge 2014.

⁶⁷ Por.: W. Kolbuk, „Nieromantyczna” wizja rosyjsko-bizantyjskiego prawosławia na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim, [in:] *Tradycje bizantyjskie: romantyzm i inne epoki*, red. E. Kasperski, O. Kryszowski, Warszawa 2014, s. 187–197; J. Maj, *Die „Byzantinische Frage” und die Polnische Kultur: ein bibliographischer Bericht Originalveröffentlichung*, [in:] *Byzanz in Europa: Europas östliches Erbe; Akten des Kolloquiums „Byzanz in Europa” vom 11. bis 15. Dezember 2007 in Greifswald*, ed. M. Altrip, Turnhout 2011, s. 405–421.

relacje dwóch zjawisk historycznych. Rozumieć przez to należy porównawczy, systemowy opis społeczeństwa i kultury jako w całości, związane z oceną zgodności ich wewnętrznych charakterystyk.

Spróbujmy ukazać to za pomocą analizy całego szeregu epizodów, związanych z przedstawieniem materialnego aspektu średniowiecza w *Powieści minionych lat*, *Latopisie kijowskim* i *Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. *Powieść minionych lat* wspomina o Lachach i ziemi lachkiej co najmniej 49 razy, a więc częściej niż o Waregach, którzy dali przecież początek systemowi politycznemu i dynastycznemu w Europie Wschodniej⁶⁸. *Latopis* powstał w Kijowie, w centrum ówczesnej Rusi, aczkolwiek ludność okolicznych ziem nie uważała siebie za Ruś i Rusinów⁶⁹. Jakie zatem miejsce zajmowali Lachowie i ziemia lachka na mapie ich świata?

Jeśli *latopisy Kijowski* i *Halicko-Wołyński* wspominają o nich stosunkowo często, z racji bliskości geograficznej, to *Latopis nowogrodzki* nie zna Lachów w ogóle. Nie mniej wymowne jest milczenie gramot pisanych na korze brzo-zowej: *Lach* pojawia się tam niewątpliwie tylko raz, w drugiej połowie XII w.⁷⁰ Z kontekstu wiadomo, że chodzi o człowieka miejscowego, mieszkańca samego Nowogrodu lub ziemi nowogrodzkiej. Mógł on być nowogrodzianinem posiadającym związek z ziemią lachką.

Również krytycznie należy odnosić się do, wydawałoby się klasycznego, przeciwstawienia sobie Rusi, Ugrów i Lachów na kartach *Latopisu kijowskiego*. Pod rokiem 1150 *latopisarz* przytacza wypowiedź Izjasława Mścisławowicza: „nie mogę posiadać dziedzictwa (*patrimonium*) ani w Polsce, ani na Węgrzech, a tylko w ziemi ruskiej” („мне отчины въ Оугрехъ нетуть ни в Ляхохъ токмо въ Руской земли”), pod rokiem 1174 książę Światosław Wsiewołodowicz Czernihowski upominał Jarosława Izjasławicza Łuckiego, który zajął Stół Kijowski, domagając się od niego udziału terytorialnego słowami: „ja nie Węgier, nie Lach, lecz [my z tobą] jednego dziada wnucy” („æ не Оугринъ ни Ляхъ, но удиного дѣда есмы внуци”), zaś pod datą 1194 przypisuje czernihowskim Olegowiczom następujące słowa: „nie jesteśmy Węgrami, ani Polakami, lecz wnukami jednego dziada” („мы не угры и не ляхи, а единого деда внуки”)⁷¹. Analiza tych sentencji w kontekście podań o *pričastie* (*npučastue*) w ziemi ruskiej, do uzyskania którego dążyli Rurykowicze, pokazuje, że nie

⁶⁸ O. В. Творогов, *Лексический состав „Повести временных лет“: Словоуказатели и частотный словарь*, Киев 1984.

⁶⁹ Zob.: А. Мусин, „Погибель земли Руськой”. *Средневековый словарь и его прочтения: к эволюции этнополитических представлений в Восточной Европе XII–XVI вв.*, [in:] *Середньовічна Русь: проблеми термінології*, за ред. М. Волощук і В. Нагірний, [in:] *Colloquia Russica, Series II*, vol. 4, Івано-Франківськ–Краків 2018, s. 114–116. Tamże odpowiednia bibliografia.

⁷⁰ В. Л. Янин, А. А. Зализняк, А. А. Гиппиус, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 2001–2014 гг.)*, т. 12, Москва 2015, s. 132–133. Zob. również przykład dyskusyjny w: А. А. Зализняк, *Древненогородский диалект*, Москва 2004, s. 498–499.

⁷¹ *Лаврентьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [dalej: ПСРЛ], т. 1, Ленинград 1926, с. 329; *Ипатьевская летопись*, [in:] ПСРЛ, т. 2, Санкт-Петербург 1908, стрб. 405, 578, 695 [6658 (1150); 6682 (1174); 6703 (1195)].

były one związane z osądami oceniającymi. *Pričastie* jako model udziału księcia we wschodnioeuropejskiej polityce uzyskało w historiografii obce epoce, pseudoteologiczne i „rodowe” określenie⁷², albo też było interpretowane jako książkowa fraza⁷³. W badanym okresie słowo *pričastie* oznaczało tyle, co „los, uczestnictwo, przeznaczenie, dola, udział (*судьба, участь, жребий, доля, удел*)”⁷⁴, a stopniowy rozwój języka politycznego przyniósł demonstracyjną zmianę *pričastie* na „część” (*часть*)⁷⁵. Tym sposobem Rurykowicze, pretendując do udziału w rządach nad ziemią ruską potwierdzali swój status „archontów Rusi”, najwyższej warstwy elit Europy Wschodniej⁷⁶. Ten „związek archontów”, swego rodzaju „kolektywny organ zarządzania” Rusią, pojawiał się w układach rusko-bizantyńskich z X w., ale również i później zachował swoje znaczenie. Wzmiankowanie w XII w., obok ziemi ruskiej, również ziem ugarskiej i lackiej nie tylko nie zmniejsza ich rangi w hierarchii politycznej Europy Środkowo-Wschodniej, ale wręcz zrównuje w prawach tamtejsze państwa i społeczeństwa.

W podobny sposób adekwatnie interpretowana jest historia z *Powieści minionych lat* mówiąca o biesie o wyglądzie „Lacha” w płaszczu-lude, rzucającym kwiatkami, które nazywają się lepkami, w mnichów uczestniczących w liturgii: mnisi, do których kwiaty przylepiały się, zasypiali, a pozostali – kontynuowali modlitwę⁷⁷. Jakiś czas temu Ilja Zajcew i Jurij Artamonow uznali, że jedynym możliwym źródłem tej historii jest buddyjska mahajańska sutra *Vimalakīrti Irdesza* z III w. p.n.e. Mowa jest tam o Niebiańskiej Dziewicy, która rozsypywała kwiatki. Te nie przyczepiały się do szat Bottisathwów, ale pozostawały na odzieniu nowych uczniów, jako dowód ich doczesnych upodobań⁷⁸. Ten motyw mógł, zdaniem wspomnianych badaczy, w XI w. przeniknąć do wschodnioeuropejskiej kultury chrześcijańskiej za pośrednictwem plemion tureckich. Hipoteza ta stała się popularna za sprawą Igora Danilewskiego⁷⁹.

Bezpośrednie przeniknięcie tej opowieści do literatury staroruskiej jest mało prawdopodobne. Należy przyjrzeć się mu przez pryzmat mniszej hagiografii, gdzie temat zapadania w sen w trakcie śpiewania psalmów i działań złego ducha, chcącego odciągnąć mnicha od czuwania, stanowią motywy wiodące⁸⁰,

⁷² О. П. Толочко, *Русь: держава і образ держави*, Київ 1994, с. 16, 22, 23, 24–27, 35; Ср.: Н. М. Яковенко, *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття*, Київ 2006, с. 43–44.

⁷³ Т. Л. Вилкул, *Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв.*, Москва 2009, с. 74.

⁷⁴ И. И. Срезневский, *Словарь древнерусского языка*, т. 2 (2): П, Москва 1989, с. 1490–1492.

⁷⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 374 [6657 (1149)], 683 [6703 (1195)], 701 [6704 (1196)].

⁷⁶ А. Е. Мусин, *Corpus fratrum или „союз архонтов”? Историко-археологический комментарий к моделям власти в Восточной Европе конца XI века*, „Stratum plus”, 2018, 5, с. 183–206.

⁷⁷ *Лаврентьевская летопись*, с. 190; *Ипатьевская летопись*, стб. 181; *Powieść minionych lat*, wyd. F. Sielicki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 346–347 [6582 (1074)].

⁷⁸ Пу Сун-лин, *Лисьи чары. Рассказы Ляо Чжяя о чудесах*, пер. В. М. Алексеев, сост. Л. З. Эйдлин, Москва 1970, с. 342. Por.: *The Holy Teaching of Vimalakīrti: A Mahāyāna Scripture*, eds., transl. R. A. F. Thurman, Pennsylvania 1976, p. 58, 59.

⁷⁹ И. Н. Данилевский, *Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов*, Москва 2004, с. 127–128.

⁸⁰ D. Brakke, *Demons and the Making of the Monk: Spiritual Combat in Early Christianity*, Harvard 2006, p. 85–87.

a także w kontekście średniowiecznej kultury marzeń sennych⁸¹. Najbliższą paralełą tej opowieści wydaje się być epizod z *Dialogus Miraculorum* Cezariusza z Heisterbachu, napisanych w latach 1219–1223. Mowa jest tam o opacie Hermanie z Marienstadt, który zobaczył jak trzy demony wdarły się do kościoła i skierowały się w stronę miejsca opata, pomiędzy chórami mnichów i nowicjuszy. Mnich, którego jeden z nich okrywał swym płaszczem („monachus ille, qui tertium demonem iuxta se foverat”)⁸² zasypiał i tym samym zakłócał odśpiewywanie psalmu. Występują tu wszystkie kluczowe elementy: demon, kościół, nabożeństwo, sen, a rolę kwiatka pełni „przyczepiający się” do mnichów demon. Nie znamy źródła hagiograficznego, którym mógł posiłkować się Cezariusz. Należy jednak przypuszczać, że opowieść przytoczona przez latopis i *Dialogi* już w I tysiącleciu ery chrześcijańskiej była częścią piśmiennictwa monastycznego.

Co ciekawe: wszystkie trzy demony opisane przez Cezariusza posiadają konkretne cechy etniczne, płciowe lub społeczne. Pierwszy z nich był Etiopem, drugi wyglądał jak wieśniak, a trzeci miał twarz kobiety. Jest to odbicie stereotypów i uprzedzeń, jakie funkcjonowały w kulturze mnichów doby późnego antyku. Wszystkie trzy postaci reprezentowały w oczach mnicha „obcego” – źródło pokus albo nosiciela tradycji pogańskich⁸³. Przedstawienie demona, jako obcokrajowca⁸⁴, albo konkretnie – jako Etiopa⁸⁵, konkretyzują okoliczności takiego spotkania.

Tym sposobem Lach, jako najbliższy sąsiad, stał się idealną materią dla stworzenia hagiograficznego obrazu demona. Luda (луда) – szata, w którą odział go autor, nie znajduje odzwierciedlenia w kulturze materialnej wczesnośredniowiecznej Polski. Nazwę tego rodzaju odzienia należy wiązać ze staro-północnogermańskim słowem *loði*. W *Powieści minionych lat* pojawia się ono jako atrybut obcokrajowca – Skandynawa Jakuna⁸⁶ i zostało następnie przeniesione na Lacha. Należy też podkreślić, że latopis nie demonizuje Lacha, a zgodnie z prawem rodzajowym po prostu daje demonowi wygląd i cechy cudzoziemca – w tym przypadku właśnie Lacha. Priorytet został tutaj oddany dynamice psychologicznej na zasadzie „demon-obcy”, a nie „obcy-demon”.

⁸¹ L. M. Bitel, „In Visu Noctis”: *Dreams in European Hagiography and Histories, 450–900*, „History of Religions”, 31, 1991, 1, p. 39–59; J. Kesiahio, *Dreams and Visions in the Early Middle Ages: The Reception and Use of Patristic Ideas, 400–900*, [in:] Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, Fourth Series, vol. 99, Cambridge 2015.

⁸² *Caesarii Heisterbacensis monachi Ordinis Cisterciensis Dialogus miraculorum*, ed. J. Strange, vol. 1, Coloniae-Bonnae-Bruxellis 1851, p. 282–283.

⁸³ Por.: J. Y. Gregg, *Devils, Women, and Jews: Reflections of the Other in Medieval Sermon Stories*, Albany 1997.

⁸⁴ A. Classen, *Meeting the Foreign in the Middle Ages*, New York 2002.

⁸⁵ P. Frost, *Attitudes toward Blacks in the Early Christian Era*, „Second Century”, 8, 1991, p. 1–11; G. L. Byron, *Symbolic blackness and ethnic difference in early Christian literature*, London 2002.

⁸⁶ A. A. Гиппиус, *Бегство от плаща (заметки о „золотой луде” Якуна „Слепого”)*, [in:] *Terra Balcanica / Terra Slavica*, t. 9: *К юбилею Т. В. Цивьян. Балканские чтения*, Москва 2007, с. 52–58; А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский, *Почему варяг Якун „отбеже луды златое”? Сцены Лиственской битвы 1024 г., „Древняя Русь: вопросы медиевистики”, 2016, 1 (63), с. 27–40.*

Istniejące próby przenoszenia do czasów wczesnego średniowiecza kulturalnych i wyznaniowych stereotypów, jak i pogląd, jakoby to wyprawa Bolesława Śmiałego z 1069 r. miała wywołać niechęć mnichów do „Lachów-łacinników”, stąd postać biesa przypominającego Lacha, nie ma podstawy historycznej⁸⁷. O tego rodzaju antagonizmach można mówić właściwie dopiero od drugiej połowy XVI–XVII w.

Na koniec należałoby powiedzieć kilka słów o roli kwiatka w buddyjskich paralelach tej historii. Piśmiennictwo monastyczne знаło związek pomiędzy niektórymi kwiatami, a kuszeniem przez demona⁸⁸. Nie można jednakże stwierdzić, czym był wspomniany w latopisie lepek. Istnieje pogląd, że mogła być to przytulia (*Asperula aparine*), róża girlandowa (*Rosa majalis*) albo łopian (*Arctium lappa*). Ten ostatni może być łączony z symbolem melancholii funkcjonującym w malarstwie późnego średniowiecza⁸⁹, aczkolwiek źródła takiego symbolizmu powinny pochodzić ze wcześniejszej epoki.

Bliskość latopisarskiej opowieści o usypiającym demonie i buddyjskiej hagiografii na pierwszy rzut oka wydaje się niezbyt wiarygodna. Można jednak zauważyć tu opis mniszej ascezy, typologicznie bliskie opowieściom o życiu ojców pustyni, również w kontekście motywu snu i czuwania⁹⁰. Opowieść z sutry Vimalakirti nabrała „wędrownego” charakteru i była opowiadana przez podróżujących od Chin do Azji Centralnej⁹¹. Sprawia to, że jej przeniknięcie do wschodniochrześcijańskiego piśmiennictwa było teoretycznie możliwe, tak jak to miało miejsce w przypadku *Powieści o Barlaamie i Jozafacie*⁹².

Wprowadziwszy rozróżnienie pomiędzy wzajemnymi stosunkami, związkami, relacjami i współzależnością i sprecyzowawszy naszą wiedzę na temat tych pierwszych, spróbujmy spojrzeć, jak wzajemne relacje kultur, pojawiające się przy ich kontaktach, mogą okazać się pomocne w zrozumieniu historii.

Pierwszy przykład: książę i Złota Brama. Opowieść o księciu Bolesławie Chrobrym, który uderzył mieczem w kijowską Złotą Bramę (*Cronicae et gesta*

⁸⁷ *Kroniki staroruskie*, wyd. F. Sielicki, Warszawa 1987, s. 267; Л. С. Лыкошина, *Польша и поляки в российском общественном дискурсе*, „Актуальные проблемы Европы”, 2016, 2, с. 66–67. Рог.: Е. Левкиевская, *Конфессио-нальный образ поляка в русской народной и письменной традиции*, [in:] *Поляки и русские в глазах друг друга*, отв. ред. А. В. Хореев, Москва 2000, с. 231–238.

⁸⁸ Zob.: M. Gouillet, *Écriture et réécriture hagiographiques: Essai sur les réécritures de Vies de saints dans l'Occident latin médiéval (VIIIe–XIIIe s.)*, [in:] *Hagiologia*, vol. 4, Turnhout 2005.

⁸⁹ L. S. Dixon, *Privileged Piety: Melancholia and the Herbal Tradition*, „Journal of Historians of Netherlandish Art”, 1:2, 2009, DOI: 10.5092/jhna.2009.1.2.1.

⁹⁰ J. Kieschnick, *The Eminent Monk. Buddhist Ideals in Medieval Chinese Hagiography*, [in:] *Studies in East Asian Buddhism*, vol. 10, Honolulu 1997, p. 21, 141–142; C. Huaiyu, *Transforming Beasts and Engaging with Local Communities: Tiger Violence in Medieval Chinese Buddhism*, „Pakistan Journal of Historical Studies”, 3, 2018, 1: *Animals Without Borders*, p. 31–60.

⁹¹ Chen-hua, *In Search of the Dharma: Memoirs of a Modern Chinese Buddhist Pilgrim*, eds. Chun-fang Yu, D. C. Mair, New York 1992, p. 86, 89.

⁹² John Damascene, *St. Barlaam and Joasaph*, eds. G. R. Woodward, H. Mattingly, Cambridge (Mass.) 1967; P. Devos, *Les origines du „Barlaam et Joasaph” grec*, „Analleccta Bollandiana”, 75, 1957, p. 83–104; E. Khintibidze, *New Materials on the Origins of „Barlaam and Joasaph”*, „Orientalia Christiana Periodica”, 63, 1997, p. 491–501.

ducum sive principum Polonorum, I: 7; AD 1018), była wielokrotnie rozpatrywana na gruncie historiografii. Nie doczekała się jednak ostatecznego wyjaśnienia. Książę wyjaśnił swój postępek przy pomocy żartu – cios mieczem symbolizować miał gwałt na siostrze księcia Jarosława⁹³. Jego gest powtórzył Bolesław Śmiały pozostawiając „in porta aurea signum memoriae” (*Cronicae et gesta*, I: 23; AD 1069)⁹⁴. Później, wyjaśniając całą sytuację, Wincenty Kadłubek napisał, że Bolesław Chrobry wielokrotnym uderzeniem miecza wyrzezał na Złotej Bramie jakby jakiś znak graniczny⁹⁵. Funkcjonuje pogląd, że w 1018 r. Złota Brama jeszcze nie istniała, a kronikarz przypisał Bolesławowi I czyn Bolesława II⁹⁶. Ta myśl nie może być przyjęta za słuszną. Fakt, że Złota Brama jako obronny obiekt architektoniczny pojawia się dopiero w latach trzydziestych XI w. nie zaprzecza temu, że w drugiej dekadzie tego stulecia również mogły funkcjonować umocnienia i główna brama grodu, niekoniecznie kamienna. Niewykluczone, że nosiła ona tę samą nazwę.

Pewną anegdotę do opowieści z *Cronicae et gesta* stanowi wyobrażenie-graffiti z XII w. odnalezione na sztukaterii Złotej Bramy, przedstawiające scenę *coitus*. Nie należy jednak postrzegać go jako „pamiętki gwałtu” Bolesława na kijowskiej księżniczce. Przy bramie zawsze stacjonował garnizon żołnierzy, a tego rodzaju rysunki są czymś typowym dla armii wszystkich epok. Na terenie Europy Wschodniej podobne graffiti odnaleziono nie tylko w Kijowie⁹⁷. Podobnie jak rysunki ze Złotej Bramy, również uderzenie miecza księcia i wyjaśnienie tego gestu mogą być wzięte za typowe żołnierskie żarty. Współczesne prace widzą w uderzeniu mieczem i w gwałcie na księżniczce symbol tryumfu Bolesława, zawładnięcia grodem i zaznaczenia symboliki nowej ery monarszej⁹⁸. Co istotne: w kulturze biblijnej brama miasta jest niejako jego zastępnikiem, symbolizującym miasto jako takie na zasadzie *pars pro toto*, a w kulturze

⁹³ Galli Anonymi Cronica et Gesta ducum sive principum polonorum = Anonima tzw. Galla Kronika czyli Dzieje książąt i władców polskich, ed. K. Maleczyński, [in:] *Monumenta Poloniae Historica. Seria nova*, t. 2, Kraków 1952, p. 22–23 (I: 7); Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, wyd. R. Grodecki, M. Plezia, Wrocław 1965, s. 24.

⁹⁴ Galli Anonymi Cronica et Gesta ducum, p. 48 (I: 23); Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, s. 51.

⁹⁵ *Magistri Vincentii Chronica Polonorum*, ed. M. Plezia, [in:] *Monumenta Poloniae Historica, Seria nova*, t. 11, Kraków 1994, p. 52 (II: 18); *Mistrza Wincentego Kronika polska*, wyd. K. Abgarowicz, B. Kürbis, Warszawa 1974, s. 114.

⁹⁶ Por.: M. Plezia, *Legenda o Szczerbcu Chrobrego*, [in:] *Wyobrażenia średniowieczna*, red. T. Michałowska, Warszawa 1996, s. 195–204; *Польские латиноязычные средневековые источники*, c. 61; *The deeds of the princes of the Poles*, eds. P. W. Knoll, F. Schaer, [in:] *Central European Medieval Texts*, vol. 3, Budapest–New York 2003, p. XLVII, 42.

⁹⁷ С. А. Высоцкий, *Киевские граффити XI–XVII вв.*, Киев 1985, с. 11, 15, 16, табл. VI: 1, 2; Ю. Писаренко, „Запретный” рисунок из Золотых ворот Киева, „Ruthenica”, 4, 2005, с. 22–31; А. Е. Мусин, *Milites Christi Древней Руси. Воинская культура русского средневековья в контексте религиозного менталитета*, Санкт-Петербург 2005, с. 251–253; W. Duczko, K. Kollinger, *Ryt na szwedzkim kamieniu runicznym i graffiti w kijowskiej Złotej Bramie. Sakralne wyobrażenie i radosna pornografia?* [in:] *Fines testis temporum. Studia ofiarowane Profesor Elżbiecie Kowalczyk-Heyman w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. M. Dziłk, G. Śnieżko, Rzeszów 2017, s. 355–365.

⁹⁸ Zob. np.: J. Banaszkiewicz, *Boleslaw i Peredslawa. Uwagi o uroczystości stanowienia władcy w związku z wejściem Chrobrego do Kijowa*, „Kwartalnik historyczny”, 97, 1990, 3/4, s. 3–35.

tradycyjnej gród mógł być symbolem kobiety⁹⁹. Chodzi jednak o interpretację antropologiczno-kulturową¹⁰⁰.

Epizod ten jest unikalny. Gest, znany z opowieści o życiu króla Anglii Æthelstana, który zostawił *signum victorialis gladii* po wojnie ze Szkotami, zazwyczaj traktowany jest jako analogia do gestu Bolesława¹⁰¹, jednakże jego sens i okoliczności nie można uznać za identyczne. Różnice są oczywiste. Angielski władca prosił wówczas Boga o znak, który mógłby świadczyć o odniesionym zwycięstwie, i po publicznej modlitwie uderzył mieczem o skałę, a ta rozprysła się¹⁰². Tak jak w przypadku rytuału przejścia władzy różnica pomiędzy dwoma gestami jest bardziej istotna niż ich podobieństwo. Æthelstan prosi Boga o cud, *signum Domini*, a nie o *signum memoriae*, będące skutkiem cudu Boskiego. Cała historia z mieczem idealnie wpasowuje się w legendarną tradycję od króla Artura i Galahada, aż po *Pieśń o Rolandzie*¹⁰³.

Można też wspomnieć opowieści z *Gesta Hungarorum* autorstwa anonimowego notariusza króla Beli oraz Szymona z Kezy. W czasie oblężenia Konstantynopola przez Węgrów (AD 958 ?) wojownik Botond w odpowiedzi na rytualną zniewagę ze strony Greka, przed rozpoczęciem bitwy uderzył toporem w bramę miasta pozostawiając głęboką rysę¹⁰⁴. Okoliczności opisanych wydarzeń były jednak inne, a sama opowieść już na początku XIII w. nie była uważana za wiarygodną.

Dosyć często wzmiankę o uderzeniu mieczem o Złotą Bramę porównuje się do zapiski z *Powieści minionych lat*, spod roku 907: „Poszedł Oleg na Greków... car Leon z Aleksandrem zawarłi pokój z Olegiem, przystali na dań i złożyli między sobą przysięgę... i zawiesił tarczę swoją w bramie na znak zwycięstwa” („Иде Олѣгъ на Греки... Црь же Леонъ со Олександромъ миръ сотвориша со Олгом имшеса по дань... и роте заходвше межы собою... и повѣси щит свои въ вратех показоуа побѣду”)¹⁰⁵. Widać tu analogię do wyrażenia obecnego na kartach ruskich latopisów z XI i XII w.: „wziąć gród na tarczę” („взять город на щит”), oznaczającym jego zbrojne zajęcie. Mimo to badacze zwrócili uwagę na to, że *Annales Fuldenses sub anno 882* opisują wywieszanie

⁹⁹ Zob.: O. M. Фрейденберг, *Миф и литература древности*, Москва 1998, s. 630; Ж. Дагрон, *Император и священник. Этюд о византийском „цезарепанизме”*, Санкт-Петербург 2010, s. 92–93.

¹⁰⁰ J. Banaszkiwicz, *Boleslaw i Peredslawa*, s. 3–4.

¹⁰¹ *Miracula Sancti Johannis, Eboracensis Episcopi*, [in:] *The Historians of the Church of York and its Archbishops*, ed. J. Raine, Cambridge 2012, p. 261–292; J. Banaszkiwicz, *Usque in hodiernum diem: średniowieczne znaki pamięci*, „Przegląd Historyczny”, 72, 1981, 2, s. 233–234.

¹⁰² Zob.: K. Kollinger, *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025)*, Wrocław 2014, s. 342, przyp. 512.

¹⁰³ Zob. np.: G. Halsall, *Worlds of Arthur: facts & fictions of the Dark Ages*, Oxford, 2013; tytuł rozdziału poświęconego anglosaskiej archeologii broni: *Swords in the Stones*.

¹⁰⁴ Simonis de Keza, *Gesta Hunnorum et Hungarorum [Chronicon Hungarorum]*, [in:] *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*, ed. I. L. Endlicher, Sangalli 1849, p. 107–108; Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, eds. L. Veszprémy, F. Schaer, [in:] *Central European Medieval Texts*, vol. 1, Budapest–New York 1999, p. 97–100 (Ch. 42); M. Rady, *The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation*, „The Slavonic and East European Review”, 87(4), 2009, p. 714.

¹⁰⁵ *Лаврентьевская летопись*, с. 32; *Ипатьевская летопись*, стб. 23; *Powieści minionych lat*, s. 233 [6415 (907)].

tarczy przez Skandynawów jako znak pokoju i gotowości do rozmów¹⁰⁶. Biała i czerwona tarcza, jako symbole odpowiednio pokoju i wojny były też znane bohaterom skandynawskich sag: Erykowo Hakonarsonowi (*Fagrskinna*), synowi Eryka Rudego (*Eiríks saga rauða*) i Sintiotli z rodu Völsungów (*Helgakvitha Hundingsbana*)¹⁰⁷. Można przypuszczać, że wareski konung Oleg postępował zatem zgodnie ze zwyczajami typowymi dla jego kodu kulturowego.

Można również dokonać innych porównań. Na pierwszy „rzut oka” wbite w bramy grodu włócznia bułgarskiego chana albo kopie litewskiego księcia mają wiele wspólnego z czynem polskiego władcy. Badacze opisują to w różny sposób: „wepchnąć, wsadzić, przełamać, przychylić, przyłożyć, złamać”. W 813 r. chan Krum w czasie oblężenia Konstantynopola poprosił cesarza o wepchnięcie swojej włóczni w Złotą Bramę („Κροῦμμος... ἤτήσατο τῷ βασιλεῖ πῆξαι τὸ δόρυ αὐτῷ κατ’ αὐτῆς τῆς Χρυσῆς πόρτης” / „mox pacem componi ab imperatore expetiit, auy ad Chrysen portam hastam [i]figere”). Wspomina o tym *Kronika Teofana*¹⁰⁸ i czerpiąca z niej *Kronika powszechna* Szymona Logotety¹⁰⁹. Badacze zakładają, że chan Bułgarii, oprócz układu pokojowego i daniny od Greków, domagał się również legitymizacji i uznania swojego państwa w środku imperium za pomocą symbolicznego aktu¹¹⁰. Jednak w 1151 (6659) r. chan Połowców Sewenicz Boniakowicz, oblegający Kijów wraz z Jerzym Dołgorukim, miał według *Latopisu hipackiego* rzec: „Chcę uderzyć [mieczem? włócznią?] w Złotą Bramę [Kijowa], tak jak to uczynił mój ojciec” („хощю сечи в Золотая ворота, яко же и о[т]цьдъ мой”)¹¹¹. W tym przypadku nie ma mowy o zakładaniu państwa, ani też o osobistym zwycięstwie chana Sewenicza. Uderzenie włócznią w Złotą Bramę, co staje się gestem tradycyjnym dla przynajmniej trzech tureckich władców, było znakiem wojskowego i politycznego wyczynu.

¹⁰⁶ „at Nordmanni ad consuetam calliditatem conversi clipeum paci deponunt”. *Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis*, ed. F. Kurze, [in:] *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum* [dalej: *MGH SS rer. Germ.*], vol. 7, Hannoverae 1891, p. 98 (III, s.a. 882); A. L. Schlözer, *Nestor. Russische Annalen in ihrer Slavonischen Grundsprache*, t. 3, Göttingen 1805, s. 291; A. И. Лященко, *Летописные сказания о смерти Олега Вещего*, „Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук”, 30, 1925, s. 285–286; С. Кулланда, А. Сольга, *Щит Олега*, [in:] *Индоевропейское языкознание и классическая филология*, vol. XX(1), *Материалы чтений, посвященных памяти профессора И. М. Тронского*, отв. ред. Н. Н. Казанский, Санкт-Петербург 2016, s. 543–551.

¹⁰⁷ С. Кулланда, А. Сольга, *Щит Олега*, s. 546–548. Zob. tłumaczenia polskie: *Edda poetycka*, wyd. A. Załuska-Strömberg, Wrocław-Kraków 1986; *Saga o Grenlandczykach. Saga o Eryku Rudym*, wyd. A. Waśko, Kraków 2006. Według Wincentego Kadlubka (III: 2–3), Bolesław Krzywousty podczas wyprawy na Pomorze przedstawił mieszkańcom Białogrodu do wyboru dwie tarcze, białą i czerwoną; biała oznaczała pokój, czerwona – wojnę i krew (zob.: *Magistri Vincentii Chronica Polonorum*, p. 88; *Mistrza Wincentego Kronika polska*, p. 143–144). Bez wątplenia kolor pierwszej z tarcz odpowiadać miał nazwie miasta, kolor drugiej jest jego przeciwieństwem, co świadczy o literackim pochodzeniu fabuły, której nie znajdziemy w *Kronice* Galla. Wpływ tradycji skandynawskiej na ten gest książęcy jest mało wiarygodny.

¹⁰⁸ *Theophanes Abbas Confessor Chronographia*, ed. J. Classen, [in:] *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, vol. 43.1: *Theophanes*, Bonnae 1839, p. 732; *Theophanis Chronographia*, ed. C. de Boor, vol. 1, Leipzig 1883, p. 503.

¹⁰⁹ *Leonis Grammatici chronographia*, ed. I. Bekker, Bonnae 1842, p. 207. Por.: *Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon*, ed. S. Wahlgreen, [in:] *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, vol. 44: 1, Berlin 2006.

¹¹⁰ Ф. К. Бадаланова-Покровская, „Основание царства” в болгарских средневековых представлениях, [in:] *Механизмы культуры*, ред. Б. А. Успенский, Москва 1990, s. 137–151.

¹¹¹ *Лаврентьевская летопись*, s. 432.

Istnieje jeszcze jedno opowiadanie o kopii i bramie, tym razem w tradycji litewskiej. Znajomość tekstów mówiących o wyprawie litewskiego księcia Olgerda na Moskwę pozwala dojść do wniosku, że w tym przypadku symbol kopii jest czymś wtórnym i bynajmniej nie sztucznym. Przytoczmy różne warianty opisu tego aktu. *Kronika litewsko-żmudzka* (AD 1375) wspomina, że książę „kruszył o bramę” swoje kopie¹¹². W *Kronice Bychowca* i w *Latopisie jewrejnowskim* książę przybija kopie do murów miejskich jako *signum memoriae*¹¹³, podczas gdy Maciej Strykowski, znający obie wersje, przytacza alternatywny przekaz nadając mu formę literacką: „Olgerd... chce kopią litewską pod zamek Moskiewski przystawić, aby wiedział kniaź Moskiewski, iż nie to wojennik co do roku odkłada i co pogody patrzy, ale ten, który zaraz i w niepogodzie myśli, jakoby mógł stratą nagrodzić, omieszkania powetować, i zabezpieczyć swojej szkodzi / A potem sam Olgerd kopiją o ścianę zamkową skruszył; a drugie Latopiszczycze świadczą, iż tylko przystawił, aby Moskwa pamiętała, iż Litwa z Olgerdem kopije swoje pod zamek Moskiewski przystawowała, 1332/1333 r.”¹¹⁴ Nie zważając na pewne różnice w sytuacji militarnej i politycznej (książę litewski nie zdobył miasta, lecz tylko zademonstrował księciu moskiewskiemu swoją siłę), semantyka książęcego gestu jest bardzo bliska gestowi ciosu kopią w bramę zwyciężonego miasta. Zauważmy też występujący w litewskich kronikach związek kopii i aktu ustanowieniu granicy. Widzimy tu wpływ polskiej historiografii, utożsamiającej miecz Chrobrego z ustaleniem granicy jego państwa¹¹⁵.

Zastąpienie miecza przez kopię należałoby wiązać z wpływem kijowskiej tradycji latopisarskiej¹¹⁶, nie zaś z rolą kopii w tradycji Bałtów, Turków i innych

¹¹² Хроника: Литовская и Жмойтская, и Быховца, [in:] ПСРЛ, т. 32, Москва 1975, с. 61.

¹¹³ Ibidem, с. 140; Евреиновова летопись. Летописи белоруско-литовские, [in:] ПСРЛ, т. 35, Москва 1980, с. 244; *Хроника Быховца*, предисл., коммент. и пер. Н. Н. Улащик, Москва 1966, с. 58–59. Zob. także: *Список Быховца*, [in:] ПСРЛ, т. 17: *Западнорусские летописи*, Санкт-Петербург 1907; *Lietuvos metraščių Vavelio nuorašas. Wawel manuscript of the Lithuanian chronicle*, eds. K. Gudmantas, N. Morozova, Vilnius 2017.

¹¹⁴ M. Strykowski, *Kronika*, [in:] *Zbiór Dziejopisów Polskich*, t. 2, Warszawa 1766, p. 380, 381 (XII: 3, 1332); M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszytkiej Rusi*, t. 1, wyd. M. Malinowski, Warszawa 1846, s. 11, 12 (1332). Por.: „A potem sam o zemek skruszył swą kopiją/Mówiać: «Baczże, Dymitrze, iż tak naszy biją»”; M. Strykowski, *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia*, wyd. J. Radziszewska, Warszawa 1978, s. 262 (1333).

¹¹⁵ Por.: „bonna signum”, „limites bonnearum”. Według Brygidy Kürbis wszystkie rękopisy zniekształciły rzadki wyraz *bonna* „kres, kopiec graniczny”. Dziękuję koleźce Arkadiuszowi Siwko, który zwrócił mi uwagę na ten fakt. Zob: *Magistri Vincentii Chronica Polonorum*, p.42 (II: 12), 52 (II: 18); *Mistrza Wincentego Kronika polska*, p. 114, przyp. 66. Por.: *Joannis Długosii seu longini canonici cracoviensis Historiae Polonicae libri XII*, t. 1, libri 1–4, ed. A. Przedziecki, [in:] *Joannis Długosii senioris canonici cracoviensis Opera omnia*, t. 10, Cracoviae [s.n.] 1873, p. 195–196, 338; *Ioannis Długosii Annales, seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, ed. J. Dąbrowski, t. 1, lib. 1–2, Varsaviae 1964, p. 262; t. 2, lib. 3–4, Varsaviae 1970, p. 100; *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego = Ioannis Długosii Annales, seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, ed. J. Dąbrowski, ks. 1–2, Warszawa 1961, s. 335; ks. 3–4, Warszawa 1961, p. 117.

¹¹⁶ O związkach opowieści o wyprawie Olgerda na Moskwę z latopisami i tradycją ludową zob.: Б. Кербелите, *Летописное сказание о походе Альгирдаса в Москву*, [in:] *Senosiosraštijos ir tautosakos sąveika: Kultūrinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės patirtis*, eds. D. Kuolys, I. Lukšaite, S. Narbutas, D. Pociute, E. Ulčinaite, *Senoji* [in:] *Lietuvos literatūra*, vol. 6, Vilnius 1998, p. 51–55. Jednakże pogląd na temat jedności semantycznej tego symbolu z zawieszeniem tarczy księcia Olega na bramie Konstantynopola i „lamaniem kopii” książąt kijowskich nie ma podstaw. Dziękuję koleżance Albinie Semeńczuk, która udostępniła mi tę publikację.

ludów. *Powieść minionych lat* pod datą 946 r. zanotowała akt rzucenia książęcej włóczni w stronę nieprzyjaciela jako znak rozpoczęcia bitwy¹¹⁷. Podobny gest odgrywa ważną rolę w życiu świętego Edwina z Nortumbrii. W czasie chrztu Anglików w 627 r. najwyższy pogański żerca Coifi opuścił włócznię w świątyni, tuż przed obaleniem idoli¹¹⁸.

Tego rodzaju rozliczne gesty, jak podniesienie tarczy albo uderzenie kopią lub mieczem we wrota nie mogą posiadać wspólnej semantyki. Z tego powodu świadomie nie włączyłem w zakres rozważań latopisarskiego obrazu łamiących się kopii i dyskusyjnego wyrażenia „połamać kopie” („копие приломити”)¹¹⁹.

Spójrzmy na możliwość istnienia biblizmów w historii o księciu i Złotej Bramie. Istnieje hipoteza mówiąca o tym, że Oleg wywiesiwszy tarczę na bramie Konstantynopola symbolicznie przyjął na siebie rolę jego obrońcy, zgodnie z tekstem *Księgi Ezekiela*, gdzie mowa jest o wojownikach broniących miasta Tyr i wywieszających na jego murach tarcze i hełmy (Ez. 27:10)¹²⁰. Wiemy już, że ten rytuał ma korzenie skandynawskie. Można byłoby przypuszczać, że w *Biblii* jest mowa o przedmiotach zdobytych na wrogu i wystawianych następnie na murach jako klasyczne antyczne trofeum. Jednak mogło także chodzić o tarcze i hełmy samych Tyryjczyków, ponieważ Konstantyn Porfirogeneta pisze w swoim traktacie wojskowym, że zgodnie z tradycją bizantyńską cesarz zamierzający wyruszyć na kampanię, wieszał oręż (*lorikion*) wraz z mieczem (*spathion*) i tarczą (*skoutarion*) na bramie *Chalke*, by w ten sposób ogłosić ludziom swój plan. Przede wszystkim był to sygnał dla wojowników do przygotowania broni i innego sprzętu na wyprawę wojenną¹²¹. Byłoby atrakcyjne porównać tę tradycję z gestem księcia Olega, który powiesił swoją

¹¹⁷ „Gdy zesły się wojsko do starcia, rzucił kopię Światosław na Drewlan, i kopia przyceciawszy między uszami konia, uderzyła w nogi konia (...) I rzekli Sweneld i Asmolde: kniaź już zaczął, pojdzimy (...) za przykładem kniazia!” („съ[не]мъшемъса ѿбѣма полкома на скупъ суну копьемъ Стославъ [на] Деревланъы и копье легѣ сквозѣ оуши коневи [и] оудари в ноги коневи (...) и рече Свѣнелдъ и Асмолдъ князь оуже почаль потагнѣте дружина по князѣ”). Zob.: *Лаврентьевская летопись*, s. 58; *Ипатьевская летопись*, стб. 46; *Powieść minionych lat*, s. 252 [6454 (946)]. Komentatorzy wskazują, że według starego zwyczaju bitwę zaczynał zawsze wódz, rzucając kopię lub wypuszczając strzałę, aczkolwiek powołują się nie na źródło, a na komentarze swoich poprzedników. Por.: *Powieść minionych lat*, s. 252, przyp. 2; *Повесть временных лет*, изд. Д. С. Лихачев, Б. А. Романов, т. 2, Москва–Ленинград 1950, s. 301. Por. do tradycji rzymskiej, gdzie kopia pełniła również w podobnych sytuacjach funkcję symboliczną: P. L. Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261)*, [in:] *The Medieval Mediterranean*, vol. 87, Leiden 2010, p. 329–331. Zob. wersję polską: P. Ł. Grotowski, *Święci wojownicy w sztuce bizantyńskiej (843–1261): studia nad ikonografią uzbrojenia i ubioru*, Kraków 2001.

¹¹⁸ J. Barrow, *How Coifi Pierced Christ's Side: A Re-Examination of Bede's Ecclesiastical History, II, chapter 13*, „Journal of Ecclesiastical History”, 2011, 62 (4), p. 693–706.

¹¹⁹ Н. М. Дылевский, *Выражение „копие приломити” в „Слове о полку Игореве” как отражение дружинной идеологии и как фразеологизм древнерусской лексики*, „Труды отдела древнерусской литературы”, 24, 1969, s. 21–25; И. Г. Добродомов, *Копие приломити*, [in:] *200 лет первому изданию „Слова о полку Игореве”: Материалы юбилейных чтений по истории и культуре древней и новой России. 27–29 августа 2000 года. Ярославль–Рыбинск*, Ярославль 2001, s. 66–67; П. П. Толочко, „Изломи копье свое”, „Ruthenica”, 8, 2009, s. 202–205.

¹²⁰ И. Н. Данилевский, *Древняя Русь глазами современников и потомков*, с. 364–366.

¹²¹ Constantine Porphyrogenitus, *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, ed. J. F. Haldon, [in:] *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, vol. 28, Wien 1990, 96, 97, 183–184. Por.: P. L. Grotowski, *Arms and Armour...*, p. 180, 252–253.

tarczę na bramie Konstantynopola, jednak historyczny kontekst tego wydarzenia był zapewne inny.

Nie należy też dostrzegać biblizmu w akcie „łamania kopii” na podstawie tłumaczenia rosyjskiego i polskiego psalmu 45:9-10 (w wersji łacińskiej: Ps. 46: 9): „Придите и видите дела Господа, – какие произвел Он опустошения на земле: прекращая брани до края земли, сокрушил лук и переломил копье, колесницы сжег огнем” („Przyjdźcie, zobaczcie dzieła Pana, dzieła zdumiewające, których dokonuje na ziemi. On uśmierza wojny aż po krańce ziemi, On kruszy łuki, łamie włócznie, tarcze pali w ogniu”), ponieważ w wersji łacińskiej w miejscu kopii figuruje po prostu broń: „auferens bella usque ad finem terræ” / „arcum conteret, et confringet arma, et scuta comburet igni”. Pogląd, że w tym przypadku mamy do czynienia z łamaniem kopii jako niepotrzebnego elementu uzbrojenia¹²² również nie może zostać uznany za słuszny.

Istnieje jednak jeszcze jeden biblijny kontekst, jeśli nie wręcz źródło, opisanego gestu Bolesława, który idealnie łączy wszystkie elementy obecne w *Chronicae et gesta*. Mowa o *Proroctwie Ezekiela* (część 21, szczególnie wersety 3–5, 15, 28–30, a konkretnie zaś werset 15): „In omnibus portis eorum dedi conturbationem gladii acuti, et limati ad fulgendum, amicti ad cædem” („We wszystkich bramach ich dałem strach miecza, aby się rozplynęło serce, i upadków się namnożyło. Ach! wypolerowany jest, aby się błyszczał, a wyostrzony, aby zabijał”). Występuje tu zarówno brama, jak i pochwa oraz miecz.

Biorąc pod uwagę powyższe informacje można stwierdzić, że autor *Chronicae et gesta* zawarł w swojej opowieści zarówno wartości pochodzące z kultury militarnej drużynników, jak i z kultury chrześcijańskiej. Moim zdaniem kluczowa jest fraza: „we wszystkich bramach ich dałem strach miecza”. Bolesław występuje tu jako prorok i wysłannik Boga. Tak przynajmniej wypadało mu występować i tak mógł go odbierać autor średniowieczny. Jednakże ten sam autor przytacza również wojskową anegdotę, która przetrwała w pamięci dworu książęcego, i nadaje opowieści bardziej przyziemny charakter, a wręcz go obniża. Oba aspekty mieszają się na kartach *Chronicae et gesta* nie zaprzeczając sobie wzajemnie dzięki wspólnym konotacjom obecnym zarówno w kulturze biblijnej, jak i ludowej. Tym sposobem chamski, żołnierski żart otrzymuje legitymizację, a wręcz ulega chrystianizacji za sprawą nawiązania do biblijnego proroka. Bez wątplenia było to zrozumiałe dla dwunastowiecznych czytelników i słuchaczy, być może inspirując samego Bolesława. Obie interpretacje, drużynnicza i biblijna, nie zaprzeczają samemu faktowi uderzenia mieczem o „Złotą” Bramę, wówczas jeszcze drewnianą.

¹²² Zob.: И. Г. Добродомов, Рец. на: М. Ф. Мурьянов, „Слово о полку Игореве” в контексте европейского средневековья, вступ. статья О. Н. Трубачев, ком. и послесл. А. Б. Страхов, 249 с., (*Palaeoslavica*), 4, 1996; „Вопросы языкознания”, 5, 1997, с. 155–156.

Warto przytoczyć jeszcze jedną opowieść związaną z księciem i brodą. *Prawda Ruska*, najstarszy zbiór prawa w Europie Wschodniej, nakładała karę dwunastu grzwnien za publiczne ciągnięcie za brodę¹²³. W *Cronicae et gesta* (I: 23; AD 1069) wzmiankowana jest historia, według której taką karę powinien był zapłacić Bolesław Śmiały. Po zajęciu Kijowa powołał on na tron władców Rusi miejscowego księcia, o którym kronikarz pisze, że był krewnym Piasta. W czasie ceremonii intronizacji Bolesław powinien był wyjechać na spotkanie swojemu Rusinowi i przekazać mu „pocałunek pokoju” na znak czci względem narodu („paxis osculum ob reverentiam sue gentis exhiberet”). Nie schodząc z konia polski książę oddał mu „kosztowny pocałunek”, targając go ze śmiechem za brodę („barbam eius subridendo divellens, osculum ei satis preciosum exhibuit”)¹²⁴. Znaczenie i okoliczności tego wydarzenia są jeszcze bardziej zawile w przekazie Wincentego Kadłubka. Mowa jest tam o łasce (*gratia*), zamiast której książę chwycił, targał i szarpał wiele razy swojego „sufragana” za brodę („regis barbam uenientis apprehendit, quam diuellicans crebertime concutit”), co symbolicznie zapowiadało przyszłe niepokoje wśród jego poddanych: „Oto straszliwa głowa, przed którą ze strachu drżeć powinniście!”¹²⁵. Obaj autorzy kronik podobnie uznali, że obraźliwe ciągnięcie za brodę było przypadkowym następstwem obrzędu, wynikającym z księżęcego gniewu.

Istnieje podstawa, aby przypuszczać, że broda stanowiła w tym przypadku istotę rytuału. Romańskie rzeźby często przedstawiają mężczyzną ciągnących się wzajemnie za brody, co tradycyjnie odczytywano jako symbol sporu i gniewu – *Discordia Collera*¹²⁶. W przypadku, kiedy przedstawiona postać sama ciągnie się za brodę, ma znaczenie religijne¹²⁷. W starogermańskiej i skandynawskiej tradycji pogańskiej tego rodzaju wyobrażenia funkcjonują w rękopisach (*Evangeliaire Barberini*, Rome, Biblioteca Apostolica Vaticana, Barberini Lat. 570, Mercie lub Northumbrie) i w rzeźbie miniaturowej (Czarna mogiła, Czerniów na Ukrainie; Baldursheimur, Islandia; Feddet, Dania; Eyrarland, Islandia; Gniezdowo, Rosja; Ralinge, Szwecja), skąd trafiły do kultury chrześcijańskiej jako symbol zwycięstwa nad pogaństwem¹²⁸. Najwidoczniej obrzęd ciągnięcia

¹²³ *Prawda ruska* czyli *Prawa Wielkiego Xięcia Jarosława Władymirowicza*, wyd. J. B. Rakowiecki, t. 2, Warszawa 1820, s. 87–88.

¹²⁴ Galli *Anonymi Cronica et Gesta ducum*, p. 48–49 (I: 23); Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, s. 51–52.

¹²⁵ *Magistri Vincentii Chronica Polonorum*, p. 52–53 (II:18); *Mistrza Wincentego Kronika polska*, s. 114–115.

¹²⁶ Z. Jacoby, *The Beard Pullers in Romanesque Art: an Islamic Motif and its Evolution in the West*, „*Arte Medievale*”, 2 (1–2), 1987, p. 65–83; F. Garnier, *Le langage de l'image au Moyen Âge*, vol. 2: *Grammaire des gestes*, Paris 1989, p. 89–94, 359.

¹²⁷ P. Gjarder, *The Beard as an Iconographical Feature in the Viking Period and the Early Middle Ages*, „*Acta Archaeologica*”, 35, 1964, 2–3, p. 95–115; A. Stones, *A Note on the Beard-Pulling Motif: A Meeting between East and West, or a Northern Import?*, [in:] *Early Medieval Art and Archaeology in the Northern World Studies in Honour of James Graham-Campbell*, eds. L. Webster, A. Reed, Leiden 2013, p. 877–889.

¹²⁸ Zob.: A. E. Мусин, *Скандинавское язычество на Востоке по данным археологии: общее и особенное*, „*Российский археологический ежегодник*”, 2, 2012, с. 580–583.

za brodę u Germanów i Słowian był związany z przysięgą¹²⁹. Miniaturowe figurki kultowe, przedstawiające postać ciągnącą się za brodę, mogły symbolizować niezależność bóstwa. Na Rusi rytuał przysięgi, najpewniej mający pochodzenie skandynawskie, wymagał ciągnięcia za brodę, ale broda uczestnicząca w obrzędzie była prawnie chroniona przed fizycznym znieważeniem. Przebieg rytuału był jednak niezrozumiały dla informatora kronikarza.

Symbolika i rytuały na Rusi mogły mieć zatem charakter bardziej archaiczny, niż w Polsce. A jak miała się sprawa w przypadku stosunków politycznych i ekonomicznych? Jeszcze raz zwróćmy uwagę na wyprawę kijowską Bolesława Chrobrego z 1018 r. Średniowieczni autorzy uważali ją za wojnę przewencyjną¹³⁰ albo też za zemstę na księciu Jarosławie, który odmówił Piastowi ręki swojej siostry¹³¹. Współcześni badacze wiążą ją raczej z rozszerzeniem wpływów Gniezna na wschód, powiększeniem się terytorium państwa i nawiązaniem kontaktów z Bizancjum¹³². Niekiedy bierze się pod uwagę również przyczyny dynastyczne: Bolesław wyruszył na Ruś w celu osadzenia na tronie swojego zięcia i odprawił poselstwo do Konstantynopola w celu uzyskania akceptacji ze strony cesarza. Nie wiemy jednak, jakie były następstwa wysłania tego poselstwa¹³³.

Wyznaczenie celu wyprawy w sporej mierze wymaga wzięcia pod uwagę charakteru państwa Piastów, które dziś postrzega się jako strukturę uformowaną wokół elity wojskowej, zainteresowanej udziałem w handlu dalekosiężnym i eksporcie bogactw. Niekiedy na określenie takiej formy władzy używa się terminu „państwo drużynników”, nawet jeśli stosowane w łacińskich słowach *дружина* nie może być uważane za średniowieczny *termin technicus*, związany z zaistnieniem i funkcjonowaniem władzy¹³⁴, nie znaczy to, że sama władza nie pozostawała w rękach męskich kolektywów militarnych.

Przyjrzyjmy się źródłom. Przy opisie jedenastowiecznych wypraw kijowskich Piastów z 1018 i 1069 r., autor *Chronicae et gesta* wyraźnie podkreśla rolę pieniędzy i bogactw przywożonych z Rusi do Polski: *thezauro* (I: 7) i *auri marcas* (I: 23)¹³⁵. Nawet jeśli wątpliwe jest istnienie wówczas wymiany monetarnej na terenie Europy Środkowo-Wschodniej, to wspomniane pieniądze

¹²⁹ Н. П. Павлов-Сильванский, *Символизм в древнерусском праве*, „Журнал Министерства народного просвещения”, 1905, 6, s. 359–360 (dziękuję Marii Ławrienczenko, która zwróciła moją uwagę na tę publikację); J. Schmidt-Lorensen, *Der Griff an den Bart – wikingerzeitliche Bildzeugnisse zu einer bekräftigender Gebärde*, [in:] *Sprache und Recht: Beiträg zur Kulturgeschichte des Mittelalters, Festschrift für R. Schmidt-Wiegand zum 60. Geburtstag*, vol. 2, ed. K. Hauck, Berlin 1986, s. 780–795.

¹³⁰ *Joannis Dlugossii seu longini canonici cracoviensis Historiae Polonicae libri XII*, t. 1, libri 1–4, p. 213–214; *Ioannis Dlugossii Annales, seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, t. 1, lib. 1–2, p. 280–281; *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, t. 1, ks.1–2, Warszawa 1961, s. 355–356.

¹³¹ *Galli Anonymi Cronica et Gesta ducum*, p. 21–22 (I: 7); Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, p. 23–24.

¹³² Zarys historyczny zob.: K. Kollinger, *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego*, s. 193–198.

¹³³ Por.: M. Salamon, „Amicus” or „hostis”, *Boleslav the Valliant and Byzantium*, [in:] *Byzantium and Its Neighbours, from the Mid 9th till the 12th Centuries. Papers Read at the Byzantinological Symposium, Bechyně 1990*, „Byzantinoslavica”, 54, 1993, p. 114–120.

¹³⁴ P. Żmudzki, *Władca i wojownicy*; П. С. Стефанович, *Бояре, отроки, дружины*.

¹³⁵ *Galli Anonymi Cronica et Gesta ducum*, p. 23, 49; Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, s. 25, 52,

przetrwały w pamięci polskiego społeczeństwa. Tego rodzaju przyływ pieniędzy z Kijowa do Gniezna przypomina sytuację w Skandynawii, gdzie Ruś była po prostu źródłem pieniądza, za który nabywano miejscowe bogactwa. Europa Wschodnia była swego rodzaju terenem tranzytowym, co było związane z istnieniem szlaków handlowych. Odzwierciedla to napis runiczny z XI w. wyryty na kamieniu z Vedy (Szwecja, Up. 209): „Torstein [Porsteinn] uczynił [pamiętkę] po Edmundzie [Erinmundr], swojemu synowi, zdobył tę osadę i bogactwo na wschodzie w Garðar”¹³⁶.

Wydaje się, że w historii XI w. istnieją podstawy dla tego rodzaju porównań. Swego czasu Jan Dąbrowski, forsując tezę o znaczeniu handlu tranzytowego, zaraz po rynku wewnętrznym, uważał że Ruś jeszcze w XIV w. była dla króla i państwa polskiego jedynie drogą tranzytową na wschód, mającą łączyć Bałtyk i Europę Środkową z drogą „tatarską”¹³⁷. Właśnie chęć przejścia kontroli nad szlakami handlowymi stanowiła, jego zdaniem, podstawę polityki wschodniej Kazimierza Wielkiego. Jeśli taka sytuacja była czymś aktualnym w XIV w., to jest logiczne że podobnie wyglądało to w XI w.

Spójrzmy na przekaz Thietmara z Merseburga na temat rządów Bolesława w Kijowie. Książę wysłał poselstwo do cesarza rzymskiego z bogatymi darami (*cum magnus muneribus*): „Następnie wyprawił z bogatymi darami swego ukochanego opata Tuni do naszego cesarza, aby zaskarbić sobie nadal jego łaskę i pomoc oraz okazać gotowość wypełnienia wszystkich jego życzeń w przyszłości” („*abbatem suam Tuni ad nostrum imperatorum cum magnus muneribus missit, ut suam amplius gratiam et auxilium acquireret et se cuncta sibi placencia facturum indicaret*”), a cesarzowi bizantyńskiemu obiecał wyświadczyć nieokreślone bliżej „dobro” – *bona*: „Wysłał także posłów do pobliskiej Grecji, którzy mieli zapewnić tamtejszego cesarza o jego życzliwości, jeżeli cesarz ze swojej strony zechce dotrzymać wierności i przyjaźni. W przeciwnym wypadku – mieli mu oświadczyć – Bolesław stanie się jego zdecydowanym i nieustępliwym wrogiem” („*Ad Greciam quoque sibi proximit nuncios misit, qui ejusdem imperatori bona, si bellet fidelis amicus haberi, promitterent; sin suten hostem firmissimum ac invincibilem fieri intimarent*”)¹³⁸. Oba poselstwa i związane z nimi *muneribus* i *bona* uważa się w historiografii za część rytuału wymiany darów¹³⁹. Jednak użycie dwóch terminów wskazuje na różnicę w wartości. O jakim konkretnie „dobru” mogła być mowa?

¹³⁶ E. A. Мельникова, *Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий*, Москва 2001, s. 323–324, nr 7.5; *Upplands runinskrifter*, eds. E.Wessen, S. B. F. Jansson, B. 6, H. 2, Stockholm 1946, s. 315–316.

¹³⁷ J. Dąbrowski, *Korona Królestwa Polskiego w XIV w.: Studium z dziejów rozwoju polskiej monarchii stanowej*, Wrocław–Kraków 1956.

¹³⁸ *Kronika Thietmara*, wyd. M. Z. Jedlicki, [in:] *Biblioteka tekstów historycznych*, t. 3, Poznań 1953, s. 622, 623 (VIII: 33).

¹³⁹ А. Ф. Грабский, *По поводу польско-византийских отношений в начале XI в.*, s. 175–184; J. Banaszkiwicz, *Oton III jedzie do Gniezna: O sprawie ceremonialnej wizyty cesarza w kraju i stolicy Polan*, [in:] „*Trakt cesarski*”:

Wiemy, że w XI w. młodszy książęta ruscy próbowali przejąć kontrolę nad ważnymi ośrodkami administracyjnymi, które blokowały szlaki handlowe pomiędzy Europą Wschodnią i Bizancjum: Olesze (AD 1084), Tmutarakań (AD 1064, 1065, 1078, 1081, 1083, 1084), a także grody na terenie dzisiejszej środkowej Ukrainy, za pomocą których kontrolowano szlaki prowadzące do Europy: Ostróg, Dubno, Czartorysk (AD 1100), Drohobuż (AD 1084, 1100)¹⁴⁰. Wiadomo, że książę Dawid Igorowicz zatrzymał w Oleszy *greczników*, a więc kupców handlujących z Grecją, nie zaś Greków (por. *Kodeks Hipacki* i dane z gramot brzozowych)¹⁴¹. Kontrola nad tymi drogami zapewniała młodszemu Rurykowiczom nie tylko dochody, ale i pozycję wśród wschodnioeuropejskich elit. Książęta ci nie byli *izgojami*, osobami wykluczonymi ze społeczeństwa, jak chcą niektórzy badacze. Młodszy Rurykowicze byli jak najbardziej pełnoprawnymi członkami społeczeństwa, ubiegającymi się o swoje prawa do miejsca w tak zwanym związku archontów (o tym wyżej). Wśród pieczęci tych młodszych książąt, Mścislawa, Wiaczesława, Dawida, znane są pieczęcie, na których nazywali oni siebie „archontami Rusi”, do których należały tak znamienite osoby, jak książę Jarosław, Wsiewołod, Maria Wsiewołodowa, ich syn Włodzimierz Monomach oraz księżniczka Teofano Muzalon¹⁴².

Wydaje się, że działalność Bolesława można by porównać z działalnością młodszych Rurykowiczów. Oddalenie Polski od głównych szlaków handlowych jawi się w *Chronicae et gesta* jako globalny problem polskiego społeczeństwa¹⁴³. Wymagało to od polskich władców organizacji wypraw na ziemie oddalone o tysiące kilometrów, aby uzyskać status partnera w handlu światowym. Okupując Kijów Bolesław groził cesarzowi bizantyńskiemu blokadą handlu, który był potrzebny nie tylko Rusi, ale i Cesarstwu. Wspominany przez Thietmara *bonus* oznacza w tym przypadku możliwość kontynuacji handlu. Warunkiem jest zaakceptowanie przez Bizancjum zmian politycznych w Europie Wschodniej, w tym włączenia Polski do systemu wschodnioeuropejskiej wymiany handlowej. Politykę Bolesława należy porównać nie tylko do działań młodszych Rurykowiczów na szlakach handlowych, ale i do napadów książąt litewskich w XII i XIII w. na drogi łączące Nowogród, Powołże i Podnieprze¹⁴⁴.

Ilawa–Gniezno–Magdeburg, red. W. Dzieduszycki, M. Przybył, [in:] *Bibliotheca Fontes archaeologici Posnanienses*, t. 11, Poznań 2002, s. 277–315. Zob. zarys historyczny w: K. Kollinger, *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego*, s. 211–220.

¹⁴⁰ *Лаврентьевская летопись*, s. 163, 164, 199–204, 204–205, 273, 274; *Ипатьевская летопись*, стб. 152, 153, 190–196, 248, 249–250; *Powieść minionych lat*, s. 329, 352, 355, 405–406.

¹⁴¹ *Ипатьевская летопись*, s. 526 [6675 (1167)], 538 [6677 (1168)], 538 [6679 (1170)]. Por.: В. Л. Янин, А. А. Зализняк, А. А. Гиппиус, *Новгородские грамоты на бересте*, т. 12, с. 111–113, № 1012.

¹⁴² Szczegóły zob.: A. E. Musin, *Corpus fratrum или „союз архонтов”*, s. 183–206.

¹⁴³ *Galli Anonymi Cronica et Gesta*, p. 6 (Primo prohemium).

¹⁴⁴ A. Musin, *Litewsko-polsko-nowogrodzkie zwierzchnictwo nad południowymi częściami Ziemi Nowogrodzkiej w XV w.: źródła historyczne i główne kwestie badawcze*, [in:] *Artykuły uczestników III Kongresu zagranicznych badaczy dziejów Polski, 11–14 października 2017 r.*, Kraków 2017 (http://archiwum.symposium.pl/artykuly_coph/przeslane/35288561506972866symposium.pdf [5.04.2019]).

Można zaproponować niektóre wnioski na temat sytuacji politycznej i kulturowej w Europie Środkowo-Wschodniej. Widać wyraźnie, że polskie kroniki modernizują stosunki społeczno-polityczne w Polsce na wzór tych panujących w państwach zachodnioeuropejskich. Jednak metody stworzenia polskiej władzy terytorialnej mogły być dosyć archaiczne¹⁴⁵ – weźmy pod uwagę chociażby napady na główne szlaki handlowe. Można stwierdzić, że główną sprzecznością polskiego społeczeństwa w XI w. był dysonans pomiędzy rozwojem kulturowym, związanym z procesem chrystianizacji, a archaicznym mechanizmem politycznym i ekonomicznym. Kronikarze i ich informatorzy już nie rozumieli archaicznych rytuałów, ciągle obecnych na Rusi, gdzie podobnie jak w Polsce panowała polityczna archaiczność. Widać wyraźnie, że przełom w rozwoju wspólnot wschodnioeuropejskich i społeczeństwa polskiego należy datować na XII w.¹⁴⁶.

Przekład na język polski: Arkadiusz Siwko

*

Alexander Musin, *Poland of Piast and Rus' of Rurikids: comparison impossible? Some remarks on the East European comparative research perspective.*

The article starts with the methodology and epistemology of comparative studies of medieval East-Central Europe. The critical analysis of the previous historiography is done, and its dependency on the political situation and ideology is shown. The author stresses that the comparative studies must be free of the tyranny of retrospection which brings the modern stereotype into medieval past. The comparison is not regarded as a goal of research, and plays the role of a methodological approach. It should allow detecting and analyzing special features of local societies and polities. The important role is attributed to the study of material and spatial objects, mentioned in medieval texts. The main scope of researches shifts from the study of identities to the analysis of hierarchy of historical values. East-European comparative perspective lets to describe the medieval Polish society and culture in the term of Byzantine and Rus' values orientation and *vice versa*, that should stress the features of East-Central Europe as „big frontier” between East-Christian and Latin civilizations. The author analyses systematically a series of interlaced episodes of the Rus' *Primary Chronicle* and *Chronicle of Kiev*. The conclusions show the absence of any negative stereotypes towards the Poles (*Lyaches*), the Polish Land possessed

¹⁴⁵ Por.: P. Urbańczyk, *Mieszko Pierwszy Tajemniczy*, Toruń 2012, p. 60–70; M. Trzeciecki, *The emergence of the territorial state*, [in:] *The Past Societies. Polish Lands from the first Evidence of Human Presence to the Early Middle Ages*, eds. P. Urbańczyk, M. Trzeciecki, vol. 5: *500–1000 AD*, Warszawa 2016, p. 278–341.

¹⁴⁶ Wyrażam wdzięczność Pani dr. Ewie Baniowskiej-Kopacz oraz prof. dr. hab. Przemysławowi Urbańczykowi, dr. hab. Jerzemu Kopaczowi i dr. Piotrowi Grotowskiemu za uwagi krytyczne do mojego artykułu i za pomoc w badaniach.

a high rank position in the Rus' hierarchy of values, comparable to the Rus' Land, and the representation of a demon as a Pole in the Chronicle was only a *topos* of hagiography; it had had anti-Polish interpretation only in Modern Times. The article also propose the contextual study of two episodes from *Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. The gesture of Boleslave the Brave hitting the Golden Gates of Kiev with his sword (I: 7) is studied at the large comparative background of the 9th–14th centuries. It is interpreted as a biblical motive, more precisely as fulfillment of prophecy of Ezekiel (25: 15). The episode with the beard of a Rus' prince (I: 23) is interpreted as a ritual of sermon which was strange for the Latin chronicler who did not understand its meaning. The raid of Boleslave the Brave to Kiev in 1018 within the information of the *Chronicon Thietmari Merseburgensis* (VIII: 33) is evaluated as an ambition of the Piast dynasty to obtain its place in the transcontinental trade to Byzantium. In general early medieval Poland and Rus' present themselves as polities with archaic social and economic system; however, in Poland different level of cultural development within the progress of Christianization can be observed.

Arkadiusz Siwko
(Kraków)

Pomiędzy Dnieprem, Prypecią i Wisłą: księstwo turowskie na międzynarodowych szlakach handlowych

Celem niniejszego artykułu jest przyjrzenie się kwestii handlu prowadzonego na terytorium księstwa turowskiego w okresie od drugiej połowy X do końca XII w. W opinii wielu badaczy, zajmujących się dziejami tego regionu, znaczny wpływ na rozwój regionu miał handel wodny prowadzony na rzece Prypec oraz na pozostałych rzekach Polesia. Tym sposobem ziemia ta miała stanowić swego rodzaju łącznik pomiędzy Dnieprem i całym szlakiem „Od Waregów do Greków”, a Bugiem i ziemiami polskimi. Istnienie tak zwanego „szlaku prypecko-bużańskiego” jest dosyć prawdopodobne, ale teoria ta nie znajduje wyraźnego potwierdzenia w źródłach pisanych i w materiale archeologicznym. Mimo to analiza znalezisk pochodzących z grodów położonych na dawnym terytorium księstwa turowskiego pozwala, oprócz miejscowych wyrobów i innych znalezisk pochodzenia ruskiego, wyróżnić przedmioty sprowadzane z odleglejszych części świata, między innymi z Bizancjum i wybrzeża Morza Czarnego.

Turów zalicza się do najstarszych spośród dawnych ruskich stolic książęcych. Księstwo położone było na Polesiu, na ziemiach zamieszkiwanych przez wschodniosłowiańskie plemię Dregowiczów¹. Zbudowany przez nich organizm

¹ W literaturze naukowej księstwo turowskie jest często nazywane księstwem turowsko-pińskim. W niniejszym artykule skupiłem się przede wszystkim na okresie do końca XII w. Wówczas głównym grodem tych ziem był bezspornie Turów, dlatego zdecydowałem się pisać po prostu o księstwie turowskim. Rola Pińska zaczęła wzrastać bowiem dopiero pod koniec interesującego mnie okresu, choć według niektórych badaczy to właśnie ten gród stanowił pierwotnie rezydencję książęcą, zob.: A. Mironowicz, *Biskupstwo turowsko-pińskie*, Białystok 2011, s. 46; A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968, s. 184; A. Kijas, J. Tyszkiewicz, *Turów*, [in:] *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII* (dalej: SSS), t. 6, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 220; Samo Polesie jest z kolei przede wszystkim pojęciem geograficznym, zob.: J. Ochmański, *Polesie*, [in:] SSS, t. 4, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 185. Niektórzy badacze uznają za właściwe używanie nazwy „księstwo turowskie” na okres zapoczątkowany przez panowanie Jerzego Jarosławowicza, założyciela linii Jurijewiczów, a dla czasów wcześniejszych stosują termin „ziemia turowska (turowsko-pińska)”.

protopaństwowy z dużym prawdopodobieństwem stanowił załączek późniejszego udziału. Pod względem terytorialnym zajmowało obszar dorzecza rzeki Prypec, z głównymi centrami w Turowie i Pińsku, i początkowo rozciągało się aż do zachodniej Dźwiny². Tradycyjnie do grodów dregowickich zalicza się także takie grody, jak ważne z punktu widzenia handlu międzynarodowego Grodno, Mozyrz³, Brześć⁴ oraz Kleck⁵, choć osady te pozostawały w składzie terytorium księstwa turowskiego jedynie okresowo. Liczne na tych ziemiach do dziś mokradła i duży stopień zalesienia czyniły dawny obszar księstwa stosunkowo niedostępnym. Mimo to strategiczne położenie i obecność rzek (Prypec i jej dopływy: Pina, Jasiołda, Styr i inne) wpływały na duże znaczenie polityczne i ekonomiczne regionu. Działo się tak między innymi dlatego, że przez terytorium księstwa wiodły ważne szlaki handlowe. Duże znaczenie mają na tym tle stosunki Rusi z Polską: ziemia turowska była, także z kupieckiego punktu widzenia, ważnym łącznikiem obydwu organizmów.

W niniejszym artykule skupię na omówieniu kwestii wewnątrzruskiej i międzynarodowej wymiany handlowej w tej części średniowiecznej Rusi ze szczególnym uwzględnieniem okresu od lat osiemdziesiątych X do końca XII w., choć częściowo nawiążę także do wydarzeń późniejszych. Najpierw dokonam krótkiego streszczenia dziejów ziemi turowskiej w interesującym mnie okresie, następnie opiszę prawdopodobny przebieg głównych dróg handlowych, biegnących przez jego terytorium, a dalej przyjrę się najważniejszym grodom omawiając ich znaczenie z punktu widzenia handlu oraz miejscowe znaleziska archeologiczne. Pomocne okażą się przy tym zarówno źródła pisane (*Powieść minionych lat*⁶, *Latopis kijowski*⁷ oraz *Kronika halicko-wołyńska*⁸, *Pouczenie Włodzimierza Monomacha* zachowane w *Latopisie ławrentijewskim*⁹, *Spis grodów dalekich i bliskich*, będący częścią młodszych zwodów latopisarских¹⁰, niekiedy również *Kronika Thietmara*¹¹ oraz *Kronika Polska* Galla Anonima¹²), jak i dane archeologiczne¹³. Zabytki odnajdywane na terenie dawnych grodów i szlaków handlowych dają nam wgląd w szczegóły wymiany handlowej i pozwalają

² *Очерки истории СССР. В 9 томах*, т. 3, ред. Н. Дружинин, Москва 1953, с. 414.

³ М. Погодин, *Исследования, замечания и лекции о русской истории*, т. 4, Москва 1850, с. 211.

⁴ А. Мironowicz, *Biskupstwo turowsko-pińskie*, s. 59–60.

⁵ *Очерки истории СССР*, т. 3, s. 415. Łącznie na ziemiach Dregowiczian znajdowało się około piętnastu grodów, które w różnych okresach były częścią księstwa turowskiego, zob.: П. Лысенко, *Туровская земля IX–XIII вв.*, Минск 2001, s. 71.

⁶ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* (dalej: ПСРЛ), т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 1–285.

⁷ *Ibidem*, стб. 285–863.

⁸ *Ibidem*, стб. 715–938.

⁹ *Лаврентьевская летопись*, [in:] ПСРЛ, т. 1, Ленинград 1926–1928, с. 240–256.

¹⁰ *Новгородская четвертая летопись*, [in:] ПСРЛ, т. 4, ч. I, Москва 200, с. 623–624.

¹¹ *Kronika Thietmara*, tłum. M. Z. Jedlicki, posł. K. Ożóg, wyd. II, Kraków 2002.

¹² Gall Anonim, *Kronika Polska*, tłum. R. Grodecki, wstęp i opras. M. Plezia, Wrocław 2003.

¹³ Szczegółowo na temat źródeł i stanu badań nad historią księstwa turowskiego zob.: А. Сівко, *Турівське князівство в X–XIII ст.: стан і перспективи історичних досліджень*, „Студентські Історичні Зошити”, 10, 2018, с. 13–26.

zobaczyć, jakie towary trafiały na terytorium księstwa turowskiego i jakie było ich pochodzenie.

Turów wymieniony został po raz pierwszy na kartach latopisu pod datą 980 (6488): wówczas obok imienia połockiego księcia Rogwołoda pojawia się imię rzekomego założyciela grodu – Tura („бѣ бо Рогѡволодь перешель изъ заморѣѧ. имаше волость свою Полотъскѣ. а Турѣ Туровѣ . ѿ него же и Туровци прозвашасѧ”)¹⁴. Pod 986 (6494) r. autor *Powieści minionych lat* wspomina o przydzieleniu przez Włodzimierza Światosławowicza władzy w dzielnicy turowskiej Światopelkowi, którego uważał za własnego syna¹⁵. Rządy tam objął mniej więcej na przełomie X i XI w.¹⁶ Sprawował je aż do wystąpienia przeciwko domniemanemu ojcu, którego efektem było uwięzienie juniora, co miało miejsce około 1013 (6521) r.¹⁷ Nie bez znaczenia, również z punktu widzenia tematu niniejszej pracy, jest jego ożenek z córką Bolesława Chrobrego. Polski książę był najprawdopodobniej inspiratorem nieudanego buntu Światopelka, a następnie dwukrotnie podejmował na Rusi interwencje w obronie zięcia¹⁸. Wydanie córki piastowskiego władcy za księcia władającego strategicznym, także z punktu widzenia handlu, obszarem pogranicza polsko-ruskiego i ich dalsze współdziałanie nie były kwestią przypadku.

Na początku XI w. w Turowie nadal rządili synowie kolejnych książąt kijowskich. Jarosław Włodzimierzowicz, zwany później Mądrym, pod koniec życia przekazał terytorium Dregowiczom najstarszemu ze swoich żyjących synów – Izjasławowi¹⁹. Ołeksandr Hruszewskij powiązał wręcz ten fakt z małżeństwem Kazimierza Odnowiciela z siostrą Jarosława – Dobroniegą Marią²⁰. Po śmierci ojca w 1054 (6562) r. Izjasław nadal sprawował władzę nad księstwem turowskim, które ponownie stanowiło dopełnienie udziału kijowskiego²¹. Według hipotezy O. Hruszewskiego w tamtym czasie w grodzie nad Prypecią mógł, w imieniu ojca, rządzić jego syn Jaropelk²². Światosław Jarosławowicz, jako książę kijowski, przekazał z kolei Turów własnemu bratu Wsiewołodowi, który od 1078 r. sam rządził w stolicy Rusi²³. O swoim pobycie w Turowie w tamtym okresie wspomina na kartach swojego *Pouczenia* Włodzimierz Wsiewołodowicz

¹⁴ *Ипатьевская летопись*, стб. 64; por.: A. Siwko, *Krótkie rozważania nad historycznością kniazia Tura*, „Societas Historiarum”, 73, 2017, s. 15–17. W przypadku dat rocznych do lat siedemdziesiątych XI w. zdecydowałem się podawać również datę według rachuby od stworzenia świata (*Anno Mundi*).

¹⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 105.

¹⁶ И. Данилевский, *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.)*. Курс лекций: Учебное пособие для студентов вузов, Москва 1998, с. 335.

¹⁷ *Kronika Thietmara*, s. 214.

¹⁸ Gall Anonim, *Kronika Polska*, s. 22–25; *Kronika Thietmara*, s. 214, 234; *Ипатьевская летопись*, стб. 130.

¹⁹ *Ипатьевская летопись*, стб. 150.

²⁰ А. Грушевский, *Пинское полесье. Исторические очерки*, ч. 1: XI–XIII вв., Киев 1901, s. 32.

²¹ *Ипатьевская летопись*, стб. 149–150.

²² А. Грушевский, *Пинское полесье*, с. 32.

²³ *Ипатьевская летопись*, стб. 173, 195.

Monomach²⁴. W latach 1078–1088 księciem wołyńskim i turowskim był syn Izjasława – Jaropełk Piotr²⁵, a po jego tragicznej śmierci obydwaj księstwa przypadły jego bratu Światopełkowi Michałowi²⁶, synowi polskiej księżnej Gertrudy. Okres rządów drugiego z braci postrzega się jako szczególnie pomyślny dla Turowa, gdzie kwitło wówczas życie kulturalne i religijne²⁷. Prawdopodobnie wtedy została erygowana prawosławna eparchia turowska²⁸. Okres prosperity trwał także po objęciu przez Światopełka Michała tronu w Kijowie w 1093 r.²⁹ Wówczas, zdaniem części badaczy, Turów cieszył się szczególnymi względami, na czym korzystała lokalna elita bojarska³⁰. Światopełka mogli w tym czasie reprezentować nad Prypecią jego synowie: Briaczysław³¹ lub Jarosław³².

Po śmierci wielkiego księcia Światopełka Michała w 1113 r. władzę nad Turowem sprawował nowy władca kijowski – Włodzimierz Wsiewołodowicz Monomach, dla którego ziemia Dregowiczów była ważnym punktem strategicznym w walkach z mińskim księciem Glebem Wsiesławowiczem³³. Śmierć Monomacha w 1125 r. rozpoczęła okres niekorzystny dla ziemi turowskiej. W czasie trwających w połowie XII w. walk między Rurykowiczami na Polesiu rządziło przez krótki czas wielu różnych książąt, w efekcie czego nastąpił jego upadek, także pod względem gospodarczym, a także uszczuplenie terytorium księstwa turowskiego. Syn zmarłego wielkiego księcia, Wiaczesław Włodzimierzowicz władał w Turowie kilkakrotnie (1125–1132³⁴, 1134–1142³⁵, 1143–1146³⁶). Sprawował również rządy w kilku innych księstwach, w tym, bardzo krótko, w samym Kijowie. Z Turowa był usunięty przez nieprzyjaciół mu wielkich książąt, uważających Polesie za naturalną część swojej domeny. Władcy ci regularnie powierzali to terytorium kolejnym synom i protegowanym, których krótkotrwałe rządy przyczyniały się najpewniej do upadku ziemi Dregowiczów. W 1155 r. władcą Kijowa został Jerzy Dołgoruki, który podzielił Polesie pomiędzy swojego syna Borysa (Turów) i sojusznika Światosława Olegowicza (Mozyrz, Słuck, Kleck)³⁷.

²⁴ *Лаврентьевская летопись*, s. 247; A. Грушевський, *Пинское полесье*, s. 32.

²⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 195; М. Довнар-Запольский, *Очерк истории кривичской и дрегвичской земель до конца XII столетия*, Киев 1891, s. 88.

²⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 199.

²⁷ П. Лысенко, *Туrowsкая земля*, s. 232.

²⁸ A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*, s. 187; A. Mironowicz, *Biskupstwo turowsko-pińskie*, s. 63–64; A. Мельнікаў, *Кірыл, епіскап Тураўскі*, Мінск 2000, s. 22.

²⁹ *Ипатьевская летопись*, стб. 209.

³⁰ A. Грушевський, *Пинское полесье*, s. 36; A. Mironowicz, *Biskupstwo turowsko-pińskie*, s. 63–64.

³¹ Л. Войтович, *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI століття): склад, суспільна і політична роль*, Львів 2000, s. 157.

³² A. Грушевський, *Пинское полесье*, s. 36–37.

³³ *Ипатьевская летопись*, стб. 285.

³⁴ *Ibidem*, стб. 294–295.

³⁵ *Ibidem*, стб. 295, 310. Wówczas księstwo turowskie straciło niektóre znaczące grody, między innymi Brześć, Drohiczyn oraz Kleck.

³⁶ *Ibidem*, стб. 312, 330.

³⁷ *Ibidem*, стб. 478–479.

Po śmierci Jerzego Dołgorukiego w 1157 r. księstwo turowskie przejął jego dawny sprzymierzeniec Jerzy Jarosławowicz, będący wnukiem Światopełka Michała³⁸. Książę ten zdołał dwukrotnie, w latach 1157³⁹ i 1160⁴⁰, obronić Turów przed kolejnymi koalicjami organizowanymi przez wielkiego księcia Izjasława Dawidowicza i książąt wołyńskich. Korzystając ze spadku znaczenia Kijowa i przeniesienia centrum politycznego Rusi na północny wschód, Jerzy przekonał ówczesnego wielkiego księcia kijowskiego Roścysława Mścisławowicza do faktycznego uznania jego dziedzicznej władzy w Turowie⁴¹. Tym samym zapoczątkował w księstwie, posiadającym odtąd status osobnej dzielnicy, rządu lokalnej dynastii – Jurijewiczów. Po jego śmierci, która najpewniej nastąpiła na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XII w., władzę w głównych grodach (Turów, Pińsk, Dubrownica) objęli jego synowie. O ich działalności wiemy niewiele, aczkolwiek prowadzili oni dosyć spójną politykę będącą kontynuacją dzieła ojca.

Pod koniec XII w. księstwo turowskie nie obejmowało już Mozyrza, pozostającego pod władaniem książąt czernihowskich oraz Brześcia, stanowiącego wówczas część księstwa włodzimierskiego. Ostatni z synów Jerzego, Gleb, zmarł w 1195 r.⁴² O dalszych losach ziemi turowskiej wiemy niewiele: z pewnością na znaczeniu zyskiwał Pińsk, który od lat pięćdziesiątych XII w. regularnie jest wzmiankowany na kartach *Latopisu kijowskiego*⁴³. Terytorium już w początkach XIII w. weszło z kolei w sferę wpływu Romanowiczów, bez których miejscowi książęta nie byłiby sobie w stanie poradzić z narastającym zagrożeniem litewskim⁴⁴. W 1230 r. w Turowie miało miejsce trzęsienie ziemi, w wyniku którego zniszczeniu uległ między innymi sobór katedralny. W okresie najazdów mongolskich gród został doszczętnie zniszczony, w wyniku czego utracił resztki znaczenia oddając ostatecznie palmę pierwszeństwa Pińskowi, którego położenie, jak jeszcze nadmienię, było bardziej korzystne również z punktu widzenia handlu i gospodarki.

Omówiwszy pokrótce dzieje ziemi turowskiej, przejdę do kwestii rozwoju handlu na jej terenie. O. Hruszewskij w jednym z pierwszych rysów historycznych średniowiecznego Polesia napisał, że Prypeć, rzeka na brzegach której funkcjonowało księstwo turowskie, łączyła dwa wielkie międzynarodowe szlaki. Na wschód od niej biegł słynny szlak „Od Waregów do Greków”, przez który na Ruś docierały produkty bizantyńskie i arabskie⁴⁵. Z kolei na zachodzie

³⁸ Ibidem, стр. 489.

³⁹ Ibidem, стр. 490–491.

⁴⁰ Ibidem, стр. 510.

⁴¹ Ibidem, стр. 505.

⁴² Ibidem, стр. 694.

⁴³ Ibidem, стр. 404, 428, 471, 492.

⁴⁴ П. Лысенко, *Древний Пинск, XI–XIII вв.*, Пинск 2007, с. 45–55.

⁴⁵ Zdania na temat znaczenia stosunków handlowych Rusi z Bizancjum są podzielone. Według części badaczy Bizancjum, z uwagi na nakładane tam na kupców ruskich ograniczenia, nie było dla Rusi znaczącym partnerem,

Prypeć przez Pinę i Jasioldę stykała się z Bugiem, Wisłą, Niemnem i ich dorzeczami łącząc Polesie i pozostałą część Rusi z Mazowszem, Jaćwieżą oraz wybrzeżem Morza Bałtyckiego⁴⁶. To właśnie ten szlak, nazywany przeze mnie dalej „prypecko-bużańskim”, szczególnie z punktu widzenia relacji rusko-polskich, interesować mnie będzie najbardziej. Poza tym funkcjonowały drogi lądowe łączące poszczególne grody ruskie, wiodące między innymi na Wołyń oraz „na Ugry”, na ziemie węgierskie⁴⁷. Mychajło Hruszewskij, a także Helena Chłopocka i Władysław Kowalenko przyjęli, że szczególne znaczenie tego szlaku przypada na okres od X do końca XII w.⁴⁸ Później, wraz ze spadkiem znaczenia Kijowa w orbicie którego funkcjonowało księstwo turowskie, rolę dominującą zaczęły odgrywać szlaki prowadzące przez ziemie książąt halicko-włodzimierskich.

Według Walerija Pierchawko i Piotra Łysenki handel na Bugu i Prypeci funkcjonował co najmniej od lat osiemdziesiątych IX w. Świadczą o tym znaleziska w postaci skarbów monetowych z inskrypcjami kufickimi⁴⁹. Ciekawą hipotezę wysunął O. Hruszewskij, zdaniem którego handel mógł się odbywać nie tylko na istniejących do dziś akwenach wodnych, ale też na rzekach i jeziorach, które w późniejszym czasie przekształciły się w mokradła. Ukraiński badacz stwierdził, że drogi wiodące przez teren Polesia umożliwiały nawiązanie relacji kulturowych obszaru Mazowsza z dalekimi ziemiami Bizancjum i szeroko rozumianego Wschodu. Według niego od Pińska przez Turów wiodła droga w stronę Kijowa i Dniepru⁵⁰. W opinii Władimira Paszuto nad Prypecią łączyły się szlaki lądowe prowadzące od Dniestru i wybrzeża Morza Czarnego z drogami wodnymi biegnącymi zachodnim Bugiem, Wisłą aż do Morza Bałtyckiego,

co najwyżej obszarem tranzytowym w handlu z krajami arabskimi. Ograniczenia te dotyczyły jednak głównie Konstantynopola, a nie obszarów peryferyjnych. W XI w. Cesarstwo przeżywało okres rozkwitu i kontrolowało część ziem położonych na północnym wybrzeżu Morza Czarnego, skąd pochodzi między innymi część znalezisk odnajdywanych w grodach ziemi turowskiej, zob.: J. Adameczyk, *Placidia w Europie Środkowej i Wschodniej w średniowieczu*, Warszawa 2004, s. 97–100.

⁴⁶ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 1, Львів 1913, с. 8.

⁴⁷ А. Грушевський, *Пинское полевье*, с. 114; *Археологія Беларусі*, т. 3: *Сярэднявекавы перыяд (IX–XIII стст.)*, ред. П. Лысенка, Мінск 2000, с. 233; П. Лысенко, *Туrowsкая земля*, с. 81.

⁴⁸ М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 3, Львів 1905, с. 1; H. Chłopocka, W. Kowalenko, *Drogi handlowe*, [in:] SSS, t. 1, red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawinski, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1961, s. 384.

⁴⁹ В. Перхавко, *Опыт комплексного использования письменных и материальных источников для реконструкции истории Припятского-Бугского пути в IX–XIII вв.*, [in:] *Проблемы исторической географии России*, Москва 1983, с. 4–27; Idem, *Распространение пломб дрогичинского типа*, [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы. Новое в нумизматике*, Москва 1996, с. 237–238; П. Лысенко, *Дреговичи*, Мінск 1991 с. 108, 114. Ryszard Kiersnowski zalicza Polesie do wytyczonego przez siebie obszaru nieobjętego zasięgiem monety arabskiej (Gorbin – linia równoleżnikowa Dżwiny – Dżwina do okolic Połocka – rejon Mińska – Slucz – Prypeć – rejon Kobrynia – środkowy Bug – dorzecze Narwi i Orzyca – rejon Działdowa – okolice Ilawy – okolice Elbląga), zob.: R. Kiersnowski, *Zagadnienie obiegu pieniądza wczesnośredniowiecznego na obszarze Polski północno-wschodniej*, [in:] *Acta Baltico-Slavica*, t. 1: *Pamiętnik pierwszej konferencji nauk historycznych poświęconej badaniu ziem północno-wschodniej Polski*, w Białymstoku, red. J. Antoniewicz, Białystok 1964, s. 87–99; J. Adameczyk, *Placidia*, s. 62.

⁵⁰ А. Грушевський, *Пинское полевье*, с. 14–15.

a także do Brześcia. Dalej szlak prowadził do Drohiczyna i na Mazowsze⁵¹. Nie jest w pełni jasne, czy towary handlowe były spławiane drogą wodną. Równie prawdopodobne wydaje się funkcjonowanie dróg lądowych prowadzących wzdłuż Prypeci, za czym przemawia chociażby brak znalezisk archeologicznych świadczących o istnieniu żeglugi oraz niewyjaśniona kwestia żeglowności rzeki i innych poleskich akwenów, co wymaga dokładniejszego zbadania.

W Drohiczynie mogła istnieć nawet komora celna, o czym świadczy odkrycie budynku utożsamianego ze składem towarowym⁵², a także tak zwane plomby typu drohiczyńskiego, częściowo (25% odnalezionych egzemplarzy) opatrzone znakami władców, w tym wielkiego księcia Wsiewołoda Olegowicza. Ich dokładne przeznaczenie jest kwestią sporną. Według najpowszechniejszej opinii służyły jako znaki towarowe, przywieszane do towarów⁵³. Wspomniany władca definitywnie zakończył związek grodu z księstwem turowskim, oddając w 1142 r., a więc po ponownym usunięciu z Turowa Wiaczesława Włodzimierzowica, Drohiczyn wraz z Brześciem i Klekiem w ręce czernihowskich Dawidowiczów⁵⁴. Komentując rolę grodu na szlaku prypecko-bużańskim, Krystyna Musianowicz napisała, że choć był on w większości szlakiem wodnym, pewien jego odcinek (na obszarze oddzielającym Prypeć od Bugu) przebiegał drogą lądową. W jej opinii Drohiczyn powstał w miejscu, gdzie towary przeladowywano i spławiano w stronę ziem Jaćwingów lub też łądem transportowano do Polski⁵⁵.

Na kartach latopisów odnajdujemy kilka wzmianek dotyczących mobilności niektórych Rurykowiczów, co również może okazać się pomocne przy rekonstrukcji dawnego przebiegu dróg handlowych. Wówczas musimy jednak przyjąć, że książęta i ich drużyny poruszali się istniejącymi wówczas traktami, które służyły także kupcom. Światopełk Włodzimierzowicz uciekał do Polski przez Brześć⁵⁶. Jego brat Jarosław w 1040 (6548) r. wyprawił swoje wojska na łodziach

⁵¹ В. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, s. 166–168; Н. Члопоцка, W. Kowalenko, *Drogi handlowe*, s. 384; zob. też: П. Лысенко, *Древний Пинск*, s. 12.

⁵² K. Musianowicz, *Wczesnośredniowieczny ośrodek handlowy w Drohiczynie, pow. Siemiatycze*, „Wiadomości Archeologiczne”, 24, 1957, s. 289; A. Poppe, *Drohiczyn*, [in:] SSS, t. 1, s. 386. O istnieniu komory wiadomo także z dokumentu wystawionego przez Konrada Mazowieckiego braciom dobrzyńskim, zob.: *Zbiór ogólny przywilejów i wspominków mazowieckich*, wyd. J. K. Kochanowski, Warszawa 1919, s. 421, nr. 366; S. Weyman, *Cła i drogi handlowe w Polsce, z mapą*, Poznań 1938, s. 120; A. Jusupović, *Tak zwany „Latopis Połocki” w przekazie Wasilija Tatišcewa. Rola Drohiczyna w kontaktach polsko-ruskich drugiej połowy XII wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, 45, 2007, s. 16–19.

⁵³ L. Stieda, *Über die Plomben von Drogitschin*, [in:] *Festschrift zur Feier des fünfzigjährigen Bestehens der Altertumsgesellschaft Prussia in Königsberg*, Königsberg 1894, s. 17–31; A. Kohn, E. Mehli, *Bleiplättchen, welche im Bug gefunden worden sind*, *Archäologische Einzelobjekte aus dem Osten Europas*, Jena 1879, s. 171–177; K. Musianowicz, *Handel i drogi handlowe*, [in:] *Drohiczyn od VI do XIII wieku. Dzieje i kultura*, Białystok 1982, s. 71–75; A. Jusupović, *Tak zwany „Latopis Połocki”*, s. 16–19; R. Liwoch, *Plomby z Drohiczyna w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, „Археология і давня історія України”, 11, 2013, s. 105–113.

⁵⁴ *Ипатьевская летопись*, стб. 312; K. Musianowicz uznała, że plombami znakowano produkty sypkie, głównie sól halicką i zboże kijowskie. Według niej ołów, z którego wytwarzano plomby były jednym z towarów transportowanych szlakiem prypecko-bużańskim, zob.: K. Musianowicz, *Handel i drogi handlowe*, s. 68, 74.

⁵⁵ K. Musianowicz, *Handel i drogi handlowe*, s. 65–66, 74.

⁵⁶ *Лаврентьевская летопись*, стб. 144–145.

przeciwko Mieclawowi i „Mazowszanom”⁵⁷. W 1188 r. Roman Mścislawowicz wysłał swoją żonę z Halicza do Owrucza drogą przez Pińsk⁵⁸. Jego wnuk Lew Daniłowicz w 1274 r. wyprawił się przez Turów na Słuck na spotkanie z Mongołami, wraz z którymi uczestniczył w walkach przeciwko wielkiemu księciu litewskiemu Trojdenowi⁵⁹. Wzmianka ta, w opinii O. Hruszewskiego, może odzwierciedlać przebieg głównej drogi w kierunku Litwy⁶⁰. W 1279 r., odpowiadając na prośbę mazowieckich posłów, Włodzimierz Wasylkowicz wysłał łodziami z Brześcia przez Bug i Narew zboże w kierunku Pułtuska⁶¹.

Centralne miejsce w strukturze dróg handlowych na terenie średniowiecznego Polesia zajmowała zatem rzeka Prypeć, biegnąca z zachodu na wschód: od Bugu do Dniepru⁶². W ten sposób możliwe było połączenie ziem polskich, położonych na zachód od terytorium Dregowiczów, Pińska, Brześcia i Drohiczyzna, z ważną arterią wodną szlaku „Od Waregów do Greków”, którym na Ruś dostarczane były produkty bizantyńskie i arabskie. Dowodem są znajdujące między innymi w Turowie amfory z rejonu Morza Czarnego, grzebienie, szklane i fajansowe naczynia pochodzące z Bizancjum i Azji Środkowej, a także elementy biżuterii zachodnioeuropejskiej. Co istotne – tego typu przedmioty odnajdywane są w warstwach archeologicznych mniej więcej do okresu najazdu mongolskiego⁶³. Wymieniano je na produkty ruskie, takie jak skóry, ryby, len, zioła, miód i wosk, częściowo wytwarzane na terenie samego księstwa turowskiego, o czym wspomnę szerzej w dalszej części artykułu⁶⁴.

Na północ, być może przy wykorzystaniu dopływów Prypeci (Słucz) i Niemna, można było dotrzeć na Litwę i na ziemię Jaćwingów (według K. Musianowicz przez Bug, Narew i Winę) oraz nad Morze Bałtyckie⁶⁵. Nie można zapomnieć o handlu z innymi ośrodkami na terenie Rusi: we wszystkich częściach Polesia odnajdywano szklane ozdoby pochodzenia kijowskiego (być może bliskowschodniego), a także wołyńskie łupkowe przęśliki⁶⁶. Położone nad rzekami (Prypeć i jej dopływy) grody, w szczególności zaś Turów i Pińsk,

⁵⁷ Ibidem, str. 153; B. Рыбаков, *Торговля и торговые пути*, [in:] *История культуры древней Руси, Домонгольский период*, т. 1: *Материальная культура*, ред. Н. Воронин, М. Каргер, М. Тиханова, Москва–Ленинград 1948, с. 343–344.

⁵⁸ *Ипатьевская летопись*, стр. 661.

⁵⁹ Ibidem, str. 872.

⁶⁰ А. Грушевський, *Пинское полесье*, с. 15.

⁶¹ *Ипатьевская летопись*, стр. 879; K. Musianowicz, *Handel i drogi handlowe*, s. 68–69.

⁶² А. Wędzki, *Прыпець*, [in:] SSS, т. 4, s. 373.

⁶³ *Археология Беларуси*, с. 114; П. Лысенко, *Туровская земля*, с. 228–229.

⁶⁴ П. Лысенко, *Древний Пинск*, с. 13.

⁶⁵ B. Włodarski, *Polska i Ruś (1194–1340)*, Warszawa 1966, s. 117; А. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.*, Москва 2001, с. 77; K. Musianowicz, *Handel i drogi handlowe*, s. 76.

⁶⁶ *Археология Беларуси*, с. 114, 241. Przęśliki, wytwarzane z łupku wydobywanego w okolicach Owrucza, były jednym z najbardziej rozpowszechnionych towarów w handlu wewnątrzruskim, zob.: J. Kostrzewski, *Handel*, [in:] SSS, т. 2, red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawinski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 187; A. Kijas, J. Tyszkiewicz, *Turów*, s. 218–219. O szklanych ozdobach, wytwarzanych w rejonie Kijowa, pisała K. Musianowicz: były one używane przez mieszkańców ziem ruskich (między innymi odnaleziono je w Drohiczyźnie), ale zapewne nie

naturalnie stanowiły ważne punkty wymiany handlowej. *Spis grodów dalekich i bliskich*, będący geograficznym dopełnieniem zwodów latopisarskich poczynawszy od XV w., a odzwierciedlający stan wiedzy z XIII w.⁶⁷, zalicza Turów, Mozyrz i inne grody położone nad Prypecią do grodów kijowskich. Z kolei Brześć i związany z nim Pińsk „na Pinie” widnieją wśród grodów wołyńskich, zaś Grodno i Słuck – litewskich⁶⁸. Oczywiście jest to z pewnością odzwierciedlenie późniejszej, niż czasy przeze mnie omawiane, przynależności politycznej tych ośrodków, ale być może pokazuje też ich powiązania kulturowe.

Turów, dawna stolica księstwa, umiejscowiony jest na prawym brzegu rzeki Prypec w miejscu, gdzie wpada do niej jeden z jej dopływów – Jazda. Niedostępne położenie z jednej strony było korzystne z obronnego punktu widzenia, a z drugiej strony sąsiedztwo rzeki najprawdopodobniej czyniło z niego ośrodek wymiany⁶⁹. Na terenie grodu odnajdujemy ślady kontaktów z Kijowem, Wołyniem, rejonem Morza Czarnego, Bizancjum, a nawet Syrią⁷⁰. Zaliczyć można do nich między innymi wspomniane już grzebienie, ozdobne naczynia i amfory służące do przechowywania wina sprowadzanego przez lokalną elitę⁷¹. Podobnie jak w wielu innych ośrodkach Polesia w Turowie natrafiono również na pochodzące z Kijowa szklane paciorki i ozdoby⁷². Zachowały się też ślady rozwiniętego budownictwa kamiennego⁷³. Badacze wskazują też na wysoki poziom miejscowego rzemiosła, szczególnie produkcji przedmiotów metalowych: narzędzi rolniczych (sierpy, kosy) oraz broni⁷⁴. Mieszkańcy grodu i okolic pozyskiwali i przetwarzali produkty leśne, takie jak skóry, miód, wosk i drewno⁷⁵. Wytwarzali także przedmioty z kości⁷⁶. Warto odnotować, że świadectwo bogactwa okolicznych lasów odnaleźć można w *Pouczeniu Włodzimierza Monomacha*, w którym wielki książę wyraźnie wspomina o odbywanych tam łowach: „А се тружахъса . ловы дѣаѣ . понеже сѣдоѣ в Черниговѣ . а и Чернигова А вѣшед и д[о . . г]о Б лѣта по сту оуганива[лъ] В и имъ даромъ . всею силою кромѣ иного лова . кромѣ Турова [wyróznienie moje – А. S.] иже со ѿцмъ ловилъ ѣсмъ всакъ звѣрь”⁷⁷.

stanowiły przedmioty handlu międzynarodowego – odnaleziono tylko jeden egzemplarz takiej ozdoby na Mazowszu, zob.: K. Musianowicz, *Handel i drogi handlowe*, s. 68.

⁶⁷ М. Тихомиров, *Список русских городов дальних и ближних*, „Исторические Записки”, 40, 1952, с. 215–259; В. Янин, *Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII–XV веков*, Москва 1998, с. 61–70.

⁶⁸ *Новгородская четвертая летопись*, с. 623–624.

⁶⁹ Г. Штыхов, П. Лысенко, *Древнейшие города Белоруссии*, Минск 1966, с. 51.

⁷⁰ *Археологія Беларусі*, с. 241; П. Лысенко, *Туrowsкая земля*, с. 112.

⁷¹ Г. Штыхов, П. Лысенко, *Древнейшие города Белоруссии*, с. 53.

⁷² П. Лысенко, *Дреговичи*, с. 114.

⁷³ В. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волинской Руси*, Москва 1950, с. 165; Б. Рыбаков, *Ремесло Древней Руси*, Москва 1948, с. 429; М. Каргер, *Новый памятник зодчества XII века в Турове*, „Краткие сообщения Института археологии”, 100, 1965, с. 130–139.

⁷⁴ *Археологія Беларусі*, с. 241; П. Лысенко, *Дреговичи*, с. 108.

⁷⁵ А. Грушевський, *Пинское полесье*, с. 15.

⁷⁶ П. Лысенко, *Туrowsкая земля*, с. 183.

⁷⁷ *Лаврентьевская летопись*, с. 251.

Drugi spośród najważniejszych centrów księstwa turowskiego, Pińsk, pojawia się po raz pierwszy w *Powieści lat minionych* pod datą 1097 (6605)⁷⁸. Założony został w miejscu, gdzie rzeka Pina wpada do Prypeci. Korzystne położenie geograficzne, bliżej Wołynia, Brześcia oraz zachodniej granicy ziem ruskich, jeszcze bardziej, niż miało to miejsce w przypadku odległego o około 150 km Turowa, sprzyjało rozwojowi handlu, który rozwijał się w tym miejscu być może już od końca X w., a także rzemiosła⁷⁹. Mogło być to jedną z przyczyn uzyskania przez Pińsk statusu głównego grodu Polesia, co nastąpiło mniej więcej na przełomie XII i XIII w. Pinianie, podobnie jak mieszkańcy Turowa, wytwarzali narzędzia oraz wyroby skórzanе. Zajmowali się także stolarstwem, tkactwem oraz, w znacznie mniejszym stopniu, jubilerstwem i wytwarzaniem ozdób z kości⁸⁰. P. Łysenko wspomina o odkryciu w Pińsku śladów kilku miejsc targowych⁸¹. Mieszkańcy grodu utrzymywali kontakty handlowe z Kijowem, o czym świadczą znaleziska w postaci pochodzących stamtąd bransolet, naczyń oraz wyrobów szklanych⁸². Z Wołynia sprowadzano z kolei między innymi wspomniane już łupkowe przేశliki tkackie⁸³. Do okresu mongolskiego w Pińsku, podobnie jak w Turowie, używano amfor z rejonu Morza Czarnego. Wyjątkowe odkrycie stanowią odnalezione w 1957 r. resztki naczyń podpisanych imieniem księcia Jaropelka Jurijewicza, pochodzących najprawdopodobniej z jego wesela, które odbyło się właśnie w Pińsku w 1192 r.⁸⁴

Pisząc o ośrodkach wymiany handlowej na dawnym terytorium Dregowiczian nie sposób pominąć Brześcia, położonego nad rzeką Bug, wymienionego po raz pierwszy w *Powieści minionych lat* pod datą 1019 (6527)⁸⁵. Gród był związany z księstwem turowskim stanowiąc, także dla kupców, jedną z bram do ziem ruskich. W drugiej połowie XII w. przeszedł pod kontrolę książąt wołyńskich, ale można domyślać się, że mimo zmiany przynależności politycznej nadal odgrywał znaczącą rolę dla handlu prowadzonego na Polesiu, zwłaszcza wobec późniejszego rozszerzenia strefy wpływów Romanowiczów również na ten obszar. W Brześciu odnaleziono ślady kontaktów handlowych z grodami wołyńskimi (prześliki łupkowe), Kijowem (szklane bransolety, naczynia, polichromowane grzebienie), rejonami Morza Bałtyckiego (bursztyn, spinki) i Morza Czarnego (amfory), a także Polską ze szczególnym uwzględnieniem Mazowsza (kabłaczki skroniowe, gliniane naczynia) i krajami Europy Zachodniej (romańska figurka

⁷⁸ *Ипатьевская летопись*, стб. 232.

⁷⁹ Może o tym świadczyć odnaleziona w Pińsku moneta samarkandzkiego władcy Nuha I, pochodząca z lat pięćdziesiątych X w., zob.: П. Лысенко, *Туrowsкая земля*, s. 27; A. Wędzki, *Pińsk*, [in:] SSS, t. 4, s. 106.

⁸⁰ *Археология Беларуси*, s. 61; П. Лысенко, *Древний Пинск*, s. 131–146; Idem, *Туrowsкая земля*, s. 192–193.

⁸¹ П. Лысенко, *Древний Пинск*, s. 82.

⁸² *Археология Беларуси*, s. 453; П. Лысенко, *Древний Пинск*, s. 142–143; Idem, *Города Туrowsкой земли*, Минск 1974, s. 111.

⁸³ А. Грушевський, *Пинское полесье*, s. 114; П. Лысенко, *Древний Пинск*, s. 146.

⁸⁴ П. Лысенко, *Туrowsкая земля*, s. 228–229; *Ипатьевская летопись*, стб. 672.

⁸⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 131; W. Kowalenko, *Brześć nad Bugiem*, [in:] SSS, t. 1, s. 166–167.

szachowa). Dawny Brześć odgrywał istotną rolę w procesie transportu towarów, o czym świadczą odnajdywane tu tzw. skrzynie typu dregowickiego⁸⁶.

Pozostałe grody księstwa turowskiego, między innymi Kleck, Mozyrz i Słuck, posiadały w handlu międzynarodowym mniejsze znaczenie. Wyjątkiem jest tu Drohiczyn, prawdopodobnie wchodzący w skład księstwa do 1142 r. Mimo to położenie nad akwenami wodnymi, głównie dopływami Prypeci, mogło zapewniać im status ośrodka przynajmniej w procesie wewnątrzruskiej i lokalnej wymiany targowej. Być może pełniły one w miejscowej gospodarce rolę producenta wytworów, które następnie, przez większe ośrodki, docierały do innych części Rusi, a także poza granice ziem Rurykowiczów.

Na podstawie powyższych rozważań chciałbym zaprezentować kilka wniosków, dotyczących handlu na ziemiach dawnego księstwa turowskiego.

1. Handel na ziemiach księstwa turowskiego odbywał się najprawdopodobniej poprzez spławianie towarów lub drogami handlowymi biegnącymi łądem wzdłuż rzeki Prypec, będącej swoistym „kręgosłupem” systemu handlowego na tym terenie. Na wschodzie łączy się ona z Dnieprem – częścią szlaku „Od Waregów do Greków”, a na zachodzie, poprzez swoje dopływy, z Bugiem i dorzeczem Wisły (szlak prypecko-bużański). W ten sposób obszar dzielnicy stanowił łącznik pomiędzy ziemią polską (przede wszystkim Mazowszem), wybrzeżem Morza Bałtyckiego, Wołyniem, częściowo także Jaćwieżą i Litwą, a Kijowem, wybrzeżem Morza Czarnego, Bizancjum oraz krajami Wschodu. Potwierdzają to przedmioty odnalezione na terenie dawnych grodów, choć dominują wśród nich wyroby pochodzenia ruskiego.
2. Jest możliwe, że towary spławiano również dopływami Prypeci, takimi jak Horyń i Słucz. Ponadto funkcjonowały drogi lądowe prowadzące w kierunku południowym: na Wołyń i w stronę Dniestru. Znajduje to częściowe potwierdzenie w latopisach.
3. W handlu prowadzonym na terenie ziemi turowskiej najistotniejszą rolę odgrywały jej główne grody: Turów i Pińsk, a także Brześć i Drohiczyn, które mniej więcej do połowy XII w. pozostawały w granicach księstwa turowskiego. Koniec tego stulecia przyniósł też spadek znaczenia szlaku prypecko-bużańskiego, głównie na rzecz dróg lądowych prowadzących z Europy Środkowej przez Wołyń.
4. Do najbardziej popularnych importów odnajdywanych w dawnych grodach księstwa należą amfory, naczynia pochodzenia bizantyńskiego, wołyńskie przęsłiki oraz ozdoby z rejonu Kijowa. Region eksportował miejscowe wytwory, takie jak produkty leśne (skóry, miód, przedmioty z kości), ryby, a być może także narzędzia.

⁸⁶ *Археалогія Беларусі*, с. 265.

5. Dokładniejszego zbadania wymaga kwestia żeglowności Prypeci i innych akwenów wodnych Polesia, a także ich dokładnego przebiegu w okresie średniowiecza.

Podsumowując należy stwierdzić, że w XI i XII w. księstwo turowskie odgrywało pewną rolę w systemie handlu na Rusi, utrzymującej relacje zarówno z Polską i innymi krajami Europy łacińskiej, jak i szeroko rozumianym Wschodem. W dorzeczu Prypeci odbywał się przepływ towarów pochodzących z różnych kręgów cywilizacyjnych i kulturowych. Był to też najpewniej jeden z głównych czynników rozwoju takich grodów jak Turów i Pińsk, decydujący o znaczeniu całego regionu.

*

Arkadiusz Siwko, *Between Dnieper, Pripjat and Vistula: Turov Principality on the international trade routes*

The aim of this article is to focus on the question of trade in the territory of the medieval Turov Principality from the second half of the 10th century to the end of the 12th century. Many authors, who wrote about the history of this land, thought that the river trade, leading on the Prypyat River and other water bodies of the Polissia region, was very important for its development. That way, territory of the Turov Principality could be a kind of link between the Dnieper, as a part of the trade route from the Varangians to the Greeks, and the Bug River and Poland. The existing of so-called „Prypyat-Bug trade route” seems fairly likely, but it finds no express confirmation among the written and archaeological sources. Nevertheless the analysis of the archaeological material from the old grods of the Turov Principality allows identifying, alongside the local products and the other articles from the various parts of Rus', the objects imported from the farther parts of the world, inter alia from the Byzantine Empire and the Black Sea Coast.

Marius Ščavinskas
(Клайпеда)

Балтские войны в контексте отношений Руси и Польши в XI–XII вв.

В источниках, описывающих сложное и динамическое развитие отношений Руси и Польши XI–XII вв., изредка мерцали этнонимы пруссов, ятвягов и литовцев. Эти очень редкие упоминания о балтах появились в контексте военных столкновений: или балты отправлялись в грабительские походы в польские и русские земли, или Пяты и Рюриковичи организовывали военные походы в балтские земли, стремясь навязать соседям свою политическую волю или преследуя определенные экономические цели. Но нередко балтские этнонимы появлялись в описаниях междоусобных внутренних конфликтов польских и русских князей или военных столкновений Польши и Руси. Такой контекст упоминания балтов обуславливает поднятие вопроса, кем являлись балтские воины, участвовавшие в военных кампаниях подобного рода, каковы были их отношения не только с князьями Руси и Польши, но и с их окружением? Были ли они, как обозначает историография, только данниками, принужденными воевать на одной или другой стороне? А может быть они были наемниками, нанятыми и поляками, и властвующими слоями Руси? Можно ли предполагать, что между ними создавались и военные союзы – ведь в средневековых летописях упоминалось сотрудничество христиан с язычниками. Эти проблемы, обсуждающиеся в данной статье, позволяют сформулировать еще один важный вопрос – возможно ли, принимая во внимание факт образования литовского государства в первой половине XIII в., что формирование сословия и социума балтских воинов проходило как саморазвивающийся процесс, predeterminedный, кроме всего, их наймом и военным союзом с властвующими слоями Польши и Руси, или этот процесс был предрешен статусом балтских воинов как „данников” или другими факторами внешнего влияния?

Вопрос образования сословия балтских воинов и его окружения еще не утратил своей актуальности в понимании процесса формирования

литовского государства¹. И это – не случайность. Анализируя вопросы сословия и социума балтских воинов очень важно не сдублировать двух взаимодополняющихся процессов, которые не были идентичны в хронологическом смысле и в отношении социокультурной среды их протекания:

1) некоторые процессы развития общественно-качественных изменений начались еще до образования литовского государства. Так, условно говоря, процесс складывания балтского общества происходил „снизу вверх”, т. е. должны были появиться военные предводители (вожди) и сформироваться их сопровождающие сообщества воинов (дружины)², приобретших общественный авторитет и сконцентрировавших в своих руках наиболее „плодородные” ресурсы для выживания (и проживания), а постепенно – и средства для поддержания эффективности таких ресурсов (главным образом – на основе движимого имущества, приобретенного путем награвления). Здесь мы имеем в виду такой обществообразующий процесс, в течение которого постепенно начало рушиться племенное общество, до этого опиравшееся на коллективный труд, применявшееся, например, при ведении подсечно-огневого земледелия – его место постепенно заняла т. н. экономика грабежа (англ. *plunder economies*³), основанная на военно-грабительских походах⁴. В конечном итоге этот процесс привел к возникновению военных лидеров и „воинской номенклатуры”, а также к появлению такой модели власти, которую мы могли бы назвать „вождеством”⁵. Не будем забывать, что этот процесс пересекся с трансформацией племенного общества в неплеменное, когда начал формироваться механизм распоряжения недвижимым имуществом (землей) и его управления (но не окончательного наследования!), который

¹ За помощь в поиске научной литературы автор искренне благодарит проф. Александра Мусина, др. Норберта Мику и др. Вячеслава Баранова.

² О воинских сообществах (дружинах) на Руси и в Польше подробнее, см.: P. Źmudzki, *Władca i wojownicy. Narracje o wodzach, drużynach i wojnach w najdawniejszej historiografii Polski i Rusi*, Wrocław 2009; П. С. Стефанович, *Бояре, отроки, дружины: военно-политическая элита Руси в X–XI веках*, Москва 2012.

³ N. Blomkvist, *Culture clash or compromise? The medieval Europeanization process of the Baltic Rim region (1100–1400 AD). Problems for an international study*, [in:] *Culture Clash or Compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD*, ed. N. Blomkvist, Visby 1998, p. 15 (Серия: *Acta Visbyensia*, vol. 11).

⁴ См.: V. Žulkus, R. Jarockis, *Vikingų laikai ir ikivalstybinis laikotarpis*, Klaipėda 2013, p. 265–266 (Серия: Lietuvos archeologija, t. IV); A. Bliujienė, Trade, Warfare, Looting and Hoarding: Attributes of Viking Age Contacts across the Baltic Sea, [in:] *Pētījumi kuršu senatnē: Rakstu krājums*, red. I. Stašulān, Rīga, 2008, p. 167–179 (Серия: *Latvijas nacionālā vēstures muzeja raksti*, nr. 14); M. Magi, *In Austrvegr. The Role of the Eastern Baltic in Viking Ages Communication across the Baltic Sea*, Leiden 2018, p. 139, 156–157, 162–163, 165, 171, 176, 191–192, 298, 356–359, 362 (Серия: *The Northern World. North Europe and the Baltic c. 400–1700 AD, peoples, economies and cultures*, vol. 84).

⁵ M. Ščavinskas, *Some Notes on the issue of the development of Balt society in the Ninth to the 13th Centuries in the Context of the socio-political structures of the Baltic Region*, [in:] *Archaeologia Baltica 19: Societies of the Past: Approaches to Landscape, Burial customs and Grave goods*, ed. A. Bliujienė, Klaipėda 2013, p. 82–101.

определил постепенное образование крупномасштабного землеустройства за счет более мелких (т. н. литовского одала) хозяйств⁶;

2) другие качественные изменения общества произошли уже в стадии формирования литовского государства и в течение первых нескольких десятилетий его сосуществования и позже. В этом случае необходимо обратить внимание на социальные и политические процессы, протекавшие „сверху вниз” (а особенно – на момент появления государственной номенклатуры, превращения военщины в армию правителя, образования сети государственных крепостей), которые санкционировались правителем и его окружением (правлящей династией), чего не было в догосударственный период⁷. А это означает, что мы не можем отнести процессы, происходившие уже в существующем государстве, к изменениям догосударственной стадии, хотя и возможна некоторая преемственность, приобретающая *другие* формы проявления, особенно в свете исследований отдельных политических структур.

Рассматривая вопрос об отношениях между балтскими воинами и Русью, а (частично) также с Польшей, неизбежно нужно возвратиться к „самоочевидному” утверждению, прочно утвердившемуся в историографии, следуя которому балты (обычно имеют в виду литовцев и ятвягов) были данниками русских князей, платившими им дань с XI в. до середины или даже до второй половины XII в.⁸ Действительно, в *Повести временных лет* (далее – *ПВЛ*), составленной в первой трети XII в., приводятся данные о военном походе киевского князя Владимира против ятвягов и их повержении⁹. Однако остается открытым вопрос: как откупились побежденные ятвяги – выплачиванием (если вообще платили) дани или контрибуцией (а это, как известно – не аналогичные меры); а может быть было принято решение ограничиться только одноразовым грабежом¹⁰. Следуя известной череде дальнейших событий, после похода Владимира следовали неудачные походы Ярослава Владимировича против ятвягов

⁶ E. Gudavičius, *Baltų alodo raida*, [in:] Idem, *Lietuvos europėjimo kelias*, sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius 2002, p. 87–99; Idem, *Baltų alodo paveldėjimas ir disponavimas juo*, [in:] Ibidem, p. 100–111.

⁷ R. Petrauskas, *Socialiniai pokyčiai Lietuvoje valstybės formavimosi laikotarpiu = Der soziale Wandel bei der litauischen Staatsbildung*, [in:] *Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste*, red. A. Nikžentaitis, R. Petrauskas, M. Borgolte, Vilnius 2008, p. 160–211.

⁸ Ср. новую историографию о данничестве литовцев: С. Н. Темушев, *Литва и Русь: трансформация взаимоотношений от даннической зависимости к внешней экспансии (историография проблемы)*, [in:] *Studia Historica Europae Orientalis – Исследования по истории Восточной Европы*, вып. 3, Минск 2010, с. 68: „Первая половина XI – первая треть XII в.: отношения даннической зависимости. Полное доминирование Древней Руси в Прибалтике”.

⁹ *Повесть временных лет*, ред. Д. С. Лихачев, Санкт-Петербург 2012, с. 56: „В год 6491 (983). Пошел Владимир против ятвягов, и победил ятвягов, и взял их землю”.

¹⁰ В т. н. *Памяти и похвале князю рускому Володимеру* (конец XI в. или XII в.?) говорится о победе князя Владимира над радимичами, вятичами и ятвягами, т. е. повторена информация *ПВЛ*, подробнее, см.: *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 1: *XI–XII века*, ред. Д. С. Лихачев и др., Санкт-Петербург 1997, с. 322.

и литовцев в 1038–1040 гг.¹¹, что косвенно свидетельствует о том, что если Владимир действительно обложил ятвягов (но не литовцев или других балтов) данью (вероятно, о такой возможности позволяет говорить следующая фраза из *ПВЛ*: „и взял их землю”), то во время правления Ярослава такую дань уже не выплачивали.

Таким образом, краткосрочный период *вероятной* ятвяжской дани во время правления Владимира ничего не говорит о возможностях дальнейшей такой даннической зависимости, особенно связывая такую обязанность с общностью всех балтов. Доказательством подчинения всех ятвягов и литовцев также не является появление на границах с ятвяжскими и литовскими землями военных форпостов и торговых центров, созданных в XI–XII вв. – этот факт не свидетельствует и о выплатах дани Киеву (как известно, нет данных, подтверждающих, что эти центры могли быть пунктами даннического сбора), но это свидетельствует о постепенном проникновении славян в малонаселенные периферийные земли балтов, которое началось, кстати, еще до образования русского государства.

Напомним, что анализируемый вопрос о данниках для нашего исследования очень важен – с его помощью мы можем определить характер отношений между данниками и взимателями дани, а таким образом фактически получаем возможность говорить только о взаимосвязях между подданными-подчиненными и властвующими над ними, а следственно – об устремлениях киевской политической власти не только укорениться на балтских землях, но и насильственно их христианизировать.

И наоборот, если мы задаемся вопросом о самостоятельном образовании сословия балтских воинов, которое, как мы уже заметили, предопределило развитие „экономики грабежа” между X–XI вв., возникновение „вождества” и „военной демократии” примерно в XII в. и, наконец, образование т. н. конфедерации литовских земель (примерно в конце XII в.), тогда мы неизбежно должны изучить вопрос о саморазвивающихся отношениях между языческими воинами и правящими слоями соседних христианских государств, их воинами и дружинами, но не о принужденной дани и сопутствующей ее насильственной христианизации, о существовании которой, в частности, мы не находим подтверждения в имеющихся источниках XI и XII вв. Эти саморазвивающиеся отношения, наряду с другими факторами (такими, как появление т. н. примитивного трехполя, обусловившее формирование принципов владения земельной собственностью, а позже и появление института наследования), могли позволить балтскому обществу

¹¹ *Повесть временных лет*, с. 105.

сформироваться самостоятельным путем или создать условия для внутренней трансформации балтской общественности (следовательно, и воинов) без решающего вмешательства внешних сил. Обоснованием этому утверждению, по-видимому, могут послужить последние археологические исследования, проведенные в 2017 г. в Белой Церкви (Біла Церква), недалеко от реки Роси, примерно в 100 км в южном направлении от Киева (Украина), во время которых был обнаружен могильник (с некремированными останками) балтского происхождения, датированный XI–XII вв. Погребенные в нем балты относятся к наемникам и/или союзникам Руси, которые прибыли как добровольцы, возможно даже со своими женами и другими членами семей – об этом, скорее всего, свидетельствуют обнаруженные женские и детские останки также балтского происхождения¹².

Кажется, что аналогичная ситуация зафиксирована и в могильнике Боково, расположенном по течению р. Щеберихи выше Молвотиц (Маревский район, Новгородская область, Россия), где были найдены элементы западнославянской и балтской материальной культуры XI–XII вв.¹³ Следует отметить, что археологический отчет по могильнику Боково не опубликован, однако надо обратить внимание, что это погребение расположено недалеко от Селигерского пути из Новгорода на Волгу, а данное обстоятельство позволило бы говорить, что здесь жили наемники-балты, которые охраняли упомянутый тракт и границы Новгородского княжества¹⁴.

С другой стороны, изложенные выше суждения ставят вопрос о том, есть ли, кроме названных хрупких археологических данных, основание усомниться в саморазвивающемся процессе формирования сословия балтских воинов (но не данников) и его самостоятельных отношениях с Русью и, в частности, с Польшей, не исключая возможности вероятного эпизодического выплачивания дани или контрибуции Киеву некоторыми (но не всеми *in corpore!*) балтскими племенами (например, в период правления Владимира в конце X–в начале XI вв.)?

¹² V. Baranov, V. Ivakin, *Burials with weaponry in the Ostriv Balt graveyard in the middle Dnieper Area (excavated in 2017 and 2018)*, [in:] *Medieval Warriors in the Slavic and Baltic Area = Viduramžiu kariauninkai slavų ir baltų erdvėje*, ed. M. Ščavinskas. Klaipėda 2018, p. 99–127 (*Acta Historica Universitatis Klaipėdensis*, t. 37).

¹³ Подробнее: V. M. Goryunova, A. V. Plokhov, *Contacts of the Population of Lake Il'men' and the Volkhov River Areas with Peoples of the Baltic Region in the 9th–10th Centuries on the Evidence of Pottery*, [in:] *Vers l'Orient et vers l'Occident...*, ed. P. Bauduin, A. E. Musin, Caen 2014, p. 136–138, 141–143, 150–151; В. Ю. Соболев, *Древнерусская погребальная культура Новгородской земли: проблемы и особенности формирования*, „Археологические вести”, 21, 2015, с. 354–355; В. М. Горюнова, *Городок на Ловати X–XII вв. (К проблеме становления города Северной Руси)*, Санкт-Петербург 2016, с. 17, 31.

¹⁴ А. Е. Мусин, С. Е. Торопов, *Археологические исследования в исторической волости Молвотицы (Маревский район Новгородской области) в 2004 г.*, „Новгород и Новгородская земля: история и археология”, 19, 2005, с. 67–76.

В конце концов, при рассмотрении процесса саморазвивающегося образования сословия балтских воинов и их (но не „данников”) отношений с Русью и с Польшей, остается ключевым вопрос об обоснованности трактовки балтов как „данников”. В историографии он до сих пор основывался на двух „всеобъемлющих” постулатах, базирующихся на данных *ПВЛ*:

1) т. н. списке данников;

2) походах киевского князя Ярослава Владимировича против ятвягов и литовцев в 1038–1040/41 гг.¹⁵

Правда, в историографии эти походы Ярослава „дополняются” военным походом волынского князя Ярослава (сына киевского князя Святополка) против ятвягов в 1112 г.¹⁶ и военным походом киевского князя Мстислава Владимировича против литовцев в 1132 г.¹⁷ (или в 1131 г.¹⁸), кстати, не отличившимся особым успехом. По мнению Эдварда Гудавичюса, этот поход был организован, вероятнее всего, с целью возобновить прервавшееся взимание литовских даней – но неудачное развитие похода привело к тому, что после него литовцы подобных поборов больше никогда не выплачивали¹⁹. В качестве главной причины, объясняющей суть этой военной кампании, в историографии приводят аргумент, что балты выплачивали дань Руси фактически на протяжении всего XII в. – основаниями для такого утверждения служат т. н. список данников, предоставленный в *ПВЛ*, размышления о создании военных форпостов на границе между Литвой и Русью, а также факт участия литовцев в междоусобной борьбе русских князей²⁰.

Вначале считаем нужным остановиться на т. н. списке балтских (и финно-угорских) „данников”, изложенном в *ПВЛ*. Нужно обратить внимание на ту особенность, что этот список фактически идентичен части т. н. списка наследников Иафета (сына Ноя), в котором приводятся наименования балтских и финно-угорских народов/языков (см. *табл. 1*).

¹⁵ Объемный обзор этих, до сих пор доминирующих, аргументов приведен в: В. Т. Пашуто, *Образование Литовского государства*, Москва 1959, с. 10–11.

¹⁶ *Повесть временных лет*, с. 175: „В год 6620, индикта 5. Ярослав, сын Святополка, ходил на ятвягов и победил их”.

¹⁷ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* (далее: *ПСРЛ*), т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 294: „В лето 6640. Ходи Мъстислав на Литву с сынъми своими и с Льговичи, и с Вселоводом Городеньским; и пожогша я а сами ся расхорониша; а Киян тогда много побиша Литва: не втягли бо бяху с князем, но последи иняху, по нем особе”. Подробнее об этих походах, см.: E. Gudavičius, *Lietuvos vardas XI–XII a. I pusės šaltiniuose*, [in:] Idem, *Lietuvos europėjimo keliais*, p. 74–77.

¹⁸ Подробнее о датировании этих походов, см.: J. Ochmański, *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku*, Poznań 1981, s. 21–22.

¹⁹ E. Gudavičius, *Mindaugas*, Vilnius 1998, p. 131.

²⁰ См.: А. С. Кибинь, *От Ятвязи до Литвы. Русское пограничье с ятвягами и литвой в X–XIII веках*, Москва 2014, с. 132–133.

Таблица 1.

ПВЛ, с. 10.	ПВЛ, с. 13–14.	ПВЛ, с. 10. ²¹
В Афетове же части седять русь, чюдь и вси языци: меря, мурома, весь, морьдва, заволочская чюдь, пермь, печера, ямь, угра, литва, зимегола, корсь, летьгола, любь. Ляхове же, и пруси, чюдь преседять к морю Варяжскому. По сему же морю седять варязи семо ко вьстоку до предела Симова	А вот другие народы, дающие дань Руси: чюдь, меря, весь, мурома, черемисы, мордва, пермь, печера, ямь, литва, зимигола, корсь, нарова, ливонцы, – эти говорят на своих языках, они – потомство Иафета, живущее в северных странах	Иже дань даютъ Руси: чюдь, меря, весь, мурома, черемись, морьдва, пермь, печера, ямь, литва, зимигола, корсь, норома, либь: си суть свой языкъ имуще, от колена Афетова, иже живутъ въ странахъ полунощныхъ

Важной деталью есть и факт, что список „данников” заканчивается констатацией, что все эти народы, обитающие на севере (к географии мы вернемся ниже), являются наследниками Иафета, сына Ноя. Идентифицируя очевидную прямую связь между этими двумя списками, можно констатировать, что список „данников” был сформирован из списка языков/народов – потомков Иафета. Необходимо подчеркнуть, что т. н. список „иафетских потомков”, встречающийся и в других источниках конца XII–XIII вв., в которых даются упоминания балтских и финно-угорских языков/народов, фактически идентичен списку „данников” Руси, предъявленному в *ПВЛ*. Например, в созданной в начале XIII в. *Толковой Палеи*, посвященной не всему *Ветхому Завету*, а событиям до начала правления царя Соломона²², наряду с другими языками/народами мы видим и „данников”, упомянутых и в *ПВЛ*. Аналогично – некоторые балтские и финно-угорские языки/народы повторяются в т. н. *Хронографе* (или *Иудейском Хронографе*), по сути, уцелевшем в рукописных копиях XV–XVI вв.²³, в котором говорится о Совии, „привившем” этим „соблазненным” народам обычай сжигания (кремации) умерших (см. *табл. 2*).

²¹ Этот вариант *ПВЛ* опубликован в 1908 г., сам список идентичен изданию *ПВЛ* 2012 г., но в них разнятся наименования ливов, а также первая и последняя части предложений обеих изданий.

²² Т. Вилкуд, *Толковая Палея и Повесть временных лет. Сюжет о „раздѣлении языкѣ”*, „*Ruthenica*”, 6, 2007, с. 40–51.

²³ Подробнее об этом источнике, см.: Э. М. Шусторович, *Античные мифы в древнерусской литературе XI–XVI веков*, [in:] *Труды Отдела древнерусской литературы*, 33, 1978, с. 3–31; I. Lemeškin, *Sovijaus sakmė ir 1262 m. Chronografas pagal Archyvinį, Varšuvos, Vilniaus ir I. J. Zebelino nuorašus*, Vilnius 2009, p. 121–151; С. А. Иванов, *Мифологический конвой „Басни о Совии” в составе Иудейского Хронографа*, „Славяноведение”, 2010, 2, с. 63–64;

Таблица 2.

<i>Толковая Палея</i> , с. 163–164 ²⁴ .	<i>Хронограф</i> 1262 г. ²⁵
Вот народы которые произошли от Иафета и расселились в его пределах: первый народ варяжский, второй славянский, третий чудь, четвертый ямь, пятый лопь, шестой пермь, седьмой карела, восьмой печора, девятый югра, десятый литва, 11) ятвяги, 12) пруссы, 13) нерева, 14) меря, 15) мордва, 16) мешцера, 17) мурома, 18) корсь, 19) зигегола, 20) ливь	О великаа прелесть диавольскаа, яже въведе в Литовский род, и Ятвезе, и в Прусы, и в Емь, и во Либь и иныя многы языки, иже Совицею наричются.

Хотя список „соблазненных” Совием языков/народов умышленно не был завершен (об этом свидетельствуют слова „иныя многы языки”), очевидно, что список „соблазненных” народов представлен либо копируя *Толковую Палею*, предварительно ее сократив, либо повторяя *ПВЛ*, либо посредством объединения двух источников, но не намереваясь отобразить исторические „реалии”, хотя известно, что в XIII в. литовцы все еще могли практиковать кремацию своих умерших (даже принимая во внимание немаловажное обстоятельство, что археологи на территории нынешней Литвы очень редко находят артефакты, свидетельствующие о возможном существовании такого обычая в наименованный период). На вероятность того, что составители *Хронографа* не задавались задачей раскрыть исторические „реалии”, указывает то обстоятельство, что часть перечисленных в нем племен во второй половине XIII в., т. е. во время составления *Хронографа* в 1262 г., едва ли еще практиковали ритуал сжигания умерших. Это особенно применительно в отношении ливов и пруссов, христианизированных ранее всех народов, перечисленных в списке. Составители *Хронографа* были заинтересованы не „историческими реалиями”, а вопросом распространения обычая кремации в среде „соблазненных” соседних с Русью народов, связывая его истоки с традициями греков.

Важно констатировать и то, что все упомянутые списки наследников Иафета имеют явный этиологический смысл: летописца больше всего интересовал порядок, установившийся в послепотопном мире, поделенном между сыновьями Ноя, а также вопрос происхождения языков/народов в мире и их преобладание на территории будущей Руси²⁶. Кроме того, летописец был в первую очередь обеспокоен включением „русских”,

²⁴ *Палея Толковая*, пер. А. М. Камчатнова, Москва 2002.

²⁵ Взято из: *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai* (далее: *BRMS*), sud. N. Vėlius, t. 1, Vilnius 1996, p. 266.

²⁶ Т. Вилкул, *Толковая Палея и Повесть временных лет*, с. 40–51.

вместе с некоторыми (не всеми!) другими соседними племенами, в историю библейских народов, так обосновывая не только „историчность” этих народов, но и, что не менее важно, указывая на их „предопределенную склонность” к христианскому Богу²⁷. Этиологический контекст очевиден и в *Хронографе* 1262 г., в котором объясняется, что непозволительный обычай сжигания умерших укоренился на соседних балтских и финно-угорских землях²⁸.

В *ПВЛ* предъявленный перечень „данников” представлен в контексте процесса основания Киева и Киевского государства, раздела его между тремя легендарными братьями, а следовательно и в этиологическом контексте²⁹. Напомним, что мотив трех братьев, делящих между собой земли, встречается и в других этиологических сюжетах, приведенных в средневековых хрониках, освещающих легендарное начало государства и династии³⁰. Не менее важно и то, что список „данников” предоставлен сразу после объяснения процесса появления на Руси славянскоговорящих народов и их перечисления³¹. Необходимо обратить внимание на то, что составитель *ПВЛ* ничего конкретного не сказал о том, с какого времени эти народы якобы выплачивали дань Киеву, создавая видимость для читателя, что:

²⁷ *Повесть временных лет*, с. 11: „Также и эти славяне пришли и сели по Днепру и назвались полянами, а другие – древлянами, потому что сели в лесах, а еще другие сели между Припятью и Двиною и назвались дреговичами, иные сели по Двине и назвались полочанами, по речке, впадающей в Двину, по имени Полога, от нее и получили название полочане. Те же славяне, которые сели около озера Ильмена, прозвались своим именем славянами, и построили город, и назвали его Новгородом. А другие сели по Десне, и по Сейму, и по Суле, и назвались северянами. И так разошелся славянский народ, а по его имени и грамота назвалась «славянская». Подробно, см.: Е. А. Мельникова, *Пространственная ориентация в Повести Временных Лет*, [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы. 2006 год. Пространство и время в средневековых текстах*, ред. Г. В. Глазырина, Москва 2010, с. 78–79, 81.

²⁸ *Jono Malalos kronikos intarpas [Вставка из хроники Иоанна Малалы]*, [in:] *BRMS*, p. 266–268.

²⁹ *Повесть временных лет*, с. 13: „И были три брата: один по имени Кий, другой – Щек и третий – Хорив, а сестра их была Лыбедь. [...] По смерти братьев этих потомство их стало держать княжение у полян, а у древлян было свое княжение, а у дреговичей свое, а у славян в Новгороде свое, а другое на реке Полоте, где полочане. От этих последних произошли кривичи, сидящие в верховьях Волги, и в верховьях Двины, и в верховьях Днепра, их же город – Смоленск; именно там сидят кривичи. От них же происходят и северяне. [...] Вот кто только говорит по-славянски на Руси: поляне [...]. А вот другие народы, дающие дань Руси”. Ср.: И. Н. Данилевский, *Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов*, Москва 2004, с. 147–149, 197–207, 214–215.

³⁰ *Chronicon Hungarico-Polonicum*, [in:] *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. J. Deér, t. 2, Budapestini 1938, p. ?; Ср.: *Chronica Poloniae Maioris*, ed. B. Kürbis, [in:] *Monumenta Poloniae Historica, Series Nova*, t. 8, Warszawa 1970, s. 4: „Ex hiis itaque Pannoniis tres fratres filii Pan principis Pannoniorum nati fuere quorum primogenitus Lech, alter Rus, tertius Czech nomen habuerunt. Et hii tres hec tria regna Lechitarum, Ruthenorum et Czechorum, qui et Bohemi ex se et sua gente multiplicati possederunt”; *Kronika Wielkopolska*, przek. K. Abgarowicz, wstęp i koment. B. Kürbis, Kraków 2010, s. 40; Правда. *Chronicon Hungarico-Polonicum* была написана в XIII в., а *Chronica Poloniae Maioris* – в XIV в. Подробно о этом эпизоде с тремя братьями, см.: W. Berner, *Czechy i Czesi w świadomości społeczeństwa polskiego we wczesnym średniowieczu*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica”, 1986, 23, s. 47–72. Отметим, что один из потомков Леха, легендарный князь Крак основал город Краков, как легендарный князь Кий основал Киев. *Повесть временных лет*, с. 13: „И построили городок во имя старшего своего брата и назвали его Киев”.

³¹ *Повесть временных лет*, с. 13: „Вот кто только говорит по-славянски на Руси: поляне, древляне, новгородцы, полочане, дреговичи, северяне, бужане, прозванные так потому, что сидели по Бугу, а затем ставшие называться волынянами”.

1) эти народы якобы были данниками Киева с момента его образования и с начала властвования его князей (поэтому список „данников” представлен в легендарной части летописи, отделяя славян от неславян);

2) в первой трети XII в., когда была составлена *ПВЛ*, эти народы еще выплачивали дань, хотя составитель летописи не предоставил других примеров выплачивания дани другими балтскими племенами и к этому вопросу больше никогда вообще не возвращался. Но после похода, организованного в том же времени, в *ПВЛ* не один раз упоминается о данническом обложении Киевом других славянских племен³².

Для сравнения отметим, что очень похожая видимость якобы „с древних времен” пруссами, судовами, куршами (куронами), литовцами и другими балтами выплачиваемой дани/поборов королю Дании подается в *Датской книге налогов (Датской поземельной книге)*³³ середины XIII в., хотя эти упомянутые дани/поборы не имеют ничего общего с историческими реалиями XIII в.

Упоминающийся в *ПВЛ* список в историографии был „ретроспективно” связан с военными походами Ярослава Владимировича против ятвягов и литовцев в 1038–1040 гг.³⁴, хотя в самой *ПВЛ* не сообщается о конкретных результатах этой военной кампании³⁵ – вряд ли это умалчивалось бы в случае успеха, как не умалчивалась победа Ярослава против ямов и триумф его сына Изяслава против галиндов (одной из прусских групп) в 1042 г.³⁶ (см. 1-ю колонку *табл. 3*).

³² Ibidem, с. 20: „В год 6391 (883). Начал Олег воевать против древлян и, покорив их, брал дань с них по черной кунице [...] В год 6392 (884). Отправился Олег на северян, и победил их, и низложил на них легкую дань”; с. 23: „В год 6411 (903). Игорь вырос и собирал дань после Олега”; с. 30: „В год 6422 (914). Пошел Игорь на древлян и, победив их, возложил на них дань больше Олеговой”; с. 37: „В год 6453 (945). [...] И послушал их Игорь – пошел к древлянам за данью и прибавил к прежней дани новую”; с. 44: „В год 6474 (966). Вятичей победил Святослав и дань на них возложил”; с. 56: „В год 6489 (981) [...] победил Владимир и вятичей и возложил на них дань – с каждого плуга, как и отец его брал”; с. 57: „В год 6492 (984). Пошел Владимир на радимичей. [...] Были же радимичи от рода ляхов, пришли и обосновались тут и платят дань Руси”.

³³ *Scriptores rerum Prussicarum*, hrsg. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. 1, Leipzig, s. 737.

³⁴ В. Т. Пашуто, *Образование Литовского государства*, с. 10–11.

³⁵ *Повесть временных лет*, с. 105.

³⁶ Ibidem, с. 105.

Таблица 3.

<i>ПВЛ</i> , с. 105, 110.	<i>ПСРЛ</i> , с. 114. ³⁷	<i>ПСРЛ</i> , с. 141.
В год 6546 (1038). Ярослав пошел на ятвягов	В лето 6546. Прииде весне Ярослав к Киеву, и на зиму ходи на Ятвягы и не може их взяти.	В год 6546. Иде Ярослав на Ятвягы и победи
В лето 6548. Ярослав иде на Литву	Ходи великий князь ... на Литву	В лето 6548. Ярослав иде на Литву и победи
В год 6550 (1042). Пошел Владимир Ярославич на Ямь и победил их. И пали кони у воинов Владимировых ³⁸		
В год 6566 (1058). Победил Изяслав голядь.		

Учитывая политический контекст организации походов в 1038–1040 гг. (имеется предположение, что этими походами Ярослав хотел укрепить позиции своего союзника польского князя Казимира Обновителя, который воевал с мазовецким князем Мецлавом), очевидно, что эти походы для Ярослава не были успешными³⁸, тем более, что борьба союзников против Мецлава, нанимавшего ятвягов (возможно и литовцев), длилась до 1047 г., когда мазовецкий князь погиб в одном из сражений³⁹. Имея в виду этиологический контекст „данников” в легендарной части *ПВЛ* и неудачные походы Ярослава, возникает обоснованный вопрос, насколько точно список „данников” из *ПВЛ* отражает реалии первой половины XII в., и как он связан с политическими претензиями и предпочтениями, прикрытыми „исторической памятью”, якобы возникающей с XI в. или даже более ранних (легендарных) времен. Тем более, что мы не можем сразу перенести политические предпочтения первой половины XII в. на прежний, т. е. XI в., когда Ярослав воевал против литовцев и ятвягов, или даже на период походов Владимира против ятвягов, уже не говоря о легендарных временах.

³⁷ *Ипатьевская летопись*, т. 2, стб. 141. Ср.: *Московский летописный свод конца XV века*, [in:] *ПСРЛ*, т. 25, Москва–Ленинград 1949, с. 376: „ходи князь великий Ярославъ на Ятвягы и не може их взяти”.

³⁸ В. Д. Корольюк, *Западные славяне и Киевская Русь*, Москва 1964, с. 304.

³⁹ *Повесть временных лет*, с. 105: „В год 6555 (1047). Ярослав пошел на мазовшан, и победил их, и убил князя их Моислава, и покорил их Казимиру”; *Kronika Wielkopolska*, s. 61. Об этих военных действиях подробнее, см.: В. Włodarski, *Problem jaćwiński w stosunkach polsko-ruskich*, „Zapiski Historyczne”, 24, 1958–1959, 2–3, s. 14–18. Обзор современной историографии, см.: А. С. Кибинь, *От Ятвяги до Литвы*, с. 89–90.

Необходимо отметить, что информацию о победе Ярослава над Литвой предоставили авторы ее манускриптной версии, ссылавшиеся на *Хлебниковскую* и *Погодинскую* редакции XVI в.⁴⁰ (см. 3-ю колонку *табл. 3*). Так „историческая память”, отражавшаяся в поздних версиях *ПВЛ*, формировала установку о том, как Ярослав победил Литву, о „факте” литовских „данников”, связывая этот „факт” с этиологическим списком „данников” (как наследников Иафета) в легендарной части *Повести*. Кстати, следуя этим редакциям, Ярослав достиг победы не только против Литвы, но и против ятвягов, о повержении которых в *ПВЛ* также совершенно не упоминается – приведена только констатация похода 1038 г.⁴¹ Так что составители *Хлебниковской* и *Погодинской* редакций XVI в. восхвалили Ярослава как победителя ятвягов и литовцев, но о подобных военных успехах автор ранней редакции *ПВЛ* не обмолвился ни разу (ср. 1-ю колонку *табл. 3*).

Особенной значимостью выделяются манускриптные копии летописей, датируемые концом XVI в., в которых рассказывается о том же самом походе Ярослава против ятвягов, указывая, что князю так и не удалось вернуться с победой, т. е. предоставляется трактовка факта, противоположная *Хлебниковской* и *Погодинской* редакциям (см. 2-ю колонку *табл. 3*)⁴². Очевидно, что кописты XV в., не заметившие дающегося в *ПВЛ* комментария о результатах похода, от себя добавили рассказ о непобежденных ятвягах, тем временем как составители летописных копий XVI в. старались придерживаться противоположной версии. Невзирая на такое противоречие в данных XV–XVI вв., в историографии отчетливо поддерживается иллюзия о даннической зависимости ятвягов от Руси в XI–XII вв.⁴³

В исторической науке уже были попытки конкретизировать адресата литовских (нередко и ятвяжских) даннических выплат. Например, Леонид Алексеев⁴⁴ (и исследователи, повторяющие его утверждения⁴⁵) доказывал, что литовцы якобы выплачивали дань Полоцку с начала XI в., т. е. со времени похода Владимира против ятвягов, хотя сам Владимир не выступал против литовцев. С этими утверждениями Л. Алексеева, постоянно

⁴⁰ Подробнее об этом, вместе с цитируемыми источниками, см.: E. Gudavičius, *Lietuvos vardas*, p. 75.

⁴¹ *Повесть временных лет*, с. 105. Ср.: E. Gudavičius, *Lietuvos vardas*, p. 75.

⁴² *Новгородская четвёртая летопись*. [in:] *ПСРЛ*, т. 4, ч. 1, Петроград 1915, с. 114. Подробнее, см.: В. Т. Пашуто, *Образование Литовского государства*, с. 11.

⁴³ Например, даже признавая, что поход полоцкого князя против ятвягов в 1102 г. не подтверждается подлинными источниками того времени, все-таки делается „предпосылка”, что ятвяги могли выплачивать дань, см.: С. Темушев, *Ятвяги в системе даннических отношений Галицко-Волынского княжества*. [in:] *Данило Романович і його часи*, за ред. В. Нагірного і М. Волощука, Івано-Франківськ–Краків 2017, с. 191 (Серия: *Colloquia Russica, Series II, vol. 3*): „Между тем историческая ситуация начала XII века не исключает вероятности данной военной акции [т. е. 1102 г. – М. Ш.], которую можно рассматривать как попытку сменить адресата даннических выплат (вместо Киева – Полоцк)”.

⁴⁴ Л. В. Алексеев, *Полоцкая земля в IX–XIII вв.*, Москва 1966, с. 263–264.

⁴⁵ С. Н. Темушев, *Литва и Русь*, с. 55. В Литве подобные спекулятивные утверждения в конце XX в. повторил Т. Баранускас: T. Baranauskas, *Lietuvos valstybės ištakos*, Vilnius 2000, p. 146–153.

повторяемыми в историографии, следует ознакомиться подробнее. Итак, его тезисы основывались на:

1) догадке, что „Летописец, сообщающий в недатированной части летописи об инородных племенах, которые дань дают Руси, вероятно, имел в виду Полоцкое княжество”⁴⁶, хотя на самом деле в легендарной части *ПВЛ* повествование ведется не о Полоцке, но именно о Киеве – т. е. о его легендарных князьях, о разделе между ними киевских земель и о народах, происшедших от наследников братьев. Можно добавить, что сам Полоцк первый раз составителем *ПВЛ* упоминается не в легендарной ее части, а в описании процесса установления власти Рюрика на Руси и начатой им политике распределения городов между своим войнами⁴⁷. С другой стороны, во всей *ПВЛ* самое пристальное внимание уделяется только Киеву, тогда как Полоцк упоминается фрагментарно, всего-навсего несколько раз (или в контексте внутренних войн Руси, или в контексте раздела княжеств между сыновьями, или в контексте назначения полоцких епископов), поэтому нет никакого повода полагать, что составитель легендарной части *ПВЛ* неожиданно решил упомянуть данников Полоцка;

2) предположении, основанном на догадке, что „походы на Литву и ятвягов в X, XI и начале XII в. организуются южнорусскими князьями только в тех случаях, когда Полоцкое княжество им или непосредственно подчинено (983, 1129, 1132 гг.), или находится с ними в дружественных отношениях (1038, 1040, 1112 г.г). Значит, Полоцкое княжество само взимало дань со своих непосредственных соседей”⁴⁸. Посредством такой „логики” нетрудно прийти к выводу, что во время всех походов киевский князь руководствовался исключительно интересами полоцкого князя⁴⁹, а не своими амбициями, хотя, как известно, фактически всеми этими походами командовали именно великие князья Киева и им подчинялись другие князья Руси (в том числе – не только Полоцка, но и Минска и Гродна), кроме похода 1112 г., которым руководил волынский князь Ярослав (сын великого киевского князя). Итак, более чем очевидно, что ятвяжские и литовские земли находились в горизонте внешней политики только киевских правителей и этими походами они преследовали только свои интересы. Исключением не был и киевский князь Изяслав, победивший галиндов ок. 1058 г.⁵⁰ В источниках не упоминается ни об одном походе против литовцев или ятвягов с XI в. до первой половины XII в., которые

⁴⁶ Л. В. Алексеев, *Полоцкая земля в IX–XIII вв.*, с. 263, сноска 85.

⁴⁷ *Повесть временных лет*, с. 17: „И овладел всею властью один Рюрик и стал раздавать мужам своим города – тому Полоцк, этому Ростов, другому Белоозеро”.

⁴⁸ Л. В. Алексеев, *Полоцкая земля в IX–XIII вв.*, с. 263.

⁴⁹ Ср.: Т. Baranauskas, *Lietuvos valstybės ištakos*, p. 147.

⁵⁰ *Повесть временных лет*, с. 110.

организовывались бы князьями Полоцка, хотя встречаем данные о неудачном походе полоцкого князя Всеслава против земгалов в 1106 г.⁵¹ Этот факт позволяет считать, что полоцкие князья, наследуя киевских, могли преследовать цель поставить балтские земли под свой контроль. Однако такое предположение еще не позволяет утверждать, что „Полоцкое княжество само взимало дань со своих непосредственных соседей”;

3) догадке, что поход киевского князя Мстислава на Литву, состоявшийся в 1132 (или в 1131) г., был предрешен в Полоцке происшедшей „властной рокировкой” (в 1130 г. великий князь Киева Мстислав изгнал сыновей умершего полоцкого князя)⁵². Могло ли наименованное событие в самом деле предрешить поход Мстислава на Литву, все-таки, остается не ясным, так как сам Л. Алексеев признал: „Что происходило в это время в княжестве – сказать трудно”⁵³. Поскольку организация всех упомянутых походов против литовцев и ятвягов осуществлялась самими правителями Киева, но не полоцкими князьями, то и причины похода Мстислава в 1132 г. нужно искать именно в Киеве⁵⁴. В сущности именно так выглядят предположения Л. Алексева, основанные, как мы показали, на догадках.

Базирующаяся на гипотезах Л. Алексева историография также руководствуется догадками, якобы в XI в. Киев „уступил” литовскую дань Полоцку⁵⁵, хотя, как мы видим, утверждение, что литовцы выплачивали дань Киеву со времен Ярослава (или даже до его властвования), является только предположением, которое не подтверждается источниками. Невзирая на это, некоторые историки, все еще признающие „ценность” догадок Л. Алексева, пытаются их „корректировать”, утверждая, что „Признавая в целом ценность наблюдений исследователя [то есть Л. Алексева – М. III.], необходимо несколько скорректировать его выводы: с определенного времени [...] именно Полоцк являлся адресатом дани литвы, а Киев пытался восстановить данническую зависимость последних от себя в моменты ослабления власти в Полоцке (события конца 1120-х гг.)”⁵⁶.

⁵¹ Ibidem, с. 167: „В год 6614 (1106). [...] В тот же год победила зимигола Всеславичей, всех братьев, и дружины их перебила девять тысяч”.

⁵² Л. В. Алексеев, *Полоцкая земля в IX–XIII вв.*, с. 263.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ E. Gudavičius, *Lietuvos vardas*, p. 77.

⁵⁵ С. Н. Темушев, *Литва и Русь*, с. 69: „Поход киевского князя Ярослава Владимировича в 1040 (1044) г. на литву дает возможность определенно утверждать, что дань после этого события (а возможно, и в более раннее время) поступала в Киев. Время же перехода дани к Полоцку можно установить лишь предположительно. Возможно, это произошло в первый период правления в Полоцке Всеслава Брючиславича (1044–1067). Именно в это время явно проявляется противодействие расширению влияния Полоцка в северо-восточном направлении со стороны других древнерусских княжеств”. Ср. T. Baranauskas, *Lietuvos valstybės ištakos*, p. 147.

⁵⁶ С. Н. Темушев, *Литва и Русь*, с. 55.

В итоге, как „доказательство” того, что список „данников” несомненно отражает реальность, предоставляют факт упоминания ятвягов в списке „данников” из *ПВЛ*, так как они избавились (хотя бы временно) от „даннической” зависимости, как это якобы случилось и с земгалами⁵⁷, хотя последних как раз не трудно заметить в списке „данников”, представленном в *ПВЛ*. Однако суть в том, что упоминания о ятвягах нет и в перечне наследников Иафета. В списке из *Толковой Палеи*, который аналогичен в *ПВЛ* предоставленному списку иафетских наследников языков/народов, о ятвягах упоминают (см. 1-ю колонку табл. 2). Таким образом, в списке „данников” ятвяги не упоминаются не потому, что они якобы уже были свободными, но потому, что автор *ПВЛ* их „не видел” среди наследников Иафета, а соответственно, и в *Истории спасения*. Между прочим, автор *ПВЛ* не „заметил” не только ятвягов, но и других соседних племён, поэтому ситуация упоминания ятвягов не является особенным исключением.

Хотелось бы обратить внимание и на другой, точнее – ментальный, контекст перечня „данников”. Та часть списка языков/народов, которая в легендарной части *ПВЛ* вскоре превратилась в список „данников”, на самом деле была списком „наивных” языческих племен, еще не познавших настоящего Бога. Согласно утверждениям интеллектуалов средневековья, было необходимо христианизировать эти языческие племена, таким образом помогая им познать настоящего Бога, а также включая их в „историю”, поскольку они, находясь в „заблуждении”, все-таки, своей сущностью якобы „натурально” тяготились к Богу. По этому поводу важно обратить внимание на весьма популярную в средние века „климатическую теорию”, согласно которой, „варварские” народы „натурально” тяготились не только к Богу, но и к „натуральному” варварству, дикарству, магии и другим аморальным и „глупым” вещам⁵⁸. Составитель *ПВЛ*, наименовавший список „данников”, сразу же подметил, что эти племена обитали именно на севере⁵⁹. Конечно, взирая с киевских высот, языческие племена балтов и финно-угров действительно жили на севере, но здесь особенную семантическую роль имел не только и не столько географический аспект, сколько ментальный архетип юга, представляя его как „уютно теплый” край, насыщенный божественной мудростью и „теплотой веры” (ведь именно в таком ключе летописец изображал Киев как „новый

⁵⁷ Ср.: T. Baranauskas, *Lietuvos valstybės ištakos*, p. 151.

⁵⁸ D. Fraesdorff, *Vorstellungen und Fremdkategorien bei Rimbart, Thietmar von Merseburg, Adam von Bremen und Helmold von Bosau*, Berlin 2005, s. 262–270, 322–325 (Серия: *Der barbarische Norden*, Bd. 5).

⁵⁹ *Повесть временных лет*, с. 14: „эти говорят на своих языках, они – потомство Иафета, живущие в северных странах”. А том, что обозначали термины „север” „полунощье” в *ПВЛ*, см.: Е. А. Мельникова, *Пространственная ориентация в Повести Временных Лет*, с. 74–77.

Иерусалим”, а Русь – как „Землю обетованную”⁶⁰). Север обрел представление ареала, предназначенного для обитания заблудших „наивных” язычников, а в некотором смысле – даже и для христиан, согрешивших и этим заслуживших Божью кару. Поскольку эти северные народы еще не познали настоящего Бога, божественную мудрость излучающий Киев имел „законное” право навязать им власть, а следовательно, вовлечь эти „дикие” народы в *Историю спасения*.

Иначе говоря, посредством наименования „данников” летописец расстилал мост в будущее, в котором все соседние народы должны были быть христианизированы (через это вовлечены в „историю”, т. е. в Русь, поскольку Киев изображался как „новый Иерусалим”). Именно по этой причине список „данников” был предоставлен в легендарной части *ПВЛ* сразу после перечня славянских племен, входивших в Русское государство. Так что этот список, отражающий христианизирующие и политические амбиции русских князей, а также христианский менталитет и оценку дохристианских обществ, нужно сравнивать с уже упомянутой *Датской книгой налогов (Датской поземельной книгой)* и со списком земель (представленным Галлом Анонимом), якобы „законно” принадлежащими польскому князю Болеславу III Кривоустому, часть которых, как полагалось, нужно было обязательно христианизировать, т. е. вовлечь в *Историю спасения*⁶¹. Общее этиологическое происхождение народов и „даннических” списков указывает, что в перечне „данников”, предоставленном в легендарной части *ПВЛ*, „настоящих” данников искать не стоит.

Мы недаром уделили такое пристальное внимание т. н. списку „данников”. Мы могли убедиться, что историография, основываясь на этом списке, трактует весь период принадлежности балтских племен Руси как подчинение „варварских данников” форпосту христианства – Руси (именно такой образ нам сулят автор *ПВЛ* и его дальнейшие последователи). Исходя из подобной точки зрения, контакты балтов с Русью видятся только как отношения между подданными/послушниками и повелителями. Однако такую модель отношений не подтверждают письменные источники XI–XII вв. Тем более, нет доказательств, что в этот период балтских „данников” насильственно забирали в армии Руси или Польши, поскольку еще не сформировалась система „рекрутирования” таких воинов. Поэтому необходимо иначе оценивать отношения между балтами и Русью, не упуская из виду желания Киева навязать балтским племенам свою волю, а по возможности, обложить их данью или контрибуцией.

⁶⁰ И. Н. Данилевский, *Повесть временных лет*, с. 142–143, 156–161, 164–167, 175, 197–203, 205–207, 225, 232, 262.

⁶¹ *Galli Chronicon*, [in:] *Monumenta Poloniae Historica*, red. A. Bielowski, t. 1, Lwów 1864, Incipiunt, p. 394: „habet affines barbarorum gentilium ferocissimas nationes Selenciam, Pomeranam et Pruziam, contra quas regiones Polonorum dux assidue pugnat”.

Следует подчеркнуть, что в период XI–XII вв. в центральной и восточной Литве распространился обычай погребения коней, который связывают с культурными особенностями воинского сословия (как известно, в захоронениях X–XI вв. часто встречаются стремена, являвшиеся частью военной экипировки). В Пруссии, а особенно на Самбском полуострове, примерно в тот же период (т. е. в X–XI вв.), распространился новый ритуал (способ) захоронения, именующийся как *Aschenplätze*, во время которого пепел и останки костей сожженных умерших, вместе с их саваном, рассыпали в открытом поле⁶². В научной литературе погребения такого вида расцениваются как коллективные погребения воинов. Напомним, что похожий способ захоронения примерно в то же время появился и в центральной Литве⁶³. Примерно в XII в. появились сплавы из серебра – т. н. литовские гривны (или „литовские длинные”), в том же веке в восточной Литве распространились курганные могильники, а также (с XI в. и в течении XII в.) началось распространение т. н. примитивного трехполья, позволившего заняться выращиванием зимовальных зерновых культур. Все это показывает, что между XI и XII вв. балтское (одновременно и литовское) сообщество переживало существенные изменения. Появившееся „примитивное трехполье” позволило формироваться принципу земельной собственности и вскоре заменило трудоемкое и малорентабельное подсечно-огневое земледелие, а это, в свою очередь, позволило освободиться некоторой части мужской рабочей силы, которая постепенно стала востребованной в военной сфере – так шел процесс образования политической и военной элиты и развития принципа горизонтальной власти, применявшейся в отношении свободных общинников. Примерно в XII в. все заметнее становилась и военная активность литовцев (как и других балтов) на землях не только на Руси, но и Польши.

Судя по обильным письменным источникам, особенно интенсивно развивались военные контакты балтов с поляками⁶⁴. О союзе мазовецкого князя Мецлава с язычниками ятвягами и литовцами мы уже упоминали. Хронист Галл Аноним приводит больше характерных примеров таких союзов. По его утверждению, в начале XII в. поморский князь Збигнев вместе с язычниками воевал против Болеслава III Кривоустого⁶⁵, потерпел поражение в 1107 (или в 1108) г., но возобновил военную кампанию в 1110

⁶² W. Wróblewski, *Aschenplätze – the forgotten burial rituals of the Old Prussians*, „Archaeologia Lituana”, 2006, 7, p. 222–224, 229, 232.

⁶³ M. Bertasius, *Vidurio Lietuva VIII–XII a.*, Kaunas 2002, p. 80–96.

⁶⁴ Подробнее об отношениях поляков и пруссов (причисляя и ятвягов), см.: J. Powierski, *Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego*, Toruń 1968.

⁶⁵ Ср.: *Galli Chronicon*, lib. II, cap. 5: „Zbigneus vero convocata multitudine paganorum, habensque VII acies Crusuiciensium, exiens de castro cum patre dimicavit”.

(или 1111) г.⁶⁶ Следуя мнению некоторых польских историков, этот союз, в который вступила и Русь, продолжался до 1120 г. – т. е. довольно долгое время⁶⁷. В течение долголетних междоусобных войн польских князей в середине XIII в. конфликтующие стороны получали поддержку пруссов⁶⁸. Нам особенно важно заметить, что такие союзы длились несколько лет, на протяжении которых балтские воины имели возможность перенять часть опыта военного искусства христиан.

Примеры такого сотрудничества или, точнее, случаев наема упомянуты в письменных источниках. Например, в ходе разразившихся в середине XII в. династических распрей между полоцкими князьями, часть из них использовала против своих конкурентов литовцев⁶⁹. Наемников из Литвы мы замечаем и в армии князей Полоцка, оказывавших военную поддержку князю Новгороду в его конфликтах с киевским князем в 1181 г.⁷⁰ и в 1198 г.⁷¹. Таким образом, можно предположить, что наём литовских (как и других балтских, а также финно-угорских) воинов, скорее всего, нужно связывать с ростом их „военного таланта”, выносливостью и значимостью, но не с даннической зависимостью. Тем более, что литовские воины не только защищали интересы киевских правителей, но и участвовали в междоусобных военных конфликтах собственных князей, что позволяло получить (в случае успеха) немалую военную добычу, а также дорогостоящий военный опыт не только в физическом, но и в ментальном (психологическом) смыслах – все это усиливало авторитет военного сословия в балтском обществе.

Исходя из вышесказанного, можно заключить, что сотрудничество/союзничество с балтскими воинами носило характер не кратковременных („сезонных”) контактов, а долговременных военных связей, на почве которых разросся „военный дух” и военный потенциал уже самих балтов⁷². Такое долговременное сотрудничество позволило балтским воинам ознакомиться с христианством, которое могло повлиять не только на их „военное искусство”, но и на мировоззрение, отношение к жизни

⁶⁶ Ibidem, lib. II, cap. 42; lib. III, cap. 19. Подробнее об этих конфликтах, см.: J. Powierski, *Stosunki polsko-pruskie*, s. 104–105; G. Białunski, *Studia z dziejów plemion pruskich i jaćwieskich*, Olsztyn 1999, s. 24–39.

⁶⁷ О поморско-пруско-русском союзе против Польши, см.: J. Powierski, *Stosunki polsko-pruskie*, s. 101–105.

⁶⁸ D. Güttner-Sporzyński, *Poland, Holy War and the Piast Monarchy 1100–1230*, Turnhout 2014, p. 115–120.

⁶⁹ Ср.: *Ипатьевская летопись*, т. 2, стб. 341: „Том же лѣтъ приходи Рогъволодь на Володара . с Полотьчанъ к Городцю. Володаръ Боже не да ему полку. въ дне но ночь выступи на нь . из города . с Литвою . и много зла створиса в ту ночь. оубѣхъ избиша а другыяе руками изоимаша множество паче избьеныхъ”.

⁷⁰ Ibidem, стб. 620.

⁷¹ Подробнее о междоусобных конфликтах в XII в., см.: В. Т. Пашуто, *Образование Литовского государства*, с. 13–16.

⁷² Ср.: А. С. Кибинь, *От Ятвязи до Литвы*, с.138: „можно предполагать, что трибутарные, торговые и союзные отношения с русскими князьями стимулировали процесс формирования военизированной верхушки внутри целого ряда локальных обществ бассейна Вилии. Судя по тому, что литовцы, принимавшие участие в конфликтах полоцких князей, названы отдельно, часть их уже тогда обладала особой военной организацией”.

и к языческим богам (постепенно могли создаваться условия для появления генотеистических установок, которые могли обусловить уже более тесное сближение некоторых балтских воинов с христианством) – это неизбежно отразилось на процессе образования военного сословия и его социума⁷³.

В источниках упоминаются факты, указывающие, что возвратившиеся после военных походов наемники в своем ближнем кругу делились накопившимися впечатлениями и „познавательным” (не только позитивным, но и негативным) опытом общения с христианами (ср., на пример, в одной из агиографий св. Адальберта Пражского (или Войтеха) рассказывается о некоторых пруссах, познавших обряд крещения посредством их общения с поляками⁷⁴). Нельзя исключить вероятности, что в среде балтов могли жить воины из Руси (как „почетные” военнопленные или даже союзники), о чем, скорее всего, свидетельствуют былины XIII–XIV вв., рассказывающие об опыте проживания в Литве в течение нескольких лет известного героя Ильи Муромца⁷⁵. Кроме этого, участвуя в совместных военных операциях, балтские воины имели возможность ознакомиться с христианскими „кодами” общения и военными ритуалами. Очень скудные, к сожалению, источники XI–XII вв. упоминают, что, например, в армии князей Руси присутствовали „военные капелланы” – священнослужители, сопровождавшие войска во время военного похода и заботившиеся о духовных потребностях воинов, носившие иконы святых и вдохновлявшие воинов своим псалмопением⁷⁶. Аналогично, католические священники сопровождали польские войска во время их походов против язычников пруссов или ятвягов⁷⁷. Некоторые священнослужители во время таких военных кампаний даже погибли⁷⁸. Генрих Латвийский в своей хронике упоминает, что в кампаниях рижского епископа против язычников в его армии служили конвертиты и намеревающиеся обратиться в христианство воины, а также в такие походы привлекали и католических священников⁷⁹, которые, кроме исполнения других духовных обязанностей, предоставляли побежденным язычникам *prima signatio* и совершали другие обряды

⁷³ Подробнее см.: M. Ščavinskas, *Baltų kariauninkų kontaktai su Kijevo Rusijos ir Lenkijos valstybėmis prasidedančios christianizacijos kontekste (XI–XIII a. pirma pusė)*, [in:] *Vakarykščio pasaulio atgarsiai. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Lietuvos valstybės atkūrimo 100-osioms metinėms*, sud. M. Matulytė, Vilnius 2018, p. 59–67.

⁷⁴ *BRMS*, t. 1, p. 185: „qui populū aquaria submersione pessumdaret, loquebatur: nosque simili modo perdere venerat”.

⁷⁵ В. Т. Пашуто, *Образование Литовского государства*, с. 366–367.

⁷⁶ Ср.: *Повесть временных лет*, с. 173: „И князь Владимир [имеется в виду князь Владимир Мономах, в 1111 г. выступивший против половцев – М. III.] повелел попам, едучи перед войском, петь тропари и кондаки в честь креста честного и канон святой Богородицы”.

⁷⁷ Ср.: Magister Vincentius, *Chronicon Polonorum*, [in:] *Monumenta Poloniae Historica* [repr.], wyd. A. Bielowski, t. 2, Warszawa 1961, lib. IV, cap. 19.

⁷⁸ Ср.: *Ипатьевская летопись*, стб. 502.

⁷⁹ Heinrichs, *Livländische Chronik*, [in:] *Scriptores rerum Germanicarum*, hrsg. L. Arbusow, A. Bauer, Hannover 1955, lib. III, cap. XXI, 2–4.

их катекуменизации, как, например, это несколько раз было сделано во время походов в эстонские земли⁸⁰.

Мы уже упоминали, что в могильнике XI–XII вв. балтского происхождения, обнаруженного в украинской Белой Церкви в 2017–2018 гг., среди разного оружия были найдены и христианские крестики, которые, по мнению автора этих строчек, нужно отнести к подтипу 1.4.3. (по классификации Иерна Штаеккера)⁸¹. А этот факт может быть индикатором того, что некоторые балтские военные наемники уже были христианами (имверно, принявшие только *prima signatio*)⁸², хотя у нас нет возможности установить, приняли ли они христианство до или после прибытия на Русь. Христианские артефакты, обнаруженные в некоторых балтских погребениях, таких как курганы Эглинице (пол. *Jęgliniec*, лит. *Eglinė*; нынешняя территория Польши) и Мажулонай (лит. *Mažuloniai*; сегодняшняя территория Литвы), датируемые XI–XII вв., также свидетельствуют об интенсивности контактов и культурном обмене между балтскими воинами и соседними краями „варяжского христианства”.

Упомянутые факты дают основание утверждать, что использование балтских военных наемников в польских и киевско-русских дружинах, как и сотрудничество с ними, могли являться катализаторами развития балтского „военного искусства”, а вполне возможно также и им присущих „военных ритуалов” („военных обычаев”). Трудно усомниться в том, что балты могли столкнуться и с влиянием викингов из Скандинавии. Нельзя игнорировать такую возможность, поскольку между „варяжской” Русью (как, между прочим, и Польшей) и Скандинавией установились тесные контакты не только экономического, политического, но и военного уровня, таким образом, в X–XI вв. балтское общество оказалось в окружении „варяжско-христианских” культур. Хотелось бы только добавить, что наем варяжских воинов был распространенной практикой на Руси, в Польше и в других странах (также и в Византии)⁸³, как была распространена и практика нанимать языческих воинов в приграничных регионах, находившихся между христианскими и языческими территориями – это служит предпосылкой для констатации, что наем балтских воинов также не являлся новизной и беспрецедентным явлением.

⁸⁰ Ibidem, cap. XXXIII, 7; XXX, 5.

⁸¹ J. Staecker, *Rex regnum et dominus dominorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*, Stockholm 1999, s. 110–115.

⁸² V. Baranov, V. Ivakin, *Burials with weaponry in the Ostriv Balt*, p. 116–121.

⁸³ Е. А. Мельникова, „Сага об Эймунде” о службе скандинавов в дружине Ярослава Мудрого, [in:] *Восточная Европа в древности и средневековье*, Москва 1978, с. 289–295; О. Филитчук, *Скілкі коштував руський найманець у Візантії в X ст.?*, „Ruthenica”, 7, 2008, с. 13–14, 17–18, 22–29; М. Н. Самонова, „Эймунд конунг” на службе у Брячислава: шведский след в истории Полоцкого княжества, [in:] *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*, вып. 8, Минск 2015, с. 37–54.

Несомненно, параллельно с наемом и военным сотрудничеством происходили и военные конфликты (ср. поражение полоцкого князя в военной кампании против земгалов в 1106 г., поражение ятвягов от волынского князя в 1112–1113 гг. или другие военные столкновения). Масштаб военных походов балтских воинов в русские и польские земли увеличился во второй половине XII в., что свидетельствует о возросшем влиянии (в первую очередь – литовцев, отчасти – ятвягов и пруссов) военного сословия на балтскую общественность, которое создало предпосылки для появления качественных изменений, обусловивших окончательный процесс образования конфедерации литовских земель. Можно заметить тенденцию новейшей историографии изобразить в XII в. проявившуюся военную активность балтов на территориях раскалывающейся или уже расколотой Руси как экспансию⁸⁴, но в этом случае необходимо подчеркнуть, что, по нашему мнению, такая оценка военных походов балтов не является адекватной. Называть грабительские походы, которые предпринимали балтские воины, экспансионными кампаниями нет никакой необходимости, поскольку такие походы являлись частью „экономики грабежа”, а не тактикой экспансивной политики. С военными походами именно такого рода, преследовавшими цели навязать свою политическую волю и силу, киевские земли столкнулись только в первой половине XIII в., т. е. в период становления литовского государства.

Вышеизложенные суждения позволяют сделать следующие выводы, которые являются предварительными, принимая во внимание потребность дальнейших исследований:

1) сформировавшееся в историографии представление о „даннической зависимости” балтов от Киева в XI–XII вв. основывается на предположениях, а не на фактах, представленных источниками XI–XII вв. – таким образом, нет основания утверждать, что балтские военные „данники” защищали интересы русских князей; случаи выплачивания дани или контрибуции нельзя применять в отношении всех балтов *in corpore*, а факты возможной эпизодической выплаты дани нужно ограничить до отдельных периодов, не перенося возможные реалии начала XI в. к XII в. и на оборот;

2) балтские воины, как и варяги, могли быть военными наемниками в дружинах христианских государств, за часть военной добычи воевавшими на стороне обоих участников конфликтов – Руси или Польши,

⁸⁴ Ср.: С. Темушев, *Ятвяги в системе*, с. 192–193: „И если наиболее тесные отношения с литвой поддерживало Полоцкое княжество, то сдерживание агрессии со стороны ятвягов становилось делом волынских князей [...] Роман Мстиславович, объединивший под своей властью Волынское и Галицкое княжества, видимо, на время смог сдержать ятвяжскую экспансию”.

не исключая возможности, что они могли быть и союзниками враждующих сторон;

3) участие во внутренних военных конфликтах князей Руси, в военных походах в соседние христианские страны и в союзах с христианскими соседями позволило балтским воинам, прежде всего пруссам, ятвягам и литовцам, закалить свой „военный дух”, сформировать свое военное сословие, которое именно в первой половине XIII в. сыграло ключевую роль в процессе образования литовского государства.

*

Marius Ščavinskas, *Balt's warriors in the contexts of the Rus'-Poland relations in the 11th-12th centuries*

This article presents an analysis of the relations between warriors from the Baltic lands (primarily Lithuanians, Yotvingians and Prussians) with their neighbours Rus' and Poland based on historic sources and (in context) archaeological material. Until now, it is often said in historiography that the Lithuanians (along with other Balts) would pay tributes to Rus' (or Polotsk), even though the facts found in medieval sources of the 11th-12th centuries cannot confirm this. As a result, relations between Baltic warriors and neighbouring Rus' cannot be analysed in the context of tribute-payers and tribute recipients. The hypothesis is that Baltic warriors were not „vassals” or „tribute-payers”, but rather mercenaries or allies in the armies of Rus' and Polish rulers, then they struggled against each other or when they were allied (for example evidence of 1107/1108)-1120, then Zbigniew Duke of Poland come to alliance with pagan Prussians, or Lithuanians warriors supports to the dukes of Polock in middle and second half of the 12th century). In this case, we can speak about the natural formation of the Baltic warrior society, which eventually led to the emergence of so-called militant democracy, not enforced tributes and the accompanying Christianisation (note that this cannot be disqualified either), and the natural development of pagan warriors' relations with the 10th-12th century „Varangian” Christianity, which could have affected Baltic society as a matter of course, or could have created the conditions for internal change within Baltic society without any stronger effects from external forces.

Игорь Данилевский
(Москва)

Образ поляков в древнерусской домонгольской литературе

В статье рассматриваются упоминания поляков в ранних древнерусских текстах (прежде всего, в „Повести временных лет”). Анализ таких упоминаний дает основания считать, что „ляхи” для русского автора (и, очевидно, для его читателей), несмотря на конфессиональные различия и периодические вооруженные столкновения, представлялись не „чужими” или „другими”, а почти „своими” (хотя и несколько „иными”).

Как отмечал Владимир Пашуто, граница восточных славян и польских племен – „древнейшая среди русских границ”¹. В то же время контакты с предками современных поляков затрагивали только жителей юго-западных пределов расселения жителей Руси и потому нашли отображение преимущественно в текстах, созданных на этой территории. Процессы и события, которые в них описывали, связаны с вопросами этнического происхождения западных соседей, вооруженных столкновений с ними, заключением с ними брачных союзов правящей верхушки восточных славян. Гораздо реже встречаются характеристики польских правителей и упоминания „ляхов” в довольно экзотических описаниях.

Первые упоминания предков современных поляков мы находим в недатированной части *Повести временных лет*. Здесь, в частности, говорится о том, что „Ляховѣ” „присѣдаты к морю Вараскому”². Этим именем „прозвашася” „Словѣне ѿви пришедше и сѣдоша на Вислѣ”³. „Ѡ тѣхъ Лаховѣ, – добавляет летописец, – прозвашася Полане Лаховѣ, друзии Лютицѣ, инии Мазовшане, а нии Поморяне”⁴. При этом летописец едва ли не отождествляет

¹ В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, с. 31.

² *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: ПСРЛ], Москва 1998 [репр. 2-го изд.: Санкт-Петербург 1908], т. 2, стб. 4.

³ *Ibidem*, стб. 5.

⁴ *Ibidem*.

повисленских и днепровских полян. Во всяком случае, он продолжает: „Тако же и тѣ же Словѣне, пришедше, сѣдоша по Днепру и нарекошаса Полане, а друзии Деревлане⁵, зане сѣдоша в лѣсѣхъ”⁶. Кроме того, он сообщает, что от „Ляхов” произошли также радимичи и вятичи: „Икоже ркохомъ сущии ѿ рода Словѣньска и нарекошаса Полане, а Деревлане ѿ Словень же. И нарекошаса Древлане, Радимичи бо и Вятичи ѿ Ляховъ: баста бо два брата в Ласѣхъ – Радимъ, а другыи Ватокъ – и, пришедша, сѣдоста Радимъ на Рѣжю и прозваша Радимичи, а Ватко сѣде своимъ родомъ по Щцѣ, ѿ него прозвашаса Вятичи”⁷. Последнее утверждение повторяется в статье 6492 г.: „быша же Радимичи ѿ рода Лаховъ и, пришедше ту, са вселиша и платать дань в Руси и повозъ везуть и до сего днѣ”⁸. Показательно и то, что в статье 6489 г. сообщение о победе над вятичами и „возложении” на них дани связывается с походом Владимира Святославича на „Ляхов”, когда были захвачены Перемышль, Червен и „ины грады”: „В лѣтъ . ѿс . ѿ . пѣ . Иде Володимиръ к Лахомъ и заа грады ихъ: Перемышль, Червень и ины города, иже суть и до сего днѣ подь Русью. Семь же лѣтъ и Вятичи побѣди и възложи на на дань ѿ плуга ѿк же ѿць его ималь”⁹.

Летописец явно рассматривал предков поляков как ближайших родичей восточных славян (по крайней мере, части из них). Именно так понимал упомянутые летописные сведения Алексей Шахматов: „Одни из ляхских племен наводнили страну дреговичей и сидевшихъ вместе с ними дулебовъ; другие племена пробилась в бассейн Западной Двины, оседая среди западной ветви кривичей: третьи племена двинулись в северное Поднепровье: летопись сохранила названия этих племенъ: это были радимичи и вятичи; первые сумели укрепиться на Днепре и его левых притоках; вторые – вятичи двинулись дальше на восток и захватив сначала верхнее течение Оки, заняли съ течением времени и среднее его течение”¹⁰. Подтверждение польского происхождения летописных радимичей и вятичей А. Шахматов находил в диалектных особенностях населения территорий, на которых, по данным *Повести временных лет*, они обитали (свистящее произношение мягких *т* и *д*; замена шипящих *ш*, *ж*, *ч* свистящими *с*, *з*, *ц*; смешение звуков *ш* и *с*, *ж* и *з*, *ч* и *д*; появление польских сочетаний *дл* и *тл* вместо восточнославянского *л*, и др.)¹¹.

В отличие от него, Дмитрий Лихачев считал, что имена выходцев из польских земель дали лишь названия племенным объединениям

⁵ Ср.: на левобережье Лабы обитало западнославянское племя *древан*.

⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 5.

⁷ *Ibidem*, стб. 71.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*, стб. 69.

¹⁰ А. А. Шахматов, *Древнейшие судьбы русского племени*, Петроград 1919, с. 37.

¹¹ *Ibidem*, с. 38–39.

восточных славян, которые они возглавляли: „Выражение «от ляховъ» ... вовсе не относится к происхождению русского населения той или иной области... Выражение... «от ляховъ» определяет... только то обстоятельство, что во главе политической организации... радимичей и вятичей стоят... «ляхи». В самом деле, летописец объясняет происхождение названий радимичей и вятичей... Летописец считает, что названия эти произошли от двух польских выходцев Радима и Вятка, передававших свои имена подчинившимся им славянским племенам: «... и пришедша съдоста Радимъ на Съжю и прозвашася (именно «прозвашася», а не «расплодишася») радимичи, а Вятко съде съ родомъ своимъ по Оцѣ, от него же «прозвашася» вятичи». В качестве аналогии он приводит „выражение летописца о новгородцах – «от рода варяжьска, преже бо бѣша словѣни» (под 862 г.)”¹².

Как бы то ни было, летописец вполне определенно говорит о прямом родстве всех славянских племен – помимо уже упоминавшихся полян, лютичей, мазовшан и поморян: „сѣлѣ суть Словени по Дунаеви, где есть ннѣ Оугорскаа земла и Болгарьскаа. \bar{W} тѣхъ Словенъ разидошася по земли и прозвашася имены своими, где сѣдше, на которомъ мѣстѣ... Тако же и тѣ же Словѣне, пришедше, сѣдоша по Днепру и нарекошася Полане”¹³.

Кроме всего прочего, здесь обращает на себя внимание своеобразный параллелизм польских и восточнославянских племенных названий. Еще в середине позапрошлого века это заметил Павел Шафарик: „Так, в этот период встречаем мы Славянских народов, называющихся одним и тем же именем, в разных, довольно отдаленных, краях, напр. Полян на Висле и Днепре, Славян на Ильмене, под Татрами, в Мизии, и Хорутании, Бодричей на Одре, верхней Тисе и нижнем Дунае, Хорватов в Галиции, Кърконошах, Германии, Хорутании и Далматии, Древлян на Руси и Лабе, Дулебов на Руси, в Чехии и Паннонии, Дреговичей на Руси и Македонии, и т. д. Судя по тождеству их названий, можно полагать, что они были одного и того же рода (курсив мой – И. Д.); но в самом ли деле были, этого по недостатку в исторических свидетельствах и памятниках языка нельзя никак утверждать, потому что очень возможно, что многие из этих названий, как местные, напр. Древляне (Sylvani), Поляне (Campani), Хърваты (Montani), и др., кажутся только случайно сходными”¹⁴.

Об этих совпадениях писал и Михаил Погодин: „В сочинении Шафарика вы найдете комментарии на слова Несторовы, и увидите, что многие племена наши, по крайней мере, своими именами, представляют

¹² Д. С. Лихачев, *Комментарии*, [in:] *Повесть временных лет*, 2-е изд., Санкт-Петербург 1996, с. 392–393.

¹³ *Ипатьевская летопись*, стб. 5–6.

¹⁴ П. Й. Шафарик, *Славянские древности: Сочинение П. Й. Шафарика. Часть историческая*, пер. с чешского О. Бодянского, т. 2, кн. 1, Москва 1847, с. 77–78.

единство с племенами, рассеянными в прочих частях Европы; наши имена встречаются там, или тамошние у нас: *Словене* на Ильмене, и в Словении, близ Адриатического моря. *Хорваты* в Галиции и в области Краковской, в Исполинских горах, в Полабье, в Штирии и Иллирии. *Дреговичи* между Припетью и Западной Двиной, и в Булгарии, в Германии. *Дулебы* по Бугу и в Чехии, Паннонии. *Древляне* в Воляни и Полабье. *Северяне* по Десне, Семи, Суле и в Польше, по Дунаю. *Поляне* на Днепре и Висле. Имена сих и прочих племен встречаются также в разных собственных именах по всем Славянским странам. Рассматривая эти имена на Славянской ландкарте, ясно видишь, что было когда-то время всеобщего движения Славянских племен, подобное Немецкой переставке, и невольно сравниваешь их с перетасованною колодою карт, – из коей, прибавим, все масти в обилии достались на долю России”¹⁵.

Приведенные тексты недатированной части *Повести временных лет* носят сугубо легендарный характер. Насколько реальны упоминаемые здесь „племена” (или „племенные союзы”), сказать трудно, если вообще возможно. Впрочем, для нас в данном случае не важно, были ли действительно родичами „ляхи”, „поляне”, „радимичи”, „вятичи” и прочие „племена”. Существенно другое: совпадения племенных названий, а также прямые упоминания их родства, сохранившиеся в летописных преданиях, свидетельствуют об осознании первыми древнерусскими летописцами, так сказать, кровной близости населения польских и восточноевропейских земель – несмотря на возражения Д. Лихачева.

Общее, по мнению летописцев, происхождение „Ляхов” и ряда восточнославянских „племен” закрепилось множеством матримониальных союзов (хотя они-то зачастую и становились причиной вооруженных столкновений соседних народов). Эту сторону российские исследователи вообще чаще всего обходят. Почему-то считается очень важным упомянуть, что дочь Ярослава Владимировича была королевой „Франции” (точнее было бы сказать, Иль-де-Франс: небольшой территории, включающей лишь Париж и его окрестности). В то же время, редко кто вспоминает, кем были по происхождению русские князья¹⁶, хотя упоминания браков русских князей и княгинь с иностранками и иностранцами в исследованиях встречаются регулярно. Быть может, это связано с тем, что и сами летописцы, кажется, совсем не обращают на это внимания. Не претендуя

¹⁵ М. М. Погодин, *Исследования, замечания и лекции М. Погодина о русской истории. Изданы Императорским Московским Обществом Истории и Древностей Российских*, т. 2: *Происхождение Варягов-Руси. О Славянах*, Москва 1846, с. 386–387 (ср.: А. Л. Погодин, *Из истории славянских переселений*, Санкт-Петербург 1901, с. 143).

¹⁶ См. напр.: А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский, *Внутридинастические браки между троюродными братьями и сестрами в домонгольской Руси*, „Древняя Русь: Вопросы медиевистики”, 2012, 3(49), с. 45–68.

на полноту, перечислим некоторые браки представителей польских и русских правящих династий.

Первым известным нам браком такого рода является женитьба Святополка Окаянного на дочери Болеслава Храброго, имя которой источники не сохранили¹⁷. Сам Болеслав безуспешно сватался к дочери Владимира Святославича Предславе¹⁸. Казимир I Восстановитель был женат на „знатной девице из Руси”¹⁹ – сестре Ярослава Владимировича Марии-Добронеге²⁰: „В си же времена [6551 (1042/1043)] . вьдасть Арославь сестру свою . за Казимира”²¹. Сестра же Казимира Гертруда была замужем за сыном Ярослава, киевским князем Изяславом: „Сеи же Казимирь вда сестру свою за Изяслава, сына Ярославля”²². Если верить Яну Длугошу, Болеслав II также был женат на какой-то русской княжне по имени Вышеслава²³. Сын Болеслава, Мешко, скончавшийся „в расцвете лет” (ходили слухи, будто его отравили), был женат на „русской девушке”²⁴, имя которой точно неизвестно²⁵. Болеслав III Кривоустый женился на дочери своего двоюродного дяди Святополка Изяславича, Сбыславе: „в се же лѣтъ [6610 (1102/1103)] . ведена быѣ дщи . Сѣтополча Сбыслава в Лахы . за Болеслава

¹⁷ Титмар Мерзебургский, *Хроника: в 8-ми книгах*, подг. И. В. Дьяконов, 2-е изд., испр., Москва 2009, с. 68, 162.

¹⁸ Ibidem, с. 177; Галл Аноним, *Хроника и деяния князей или правителей польских*, предисл., пер. и прим. Л. М. Поповой, Москва 1961, с. 35.

¹⁹ Галл Аноним, *Хроника*, с. 51.

²⁰ Имя ее сохранили *Анналы Краковского капитула*: „1087. Умерла Добронега (Dobronega), жена Казимира” (*Анналы Краковского капитула*, [in:] *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия*, т. 4: *западноевропейские источники*, сост., пер. и комм. А. В. Назаренко, Москва 2010, с. 345).

²¹ *Ипатьевская летопись*, стб. 142; ср.: „Тои же осени [6549 (1041/1042)] дасть Ярославь сестру свою за Казимира” (*Новгородская четвертая летопись*, [in:] *ПСРЛ*, т. 4, ч. 1: *Новгородская четвертая летопись*, Москва 2000, с. 116).

²² *Новгородская четвертая летопись*, с. 116.

²³ J. Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 3–4: 1039–1139, Warszawa, 2009, s. 111; Н. И. Щавелева, *Древняя Русь в „Польской истории” Яна Длугоша*, кн. 1–6, под ред. и с доп. А. В. Назаренко, Москва 2004, с. 260. В. Н. Татищев высказал догадку, что это была дочь брата только что упомянутого Изяслава, черниговского князя Святослава Ярославича (В. Н. Татищев, *История Российская*, подг. к печ. М. П. Ирошниковой, З. Н. Савельевой; под ред. А. И. Андреева, С. Н. Валка, М. Н. Тихомирова, т. 2, ч. 2: *Гл. 1–18*, Москва–Ленинград 1963, с. 84). Однако А. Назаренко в комментариях к русскому переводу *Польской истории* категорически отверг такое предположение: „На тенденциозный вымысел Длугоша, вероятно, указывает и то нарочито подчеркнутое им обстоятельство, будто русская княжна была единственным ребенком своего отца и его наследницей, что явно не подходит ни к одному из тогдашних русских князей и, напротив, соответствует магистральной идее хрониста о наследственной принадлежности части Руси польским князьям”. В то же время он не отрицал возможности русского происхождения супруги Болеслава. При этом комментатор отметил: „Имя «Вышеслава» в статье 1067 г. автографа отсутствует, для него оставлен пробел, заполненный в изданиях; но в статье 1069 г. оно вписано рукой самого Длугоша” (Н. И. Щавелева, *Древняя Русь*, с. 393, прим. 153). Ср. Комментарий к польскому изданию произведения Я. Длугоша: „Pochodzenie żony Bolesława I jej imię nie są potwierdzone w źródłach. Zaślubiny wg Balzera musiały się odbyć przed 1069 r., zob. Genealogia, s. 98–99. Cały ustęp jest dowolną kombinacją Długosza. Imię Wyszesława przysługują wg zapisu u Długosza, w dalszym ustępie, s. 199 powinno być raczej Wszesława, jako najbardziej zbliżone do ruskiego imienia Wszesława” (J. Długosz, *Roczniki*, ks. 3–4, s. 111, kom. 1).

²⁴ Галл Аноним, *Хроника*, с. 59.

²⁵ Традиционно считается, что это была Евдокия, дочь князя Изяслава (Ibidem, с. 151, прим. 4). Однако такая идентификация представляется А. Назаренко чрезвычайно проблематичной (А. В. Назаренко, *Древняя Русь и славяне: (историко-филологические исследования)*, Москва 2009, с. 563 и далее [Серия: *Древнейшие государства Восточной Европы: 2007 год*]).

. мѣца . ноабра . въ . ѡи . днь²⁶. По крайней мере, три его дочери вступили в брак с представителями русских княжеских династий. Одна, имя которой неизвестно, была выдана за муромского князя Всеволода Давыдовича: „Томъ же лѣтъ . ведоша Лаховицю Мюрому . за Давыдовича . Всеволода²⁷. Вторая, Рыкса – то ли за новгородского князя Владимира Всеволодовича, то ли за минского Володаря Глебовича²⁸. Третья, Агнешка была просватана за сына Всеволода Ольговича, но в конце концов вышла замуж за волынского и киевского князя Мстислава Изяславича²⁹. Сын же Болеслава III, Болеслав IV Кудрявый женился на Верхуслане Всеволодовне: „В то же время [6645 (1136/1137)] (...) Всеволодъ Мъстислаличъ ѡда дчѣрь свою в Лахы . Верхоуслану³⁰. Сводная сестра Болеслава III, согласно Галлу Анониму, была замужем за волынским князем Ярославом Святополковичем³¹. Этот список можно продолжать. По подсчетам Владимира Мошина (со ссылкой на Николая Баумгартена³²), из 27 сохранившихся данных о браках Рюриковичей в XI в. с представителями католического Запада 7 случаев (то есть почти 1/3) падает на Польшу³³. Как мы видим, к этому можно прибавить еще по крайней мере 5 русско-польских браков, заключенных в первой трети XII в. Следует отметить, что сообщения русских источников обо всех подобных союзах крайне скудны: летописцы упоминают о них как о само собой разумеющихся событиях. О многих русско-польских матримониальных связях мы узнаем только из польских и немецких источников (в которых информация о них также довольно лаконична).

Впрочем, как всегда бывает между родственниками, жители юго-запада Руси и „Ляхи” то и дело конфликтовали. Предметом споров, разрешавшихся

²⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 252. Впрочем, и здесь А. Назаренко высказывает серьезные сомнения. Тем не менее, ни в одном из упомянутых браков он не отрицает связей представителей польской и русской династий. Мало того, в ряде случаев он предполагает еще более близкое родство между супругами, что порой вызывало необходимость в специальных разрешениях Папы (А. В. Назаренко, *Древняя Русь*, с. 559–584).

²⁷ *Ипатьевская летопись*, стб. 288.

²⁸ J. Lind, *The Russian Marriages. Dynastic and Political Coalitions During the Danish Civil War of the 1130s*, [in:] http://www.historisktidsskrift.dk/summary/92_262.html (5.04.2019)

²⁹ Это следует из упоминания в *Ипатьевской летописи* удовы Романа Мстиславича как жены брата польского князя Лешка Белого: „Романъ оубьенъ на Лахохъ . а... Лестко... с великою чѣстью приа атровъ свою” (*Ипатьевская летопись*, стб. 719). Это вполне согласуется с тем, что Кадлубек называет Романа Мстиславича „братом” Казимира I Справедливого, а хорошие отношения между Романом и Лешком Белым объясняет родством во втором поколении (*Mistrza Wincentego zwanego Kadlubkiem Kronika Polska*, wyd., wstępi. i przypis. opatr. M. Plezia, [in:] *Monumenta Poloniae Historica. Nova Series*, t. 11, Kraków 1994, s. 158).

³⁰ *Ипатьевская летопись*, стб. 300.

³¹ „Одну из дочерей [от брака с сестрой императора Генриха III] он [князь Владислав I, отец Болеслава III] выдал замуж на Русь” (Галл Аноним, *Хроника*, с. 66).

³² N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X-e au XIII-e siècle*, Roma 1927 („Orientalia Christiana”, 9).

³³ В. В. Мошин, *О периодизации русско-южнославянских литературных связей X–XV вв.*, [in:] *Из истории русской культуры*, сост. А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский, т. 2, кн. 1: *Киевская и Московская Русь*, Москва 2002, с. 821; То же в: *Труды Отдела древнерусской литературы*, ред. Л. А. Дмитриев, Д. С. Лихачев, т. 19: *Русская литература XI–XVII веков среди славянских литератур*, Москва–Ленинград 1963, с. 43.

с помощью оружия, обычно становились пограничные земли (прежде всего, уже упомянутые Перемышль и Червенские города³⁴). Почти же все прочие столкновения и военные походы были связаны с использованием польских отрядов русскими князьями – свояками польских правителей. Характерно, что при описании подобных столкновений летописцы практически никогда не высказывали негативных оценочных суждений в адрес самих поляков. Напротив, порой характеристики западных противников выглядят вполне позитивными.

В качестве примера можно привести рассказ, в котором содержится явно положительная оценка Болеслава Храброго, сражавшегося вместе со Святополком Окаянным против Ярослава Владимировича в 626 (1018) г. Воевода Ярослава якобы начал „укаряти” Болеслава: „Да то ти прободемъ трѣскою черево твое тольстое”. Летописец дает к этому оскорблению такой комментарий: „Бѣ бо Болеславъ великъ и тяжекъ, яко и на кони не могы сѣдѣти, но, – добавляет автор летописного сообщения, – бяше смыслен”. Мало того, по словам летописца, Болеслав в этой ситуации проявил чувство собственного достоинства и завидную храбрость, вдохновив своих воинов на победу над противником: „И реѣ Болеславъ: аще вы сего оукора вы не жаль, азъ единъ погибну. И высѣдъ на конь, въбрѣде в рѣку, а по немъ вои его. Ярослав же не оутагну исполчитиса. И побѣди Болеславъ Ярослава”³⁵. Интересно отметить, что ни для

³⁴ Ср.: „[6605 (1097)] Арославъ... бѣже на Лахы . и прииде Берестью . а Двѣдъ заемъ Сутѣиску и Червень”; „тогда же [6628] посла Володимѣрь . Андрѣа с поганьми на Лахы . и повоеваша ѣ”; „томъ же лѣтѣ [6629 (1121)] приходи Арославъ . с Лахы къ Чьрвну . при посадничи Фомѣ Ратиборичи . и воротишаса опать не высѣвшѣ ничто же”; „[6665 (1157)] и нача са Володимѣрь Андрѣевичъ просити воевати . и пусти Гюрги . и ѣха к Чьрвну Чьрванне же затворишаса в городѣ . и подѣхъ Володимѣрь подъ городъ . и нача молвити . а есмь не ратью пришель к вамъ . зане есте людие милии ѣшо моему а азъ вамъ свои княжичъ . а ѡтворитеса . и ѡдинъ с города потагнувъ стрѣлоу оудари в горло и тако Бѣ заступи и ѡ смрти и ту гнѣвы повелѣ воевати много”; „том же лѣтѣ [6671 (1163)] воеваша Лахове ѡколо Чьрвна”; „Въ лѣтѣ . с . ѣ . ке . [6729(1221)] Ѱстоупилъ бѣ Александръ . и створи миръ с Лестькомъ . и со Каломаномъ . и с Филею гордымъ . Романовичема не престааше хотя зла По побѣдѣ же Мьстислави . и по Литовскомъ воеваньи на Лахы створи миръ Лестькѣ с Даниломъ и Василкомъ . Держиславомъ . Абрамовичемъ . и Творьяномъ Вотиховичемъ . а Романовича створиста миръ Демьяномъ . тысяцкѣмъ . Ѱстоупи Лестько ѡ Александра . В соуб же на ночь поплено быѣ ѡколо Белза . и ѡколо Червена . Даниломъ и Василкомъ . и вса земля поплена быѣ . боаринъ боарина плѣннишоу . смердъ смерда градъ града . акоже не ѡстатиса ни единой вси плѣнени”; „Зимѣ же приспѣвши [6742 (1234)], иде Василко Галичю, пойма ляхы... И воиваша, не дошедше Галича, воротиста домовъ”; „Въ лѣтѣ . жс . ѡ . с . [6776(1268)] Кнажашоу Воишелкови во Литвѣ . и Шварнови . иде Литва на Лахы воевати . на Болеслава [V Стыдливого] княза... и ѡсель заратишаса . и почаша Лаховѣ воевати ѡколо Холма... Василко князь и сѣтъ его Володимѣрь . совокупишѣ поидоша в Лаховѣ воевати Шварно же почаша воевати ѡколо Люблина . а Володимѣрь ѡколо Бѣлоу . и вшаха полна много . и тако поидоша во своаси... и посемъ Лаховѣ почаша воевати ѡколо Чьрвна... и не вземше ничего же . и тако поидоша назадъ . и потомъ . Болеславъ князь . присла посоль свои к Василкови... тако река своаче . соимевса... и приде к нему [Васильку – И. Д.] вѣсть . ѡже Лаховѣ леств оучинилъ... и... поидоша к Белзоу . и почаша воевати . и села жечи... Василко же... оубиша ѡ ниѣ многи . а другня изоимаша . Лахове же оубовашѣе поидоша во своаси... Посем же оумиришаса Лахове с Роусью . Болеславъ . с Василкомъ . и со Шварномъ . и начаша . быти в любви велицѣ” и т. п. (*Ипатьевская летопись*, стб. 246, 286, 487, 521, 738–739, 774, 887–888).

³⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 130. Между тем, Титмар Мерзебургский упоминает, что задираться в данном случае первыми начали как раз поляки: „...Враг, подстрекаемый поляками, был вызван на битву и,

летописца, ни для его потенциальных читателей не вызывает вопроса, как мог Болеслав понять, что его „укоряют” и как именно, – как, впрочем, и то, откуда стало известно летописцу, что именно (и на каком языке) польский правитель вдохновил свое войско. Создается впечатление, что для авторов летописи языкового барьера не существовало: представители всех этносов у них прекрасно понимают друг друга.

Негативные косвенные характеристики поляков в ранних русских письменных источниках можно заметить только в описаниях действий жителей захваченных „ляхами” русских городов, нежели в самих текстах как таковых. Так, например, после захвата Киева отрядами Болеслава и Святополка Окаянного, „безумныи же Стополкъ рече: елико же Лаховъ по городомъ избиваите а. Избиша Лахы, Болеслав же бѣжа ис Кыева, воизма имѣние и боары Арославлѣ, и сестрѣ его, и Настаса пристави Десатиньнаго къ имѣнию, бѣ бо са ему ввѣриль лѣстью, и людии множество веде съ [со]бою, и грады Червѣньскыѣ заа собѣ, и приде въ свою землю”³⁶.

Создается впечатление, что в западных соседях восточных славян русские летописцы видели скорее союзников, нежели противников. Вместе с „ляшскими” отрядами Владимир Мономах и Олег Святославич совершили совместный военный поход против чехов: „В лѣтѣ . ѿсѣ . фѣ . пѣд . [6584 (1076)] Ходи Володимеръ сѣвъ Всеволожь . и Оулегъ Сватѣславѣлѣ . Лахомъ в помочь на Чехы”³⁷. А, вот, после похода Василька Ростиславича с половцами на „ляхов” (6600/1092), как пишет летописец, „за грѣхы наша” Бог „навел” на русские земли моровое поветрие: „мнози члѣвци оумираху . различными недиги . ако же глѣху . продающимъ хрестъ . ѿ Филипова дѣи . до масопущъ . ѿ . тысащъ . се же бысть за грѣхы нашѣ . ако оумножишаѣ грѣси наши неправды . се же наведе на ны Бѣ вела намъ имити покоанье . и въстагнути ѿ грѣха и зависти ѿ прочиѣхъ злыѣхъ дѣлъ неприазненныхъ”³⁸.

Стоит ли после этого удивляться, что южнорусские князья, вынужденные по тем или иным причинам покинуть родину, часто находили убежище в Польше, а потерпевшие неудачу претенденты на польский престол – на Руси.

Так, летописец сообщает о том, что изгнанный в 1068 г. восставшими киевлянами князь Изяслав Ярославич „бѣжа в Лахы”³⁹. Позднее, в 1069 г. при поддержке Болеслава II, племянника Гертруды (женатого, как мы

в результате внезапного успеха, был отброшен от реки, которую оборонял. Ободренный этой суматохой Болеслав... тотчас же, хоть и с большим трудом, но перешёл реку” (Гитмар Мерзбургский, *Хроника*, с. 177).

³⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 131.

³⁷ *Ibidem*, стб. 190.

³⁸ *Ibidem*, стб. 206.

³⁹ *Ibidem*, стб. 161.

помним, на племяннице самого Изяслава), он вернул себе киевский престол⁴⁰. В 1073 г. Изяслав был изгнан из Киева уже своими братьями и вновь попытался найти помощь в Польше, однако на этот раз неудачно: „Изяслав же иде в Лахы со имѣниемъ многимъ . и съ женою . оуповаа бѣтствомъ многимъ . гла ако симъ налѣзу воа . еже взяша оу него Лахове . показаша ему путь . ѿ себе”⁴¹. Лишь после долгих скитаний ему удалось примириться с Болеславом и, заручившись его поддержкой, вернуть себе киевское княжение: „В лѣт . ҃҃҃ . ҃҃ . ҃҃ . ҃҃ . [6585 (1077)] Поиде Изяславъ с Лахы . Всеволодъ же поиде противу ему... и створи миръ . и пришед Изяславъ . сѣде в Киевѣ . мѣа . юла . ѿ . днѣ”⁴².

В 1097 г. внук Ярослава Владимировича, Давыд Игоревич, преследуемый за ослепление теребовльского князя Василька, „иде в Лахы . к Володиславу”⁴³ ища помощи . Лахове же ѿбѣщашаса се створити . и взяша в него . ѿ . гривень злата . рекуще ему поиди с нами Берестью . аже се вадить ны Стополкъ на снемъ . и ту вмиримъ та съ Стополкомъ . и послушавъ ихъ Давыдъ иде Берестью с Володиславомъ . и ста Стополкъ въ градѣ . а Лаховѣ на Бузѣ . и сносиса Стополкъ рѣчью с Лахы . и дасть имъ . великиа дары на Дѣда . Володиславъ рече . не послушает мене Стополкъ . да иди ѿпять и прииде Дѣдъ Володимерю . а Стополкъ свѣтъ створи с Лахы . и поиде къ Пиньску . посла по воѣ . и прииде Дорогобужю . и дожда ту вои своихъ . поиде на Дѣда къ граду . Дѣдъ затвориса въ градѣ чаа помочи в Лаховѣ . на Стополь . бѣша бо рекли ему ако на та приидуть Русьскии князи . то мы ти будемъ помощници и солгаша . а емлюще злато оу Давыда . (и въ Стополка) . Стополкъ же ѿступи городъ . а Дѣдъ въ градѣ . и стоа Стополкъ ѿколо города . ҃ . неѣ . и поча Давыдъ молитиса пусти ма из города . Стополкъ же ѿбѣщаса ему . и цѣловаста хрестъ межи собою . и изиде Дѣдъ из города . и прииде в Черненъ . а Стополкъ . вниде в городъ . в великую . суботу . Дѣдъ же бѣжа в Лахы”⁴⁴. Несколько позже „бѣже на Лахы” и его двоюродный племянник Ярослав Святополчич⁴⁵. Давыд, поддержанный поляками, попытался вернуть себе Владимир на Волыни, но в 1099 г. потерпел поражение и вновь был изгнан в Польшу⁴⁶.

В свою очередь, польский князь Збигнев, потерпевший поражение от своего младшего брата Болеслава III в борьбе за наследство Владислава I, бежал на Русь: „в то же лѣт [6614 (1106)] . прибѣже Избѣгнѣвъ к Стополку”⁴⁷.

⁴⁰ Ibidem, стб. 162–163.

⁴¹ Ibidem, стб. 173.

⁴² Ibidem, стб. 190.

⁴³ Владислав I (сын Казимира I и Добронеги) приходился Давыду двоюродным дядей.

⁴⁴ Ibidem, стб. 243–244.

⁴⁵ Ibidem, стб. 246.

⁴⁶ Ibidem, стб. 248.

⁴⁷ *Лаврентьевская летопись*, [in:] *ПСРЛ*, т. 1, Москва 1998, стб. 281. В этом месте в *Ипатьевском списке* пробел [*Ипатьевская летопись*, стб. 258].

В 1173 г. жена галицкого князя Ярослава Владимировича, княгиня Ольга вместе с сыном Владимиром бежала „въ Лахи”, „и Кстатинъ Сѣрославичъ и мнози боѣрѣ с нею быша тамо”. Причиной бегства стало увлечение Ярослава некоей Настасьей, от которой у него родился сын Олег. Через восемь месяцев Ольге „начаша са слати (...) Святополкъ и ина дружина, вабаче ю ѡпать”, обещая посадить ее мужа под стражу. Обещание было выполнено: Ярослав попал в заключение, союзные ему половцы перебиты, Настасью же „Галичани (...), накладъше ѡгнь, сожгоша (...), а сына еѣ в заточение послаша, а княза водивше ко кресту, ѡко ему имѣти княгиню въ правду”. „И тако оуладивъшеса”, – заключает летописец⁴⁸.

Подобных примеров можно привести довольно много. При всех видимых противоречиях отношения между Русью и Польшей – так, как их описывают древнерусские источники – выглядят вполне нормальными для того времени. Очевидно, следует согласиться с той характеристикой, которую им дал в свое время В. Пашуто: „Несмотря на наличие сфер взаимных противоречий в Червенской и Прусской землях, оба государства, пройдя через испытания взаимного вмешательства в распри князей и участия во враждебных друг другу союзах держав, постепенно не только стабилизировали свою границу, но и пришли к тесному союзу. Этот союз поддерживался с русской стороны прежде всего Киевом и Волынью, а с польской – Краковом; он содействовал укреплению государственной власти обеих стран и борьбе славянства с наступлением Германии на Восток”⁴⁹.

При этом практически никогда не упоминаются конфессиональные разногласия между православной Русью и католической Польшей, что само по себе довольно любопытно. Создается впечатление, что не только княжеский двор „жил в характерной атмосфере конфессиональной индифферентности”, как вполне справедливо отмечал Александр Назаренко⁵⁰. Проведенный им анализ знаменитого *Кодекса Гертруды* наглядно показал, что жившая на Руси „русская княгиня-полька” продолжала оставаться верной „своей принадлежности к богослужебному кругу Западной церкви”. Из этого вполне логично сделать вывод, что приезжавшие на Русь польки-католички были „двоеверными”, на что не только их супруги и представители русского клира, но и авторы русских литературных произведений, так сказать, закрывали глаза. Очевидно, то же самое можно думать и о русских княгинях, отправлявшихся к своим мужьям в католическую Польшу.

⁴⁸ *Ипатьевская летопись*, стб. 564.

⁴⁹ В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, с. 48.

⁵⁰ А. В. Назаренко, „Зло неподобно правоверным”: (Межконфессиональные браки на Руси в XI–XII вв.), [in:] *Вестник истории, литературы и искусства*, т. 1, Москва 2005 с. 276–277; Idem, *Древняя Русь*, с. 282.

Исключения из такой „индифферентности” чрезвычайно редки. Так, под 6651 (1143) г. в *Ипатьевской летописи* упоминаются „безбожни Лаховѣ”, присутствовавшие на свадьбе киевского княжича Святослава Всеволодовича и дочери полоцкого князя Василька Святославича (впрочем, без каких бы то ни было дополнительных негативных характеристик)⁵¹. Другим примером такого рода, возможно, является рассказ о видении старца Матфея, чернеца Киево-Печерского монастыря: „бѣ же (...) братъ именемъ . Матфѣи тои бѣ прозорливъ . единою ему стоящую въ цркви на мѣстѣ своемъ . и възведе вчи свои . и позрѣ по братыи иже стоять поюще по обѣима сторонама . и видѣ обходяща бѣса . въ образѣ Лаха в лудѣ . носаша . въ приполѣ цвѣтокъ . еже глѣтса лѣпокъ . и обхода подлѣ братью . взимаа из лона цвѣтокъ . и вѣржаше на кого любо . аще прилпаше кьму цвѣтокъ поющихъ ѿ братыа . и тѣ мало стоявъ . и раслабевъ оумомъ . вину створивъ каку любо . исходаше изъ цркви . и шедъ в кѣлюю и спаше . и не възвраташеса въ цркви до ѿнѣтыа . аще ли верже на другаго . и не прилпаше к нему цвѣтокъ . стояше бо крѣпко въ пѣньи . дондеже ѿпоаху . оутренюю . и тогда идаше в кѣлюю свою”⁵². Почему бес, которого узрел Матфей, был в образе „ляха” остается загадкой. Возможно, этот текст кроет в себе еще одну сторону отношений между Русью и Польшей, которая была ясна русским книжникам и их читателям, но нам пока остается непонятной⁵³.

Все сказанное, как мне представляется, дает основания для следующего вывода: образ поляков, который мы находим в русских источниках, – это образ „своих”, хотя и несколько „иных”; во всяком случае, никак не „чужих” или „других”.

*

Igor Danilevskiy, *The image of the Poles in the ancient Rus'ian pre-Mongol literature*

The article deals with references to Poles in early ancient Rus'ian texts (primarily in the Tale of Bygone Years). The analysis of such mentions gives grounds to believe that for the Rus'ian author (and, obviously, for his readers), the „lyakhy”, despite confessional differences and periodic armed clashes, were presented not as „alien” or „other”, but almost „their own” (although and somewhat „other”).

⁵¹ *Ипатьевская летопись*, стб. 313. Благодарю Виталия Нагирного, обратившего мое внимание на это сообщение.

⁵² *Ипатьевская летопись*, стб. 181.

⁵³ Одна из возможных и чрезвычайно интересных интерпретаций этого сюжета предложена Александром Мусиным. См. его статью *Polska Piastów i Ruś Rurykowiczów: nieuniknioność niemożliwych porównań (niektóre uwagi do badań komparatystycznych nad średniowieczną Europą Środkowo-Wschodnią)* в настоящем сборнике.

Дмитрий Добровольский
(Москва)

Христиане или латинники: религиозный аспект восприятия поляков русскими книжниками XI–XIII вв.¹

На первых порах влияние Схизмы 1054 г. на многоуровневые контакты между христианами Европы носило ограниченный характер. Однако спустя некоторое время враждебность по отношению к „латинянам” перевесила логику политических союзов и практики повседневных коммуникаций. По мнению ряда исследователей, изменения были связаны с новыми векторами, обнаружившимися в политике папства после IV Крестового похода. В то же время, изучение образа поляков и восприятия их религии в русской книжности XI–XIII вв. показывает, что динамика межконфессиональных отношений в Восточной Европе была сложнее. Примеры неприязни к „безбожным ляхам” обнаруживаются в источниках XII в., а проявления религиозной толерантности – в летописных записях второй половины XIII в. В целом, можно согласиться, что восприятие „латинства” поляков на Руси определялось политическим контекстом. Но интерпретация доступного материала требует более детального понимания того, как именно изменялись взаимоотношения двух соседних народов на протяжении XI–XIII вв.

На первых порах воздействие Схизмы 1054 г. на политику, экономику и культуру Руси было относительно невелико: взаимная анафема Михаила Кирулария и Гумберта ди Сильва-Кандида почти не повлияла ни на династические связи Рюриковичей с правящими домами северной и центральной Европы, ни на торговые связи со странами, придерживавшимися латинского обряда. Как писал в данной связи Микеле Колуччи, „несмотря на тесные и многоплановые связи с Византией, Русь не имела

¹ Публикация подготовлена в ходе проведения работы (проект № 18-05-0025) в рамках Программы „Научный фонд Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики» (НИУ ВШЭ)” в 2018 г. и в рамках государственной поддержки ведущих университетов Российской Федерации „5-100”.

практически никаких причин разделять ту острую враждебность по отношению к Западу, которую питали отдельные представители греческого мира. Экономические и военные ресурсы Руси были вполне достаточны для того, чтобы формировать собственную идеологическую позицию, допускавшую определенную вариативность трендов, и, время от времени, значительный уровень открытости [по отношению к западным партнерам – Д. Д.]².

Вместе с тем, к середине XV в. отношения Руси с т. н. Западом уже были основательно испорчены. Попытку объединения церковью перед лицом османской угрозы, предпринятую на Ферраро-Флорентийском соборе, один из русских книжников оценил как „прелесть”, укоренившуюся в православном мире из-за „сребролюбия и златолюбия” византийских иерархов³; приказ Василия II арестовать митрополита Исидора тот же автор определяет как деяние вселенского масштаба, уподобившее московского великого князя „Костянтину Великому” и „Владимиру, нареченному въ святѣмъ крещении Василеи, иже крестившему русскую землю и утвердившему православную вѣру”⁴. Интересно задаться вопросом о том, когда и почему чувство общехристианского единения уступило место столь яростному неприятию „латинства”.

Александр Назаренко полагает, что причиной „коренного поворота в отношении Руси к Западу” были события IV Крестового похода, а точнее – та „переориентация вектора религиозной политики Запада, которая произошла после и вследствие случившегося в 1204 г., вообще вследствие обнаружившейся в первой половине XIII столетия окончательной неудачи крестоносного движения в Святой Земле”⁵. Тезис ученого подтверждается разбором убедительных примеров⁶.

Любопытен, вместе с тем, обмен репликами между совместным венгерско-чешско-польским посольством и Юрием Долгоруким, описанный в *Ипатьевской летописи* под 6657 (1149) г. Представители Запада (к помощи которых прибегают политический противник Юрия, Изяслав Мстиславич) вызывают к „общечеловеческим ценностям”: „вы намъ есте въ отца мѣсто, а се нынѣ заратилася есте своим братомъ и сыномъ Изяславомъ, а мы есмы по Бозѣ все кръстьяне, одна братья собѣ, а намъ подобаеть всимъ быти съ себе, а бы Богъ даль, вы быста уладилася съ своимъ братомъ и сыномъ Изяславомъ”⁷.

² M. Colucci, *The Image of Western Christianity in the Culture of Kievan Rus'*, „Harvard Ukrainian Studies”, 12/13, 1988/89, p. 586.

³ Сказание Симеона Суздальца „Исидоров собор и хождение его”, [in:] В. Малинин, *Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания: историко-литературное исследование*, Киев 1901, с. 89 разд. паг.

⁴ Ibidem, с. 99 разд. паг.

⁵ А. В. Назаренко, *1054 и 1204 годы как вехи русской истории*, [in:] Idem, *Древняя Русь и славяне: историко-филологические исследования*, Москва 2007, с. 323.

⁶ Ibidem, с. 323–325.

⁷ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: ПСРЛ], т. 2, ред. А. А. Шахматов, Москва 1998, стб. 387.

Юрий, со своей стороны, обвиняет своих оппонентов в захвате территорий и нарушении суверенитета: „оже межи нами добра хочете, но обаче ежели ны ся велите мирити, то не стоите на нашей земли, а жизни нашей, ни сель наших не губите”⁸. Трудно сказать, насколько аутентичен этот диалог, столь разительно превосходящий дискурс современной российской пропаганды. Но он не мог быть записан после 1198–1200 гг., которыми датируется окончательное оформление т. н. *Киевского свода* игумена Моисея, составляющего основу рассказа *Ипатьевской летописи* о событиях XII в.⁹ Значит, основы взаимного недоверия между Русью и западными соседями были заложены еще до 1204 г.

С другой стороны, автор *Повести о взятии Царьграда фрягами*, помещенной в *Новгородской I летописи* и представляющей собой непосредственный отклик на взятие Константинополя крестоносцами, не рассматривает произошедшее как враждебную акцию западных вероотступников, направленную против истинно христианской Византии. Напротив, в *Повести* отмечается, что папа Римский вместе с „нѣмечским цесарем Филипом” запретили крестоносцам „воевати на Цесарьградъ” и „пакости деять Грѣчьской земли”¹⁰; вина же за то, что в итоге события приобрели иной оборот, возлагается не в последнюю очередь на династию Ангелов, „въ свадѣ” которых, собственно, и „погыбе царство богохранимаго Костянтиняграда”¹¹. Такой же дифференцированный подход к восприятию Запада наблюдается в сообщении *Галицко-Волынской летописи* о коронации Даниила Романовича. Летописец не мог не понимать, что королевский титул был получен галицко-волынским князем от главы „латинников”, и, в то же время, подчеркнул, что „папа Никентий” – в отличие от многих своих единоверцев – был склонен к компромиссу с Востоком: „Никентии бо кльняше гѣхъ, хуляцимъ вѣру гречьскую правовѣрную, и хотящю ему съборъ сътворити о правовѣрии, о воединении църкви”¹².

Иначе говоря, под воздействием определенных факторов воспоминания о былом единстве могли перевешивать страх перед экспансией Запада (и неизбежной утратой Русью „правой веры”). Очевидно, изучение „западной темы” в мировосприятии Руси требует дифференцированного подхода, учитывающего как многообразие позиций по отношению к „латинникам”, так и неоднородность самого латинского Запада. Одной из

⁸ *Ibidem*, стб. 388.

⁹ О дате создания *Киевского свода*, см.: А. А. Шахматов, *Обозрение летописей и летописных сводов XI–XVI вв.*, [in:] А. А. Шахматов, *История русского летописания*, т. 2, Санкт-Петербург 2011, с. 75–77; М. Д. Приселков, *История русского летописания XI–XV вв.*, Санкт-Петербург 1996, с. 87–88.

¹⁰ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, [in:] *ПСРЛ*, т. 3, ред. А. Н. Насонов, Москва 2000, с. 46.

¹¹ *Ibidem*, с. 49.

¹² *Kronika halicko-wolynska (Kronika Romanowiczów)*, red. D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa 2017, s. 351 (Серия: *Pomniki dziejowe Polski. Seria 2*, т. 16).

возможных реализаций такого подхода может быть исследование отношения к отдельным народам Западной Европы, в частности – к полякам. Как же характеризуются (если характеризуются вообще) религиозные различия между Русью и Польшей в древнерусской книжности XI–XIII вв.?

Изучение поставленного вопроса существенно упрощается наличием в литературе специальной монографии о политических контактах между Русью и Польшей¹³, а также нескольких работ, посвященных отношению к полякам в древнерусской книжности¹⁴. Знание контекста, в котором существуют те или иные высказывания о религиозности ближайших западных соседей, существенно облегчает интерпретацию данного аспекта в восприятии поляков на Руси.

В целом, древнерусские книжники XI–XIII вв. должны были понимать, что „ляхове” являются приверженцами иного, латинского обряда: во всяком случае, об этом систематически напоминали руководившие русской церковью греческие иерархи. Так, когда в одном из самых ранних антилатинских сочинений, созданных на Руси, – т. н. *Написании митрополита Ефрема* – заходит разговор о том, что на Западе нет единства в определении продолжительности Великого поста, одним из примеров „латинской” страны оказывается „Лехия”: „Τὴν δὲ τεσσαρακοστὴν αἰ ὑπ’ αὐτοὺς χῶραι διαφόρως νηστεύουσιν· ἡ μὲν οὖν Λεχεῖα, ἑβδομάς θ’, αἰ δὲ λοιπαὶ αἰ μὲν ἡ’, ἡ δὲ πλείους, ἡ δὲ ἐλάσσω, οἱ δὲ Ἴταλοὶ εἰς ἕξ καὶ μόνας αὐτὴν περιέστησαν”¹⁵.

Аналогично, митрополит Никифор мотивировал составление одного из своих антилатинских посланий тем, что у адресата сочинения – некоего „князя мурьского” Ярослава Святославича, – „земля Лядская в соѣдехъ (...) есть, еже на неи суть оплатки служаще, и латынское приали учение”¹⁶. При

¹³ А. Б. Головки, *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.*, Киев 1988 (специально о религиозном аспекте взаимоотношений – с. 51–52, 75, 78–79, 93–94).

¹⁴ О. В. Гладкова, А. С. Демин, Ф. С. Капица и др., *Древнерусская литература: восприятие Запада в XI–XIV вв.*, Москва 1996 (специально о поляках: с. 120–122, 125–130, 134–138, 141–143); *Eidem*, *Древнерусская литература: тема Запада в XIII–XV вв. и повествовательное творчество*, Москва 2002 (о поляках, на материале Галицко-Волынской летописи: с. 10, 11, 12, 19–20, 22–23).

¹⁵ I. Siciurov, *Ein antilatinischer Traktat des Kiever Metropoliten Ephraim*, [in:] *Forshungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte: fontes minores*, hrsg. L. Burgmann, Bd. 10, Frankfurt am Main 1998, s. 345. Полуужирный шрифт мой – Д. Д.

¹⁶ *Послание Ярославу князю Муромскому о вере латинской*, [in:] *Творения митрополита Никифора*, ред. С. М. Полянский, Москва 2006, с. 153. В другой редакции того же сочинения вместо „в соѣдехъ” читается „в судех у тебе есть живущии” (*Послание неизвестному князю*, [in:] *Ibidem*, с. 172). Правда, еще митр. Макарий отметил, что владения исторического Ярослава Святославича, князя черниговского и муромского († 1129) располагались слишком далеко от Польши, чтобы какие бы то ни было поляки могли именоваться его „соседями” и, тем более, подлежать его суду (митр. Макарий (Булгаков), *История русской церкви*, кн. 2, Москва 1995, с. 218–219). Однако А. Попов в свое время имел возможность видеть еще один, ныне утраченный список *Послания князю Ярославу*, где в отчестве князя читалось не *Святославичю*, а *Святополчичю*. Это позволило предположить, что исходно послание было адресовано Ярославу Святополчичю († 1123), в 1100–1118 гг. княжившему на Волыни, т. е. действительно в непосредственной близости от границы с Польшей (А. Н. Попов, *Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI–XV в.)*, Москва 1875, с. 118). С учетом данной конъектуры слова Никифора о соседстве со „служащими на оплатках” обретают вполне конкретный географический смысл.

этом, цитированное выше *Написание митрополита Ефрема* тесно связано с анонимной статьей *О франках и о прочих латинах*¹⁷, вошедшей в XIII в. в состав *Сербской* и *Русской* редакций *Кормчей книги*¹⁸, а послание Никифора Ярославу Святославичу не только „неоднократно включалось в сборники антилатинской полемической направленности и в Кормчии“, но и было „одним из источников при составлении Поучения от седми собор на латину“¹⁹. Словом, даже те, кому не случалось непосредственно контактировать с поляками (и, тем более, наблюдать их за отправлением религиозных обрядов), имели достаточно возможностей узнать, что в конфессиональном отношении „земля Лядская“ отличается от Руси.

В XI в. конфессиональные различия между Русью и Польшей оставались практически не замечены (хотя говорить о толерантном отношении к западному обряду в целом все-таки не приходится²⁰). Так, в *Житии Феодосия Печерского* рассказывается, как супруга князя Изяслава Ярославича, Гертруда защитила печерских монахов от гнева своего мужа: „[Князю же еще гнѣвающуюся и укоряюще Никона, и се единь от отрокъ, вшед, поведаше, яко Антонии и иже] съ нимъ отъходить отъ града сего въ ину область. Тъгда глагола ему жена его: «Послушай, господи, и не гнѣвай ся. Яко тако же бысть и въ странѣ нашей, отбѣжавъшемъ нѣкоея бѣды ради чръньцемъ, много зъла створи ся въ земли тои ихъ ради, нѣ блюди, господи, да не тако въ области твоеи будеть». То же слышавъ князь и убоявъ ся гнѣва божия, отпусти великааго Никона, повелѣвъ ему ити въ пещеру свою, по онѣхъ же посла, рекши, да съ мольбою възвратять ся въспять“²¹.

Изяслав впервые занял киевский „стол“ в том же 1054 г., когда произошло разделение церквей, так что описываемые события почти наверняка развивались после Схизмы; тем более после Схизмы было составлено

¹⁷ И. Чичуров полагал, что *Написание* послужило источником статьи *О франках...* (I. Šćurov, *Ein antilateinischer Traktat*, s. 342). Наблюдение, почти дословно воспроизводящее цитированные выше слова Ефрема, помечено в статье *О франках...* номером 24 (по нумерации греческого текста и *Синодальной кормчей* 1282 г.) или 23 (по нумерации *Рязанской кормчей*) – см. греческий и русский тексты *en regard*, изданные в: А. Н. Попов, *Историко-литературный обзор*, с. 66; см. также: I. Šćurov, *Ein antilateinischer Traktat*, s. 339–340.

¹⁸ В *Сербской редакции Кормчей* статья *О франках...* помещена как глава 51, в *Русской* – как глава 37 (Я. Н. Шапов, *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв.*, Москва 1978, с. 168).

¹⁹ Г. С. Баранкова, *Антилатинские послания митрополита Никифора: лингвистический и текстологический аспекты исследования*, [in:] *Лингвистическое источниковедение и история русского языка: 2002–2003*, ред. А. М. Молдован, А. Г. Кравецкий, Москва 2003, с. 321.

²⁰ Примером негативной оценки Римской церкви и ее сторонников может служить огласительное поучение, произнесенное, по сообщению *Начальной летописи*, при крещении Владимира, и содержащее крайне резкое обличение „латын“ (*Лаврентьевская летопись*, [in:] *ПСРЛ*, т. 1, ред. Е. Ф. Карский, Москва 1997, стб. 114–116). Поучение (включая антилатинский фрагмент) читается не только в „классических“ списках *Повести временных лет*, но и в *Новгородской I летописи младшего извода* (*Новгородская первая летопись*, с. 154–155). Соответственно, еще А. Шахматов связывал появление этой части текста с составлением *Начального свода* 90-х гг. XI в. (А. А. Шахматов, *Повесть временных лет*, [in:] А. А. Шахматов, *История русского летописания*, т. 1, кн. 2, Санкт-Петербург 2003, с. 723–726).

²¹ *Успенский сборник XII–XIII вв.*, ред. С. И. Котков, Москва 1971, с. 84. Утраченная в *Успенском сборнике* начальная часть фрагмента восстанавливается по *Киево-Печерскому патерику*: Д. Абрамович, *Киево-Печерський Патерик* (Вступ. Текст. Примітки), Київ 1930, с. 34.

цитируемое житие. Однако участие дочери Мешко II в церковных делах Руси (причем сопровождаемое ссылками на „исторический опыт” польского государства) не вызывает у автора источника никаких комментариев, как если бы конфессиональной границы между двумя странами еще не существовало²².

Чуть более сложную картину дает т. н. *Сказание о первых печерских черноризцах*, дошедшее до нас в составе летописной статьи 1074 г., а также в качестве части *Киево-Печерского патерика*. Одному из героев *Сказания* – старцу Матфею – было видение, в котором фигурировал бес „въ образѣ ляха в лудѣ, и носяща в приполѣ цвѣтки, иже глаголется лѣпокъ”²³. Тот факт, что для описания беса составитель *Сказания* воспользовался сравнением с поляком, свидетельствует об определенных различиях в материальной культуре двух народов. Очевидно, поляки XI в. одевались (и/или стриглись?) не так, как жители Руси: иначе упоминание об особом „образе ляха” не имело бы смысла²⁴. Вместе с тем, бесы, являвшиеся печерским подвижникам, принимали самые разные образы, в частности – Христа и ангелов²⁵; такая способность много говорила о коварстве темных сил, однако никак не влияла на оценку тех, чье обличье использовалось. Данное обстоятельство не позволяет считать, что приписывая бесу внешний вид поляка, русский книжник руководствовался именно нетерпимостью к западным соседям, тем более – нетерпимостью по религиозному признаку. Скорее, имелось в виду что-то иное, поляки же воспринимались как „другие”, но ощущение их специфики как особой этнической группы еще не осложнилось враждебностью на почве различия вер.

Ситуация изменилась в XII в. Отношение к латинскому обряду и его приверженцам (в том числе – к полякам) определялось в это время противоборством разнонаправленных тенденций.

²² Можно возразить, что Гертруда родилась (и была крещена) до раскола, и поэтому не рассматривалась автором *Жития* как представительница иной конфессии. Однако крещение Владимира имело место еще раньше, но это не помешало составителю *Начального свода* поместить в статье 988 г. развернутую инвективу против „латинства”. Едва ли следует ожидать, что книжники, столь нечувствительные к анахронизму в одном случае, проявили бы историческую скрупулезность в другом (тем паче, что автор *Жития Феодосия* был как минимум современником составителя *Начального свода*).

²³ *Лаврентьевская летопись*, стб. 190.

²⁴ А. Демин полагает, что характерным элементом особого польского костюма, привлечшим внимание составителя *Сказания*, были изображения цветков, вышитые „над полами, на талии”; одним из оснований для такого заключения послужил анализ того, как в *Начальной летописи* употреблялся глагол *носити* (О. В. Гладкова, А. С. Демин, Ф. С. Капица и др., *Древнерусская литература: восприятие Запада*, с. 137). Однако утверждение ученого, что указанный глагол „имел отношение только к переноске тела человека или к ношению одеяний, украшений, знаков отличия”, опровергается примером из рассказа об осаде Владимиром Корсуня: „Корсуняне подькопавше стѣну градскую, крадуше сыплемую персть, и ношаху к собѣ въ градъ” (*Лаврентьевская летопись*, стб. 109; курсив мой – Д. Д.). *Носити* можно было разные объекты, и цветки, о которых идет речь в обсуждаемом фрагменте, не обязательно были именно вышитыми. В итоге, вопрос о том, какие именно детали внешнего облика опознавались на Руси XI в. как польские, остается открытым.

²⁵ В рассказе об Исаакии Печерском: *Ibidem*, стб. 192–193.

С одной стороны, Рюриковичи и Пясты по-прежнему заключали династические браки и политические союзы. Так, в 1142 г. старший из черниговских Ольговичей, Всеволод выдал свою дочь Звениславу за Болеслава Долговязого, сына верховного князя Польши Владислава II, и „в ту же зиму посла (...) сына своего Святослава, Изяслава Давыдовича съ Володимеромъ с Галичскимъ во помочь зяту своему Володиславу на братью его на меншую, на Болиславичѣ”²⁶. Через год, в 1144 г. уже сам Всеволод Ольгович воспользовался помощью Владислава в борьбе с галицким князем Владимиром Володаревичем²⁷. Наконец, в 1145 г. Ольговичи второй раз вмешались в польские дела на стороне Владислава, вынудив сводных братьев верховного князя заключить с ним мирный договор и уступить ряд земель²⁸. Немногим ранее с другой ветвью Рюриковичей – Мстиславичами – породнился противник Владислава, Болеслав IV Кудрявый²⁹, поддержавший, вместе с родным братом Мешко, Изяслава Мстиславича в ходе уже упомянутых выше событий 1149 г.³⁰ И это лишь избранные примеры. Такое тесное переплетение генеалогий и интересов двух правящих домов должно было способствовать взаимопроникновению культур.

С другой стороны, в какой-то момент взаимодействие оказалось слишком плотным и начало приводить к конфликтам. Примечательна в данной связи эволюция текста летописного известия 1143 г. о браке между старшим сыном Всеволода Ольговича Святославом и дочерью полоцкого князя Василько Святославича. Судя по всему, на свадьбе присутствовали какие-то поляки (может быть, даже князя — Болеслав Долговязый, а то и его отец Владислав³¹). Однако если в своде, легшем в основу *Лаврентьевской летописи* данная деталь зафиксирована не была³², то составитель *Ипатьевской* не только отметил присутствие иностранных гостей, но и сопроводил их упоминание характерным эпитетом „безбожные”: „в то же лѣто приведе Всеволодъ за сына своего Святослава Василковну Полотьского князя и скупишася братья вся и безбожни ляхове, и пиша у Всеволода и тако разидошася”³³.

Александр Головкин полагает, что „материал” процитированного известия „говорит об общей отрицательной реакции древнерусского книжника

²⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 313.

²⁷ *Ibidem*, стб. 315.

²⁸ *Ibidem*, стб. 318.

²⁹ *Ibidem*, стб. 300.

³⁰ Рассказывая о том, как бежавший из Киева Изяслав Мстиславич искал помощи, летописец специально отмечает, что Болеслав приходился изгнанному князю сватом (*Ibidem*, стб. 384).

³¹ А. Головкин пишет о „польских вельможах” (А. Б. Головкин, *Древняя Русь и Польша*, с. 75), однако скудность доступных известий оставляет пространство для любых предположений.

³² *Лаврентьевская летопись*, стб. 310.

³³ *Ипатьевская летопись*, стб. 313.

на свадьбу Святослава, что было связано с негативным отношением киевлян к Всеволоду Ольговичу и его окружению³⁴. Но, странным образом, это негативное отношение проявляется только в рассказе о свадьбе с полоцкой княжной, и никак не дает о себе знать в описании других событий Всеволодова княжения, в том числе и весьма неоднозначных³⁵. При этом, сравнение текстов *Лаврентьевской* и *Ипатьевской летописей* за 1143 и ближайшие к нему годы показывает, что на обсуждаемом отрезке³⁶ первая является своего рода черновиком или конспектом, который расширяется, обогащаясь деталями и метафорами, во второй:

Лаврентьевская	Ипатьевская
<p>В ту же зиму посла Всеволодъ сына своего Святослава и Изяслава Давыдовича с Володимером с Галичьским в помощь Володиславу на братью его на меньшую, на Болеславичѣ, и сняшася вси у Чьрьнска, и воевавшѣ воротишася, боле взявшѣ мирных ляхов, нежели ратных.</p> <p>В лѣто 6651. Всеволодъ жени сына своего Святослава Василковною полотскаго князя. Тое же зимы иде Изяславъ к строеви своему, Гюргю и, не уладився с ним, иде к брату Смолиньску, и оттуду иде к другому брату своему Святополку Новгороду, тамо и зимова.</p> <p>В лѣто 6652. Приде Изяславъ из Новагорода, бывъ у братьи своеѣ³⁶.</p>	<p><i>того же лѣта отда Всеволодъ дичрь свою Зѣтнисулаву в Ляхы за Болеслава.</i> В ту же зиму посла Всеволодъ сына своего Святослава, Изяслава Давыдовича съ Володимеромъ с Галичьскимъ во помощь зяту своему Володиславу на братью его на меньшую, на Болиславичѣ, и сняшася вси у Чернечьска, и въевавшѣ възвратишася, въземъше боле мирныхъ, неже раатныхъ.</p> <p>В лѣто 6651. <i>Поставиша епископа Чернигову, именемъ Онофрѣя.</i> В то же лѣто приведе Всеволодъ за сына своего Святослава Василковну полотского князя, и <i>скупншася братья вся и безбожнии ляховѣ, и пиша у Всеволода, и тако разидошася.</i> Тое же зимы изииде Изяславъ къ стрѣви своему Дюрдеви Суждалю, и не уладився с нимъ, иде ко брату своему Ростиславу Смоленску, и оттолѣ иде къ другому брату своему Святополку Новгороду, и тамо же зимова. И приде Изяславъ из Новагорода у <i>Переяславль свои, и бывъ у своеѣ братьи</i>³⁷.</p>

Не исключено, что слова о „безбожных ляхах” являются поздней вставкой, продиктованной какой-то конфликтной ситуацией, имевшей место во второй половине – конце XII в.

³⁴ А. Б. Головкин, *Древняя Русь и Польша*, с. 75.

³⁵ Ср., например, нейтральную интонацию, с которой излагаются обстоятельства вокняжения Всеволода в Киеве, включая конфликт нового князя с родными братьями (на фоне союза с двоюродными): *Ипатьевская летопись*, стб. 310–312.

³⁶ Соотношение рассказа двух летописей о событиях XII в. в целом образует самостоятельный предмет изучения, детальное рассмотрение которого выходит за рамки данной статьи. См. подробнее: А. А. Шахматов, *Обозрение летописей и летописных сводов*, с. 75–85; Ю. А. Лимонов, *Летописание Владимиро-Суздальской Руси*, Ленинград 1967, с. 34–66, 69–73; А. Н. Насонов, *История русского летописания XI – начала XVIII века: очерки и исследования*, Москва 1969, с. 80–111; Т. Вилкул, *О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи за XII в.: (предварительные заметки)*, „Palaeoslavica”, 13, 2005, 1, с. 21–80.

Имеющиеся данные не позволяют определить, когда именно религиозная неприязнь к полякам возобладала над союзническими чувствами. Однако можно доказать, что вмешательство восточноевропейских правителей (в т. ч. польских князей) в борьбу Изяслава Мстиславича с Юрием Долгоруким, имевшее место в 1149–1151 гг., стало поводом к написанию *Слова о вере христианской и о латинской* – одного из самых жестких полемических сочинений против „латинян”, созданных и/или распространявшихся на Руси³⁷. Западные союзники Изяслава не просто привели с собой воинский контингент: находясь на Волыни, краковский князь Болеслав IV „пасаше (...) сыны боярьскы мечемъ многы”³⁸, т. е. совершал церемонии с выраженным религиозным подтекстом. Подобная экспансия – одновременно и военно-политическая, и символическая – должна была раздражать определенную часть русского общества, включая книжников. Проявлением этого раздражения стала новая оценка поляков, пример которой обнаруживается в одном из слоев текста статьи 1143 г.

Почва для конфликтов сохранялась в XIII в. „Польская тема” затрагивается в ряде произведений этого времени. В частности, периодом со второй четверти XIII по начало XIV в. датируется формирование „основой редакции” *Киево-Печерского патерика*³⁹, в которую – среди прочего – вошло *Слово о преподобном Моисее Угрине*, утнанном в Польшу Болеславом I и там ставшим объектом страсти „некоей жены от великих”. Не получив своего, женщина убедила Болеслава начать „гонение велие на чрноризця”, что и стало, по мнению автора *Слова*, первопричиной „мятежа велика во всей Лядской земли”, упоминаемого в *Повести временных лет*, а также в словах княгини Гертруды, цитированных выше по *Житию Феодосия Печерского*⁴⁰. Впрочем, детали межкультурных контактов и межконфессиональных отношений для автора *Слова* не принципиальны: центральная тема произведения – противостояние плотским влечениям – носит универсальный характер, и могла быть раскрыта на любом историческом материале. Соответственно, роль исторической конкретики в *Слове о Моисее Угрине* невелика. Иную картину можно наблюдать в *Галицко-Волынской летописи*, сама жанровая природа которой требовала фиксации многочисленных деталей. Отношение к полякам, представленное в этом памятнике, определяется сочетанием двух тенденций.

³⁷ См. подробнее в другой моей работе: Д. А. Добровольский, „Слово о вере христианской и о латинской” в историческом контексте середины XII в., [in:] *Восточная Европа в древности и средневековье: XXX юбилейные чтения памяти чл.-корр. АН СССР В. Т. Пашуто*, ред. Е. А. Мельникова и др., Москва 2018, с. 88–92.

³⁸ *Ипатьевская летопись*, стб. 386.

³⁹ Л. А. Ольшевская, *Типолого-текстологический анализ списков и редакций Киево-Печерского патерика*, [in:] *Древнерусские патерики: Киево-Печерский патерик. Волоколамский патерик*, ред. Л. А. Ольшевская и С. Н. Травников, Москва 1999, с. 258.

⁴⁰ *Киево-Печерский патерик*, [in:] *Древнерусские патерики*, с. 49, 52; ср. также *Лаврентьевская летопись*, стб. 149–150.

Так, резко негативную оценку получило у книжников правление в Галиче венгерского принца Кальмана (которого поддерживал краковский князь Лешек Белый). Исследователи подчеркивают, что отец Кальмана, король Андраш II пытался, среди прочего, использовать политико-династический кризис, возникший в Галицкой земле после 1205 г., для приведения ее к церковному единству с Римом⁴¹. Мы не в полной мере представляем себе, как именно реализовывался данный замысел. Сведения об изгнании местных „епископа и попов”, на смену которым король „свои попы приведе латыньския на службу”, читаются только в сравнительно поздних летописях⁴². Вместе с тем, характерна тональность помещенного в *Галицко-Волынской летописи* рассказа о захвате Галича Мстиславом Удатным в 1221 г. Говоря о ходе сражения, книжник отметил, что венгры „осквернили” кафедральный храм города – Успенский собор⁴³, а подводя итоги битвы – воспользовался оборотами, более типичными для описания побед над степняками, чем над народами Запада: „бысть радость велика, съпась бо ихъ Богъ от иноплемьника. Все бо угре и ляхове убиени быша, а инии яти быша, а инии бѣгающе по земли истопоша, друзии же смерды избиени быша, и никому от нихъ утекъши, тако бо милость от Бога Русьской земли”⁴⁴.

Очевидно, Кальман и его окружение все же совершали какие-то такие действия, которые заставили отнести их не просто к иноплеменникам, но к врагам христианства, сопоставимым с кочевыми народами. Поскольку же среди союзников венгерского принца были поляки, то тень межконфессионального противостояния легла и на них.

Еще одно свидетельство межконфессиональной напряженности обнаруживается в описании битвы под Ярославом 1245 г. Рассказывая о бое между войском Василько Романовича и польскими отрядами Болеслава Стыдливового, книжник неуважительно отозвался о песнопениях, которые исполняли польские воины, атакуя строй Василька („силень гласъ ревуще въ полку ихъ”⁴⁵). Кроме того, в летописи отмечено, что перед

⁴¹ А. Б. Головкин, *Древняя Русь и Польша*, с. 93–94; А. В. Назаренко, *1054 и 1204 годы*, с. 323–324.

⁴² Кроме цитируемых А. Назаренко *Воскресенской (Летопись по Воскресенскому списку)*, [in:] *ПСРЛ*, т. 7, Москва 2001, с. 119) и *Типографской (Типографская летопись)*, [in:] *ПСРЛ*, т. 24, Москва 2000, с. 87), данное известие присутствует во *Львовской летописи*, хотя и в несколько иной формулировке („церковь претворы на латыньскую службу”: *Львовская летопись*, [in:] *ПСРЛ*, т. 20, Москва 2005, с. 148).

⁴³ „Филиа же (...) създа градъ на църкви Пречистоа Владычица наша Богородица, яже не стерпѣвъшю осквернения храма своего, въдасть и в руди Мстыславу”: *Kronika halicko-wolyńska (Kronika Romanowiczów)*, s. 78.

⁴⁴ Ibidem, s. 81–82. Ср. известия *Начальной летописи* о разгроме печенегов в 1036 г. („и побѣгша печенѣзи разно, и не ведяхуся, камо бѣжати, [ови бѣжаще] тоняху в Сетомли, инѣ же в инѣхъ рѣкахъ, а прокъ ихъ пробѣгоша и до сего днье”: *Лаврентьевская летопись*, стб. 151) и торков в 1060 г. („се же слышавше торци, убояшася, пробѣгоша и до сего днье, и помроша бѣгаючи, божьимъ гнѣвомъ гоними, ови от зимы, друзии же гладомъ, ини же моромъ и судомъ божьимъ. Тако Богъ избави хръстьяны от поганыхъ”: *Лаврентьевская летопись*, стб. 163).

⁴⁵ *Kronika halicko-wolyńska (Kronika Romanowiczów)*, s. 280

началом столкновения поляки „лаяли” русских, называя их „великими бородами”⁴⁶. В литературе существуют разные точки зрения на то, что именно пели или выкрикивали поляки – гимн *Богородица* или литургический возглас *Kyrie eleison*, однако религиозный характер их боевого клича сомнений у исследователей не вызывает⁴⁷. Аналогичным образом, нападки на бороды русских касались едва ли не самой наглядной особенности внешнего вида, отличавшей сторонников восточного обряда от приверженцев западного. Ответ Василько, после которого в бой двинулись русские отряды, также носит религиозный характер: „Ложь глаголь вашъ есть, Богъ помощникъ нашъ есть”⁴⁸. Детальность, с которой зафиксирована эта перепалка, говорит об известной актуальности религиозных различий между русскими и поляками для середины XIII в.

Однако рассмотренные два известия нельзя отнести к числу типичных для галицко-волинского летописания. Напротив, повествуя о совместном походе русских и польских войск на Литву, летописец привел слова князя Даниила, в которых *христианами* именуется в равной степени и русские, и поляки: „О мужи воистии! Не вѣсте ли, яко хръстианомъ пространство есть крѣпость, поганымъ же есть тѣснота. Деряжеее обычаи есть на брань”⁴⁹.

Аналогичное словоупотребление можно наблюдать несколькими страницами ниже, где рассказывается о попытках Даниила организовать еще один поход против литовцев: „Потомъ же Данило съгада съ братомъ си и посла в Ляхы къ княземъ лядьскимъ, рече яко «время есть *христианомъ на поганых*, яко сами имѣють рать межи събою»”⁵⁰.

Общность двух народов подчеркивалась родством приемов, используемых в их описании. Так, сообщая о штурме Сандомира монголами Бурундая, составители *Галицко-Волинской летописи* упомянули и о героизме защитников города, и о том, как в ходе штурма сгорела „църкви (...) каменъна велика и предива, сияючи красотою”, и о молитве пленных горожан, предчувствовавших, но не способных отвратить свою гибель, „гнѣву бо Божию сконъчавъшюся на нихъ”⁵¹. При этом, лексические обороты, использованные в данном повествовании, в значительной степени восходят к *Истории Иудейской войны* Иосифа Флавия, которая служила важным стилистическим ориентиром для т. н. воинских повестей, посвя-

⁴⁶ Ibidem, s. 282.

⁴⁷ Ср.: *Kronika halicko-wołyńska: Kronika Romanowiczów*, tłumaczenie, wstęp i komentarze D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa 2017, s. 175; в издании древнерусского текста аналогичное примечание, видимо, искажено из-за опечатки (*Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, s. 280–281).

⁴⁸ *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, s. 283.

⁴⁹ Ibidem, s. 307.

⁵⁰ Ibidem, s. 317. Курсив мой – Д. Д.

⁵¹ Ibidem, s. 422–423, 424, 425–426.

щенных подвигам русских князей и дружинников⁵². Вполне „русской” по звучанию оказывается и концовка сообщения о победе черского князя Конрада над войсками Лешека Черного: „и тако възвратися въ своа си съ чъстїю великою, хваля и славля въ Троици Отъца, и Сына, и Святого Духа въ вся вѣки агиось”⁵³.

Расхождения между западной и восточной трактовкой троичного догмата на появлении данной торжественной формулы никак не сказались.

Наконец, в последние десятилетия XIII в. вошло в практику помещение в летопись некрологов польским князьям, также близких к традиционным некрологам русских князей — такого посмертного упоминания удостоились Болеслав Стыдливый († 1279)⁵⁴ и Лешек Черный († 1288)⁵⁵. В обоих этих некрологах характеризуется погребальный обряд и отмечается место погребения⁵⁶, но ни разу не говорится о различии религий. Такое впечатление, что в сознании составителя завершающей части *Галицко-Волынской летописи* конфессиональная граница между русскими и поляками окончательно стерлась.

Примечательно, что идея религиозного единства двух народов была впервые сформулирована еще в летописании времен Даниила Романовича; авторы „волынского текста” в составе *Галицко-Волынской летописи* (началом которого в последних исследованиях считается описание „событий, датированных 1265 г.”⁵⁷) лишь продолжают тенденцию, заложенную еще до них. Скорее всего, появление этой тенденции следует связывать не с филологическими особенностями отдельных составляющих многослойного галицко-волынского летописания, а с политическими изменениями, наступившими после 1245 г. Битва под Ярославом, в описании которой обнаруживается последнее в *Галицко-Волынской летописи* упоминание о конфессиональных противоречиях между русскими и поляками, стала финалом борьбы Даниила Романовича за галицкий престол. В дальнейшем статус Даниила как правителя объединенной Галицкой и Волынской земли уже не оспаривался и сложилась почва для выстраивания равноправных отношений со всеми окружающими монархами, а это, в свою очередь, способствовало росту взаимного доверия. С другой стороны, у русских

⁵² Сходства указаны в комментариях издателей: Ibidem, s. 421–424 (примечания 1095–1097). Там же приводится литература вопроса.

⁵³ Ibidem, s. 540–541.

⁵⁴ Ibidem, s. 498–499.

⁵⁵ Ibidem, s. 542–543.

⁵⁶ „Тѣло же его спрятавъше, положиша е въ църкви святого Францишка въ городѣ в Краковѣ” (о Болеславе); „Краковский епископъ же, и игумени, и попове, и диаconi спрятавъше тѣло его и пѣвши обычньна пѣсни, и тако положиша тѣло его въ Краковѣ городѣ в църкви Святыа Троица” (о Лешеке).

⁵⁷ И. С. Юрьева, *Лингвистические параметры стилистических различий между Галицкой и Волынской летописями*, [in:] *Письменность Галицко-Волынского княжества: историко-филологические исследования*, ред. J. Komendová et al., Olomouc 2016, с. 65.

и поляков в середине XIII в. появились общие враги – остававшиеся язычниками литовцы. Акцентировать различия (а не сходство) двух народов в такой ситуации было бы нецелесообразно.

В целом, собранный материал подтверждает предположение о том, что межконфессиональная напряженность в Восточной Европе возникла на почве политических конфликтов. Если интересы правителей Руси и Польши входили в противоречие, то появлялись и книжники, готовые акцентировать религиозные различия соседних народов; когда же складывалась почва для союза, возникали основания декларировать общехристианское единство. С другой стороны, подтверждается и тезис о необходимости дифференцированного подхода к изучению отношений Руси и Запада. Динамика восприятия „латинства” поляков отличается от той общей схемы, которая предлагается в историографии на основании анализа восприятия „латинства” вообще. Необходимо углублять наши представления о конкретных обстоятельствах контактов между Русью и ее западными соседями. Это позволит лучше понять, как именно возникла конфессиональная граница, разделившая Восточную Европу к концу XV в.

*

Dmitrij Dobrowolski, *Christians or Latins: religious aspect of perception of the Poles by Rus' bookmen of the 11th–13th centuries*

Great Schism of 1054 was primary a local event of a moderate impact on multi-levelled ties within the world of European Christianity. After some time the bias against „Latins” had nevertheless outweighed the reasons of real politics and practices of everyday communication. Some argue that the change in the perception of the West was caused by the reorientation of the Western religious policy after the IV Crusade. The study of the perception of the Poles and their religion by Rus' bookmen shows however that the dynamics of inter-confessional relationship in the Eastern Europe was more complicated. The sources give us examples of the dislike against „Latin” neighbours in the 12th century and the religious tolerance in the 13th century as well. It is true that the perception of neighbours was largely determined by the politics, but what we need is a more differentiated approach based on a more detailed view of the relationship between two peoples.

Мария Лавренченко
(Москва)

Титулы и эпитеты правителей в русских летописях и польских хрониках XI–XIII вв.

*В статье приведен сравнительный анализ титулатуры и эпитетов правителей, упоминаемых в польских латиноязычных хрониках и русских летописях. В каждой из этих двух групп представления об иерархии и равенстве монархов, широта кругозора авторов текстов проявляются в соответствии с географическими и конфессиональными особенностями государства: русским летописцам были известны несколько цесарей, они регулярно называли королем лишь венгерского правителя, часто заменяя титулом его личное имя. Польские хронисты рассматривали получение короны как наивысший этап в успешной карьере монарха, а ступенчатая иерархия христианских правителей у них выстроена последовательно и четко. При упоминании русского князя использованы термины *rex*, *dux* и *principes*, и выбор зависел от многих факторов. В отличие от них русские летописцы называли и Рюриковичей, и Пястов исключительно князьями, уделяя большое внимание личным именам и эпитетам.*

„и бѣ живя с князи окольными его миромъ:
съ Болеславомъ Лядьскимъ, и съ Стефаномъ Оугорьскимъ,
и съ Андроникомъ Чешьским, и бѣ миръ межи има”
(Повесть временных лет)¹

События, определявшие статус правителя, будь то коронация или появление княжеского наследника, влияли на характер взаимоотношений между членами монаршей семьи, церковной властью и видными представителями знати и духовенства. От них зависела степень иерархизации этих связей и распределение полномочий, а в конечном итоге и внешний облик власти. Как правило, он был прозрачен для ближайшего окружения, но интересовал самые широкие общественные круги, как

¹ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* (далее: ПСРЛ), т. 2, Москва 1998, стб. 111.

на подконтрольной этому правителю территории, так и за ее пределами. Именно потому все церемонии, сопровождавшие вехи жизни монарха, сочетали как глубоко традиционные, демонстрирующие преемственность, так и новаторские элементы, укреплявшие событие в памяти соотечественников. Имя правителя, его патроним, титул, оттопонимический или личный эпитет, подчиненные ему земли детально перечислялись в официальных актах и договорных, духовных грамотах, однако в текстах летописей и хроник степень этой детализации существенно падает, а сам жанр историописания сближает характеристики исторического лица с литературным персонажем: о нем говорится как о родственнике, союзнике, владыке, а приведение в тексте титула, личного эпитета или патронима часто зависит от его внутренней логики и предпочтений автора, его осведомленности и широты кругозора. Именно эти особенности летописных и хроникальных упоминаний светских правителей и поставлены во главу угла в данной статье.

Наиболее подробный обзор всех употреблявшихся в славянских государствах наименований и титулов правителей в период до Нового времени составил Петр Борон². Ряд современных исследований посвящен употреблению слова *црьсарь* в древнерусских текстах³, вопросам его соотношения с титулом императора, его использования по отношению к ордынским ханам⁴, а также функционированию в допетровской Руси слова *государь*⁵. В нескольких работах Александр Майоров раскрывает особенности титулатуры в папских посланиях к русским князьям и в других латинских источниках начала – середины XIII в.⁶

В данной работе я ограничиваюсь летописными и хроникальными упоминаниями правителей, так как меня прежде всего интересует специфика восприятия средневековым автором собственных и соседних правителей, степень его осведомленности об их титулатуре, властных полномочиях, родстве, взаимоотношениях, широта его кругозора. Источниковая база ограничивается тремя древнейшими русскими летописями – *Лаврентьевской*, *Новгородской Первой* и *Ипатьевской* (с наиболее подробным рассмотрением

² P. Boroń, *Kniaziowie, królowie, carowie... Tytuły i nazwy władców słowiańskich we wczesnym średniowieczu*, Katowice 2010.

³ В. Водов, *Замечания о значении титула „царь” применительно к русским князьям в эпоху до середины XV века. Титул „царь” в северо-восточной Руси в 1440–1460 гг. и древнерусская литературная традиция*, [in:] *Из истории русской культуры*, т. 2, кн. 1, ред. А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский, Москва 2002, с. 506–553.

⁴ M. Cherniavsky, „Khan or Basileus”: *an Aspect of Russian Medieval Political Theory*, *Journal of the History of Ideas*, 20, 1959, 4, p. 459–476; Б. Успенский, *Царь и император. Помазание на царство и семантика монарших титулов*, Москва 2000; В. Аристов, *Изобретение ордынского „царя”*, *Ruthenica*, 14, 2017, с. 198–206.

⁵ А. Золтан, *К предыстории русск. „государь”*, [in:] *Из истории русской культуры*, т. 2, кн. 1, с. 554–590.

⁶ А. В. Майоров, *Illustri regi Russiae: Королевский титул русских князей в первой половине XIII в.*, „Stratum plus”, 2015, 6, с. 53–61; Idem, *Rex et Regnum Galiciae: Когда Галицкая земля стала королевством?* „Древняя Русь: вопросы медиевистики”, 2015, 3, с. 79–80; Idem, *Царский титул галицко-волынского князя Романа Мстиславича и его потомков*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana”, 2009, 1–2, с. 250–262.

последней в силу того, что содержащаяся в ее составе *Киевская летопись* особое внимание уделяет именно иностранным правителям) и польскими средневековыми латиноязычными хрониками – *Хроникой* Галла Анонима (*Chronica et gesta ducum sive principum Polonorum*) и *Хроникой* Винцентия Кадлубка (*Chronica seu originale regum et principum Poloniae*).

В данном исследовании спектр всех интересующих меня титулов и характеристик ограничен христианскими наименованиями правителей⁷ европейских стран, а также государств, входивших в византийскую сферу культурного влияния, к которой относилось Грузинское царство. Объединенные единой религией, хотя и разделенной на конфессии, христианские монархи в самом широком смысле составляли единую семью благодаря многочисленным династическим бракам, а также признавали, пусть и условно, единую систему иерархии правителей. Кроме того, я исключаю из рассмотрения термины, содержащиеся в летописных отрывках, чуждых в жанровом отношении основной, повествовательной части летописи: в панегирических строках, плачах, скрытых и явных цитатах из библейских текстов.

Древнерусская система управления землями сочетала в себе разные принципы получения княжеских столов: власть передавалась по старшинству, по наследству, частично была выборной, частично могла быть приобретена по праву сильнейшего; отчасти то же касалось и средневековой Польши, поэтому те титулы и устойчивые эпитеты, о которых пойдет речь, не имеют четко определенного порядка их получения и передачи, в отличие от титулований, относящихся к более поздним эпохам, вследствие чего не представляется возможным выстроить их строгую систематику, а также исключить многочисленные противоречия и неясности.

Цѣсарь / цѣсарь русских летописей. С уверенностью можно сказать, что в ранних русских летописях монархи как минимум трех христианских средневековых государств, современных летописцу, названы словом *цѣсарь* (*церк.-слав. цѣсарь*): это византийский император⁸, император Римской империи и грузинский царь. Кроме того, этим термином именуют многих исторических и библейских персонажей, таких как царица Савская или Александр Македонский⁹. В *Волынской летописи* так названы ордынские ханы Менгу-Тимур, Тула-Буга¹⁰. В панегирически окрашенных эпизодах

⁷ В связи с чем здесь не рассматриваются такие случаи, как именование князей Владимира Святославича и Ярослава Владимировича „каганами”, а также редкие, единичные термины, не позволяющие проследить закономерность их использования.

⁸ А также император Латинской империи, являвшейся преемницей Византийской империи после Четвертого крестового похода.

⁹ *Ипатьевская летопись*, стб. 50, 225 и др. Последний обзор случаев употребления этого термина в древнерусских летописях: В. Аристов *Изобретение ордынского „цѣсаря”*, с. 199.

¹⁰ *Ипатьевская летопись*, стб. 871, 898; В. Аристов *Изобретение ордынского „цѣсаря”*, с. 199.

Киевской летописи неоднократно названы „цѣсарем” князь Изяслав Мстиславич¹¹, в *Волынской летописи* – его потомок Роман Мстиславич¹².

Анализируя применение этого титула при упоминании обладателей наивысшей светской власти в ойкумене летописца, можно видеть, что наиболее часто он используется по отношению к византийскому императору, который может быть назван по имени, но чаще – титулом „цѣсарь”,¹³ порой с оттопонимическим эпитетом: „цѣсарь Грьчьскый”¹⁴. Такое именование появляется в *Повести временных лет* перед описанием договора Святослава с Византией 971 г., а также в самом его тексте, и вторит именованию русского правителя *князем русским*, отражая торжественную, официальную лексику договора: „они же рѣша тако: «глаголет князь нашъ: хочю имѣти любовь со цѣсаремъ Грьчьскимъ свершеную» [...] при Святославѣ велицѣмъ князи Рустѣмъ, и при Свѣналдѣ, писано при Фефелѣ синкелѣ и к Ивану, нарицаемому Цѣмьскию, цѣсарю Грьчскому [...] Азь Святославъ, князь Рускии, якоже кляхъся и оутвержаю на свѣщаньѣ семь роту свою”¹⁵.

В *Киевской летописи* эпитет „Грьчьскый” вновь возникает в политически турбулентный период середины XII в., что, вероятно, связано с попаданием в круг интересов летописца еще одного „цѣсаря” – императора Римской империи. Спустя несколько десятилетий он появляется на страницах летописи как „цѣсарь Немѣцкый” – речь идет о Фридрихе I Барбаросса, который упоминается в двух летописных эпизодах: о помощи императора Владимиру Ярославичу и о Третьем крестовом походе¹⁶. В *Галицко-Волынской летописи* „цѣсарем” именован младший

¹¹ „въсхътиша и руками своими с радостью, яко цѣсаря и князя своего”. *Ипатьевская летопись*, стб. 439; В. Аристов, *Изобретение ордынского „цѣсаря”*, с. 199. Еще один парный термин со словом „цѣсарь” – в посмертном панегирике Изяслава: „плакаса по нем вся Руская земля и вси Чернии Клубуци и яко по цѣсарю и господинѣ”. *Ипатьевская летопись*, стб. 469.

¹² „его же отьць бѣ цѣсарь в Роуской земли”. *Ипатьевская летопись*, стб. 808; В. Аристов *Изобретение ордынского „цѣсаря”*, с. 199. А. Майоров связывает употребление этого термина с появлением царского титула у правителей Болгарии и завоеванием Константинополя крестоносцами. А. В. Майоров, *Царский титул галицко-волынского князя Романа Мстиславича*, с. 262. С моей точки зрения, употребление этого слова в *Волынской летописи* носит панегирический, гиперболизирующий, обобщающий характер, присущий жанру плача: „его отец – владыка русских земель”. То же самое касается и упоминания как *цѣсаря* Изяслава Мстиславича, именованного Юрика Ростиславича „кюръ Василий” в *Киевской летописи* (*Ипатьевская летопись*, стб. 711) и других похожих случаев. В данном исследовании они не рассматриваются именно из-за того, что принадлежат к панегирической лексике.

¹³ *Ипатьевская летопись*, стб. 26, 217, 283, 285–286, 384, 408, 421; *Лаврентьевская летопись*, [in:] ПСРЛ, т. 1, Москва 1997, стб. 10, 19, 21, 26, 29, 32, 35–38, 44–46, 46, 61, 70–71, 110–111, 116.

¹⁴ *Ипатьевская летопись*, стб. 407, 521–522; *Лаврентьевская летопись*, стб. 30, 33, 43, 47–48, 72.

¹⁵ *Лаврентьевская летопись*, стб. 72. Отмечается также использование по отношению к русскому князю эпитета „великий” в этом договоре: Р. Вогой, *Kniaziowie, królowie, sarowie*, s. 91. Характеризуя эти строки как содержащие официальную лексику, я подчеркиваю желание летописца добиться большей точности, в то время как в панегирических вставках титулы и эпитеты правителей, наоборот, предельно расплывчатые, гиперболизированы, хотя оба жанра привносят в летописный текст новшества.

¹⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 666–667, а также в *Галицкой летописи*: Ibidem, стб. 776.

сын Фридриха, Филипп Швабский¹⁷, также термином „цѣсарь” назван император Римской империи при описании событий конца 1240-х гг.¹⁸

Еще в период правления Изяслава Мстиславича в Киеве, летописец писал и о грузинском царе, на дочери которого Изяслав женился вторым браком: „бо повель изъ Обезъ жену собѣ, цѣсареву дщерь”¹⁹. Отнесение грузинского царя к народу „Обезъ” имеет исторический характер, так как вплоть до правления Тамары в титулатуре монархов Грузии именование „царь абхазов” занимало первое место, под „цѣсаревой дщерью” подразумевалась, согласно предположению Владимира Пашуто, царица Русудан, дочь Деметре I, сестра Георгия III и тетка будущей царицы Тамары²⁰. Продолав неблизкий путь через Олешье, она прибыла в устье Днепра, где ее встретил сын Изяслава, Мстислав²¹. Наименование грузинского правителя „цѣсарем” в *Киевской летописи* показывало брак Изяслава Мстиславича как событие, существенно усиливавшее его политический статус и возвышавшее среди других Рюриковичей – достаточно вспомнить женитьбу Владимира Святославича на греческой царице Анне. В том, что летописец использовал русский термин „цѣсарь” для именованья грузинского царя можно видеть и его желание быть максимально точным, так как статусу князя в Грузии соответствовал бы титул *мтавари*, а титул короля, тесно связанный с Римско-католической церковью, представлялся неуместным.

Итак, именование византийского императора в ранних русских летописях характеризуется отсутствием топонимического уточнения, а подчас даже имени. Византийский император назван просто „цѣсарь”, что, несомненно, выделяет его среди других носителей императорского титула и отражает территориальную и культурную близость древнерусских земель к Византии, позволяя летописцу прибегать к уточнению лишь там, где появляется несколько носителей данного титула. В летописных текстах, повествующих о событиях после монгольского нашествия, этот титул с регулярностью использовался таким же образом (без эпитета или указания на имя) для обозначения ордынских ханов²², что говорит о восприятии Золотой Орды

¹⁷ Ibidem, стб. 723. Он также именуется *царем* в „Повести о взятии Царьграда фрягами” в составе Новгородской Первой летописи: *Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов*, под ред. А. Насонова, Москва–Ленинград 1950, с. 46.

¹⁸ Ibidem, стб. 814. В этом случае летопись не упоминает имя императора. В исторической науке распространено мнение, что речь шла о Фридрихе II. См.: W. Nagirnyj, *Polityka zagrniczna księstw ziemi halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264*, Kraków 2011, s. 239–241 (с историографией вопроса). Симптоматично, что упоминание императора Римской империи без каких-либо дополнительных уточнений относится к периоду после Четвертого крестового похода, разбившего Византийскую империю на отдельные государства, и до начала регулярного использования царского титула по отношению к монгольскому хану.

¹⁹ *Ипатьевская летопись*, стб. 468.

²⁰ Кирилл Туманов считает, что невестой Изяслава была родная сестра Русудан, ее имя неизвестно. С. Toumanoff, *Les dynasties de la Caucasic chrétienne de l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle. Tables généalogiques et chronologiques*, Rome 1990, p. 136.

²¹ В. Т. Пашуто. *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, с. 217.

²² *Ипатьевская летопись*, стб. 871, 898; В. Аристов, *Изобретение ордынского „царя”*, с. 199–206.

как государства, по своему размаху и структуре вписывающегося в представления русского летописца о новой „ближайшей империи”.

Видимость преемственности использования без уточнения слова *цѣсарь* от греческого императора к монгольскому хану нельзя считать подкреплением справедливо раскритикованной Вадимом Аристовым теории *translatio imperii*²³, так как отношения между правителями этих двух государственных объединений и русскими князьями имели совершенно различную форму, в обеих ситуациях далекую от характеристик сюзеренитета²⁴, а тексты летописей демонстрируют широкое знакомство авторов с *цѣсарями* как к западу от русских земель, так и к востоку.

Король. Среди европейских христианских титулов, знакомых летописцу, особое место занимал королевский, а его обладателем, за несколькими исключениями, являлся правитель Венгерского государства.

Несмотря на то, что авторам русских летописей, очевидно, были известны и другие коронованные монархи, в летописном узусе титул короля настолько прочно срачивался с именованями венгерских правителей, что в тексте *Киевской летописи* автор не счел нужным даже приводить их личные имена или сопроводить их упоминания географическими указаниями. В *Повести временных лет*, повествуя о миролюбии Владимира Святославича, летописец впервые привел список монархов „окольного мира”, присвоив им общий княжеский титул, под которым понимается просто статус правителя: „и бѣ живя с князи окольными его миромъ: съ Болеславомъ Лядьскимъ, и съ Стефаномъ Оугорьскимъ, и съ Андроникомъ Чешьскимъ, и бѣ миръ межи има”²⁵. Однако уже в завершающей части источника венгерские правители упомянуты как короли, указано также имя или географическая область, например: „Ярославъ, сынъ Святополчичь, прииде съ Оугры, и король Коломанъ, и два епископа, и сташа около Перемышля”²⁶.

В *Киевской летописи* лаконичная манера автора не позволяет ему оставить даже эти указания: короли Геза II и Бела III – ближайшие союзники русских князей и активные участники событий, описываемых в тексте, ни разу не указаны по имени и названы просто *королями*, например:

²³ В. Аристов, *Изобретение ордынского „цѣсаря”*, с. 199–206. Автор видит причину переноса титула с обозначения византийского императора на ордынского хана в проведенной Ордой переписи населения, отсылающей к ветхозаветной семантике.

²⁴ Здесь стоит заметить, что многие русские князья не только не подчинялись даже формально византийскому императору, но и часто находились в постоянных международных коалициях против него, как, например, сыновья Мстислава Великого. Об отношениях же русских князей с ордынскими ханами можно сказать, что они носили характер насильственного подчинения, а не взаимовыгодного сотрудничества, присущего отношениям вассала и сюзерена в средневековой Европе.

²⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 111.

²⁶ *Ibidem*, стб. 245, а также: стб. 256, 273.

„и то рече ему король: „се ти пуцаю полкы своя”²⁷. Полное отсутствие имен венгерских правителей, очевидно, связано не с недостатком информации о них, а с особенностью текста летописи, в котором имя заменяется более значимым титулом, что можно продемонстрировать на примере обращения Изяслава Мстиславича за помощью к иностранным правителям, в котором в порядке строгой последовательности приводится сначала географическая область, затем слово, определяющее их родство, и под конец имя, на месте которого при указании на венгерского короля вставлен его титул: „Изяславъ же, пришедъ во Володимиръ, поча ся слати (1) [здесь и далее нумерация моя – М. Л.] въ Оугры къ зятю своему королеве, (2) и в Ляхы къ свату своему Болеславу, и Межцѣ, и Индриховѣ, (3) и къ Чешьскому князю – свату своему, Володиславу”²⁸.

Таким образом, слово *король*, происходящее от имени собственного Карла Великого *Karolus Magnus* и расширившее свое значение до титула коронованного правителя в большинстве средневековых европейских государств, в узусе *Киевской летописи* вновь приобрело личное значение. В *Галицкой* и *Волинской* частях составной *Галицко-Волинской летописи* упоминания венгерских монархов постепенно вновь начинают дополняться географическими указаниями и личными именами²⁹, что связано с появлением на страницах летописи короля Чехии³⁰, а также тем, что в текстах фигурируют несколько представителей династии Арпадов одновременно: король Андраш II, упоминаемый как „король Оугорьскый” и его сыновья, называемые по именам: Андраш – „королевичъ Андрей” и Коломан³¹. При упоминании еще одного сына Андраша II, Белы IV, получившего корону, приведено не только его имя, но и сравнительно длинная конструкция, где королевский титул зафиксирован дважды: русифицированное латинское *rex* и *король*: „Бѣла рикс, рекъмъи король Оугорьскый”³², что отражает близкое знакомство автора с латиноязычными документами эпохи, показывает его желание продемонстрировать свою осведомленность в знании иноязычных терминов³³, но при этом отвечает характерной исключительно для русских средневековых текстов манере парного использования тождественных или близких по

²⁷ Ibidem, стб. 385, а также: стб. 301п, 387–388, 406–409, 419, 434, 442, 444, 446, 453–454, 461, 482, 485, 497, 660–661, 667 и др. Так же – в тексте *Лаврентьевской летописи* за этот период: стб. 311, 336, 338, 427.

²⁸ *Ипатьевская летопись*, стб. 384.

²⁹ В начале *Галицкой летописи* венгерский правитель все еще именован только по титулу. Ibidem, стб. 731–733 и др.

³⁰ Ibidem, стб. 820.

³¹ Ibidem, стб. 731, 733, 736, 760, 820 и др.

³² Ibidem, стб. 760, 820, 837. Кроме того, венгерский король назван „великим”, что также отличает его от других, например: „великого короля Оугорьского”. Ibidem, стб. 760.

³³ *Chronica Galiciano-Voliniana*, [in:] *Monumenta Poloniae Historica, Nova Series* (далее: МПН. NS), t. 16, ed. by D. Dąbrowski, A. Jusupović, Krakow–Warszawa 2017, p. 148.

значению терминов по отношению к правителю: „князь и цѣсарь”, „князь и господин”³⁴. Термин *рикс* используется только по отношению к королю Венгрии, выделяя его среди других носителей этого титула: „королеви же Оугорскоу риксоу, и королеви Чѣшьскоу”³⁵.

После получения русским князем Даниилом Романовичем короны из рук послов Иннокентия IV, летописцы закрепляют титул *короля* за ним, называя „Даниилом королем” и просто „королем” без каких-либо дополнительных характеристик: „Данилоу же королеви, ставшоу в до-моу Стѣкинтоуѣ [...] отцю же его королеви в радости бывши велицѣ”³⁶. Как в случае с *царем*, наиболее близкий летописцу правитель начинает именоваться по титулу без упоминания имени или географической характеристики. Венгерский монарх, называвшийся исключительно *королем* во всех текстах *Киевской* и *Лаврентьевской летописей*, теперь упоминается строго как „король Оугорскый” (например, „и найде емоу король поуть оу короля Оугорского”)³⁷ или „рикс”, что, опять же, выделяет его среди других европейских носителей короны.

В почетных именовании потомков Даниила термин *король* регулярно используется вместо имени (например: „се азъ князь Мьстиславъ, сынъ королевъ, внуокъ Романовъ”)³⁸ несмотря на то, что на соседних страницах летописи в *повествовательном тексте* словом „король” названы уже другие коронованные монархи – например, король Вацлав II Пржемыслович: „король же одаривъ Льва дарми всякъми дорогами”³⁹.

Итак, минимализм, присущий использованию слова *царь* в древнерусских летописях, проявляется с большей силой при употреблении слова *король*, которое неоднократно становится буквальной заменой имени собственного для монарха. В случае необходимости разделить носителей этого титула, автор вводит дополнительный эпитет, а желая выделить особую позицию короля Венгрии – русифицированный латинский термин.

Князь. Обращаясь к использованию слова *князь* в русских летописях, нужно отметить, что это наиболее часто употребляемый по отношению к правителю термин. Как уже было сказано, еще в период составления *Повести временных лет*, он был синонимичен слову *правитель*: „и бѣ живя с князи окольными его миромъ”⁴⁰ – пишет летописец, говоря о Владимире Святославиче. В дальнейшем повествовании ранних русских летописей

³⁴ А также концентрирующие идею родства, братства пары „сын и брат”, „оужика и сват”. *Ипатьевская летопись*, стб. 469, 439, 418, 427, 821.

³⁵ *Ibidem*, стб. 820.

³⁶ *Ibidem*, стб. 828 и далее, особенно – стб. 857.

³⁷ *Ibidem*, стб. 831.

³⁸ *Ibidem*, стб. 932–933, а также: стб. 912, 928, 935.

³⁹ *Ibidem*, стб. 936. Вацлав II также именуется только по титулу за отсутствием в тексте упоминаний других коронованных монархов.

⁴⁰ *Ипатьевская летопись*, стб. 111; *Лаврентьевская летопись*, стб. 126.

о событиях XI–XIII вв. этот титул использовался при упоминании русских, польских, чешских, половецких князей, а также шведского и болгарского правителей⁴¹, то есть всех тех лиц, которые или в действительности носили княжеский титул, или их титул был неизвестен летописцу, или же в той ситуации, когда летописец счел, что таковой титул будет употребить вернее. Очевидно, именно такая ситуация возникает при именовании польских королей *князьями*, и в первую очередь – Болеслава Храброго – первого правителя Польши, получившего корону.

Термин *князь* – самое частое упоминание русского правителя в русских источниках, так именовались все Рюриковичи по праву происхождения, вне зависимости от того, какой землей они владели, или не владели вовсе. Характерной особенностью титулатуры князей домонгольской Руси было практически полное отсутствие внутренней иерархии: ни старший среди Рюриковичей, ни обладающий Киевом не именовались летописцем иным титулом, чем остальные князья, лишь изредка использовался дополнительный эпитет *великий*⁴².

Эта особенность составляла заметную сложность для европейских хронистов, очевидно находивших подобное равенство странным; в латиноязычных источниках подчас разница между киевским князем и остальными выражается терминологически: правитель Киева назывался *rex*, а остальные князья – *dux* и *princeps*⁴³. Само слово *король* не могло быть употреблено в русской среде по отношению к верховному правителю, так как оно было напрямую связано с Римско-католической церковью, а корону европейский монарх получал из рук папы или императора. Но вряд ли отсутствие регулярно используемого слова, обозначающего обладание наивысшей властью в русских землях, связано с бедностью терминологии – очевидно, дело в действовавшем принципе равенства князей, каждый из которых мог занять Киев по праву рождения, не позволявшем выделить терминологически новую позицию, связанную с властными полномочиями.

Действительно, в домонгольском летописании мы можем найти всего несколько случаев соотнесения двух русских титулов по принципу иерархии власти, и важнейшую роль здесь играют оттопонимические эпитеты. В повествовании *Новгородской первой летописи* под 1165 г. говорится: „поставленъ бысть Илия архиепископъ новъгородскыи от митрополита Иоанна, при князи Русьстѣмъ Ростиславѣ, мѣсяця марта въ 28,

⁴¹ Оба упоминания носят нечеткий характер – были ли это сам болгарский царь или шведский король лично или же представитель аристократии или военный чин: „в то же лето приходи Свьискеи князь”. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, с. 26; „высла имъ князь Болъгарскыи пяти съ отравою”. *Ипатьевская летопись*, стб. 285.

⁴² Р. Boroń, *Kniazowie, królowie, carowie*, s. 81–97.

⁴³ Magistri Vincentii, *Chronica Polonorum*, [in:] *MPH NS*, t. 11, ed. by M. Plezia, Kraków 1994, p. 136.

на вѣрбницю, и приде Новугороду мѣсяця мая въ 11, при князи Новгородьстемъ Святославе, а при посаднице Захарии⁴⁴. Желая придать своей записи большую торжественность, летописец упоминает последовательно киевского, новгородского князей и посадника, выстраивая в своем тексте лиц, наделенных властными полномочиями, в порядке уменьшения их иерархического статуса. Как и в тексте русско-византийского договора Святослава Игоревича, киевский князь, обладающий верховной властью, носит эпитет *русский*, однако здесь, помимо иерархического сопоставления этих двух правителей, очевидно, имеет место географическое⁴⁵.

Ввиду однообразия титулатуры русских правителей, большую семантическую нагрузку берут на себя именно эпитеты, что наиболее ярко проявляется в детализированных летописных текстах, повествующих о событиях XII в. *Киевская летопись* содержит множество разнообразных оттопонимических княжеских эпитетов, причем заметно предпочтение летописца по возможности именовать князя именно по такому эпитету: *князь суздальский, черниговские князья*.⁴⁶ В использовании данных форм можно видеть желание автора создать текст в более торжественной манере, вероятно и знакомство с европейским придворным этикетом. Но последуй летописец своему стремлению до конца, он не избежал бы путаницы, так как большинство русских князей, находясь в постоянных политических конфликтах, довольно часто меняли город, который находился под их управлением⁴⁷. Как следствие, регулярно использовать оттопонимический эпитет оказывается возможным лишь по отношению к тем князьям, которые длительное время правили в одной земле, а именно к Ростиславу Мстиславичу, именуемому *Ростиславом Смоленским*⁴⁸,

⁴⁴ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, с. 31.

⁴⁵ На официальный стиль летописи указывает и отсутствие столь привычного для русских текстов указания на родство между князьями (Святослав Ростиславич – сын Ростислава Мстиславича). Регулярное обозначение южных русских земель *Русью* (как правило, Киева, Чернигова) – характерная особенность новгородского летописания, например: „иде архиепископъ новгородскыи Нифонтъ въ Русь, позванъ Изяславомъ и Климомъ митрополитомъ”, *Ibidem*, с. 28; и др.

⁴⁶ „и сгадаше князи Черниговскыи”. *Ипатьевская летопись*, стб. 343; „Андрѣи князь Суздальскыи”. *Ibidem*, стб. 572, 577; „князь Переяславскыи Володимѣръ Глѣбовичъ”. *Ibidem*, стб. 555; и др.

⁴⁷ Юрий Владимирович и Изяслав Мстиславич неоднократно сменяют друг друга на киевском столе в период усобицы 1146–1154 гг., однако автор *Киевской летописи* регулярно именуется именно Изяслава Мстиславича *Киевским князем*, демонстрируя тем самым собственную позицию. *Ibidem*, стб. 343, 469.

⁴⁸ Например: „съ Смоленскимъ Ростиславомъ”. *Ibidem*, стб. 338; „Ростиславъ Смоленскыи проси дщери оу Святослава”. *Ibidem*, стб. 368, и др. Использование эпитета *Смоленский* по отношению к Ростиславу Мстиславичу рассматривается Т. Вилкул как чужеродная для текста *Киевской летописи* особенность, свидетельствующая о привнесении содержащих его частей из летописи Святослава Ольговича. Т. Л. Вилкул, *Літопис Святослава Ольговича у складі Київського зводу XII ст.*, [in:] *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*, т. 2, Київ–Львів 2004, 63–74. Однако, как следует из указанных выше примеров, оттопонимический эпитет охотно употреблялся летописцем и по отношению ко многим другим князьям, а к галицким правителям – значительно чаще. В отличие от остальных ближайших союзников Изяслава, о деятельности которых ведется подробное повествование в *Киевской летописи*, Ростислав покидал Смоленск лишь для поездок в Киев и Новгород, он занимал смоленский стол почти 40 лет, что и дало летописцу возможность закрепить за ним этот эпитет.

Владимиру Володаревичу, называемому *Владимиром Галицким* и его сыну *Ярославу Галицкому*⁴⁹. Нередко к эпитету прибавляется слово *князь* и он превращается в полноценный титул: *Ростислав, смоленский князь, Владимир, галицкий князь*⁵⁰. Реже такой титул используется без имени, так именуется Владимир Володаревич – *галицкий князь*⁵¹ и Борис Всеволодович – *городенский князь*⁵².

Будучи наиболее частым летописным обозначением правителя, слово *князь* употребляется применительно и к представителям польских и чешских правящих домов, которых, таким образом, автор ставит в ту же иерархическую нишу, что и Рюриковичей. Как и при упоминании русских князей и в отличие от других христианских правителей, летописец часто приводит в тексте имена польских правителей без каких-либо уточнений⁵³, порой – с оттопонимическим эпитетом⁵⁴, некоторых из них называет по отчеству⁵⁵. Отдельные линии Пястов именуются обобщающим патронимом, например, сыновья Казимира II – *Казимиричи*⁵⁶, что крайне характерно не только для летописных сообщений о русских князьях: *Ольговичи, Мстиславичи*⁵⁷, но и для обозначений представителей Пястов в польских средневековых хрониках: *Boleslaidae, Mesconidae*⁵⁸. Более того, интересно, что для обоих типов источников возможно использование такого обобщающего патронима по отношению к последователям, воинам правителя⁵⁹.

Все это указывает на наибольшую включенность в канву политической жизни Руси именно польских монархов, наилучшее знакомство летописца с представителями династии Пястов, их родственными связями и внутренними политическими событиями средневековой Польши. Вероятно,

⁴⁹ Например: „съ Володимеромъ с Галичьскымъ”. *Ипатьевская летопись*, стб. 313; „бысть къ Ярославу Галичкому вѣсть”. *Ibidem*, стб. 466; и др.

⁵⁰ Например: „Ростиславъ Мьстиславичъ, Смоленский князь, цѣлова кръсть съ братьею своею”. *Ibidem*, стб. 482; „и яся по Ростислава по Смоленскаго князя”. *Ibidem*, стб. 484; и др.

⁵¹ „а самъ хочю поступити подь горы Галичьскаго князя, не дати же ся ему двинути”. *Ibidem*, стб. 385; „и на Ольговичѣ и на Галичкого князя”. *Ibidem*, стб. 408; и др. В *Киевской летописи* эпитет *Галицкий* и титул *галицкий князь* встречаются более 50 раз, значительно чаще остальных.

⁵² „В се же лѣто преставися Всеволодъ Городеньский”. *Ibidem*, стб. 309; „и с Борисомъ Городеньскимъ”. *Ibidem*, стб. 413; „и съ Ярославомъ, братомъ своимъ, и с Городеньскимъ княземъ”. *Ibidem*, стб. 424.

⁵³ *Ibidem*, стб. 666 и др. Имена чешских монархов попадают на ее страницы существенно реже и сопровождаются пояснением, например „Чешскому князю, сватоу своему, Володиславу”. *Ibidem*, стб. 384.

⁵⁴ „Болеславъ, Лядский князь”. *Ibidem*, стб. 386, а также стб. 252, 315 и др.

⁵⁵ „Лестько Казимиричъ пославъ полкъ свои воева князя Кондрата Сомовитовича”. *Ibidem*, стб. 896.

⁵⁶ *Ibidem*, стб. 687.

⁵⁷ Например: „и не любяхоуть сего Ольговичи, братья Всеволожа, и поропташа на нь, оже любовь имѣеть съ Мьстиславичи съ шюрями своими”. *Ibidem*, стб. 313.

⁵⁸ *Magistri Vincentii, Chronica Polonorum*, p. 113, 156.

⁵⁹ Применительно к польским средневековым источникам такое использование было отмечено А. Назаренко: *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, т. 4: *Западноевропейские источники*, под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова, Москва 2010, с. 308, 316. Употребление обобщающего патронима по отношению к дружине русского князя рассматривается Т. Вилкул, см.: Т. Вилкул, *Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв.*, Москва 2009, с. 111.

именно наибольшей близостью польских правителей к Руси объясняется и то, что летописец описывает их титулатуру аналогично русской.

Титулы русских князей в текстах польских историографов. Стремление приблизить реалии соседнего государства к собственным характерно и для некоторых польских хроник, где при упоминании русских князей часто используются те слова, которые наиболее соответствуют титулатуре Пястов в данный период. Средневековая Польша занимала устойчивую позицию в римско-католическом единстве европейских монархов, и ее первые историографы уверенно вписывали своих правителей в единую структуру властной иерархии. Так, единственным носителем наивысшей светской власти в тексте хроник был император (*imperator*)⁶⁰ Римской империи, которого часто упоминали только по титулу, подобно тому как называли византийского императора – *царь* в древнерусских летописях. Титул короля не только не мог считаться индивидуальной характеристикой определенного правителя и употребляться в качестве замены его имени, но рассматривался как наивысшее достижение земного пути монарха: получение короны Болеславом Храбрым является одним из кульминационных моментов *Хроники* Галла Анонима, о высоком королевском статусе рассуждает и сам хронист⁶¹, в то время как русские летописцы в принципе не касаются этой темы, включая правительственные титулы в летопись как данность.

В первой части *Хроники* Галла Анонима, посвященной Болеславу Храброму, автор неоднократно называет королем не только своего правителя, но киевского князя Ярослава Владимировича (*Ruthenorum rex*)⁶², что, вероятно, отражает и значимость статуса киевского князя, и поднимает значение успехов Болеслава в глазах соотечественников. Также королем (*rex*) называет киевского князя Винцентий Кадлубек, повествуя уже о событиях XII в., в то время, когда собственных правителей, Пястов, называет он *dux* и *princeps*, а королевский титул применяет лишь по отношению к краковскому князю Казимиру, именуя его *rex summus*, желая тем самым выделить его положение по отношению к другим польским князьям⁶³.

Любопытно, что в эпизоде, повествующем о процветании Мешко III и перечислении его родственников, приобретенных через династические браки, только двое монархов из двенадцати названы с титулом короля: это венгерский (*rex Ungarorum*) и русский правитель (*rex Ruthenorum*)⁶⁴.

⁶⁰ Galli Anonymi, *Chronicae et Gesta Ducum sive Principum Polonorum*, [in:] MPH NS, t. 2, ed. by K. Maleczyński, Kraków 1952, p. 15–21; Magistri Vincentii, *Chronica Polonorum*, p. 39–40.

⁶¹ Galli Anonymi, *Chronicae*, p. 53–54.

⁶² Ibidem, p. 21–25 и далее.

⁶³ Magistri Vincentii, *Chronica Polonorum*, p. 179. Этот пример хорош в качестве сравнительного материала к редким именованию русских князей *царями*.

⁶⁴ Ibidem, p. 130–131.

К сожалению, установить, кого именно имел в виду Кадлубек невозможно из-за частой смены Рюриковичей на киевском столе в середине XII в.⁶⁵ Однако далее даже Рюрик Ростиславич, племянник Изяслава, назван уже *princeps de Kiow*⁶⁶ – киевским князем.

Активное употребление слова *princeps* помимо термина *dux* заметно отличает титулатуру польских средневековых хроник от титулатуры русских летописей, в которых слову *князь* не находится замены. По замечанию Петра Борона, термин *princeps* „хорош для любого случая”⁶⁷, он используется для именованя князей, герцогов, королей, императоров и даже княжеских высших должностных лиц, приближенной к правителю знати⁶⁸, причем семантический аспект применения этого слова также широк: от демонстрации силы и власти (например, надпись на монетах Болеслава Храброго *Princeps Polonie*⁶⁹) до наименования правителя, носящего неизвестный хронисту титул, или обобщения⁷⁰.

Особое положение в завершающей части *Хроники* Винцентия Кадлубка занимают юго-западные русские земли, объединенные Романом Мстиславичем в Галицко-Владимирское княжество в самом конце XII в. Уже в упомянутом перечне родственников Мешко III наряду с королем Руси фигурирует галицкий князь (по-видимому, Ярослав Владимирович) – *dux Galiciae*⁷¹. В повествовании об участии Романа Мстиславича в столкновениях Пястов, в том числе – в битве на реке Мозгаве, Роман называется *dux Laodimirie* (князь *Владимира*), его брат Всеволод – *princeps Belsiae* (князь *Белза*)⁷². В последующем тексте Владимир Ярославич именуется королем (*rex Laodimirus*) – налицо значительное повышение статуса, особенно если учесть, что его отец, Ярослав Владимирович, ранее был назван князем – *dux*. Галич непродолжительное время принадлежал венгерскому королю Андрашу II, с чем исследователи связывают описанное Кадлубком избрание галицкой знатью королем (*rex*) Лешка⁷³.

Завершая этот небольшой экскурс, посвященный сравнению титулатуры повествовательных источников Руси и Польши, я считаю необходимым

⁶⁵ Д. Домбровский, *Генеалогия Мстиславичей. Первые поколения до начала XIV века*, Санкт-Петербург 2015, с. 715–729.

⁶⁶ Magistri Vincentii, *Chronica Polonorum*, p. 179.

⁶⁷ P. Boroń, *Kniaziowie, królowie, carowie*, s. 196. Семантически это сближает его со значением термина *князь* в русских летописях.

⁶⁸ Ibidem, s. 196–203. Слово *princeps* используется Кадлубком и для именованя Петра Влостовича, что переводится на русский язык то как „знатный муж”, „вельможа”, то как „князь”, см. комментарий А. Назаренко: *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, т. 4, с. 304. В соответствии с рассуждениями П. Борона, первый вариант предпочтительнее.

⁶⁹ P. Boroń, *Kniaziowie, królowie, carowie*, s. 197.

⁷⁰ Magistri Vincentii, *Chronica Polonorum*, p. 180.

⁷¹ Ibidem, p. 130–131.

⁷² Ibidem, p. 157–186.

⁷³ См. комментарий А. Назаренко: *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, т. 4, с. 322, прим. 170 и мнение А. Майорова: Idem, *Rex et Regnum Galiciae*, с. 79–80.

отметить следующие особенности. Каждая из рассмотренных групп – и русские летописи, и польские латиноязычные хроники – описывает окружающую реальность в соответствии с географической и конфессиональной принадлежностью. В польских текстах можно отметить стройную иерархию правителей: от императора к королю, затем – князю и до простого рыцаря. В мире русского летописца эта линейность прослеживается значительно слабее: ему знакомы *цесари* запада и востока, среди иностранных монархов наиболее часто упоминаются греческие императоры и венгерские короли, принадлежавшие к разным христианским конфессиям. Если польские хронисты в стремлении выделить своего правителя подчеркивают его королевский статус или даже измышляют его (как в случае Казимира II), то русские летописцы называют всех Рюриковичей *князьями*, прибегая к другим именованиям лишь в панегирических текстах, эпитафиях, плачах. Однако для летописца большое значение имеют оттопонимические эпитеты, прежде всего это касается текста *Киевской летописи* середины XII в., в то время как в польских хрониках распространены эпитеты, подчеркивающие личные характеристики. Общей особенностью обеих групп текстов является стремление описать соседних правителей с помощью той титулатуры, которая использовалась в государстве автора. Так, Галл Аноним называет *королем* не только Болеслава Храброго, но и Ярослава Владимировича, а русские летописцы именуют *князьями* всех польских правителей, причем, в отличие от монархов других стран, часто приводят в тексте их имена и патронимы, что еще более сближает их характеристики с Рюриковичами.

*

Maria Lavrenchenko, *Rulers' titles and epithets in Rus' and Polish chronicles of the 11th–13th centuries*

This article presents a comparative analysis of the rulers' titles and epithets mentioned in Polish Latin language chronicles and Rus' chronicles. In each of these two text groups the quantity of known to the author foreign rulers and the concept of monarchs' hierarchy correlates with the geographical and confessional peculiarities of the medieval state: Rus' chroniclers knew several *tsezars* and they regularly named only the Hungarian ruler as *a king*, often replacing his personal name with this title. Polish chroniclers regarded coronation as the highest stage in a successful monarch career, and they clearly showed the system of the Christian rulers' hierarchy. When mentioned Rus' princes, they used terms *rex*, *dux* and *princeps*: their choice depended on many factors. The Rus' chroniclers identified members of Rurik and Piast dynasties exclusively as *princes* and they paid great attention to their personal names and epithets.

Vitaliy Nagirnyy
(Kraków)

Antroponimizacja etnonimu „ЛАХИ” na Rusi w XI–XIII w.

W artykule podjęto kwestię antroponimizacji etnonimu „ЛАХУ” na Rusi w XI–XIII w. Analiza latopisów, gramot na korze brzozonej i graffiti pokazuje, że odzwierciedleniem tego procesu było pojawienie się w społeczeństwie ruskim takich osobowych określeń jak „ЛАХ”, „ЛАШЬКО” i „ЛАХЕУ”. Ruskie źródła pisane dostarczają siedmiu tego przykładów. Szeroki zasięg geograficzny ich występowania – Kijów, Wyszogród, Nowogród, Halicz – pozwala przypuszczać, że zjawisko to objęło całą Ruś. Trudne do ustalenia jest, czy były to imiona, czy przezwiska lub przydomki. Z dużym prawdopodobieństwem mówić można, iż wywodziły się od wschodniosłowiańskiej nazwy Polaków – „ЛАХУ”. Mogły wskazywać zarówno na pochodzenie etniczne ich nosicieli, jak i na ścisłe ich związki z „ziemią lacką”.

W centrum uwagi badaczy, zajmujących się problemami kontaktów Rusi i Polski w X–XIII w., tradycyjnie znajdują się relacje między dynastiami rządzącymi¹ i konflikty wojskowe². Od niedawna uwagę historyków przykuwa

¹ Wymienię tutaj tylko najważniejsze prace: И. Линниченко, *Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия*, ч. 1: *Русь и Польша до конца XII века*, Киев 1884; В. Włodarski, *Polska i Ruś: 1194–1340*, Warszawa 1966; А. Б. Головкин, *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.*, Киев 1988. Zob. także: В. Нагірний, *Проблеми історії галицько-волинських земель X–XIV століть у висвітленні польської історіографії міжвоєнного періоду (1918–1939)*, „Княжа доба: історія і культура”, 3, 2010, с. 331–362. Osobno warto wspomnieć o pracach, w których podejmowano kwestie rusko-polskich mariaży dynastycznych, przede wszystkim najnowsze: Л. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006; D. Dąbrowski, *Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV w.)*, Kraków 2008; Idem, *Genealogia Mstislavichей: Первые поколения (до начала XIV в.)*, пер. и вступ. слово к рус. изд. К. Ю. Ерусалімського и О. А. Остапчук, Санкт-Петербург 2015; M. Voloshchuk, *Ruthenian-Polish matrimonial relations in the context of the inter-dynastic policy of the house of Rurik in the 11th–14th centuries: selective statistical data*, „Codrul Cosminului”, 25, 2019, 1, p. 95–126.

² Zob. np.: N. Mika, *Najazd polsko-ruski na ziemię opawską w 1253 r.*, [in:] *Opawa. Sborník k dějinám města*, t. 3, Opava 2003, s. 5–11; P. Żmudzki, *Najemnicy na Rusi i w krajach sąsiednich w X–XII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, 111, 2004, 4, s. 5–28; Idem, *Władca i wojownicy: narracje o wodzach, drużynie i wojnach w najdawniejszej historiografii Polski i Rusi*, Wrocław 2009; А. Федорук, *Ярославська битва 1245 року: реконструкція віртуального зіткнення у боротьбі за „галицьку спадщину”*, [in:] *Прzemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich (X – połowa XIV w.)*, pod red. V. Nagirnego i T. Pudlockiego, Kraków 2013, с. 125–144 (Seria: *Colloquia Russica. Series II*, vol. 1). Zob. też przyyp. 1.

także wizerunek Polski i Polaków we wcześniejszej literaturze ruskiej³. Natomiast kontakty rusko-polskie na poziomie nieksiążęcych warstw społecznych są mniej zbadane.

Dopiero w ostatnich latach pojawiły się opracowania, podejmujące kwestie przebywania Rusinów na dworach polskich władców⁴, a także poświęcone udziałowi ruskich i polskich elit w stosunkach politycznych Rurykowiczów z Piastami w XIII w.⁵ Z kolei problem przebywania na ziemiach ruskich „Lachów”, nienależących do dynastii Piastów lub osób, ściśle związanych z „ziemią lacką”, do dnia dzisiejszego pozostaje *terra incognita*⁶.

Wydawałoby się, że tak słabe zainteresowanie historyków tym problemem można by wytłumaczyć całkowitym milczeniem źródeł. Jednakże ich wnikliwe

³ Zob. np.: P. Żmudzki, *Kulturowy kontekst nazw „Polanie”, „Polacy”, „Polska” w średniowiecznej historiografii polskiej i ruskiej*, [in:] *Symboliczne i realne podstawy tożsamości społecznej w średniowieczu*, red. S. Gawlas, P. Żmudzki, Warszawa 2017, s. 165–219; A. Musin, *Polska Piastów i Ruś Rurykowiczów: nieuniknioność niemożliwych porównań (niektóre uwagi do badań komparatystycznych nad średniowieczną Europą Środkowo-Wschodnią)*, [in:] *Rus' and Poland (10th–14th centuries)*. Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemysł, December 5th–8th, 2018, ed. V. Nagirnyy and T. Pudlocki, Kraków 2019, s. 95–121 (Seria: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 9); И. Данилевский, *Образ поляков в древнерусской домонгольской литературе*, [in:] *Ibidem*, s. 157–167; Д. Добровольский, *Христиане или латинники: религиозный аспект восприятия поляков русскими книжниками XI–XIII вв.*, [in:] *Ibidem*, s. 169–181. Ciekawe spostrzeżenia na temat tytułatury władców polskich w latopisach ruskich przedstawiła ostatnio M. Ławrenczenko, zob.: M. Лавренченко, *Титулы и эпитеты правителей в русских летописях и польских хрониках XI–XIII вв.*, [in:] *Ibidem*, s. 183–196.

⁴ Zob. np.: M. Волошук, *Rutheni in Polonia XI–XIII вв.: краткие очерки проблемы*, [in:] *Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion (10th–16th c.)*. Publication after 4th International Conference, Mogilno, 14th–16th November, 2013, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2014, s. 143–153 (Seria: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 4); Idem, *Княгиня Грифіна Ростиславівна, її польський шлюб та ймовірне руське оточення двору*, [in:] *Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*, вип. 28, Івано-Франківськ 2016, s. 12–19; Idem, *W kwestii obecności Rusinów na dworze księżnej Grzymisławy – wdowy (1227–1258) po księciu krakowsko-sandomierskim Leszku Białym*, [in:] *Tractus temporis. Ludzie – regiony – fakty. Księga jubileuszowa dedykowana Dr hab. Prof. UŁ Tadeuszowi Nowakowi*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, Łódź–Wieluń 2017, s. 25–65; Idem, *Єпископ Кракова Procorius de Russia (1292/93–1295 pp.). Умовна етнічність та генеалогічна належність*, [in:] *Polska, Ruś i Węgry: X–XIV wiek*, red. D. Dąbrowski, A. Jusupović, T. Maresz, Kraków 2018, s. 99–129; Idem, *До питання присутності русинів при дворі княгині Агафії Святославівни (між 1207/1209–1247/1248) – дружини мазовецького князя Конрада*, [in:] *Inter Regnum et Ducatum. Studia ofiarowane Profesorowi Janowi Tegowskiemu w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. P. Guzowski, M. Liedke i K. Boroda, Białystok 2018, s. 633–657; Idem, *Католицькі єпископи з династії Рюриковичів у XII–XIV століттях*, [in:] *Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries)*. Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 5th–8th November, 2017, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2018, s. 291–302 (Seria: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 8); Idem, *Ruthenian court of the Rurik dynasty princess in the lands of the Piast dynasty of the 11th century: the attempt of the searching and reconstruction*, „Journal of Vasył Stefanyk PreCarpathian National University”, 5, 2018, 1, p. 35–45.

⁵ Zob. np.: M. Bartnicki, *Elita księstwa krakowsko-sandomierskiego wobec stosunków z księstwami ruskimi w XIII w.*, [in:] *Соціум*, вип. 7, Київ 2007, s. 9–25; A. Jusupović, *Udział elit Polski i Rusi w zawieraniu umów międzynarodowych w pierwszej połowie XIII wieku*, [in:] *Polska, Ruś i Węgry: X–XIV wiek*, red. D. Dąbrowski, A. Jusupović, T. Maresz, Kraków 2018, s. 5–88.

⁶ Potrzebę badań nad przebywaniem Polaków na Rusi sygnalizowałem już niejednokrotnie. Zob. np.: W. Nagirnyy, *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264*, Kraków 2011, s. 223, przyp. 494; Idem, *Поляки на Руси в XI–XII веках: перспективы использования русских летописей для изучения проблемы*, [in:] *Актуальные проблемы источниковедения: материалы V Международной научно-практической конференции к 110-летию Витебской ученой архивной комиссии, Витебск, 25–27 апреля 2019 г.*, редкол. А. Н. Дулов и М. Ф. Румянцева (отв. ред.) и др., Витебск 2019, s. 136–139. Zob. też: *Debate I. Ruthenians in Poland and Poles in Rus' in the 11th–13th centuries*, [in:] *Rus' and Poland (10th–14th centuries)*, s. 359–371. Wydawałoby się, że lukę częściowo uzupełnić może nowsza praca: В. Васильев, *Ляхи и поляки в языковой истории Новгородской земли*, [in:] *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, t. 66, Łódź 2018, s. 509–522. Ma ona jednak charakter ogólny, a okresowi XI–XIII w. poświęcono w niej zaledwie kilka akapitów.

przebadanie otwiera pewne perspektywy badawcze⁷. Jedną z takich perspektyw jest analiza imion, przewisk lub przydomków osób, występujących w źródłach ruskich. Niektóre z nich wyraźnie wskazują na obce pochodzenie ich nosicieli⁸. Są to zarówno imiona, powstałe przez antroponimizację etnonimów jak i przezwiska lub przydomki, mające podłoże etniczne. Wśród nich wyróżnia się pewna grupa imion, przezwisk lub przydomków, wywodzących się od wschodniosłowiańskiego określenia Polaków – „Lachy” („Лaхи”), które wskazywać mogą na polskie korzenie lub na ścisły związek ich nosicieli z „ziemią lacką”. Jestem całkowicie świadom, że powiązanie takich osób z Polską ma charakter hipotezy. Wydaje się jednak, że są przesłanki dla takich przypuszczeń.

Nazwa „Лaхи” występuje już w najstarszym latopisie ruskim – *Powieści minionych lat* – w części wstępnej, opisującej rozsiadanie się ludów słowiańskich⁹. Przy notowaniu wydarzeń z X – początku XII w. „Лaхи” i „ziemia lacka” wymienieni zostali co najmniej 49 razy lub, jak słusznie zauważył Aleksandr Musin, częściej niż Waregowie, którzy położyli fundament organizacji państwowej w Europie Wschodniej¹⁰. Z kolei w *Latopisie kijowskim* „Лaхи” odnotowano co najmniej 34 razy¹¹, a w *Latopisie halicko-wołyńskim (Kronice Romanowiczów)* – aż 140 razy¹². Tak częste kontakty Rurykowiczów z państwem Piastów odzwierciedlić się mogły w społeczeństwie ruskim w antroponimizacji etnonimu „Лaхи”. Analiza zachowanych źródeł pozwala wyłonić kilka takich przykładów. Chodzi przede wszystkim o osoby, określone w ruskich latopisach, gramotach na korze brzozonej lub grafity jako „Лaх”, „Лaшкo”, „Лaхец”¹³. Wymienię je w kolejności chronologicznej.

Лaшкo (Wyszogród (?), 1015 r.). Laszko odnotowany we wszystkich redakcjach *Powieści mionionych lat* pod rokiem 6523 (1015)¹⁴, a także (bez podania daty) w *Anonimowej Opowieści o męczeństwie i cudach Borysa i Gleba*¹⁵.

⁷ Perspektywy wykorzystania latopisów ruskich dla badań nad tym tematem omawiam w pracy: В. Нагирный, *Поляки на Руси в XI–XII веках*, s. 136–139.

⁸ O tym szerzej: V. Nagirnyy, „придоша кь Стѣополку ... Лашкo”: *Polak (?) na służbie u księcia kijowskiego Świętopelka*, „Rocznik Przemyski”, 55, 2019 (w druku).

⁹ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [dalej: ПСРЛ], т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 4–5; Zob. też.: И. Данилевский, *Образ поляков в древнерусской домонгольской литературе*, s. 157–158.

¹⁰ A. Musin, *Polska Piastów i Ruś Rurykowiczów*, s. 106.

¹¹ *Ипатьевская летопись*, стб. 286–288, 300, 306, 308, 313, 318, 384–388, 401, 405, 450, 497, 522, 533, 564, 571, 578, 612, 661–662, 666–667, 686–687, 689.

¹² Zob. indeks nazw geograficznych i etnosów w: *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, wyd., wstępem i przyp. opatrz. D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Juriewej, A. Majorowa i T. Wilkuł, Kraków–Warszawa 2017, s. 706 (Seria: *Pomniki Dziejowe Polski = Monumenta Poloniae Historica. Seria II*, t. 16). Dane statystyczne podane bez uwzględnienia ewentualnego zakończenia latopisu (kroniki), w którym „Лaхи” również występują niejednokrotnie, zob.: *Ibidem*, s. 646–651.

¹³ W źródłach ruskich mogą być wymienione również inne osoby polskiego pochodzenia, które trudno zidentyfikować ze względu na podobieństwo ruskich i polskich imion. Problem ten wymaga osobnych studiów.

¹⁴ *Ипатьевская летопись*, стб. 121; *Лаврентьевская летопись*, [in:] ПСРЛ, т. 1, Ленинград 1926–1928, s. 135; *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, [in:] ПСРЛ, т. 3, Москва 2000, s. 172, 556; *Радзивилловская летопись*, [in:] ПСРЛ, т. 38, Ленинград 1989, s. 59.

¹⁵ *Сказание о Борисе и Глебе*, подг. текста, пер. и комм. Л. А. Дмитриева, [in:] *Библиотека литературы Древней Руси*, под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко, т. 1: *XI–XII века*, Санкт-Петербург 1997 [http://lib2.pushkinskijdom.ru/tabid-4871, 01.07.2019].

Wymieniony przy opisie zabójstwa Borysa, syna wielkiego księcia kijowskiego Włodzimierza Światosławowicza jako jeden z możliwych sprawców przestępstwa: „уканьнии же оубииници [Borysa – V. N.] придоша къ Сѣополку. аки хвалу имуще безаконьници . суть же имена симъ законопресту(престу)пникомъ . Путьша Талець Єловичъ . Лашько”¹⁶.

Poświadczony okres działalności Laszko na Rusi przypada na jeden latopisarSKI 6523 (1015) r. Po tej dacie źródła więcej o nim nie wspominają. Prawdopodobnie należał do otoczenia księcia turowskiego, a później wielkiego księcia kijowskiego, Świętopełka. Być może był związany z podkijowskim Wyszogrodem lub mieszkał w nim¹⁷. Mógł przybyć na Ruś wraz z córką Bolesława Chrobrego w 1013 r.¹⁸, w składzie misji biskupa kołobrzeskiego Reinberna¹⁹ czy jako zwykły najemnik²⁰. Nie wiadomo, czy rzeczywiście brał udział w zabójstwie Borysa²¹ ani jaki był jego dalszy los.

Nikłe informacje źródłowe nie pozwalają jednoznacznie mówić o pochodzeniu etnicznym Laszka²², ani stwierdzić czy latopisarz ruski wskazał imię czy przezwisko omawianej osoby. Wydaje się jednak, że było to imię, powstałe przez antroponimizację etnonimu²³ i nawiązujące do wschodniosłowiańskiego określenia

¹⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 121.

¹⁷ Układacze indeksu osobowego do wydania *Latopisu hipackiego* z 1908 r., uważali Laszko za wyszogrodzkiego bojara („Ляшко (Ляшко), бояр. вишгородський, убивца кн. Бориса Володимировича”). *Ипатьевская летопись*, index, hasło: Ляшко. W ślad za nimi: *Літопис Руський*, пер. з давньорус. Л. Є. Махновця, відп. ред. О. В. Мишанич, Київ 1989, index, hasło: Ляшко („бояр. вишгородський Святополка Ярополковича”). Z kolei w wydaniu *Повесть временных лет*, подг. текста, перевод и комментарии Д. С. Лихачева, Санкт-Петербург 1996, Laszko został całkowicie pominięty (zob. np.: с. 471). Informacja latopisarSKa wskazywać może jedynie na powiązania Laszko z Wyszogrodem, ale nie daje podstaw do zaliczania go do warstwy bojarSKiej. W literaturze naukowej spotykamy tezę, że po 1013 r. książę kijowski Włodzimierz Światosławowicz zabrał Świętopełkowi Turów i osadził go w Wyszogrodzie pod Kijowem, gdzie mógł łatwiej kontrolować sklonnego do buntu byłego księcia turowskiego. Zob. np.: Л. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006, с. 242. Mogło by to wytłumaczyć powiązanie z Wyszogrodem przebywającego na służbie w Świętopełka Laszka.

¹⁸ Takie przypuszczenie jako pierwszy wyraził A. Karpow, zob.: А. Ю. Карпов, *Ярослав Мудрый*, Москва 2001, с. 94.

¹⁹ Misji Reinberga ostatnio sporo uwagi poświęcił K. Kollinger, *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego*, с. 45–47, 50–54, 61–153 (tam też literatura).

²⁰ Przykłady polskich najemników na Rusi nie są odosobnione, zob. np.: *Ипатьевская летопись*, стб. 287, 571. В. Нагирный, *Поляки на Руси в XI–XII веках*, с. 138–139.

²¹ Nowsze badania pokazują, że rozprawę nad Borysem uczynili Waregowie, a jej inicjatorem był nie Świętopełk lecz Jarosław Włodzimierzowicz. Zob.: Н. Н. Ильин, *Летописная статья 6523 года и ее источник*, Москва 1957; И. Н. Данилевский, *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.)*, Москва 1999, с. 346–347. Zob. też: С. М. Михеев, „Святополкъ съде в Киевъ по отци”: *Усобица 1015–1019 годов в древнерусских и скандинавских источниках*, Москва 2009, с. 195–264. Por.: А. Poppe, *Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim. Walka o tron kijowski 1015–1019*, „Kwartalnik Historyczny”, 102, 1995, 3–4, s. 8, przyp. 19, s. 16–17. Częściowo taką tezę potwierdza i sama *Powieść (Ипатьевская летопись*, стб. 120).

²² Wydaje się, że jedyną osobą w dotychczasowej literaturze, która zwróciła uwagę na problem etnicznego pochodzenia Laszka jest A. Karpow, zob.: А. Ю. Карпов, *Ярослав Мудрый*, Москва 2001, с. 94. Autor jednak ograniczył się tylko do stwierdzenia, że „Ляшко значит «поляк»”, nie zagłębiając się w bardziej szczegółową analizę tego problemu. W innych znanych mi opracowaniach naukowych osobie Laszka nie poświęcono żadnej uwagi, nie mówiąc już o jego pochodzeniu etnicznym. Zob. np.: Н. М. Тупиков, *Словарь древне-русских личных собственных именъ*, Санкт-Петербург 1903, с. 238, hasło: Ляшко; М. Wójtowicz, *Словарь древнерусских личных именований XI–XIV веков*, Poznań 2012, с. 82, hasło: Ляшко.

²³ T. Skulina, *Starosukie imiennictwo osobowe*, cz. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 110. W tym miejscu chcę przekazać serdeczne wyrazy podziękowania dla Tatiany Wilkul, Igora Danilewskiego, Myrosława Wołoszczuka i Radosława Liwocha za cenne konsultacje.

Polaków „ЛѦХОВЪ” czy też polskiego imienia „Lestek” (późniejsze „Leszek”). Nie wykluczone także, że „ЛѦШЬКО” to zdrobnienie imienia lub przezwiska „ЛѦХ”²⁴, wskazujące na przykład na młody wiek lub inne cechy jego nosiciela.

Володислав ЛѦХ (Kijów/Wyszogród, 1167–1172). Poświadczony okres działalności Władysława Lacha na Rusi to lata 1167–1172. Po raz pierwszy pojawił się na stronach *Latopisu kijowskiego* pod 6675 [1167] r. na wysokim stanowisku wojewody wielkiego księcia kijowskiego Rościsława Mściśławowicza. Według źródła ruskiego został on wysłany na czele oddziałów kijowskich do porohów dniewprowskich dla ochrony wracających z Bizancjum kupców ruskich, z czego skutecznie się wywiązał: „оувѣдавши Половци . ѿже кѣзи не в любви живутъ . шедше в порогы начаша пакостити . Гречникомъ . и посла Ростиславъ . Володисла(вѦ) ЛѦха с вои . и възведоша Гречники”²⁵. Po śmierci Rościsława Władysław przeszedł na służbę do rządzącego we Włodzimierzu na Wołyniu Mściśława Izjasławowicza i wsparł jego roszczenia do Kijowa. Być może był nawet jednym z inicjatorów osadzenia księcia w Kijowie²⁶. Po raz ostatni wzmiankowany w *Latopisie kijowskim* pod 6680 [1172] r. jako wojewoda księcia wyszogrodzkiego Dawida Rościsławowicza: „и посла [Давид – V. N.] Володислава ЛѦха с Половци . по нѣмъ [Мściśławowi – V. N.] . и постигоша а оу Борохова . и ту стрѣлавшеса с ними възвратишаса”²⁷.

Najprawdopodobniej określenie „ЛѦХ” było przydomkiem Władysława, ewentualnie przezwiskiem. Bez wątpienia miało podłoże etniczne. W latopisach ruskich w XI–XIII w. odnaleźć można co najmniej siedem znanych osób z imieniem Władysław (rus.: Володислав) i tylko jednego z nich nazwano „ЛѦХ”. Wydaje się prawdopodobne, że latopisarz celowo podkreślił polskie pochodzenie Władysława jako przeciwagę dla innych Władysławów ruskiego pochodzenia. Dodatkowym argumentem na rzecz powiązań wojewody z Polską może być fakt, że imię Władysław, w jego pierwotnej formie Włodzisław, występowało w Polsce od 1085 r. i było jednym z najczęściej spotykanych wśród elit polskich²⁸. Można się tylko domyślać okoliczności, w jakich ów „ЛѦХ” pojawił się na Rusi.

ЛѦШЬКО (Nowogród, lata 40.–60. XII w.). Występuje w nowogrodzkiej gramocie na korze brzozowej nr 999, datowanej na drugą ćwierć – połowę XII w., ewentualnie na lata 40.–60. tego stulecia. Jest to list od nieznanego bliżej Łuki do swojego ojca z rozporządzeniem, żeby Laszko, który służył u Tudora, sprzedał określoną liczbę zboża, przywiezionego do Nowogrodu z Torzka: „ѿ Лоукѣ ко отьцеви. Высыпли

²⁴ O tym szerzej, zob.: V. Nagirnyy, „*придоша къ Стополку ... ЛѦшько*” (w druku, tam też przykłady zdrobnień imion ruskich).

²⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 526.

²⁶ Ibidem, стб. 532–533. Tutaj jest wymieniony jako „Володислав Воротиславич”. W redakcjach *Chlebnikowskiej* i *Pogodzińskiej* jako: „Въротиславич”. Ibidem, прим. 1.

²⁷ Ibidem, стб. 549. W redakcji *Pogodzińskiej*: „Водислава”. Ibidem, прим. 40.

²⁸ Zob.: W. Taszycki, *Najdawniejsze polskie imiona osobowe*, [in:] *Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny*, t. 62, Kraków 1915, nr 3, s. 104–105 (tam też szczegółowy wykaz chronologii występowania imienia do końca XIII w. i jego odmian).

вьрьшь оу Тоудора, а 2 гривнѣ вѣдаи Акъшѣ – оу Тоудоровѣи 2 гривнѣ възми. А повели, оти прода Лашьке въ роспоутье, Тоудорове Лашьке. Новогъръжьскыхъ и жита и рѣжи 18 котль великихъ, а пшеницѣ 13 котль. Мѣри же, право ли ти есть. И цѣлоу та. А наимитоу вѣдано ... оу 2 ногатѣ²⁹.

Z listu można wywnioskować, że Laszko mieszkał w Nowogrodzie, przebywał na służbie u niejakiego Tudora i zajmował się handlem zboża. Ciekawie, że autor wymienia Laszka dwa razy, skupiając uwagę na tym, że chodzi o osobę, powiązaną z Tudorem. Takie sprecyzowanie, być może, uzasadnione było istnieniem kilku osób o takim samym imieniu. Zdaniem wydawców dokumentu, jest duże prawdopodobieństwo, że Laszko z gramoty nr 999 i Lach z gramoty nr 1033 to jedna postać³⁰.

ЛѦХ (Nowogród, lata 60. – połowa lat 90. XII w.). Wymieniony w nowogrodzkiej gramocie na korze brzozonej nr 1033, datowanej na lata 60. – połowę lat 90. XII w. Dokument jest rozporządzeniem anonimowego autora dla nieznanego adresata o pobraniu od jednego z dłużników 3 lub 4 berkowców zboża³¹ bądź 5 kun³². W końcu dokumentu znajduje się zdanie: „А ЛѦХ ти знае”³³. Cały kontekst dokumentu pozwala uważać, że chodziło o konkretnego mieszkańca Nowogrodu, prawdopodobnie zajmującego się handlem zbożem. Być może był to wymieniony wyżej Laszko, występujący w gramocie nr 999³⁴.

ЛѦХ (Halicz, połowa lat 10. – połowa lat 20. XIII w.). Występuje w graffiti nr 375 cerkwi św. Pantelejmona w Haliczu. Tekst napisu, a także datowanie wydarzeń, opisanych w nim, w literaturze naukowej traktowane są niejednoznacznie. Józef Peleński odniósł go do czasów rządów w Haliczu księcia Mściśława Mściśławowicza³⁵. Tatania Roźdiestwienskaja i Oleg Ioanissian, spróbowali powiązać tekst graffiti z walką o tron halicki w latach 1187–1189³⁶. Z kolei Aleksej Gippisus wrócił do datowania J. Peleńskiego i odniósł napis do czasów księcia Mściśława Mściśławowicza³⁷, a Wiaczesław Kornijenko zawęził datowanie do połowy lat 10. – połowy lat 20. XIII w.³⁸

²⁹ В. Л. Янин, А. А. Зализняк, А. А. Гиппиус, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 2001–2014 гг.)*, т. 12, Москва 2015, с. 98.

³⁰ Ibidem, с. 99.

³¹ Berkowiec – jednostka miary na Rusi, ok 163,8 kg.

³² Kuna – początkowa skura kuny, wykorzystywana jako jednostka wartości. Od X w. moneta o wadze ok. 2 gramów srebra, wartości 1/25 hrywny, później – wartości 1/50 hrywny.

³³ В. Л. Янин, А. А. Зализняк, А. А. Гиппиус, *Новгородские грамоты на бересте*, т. 12, с. 132.

³⁴ Ibidem, с. 133.

³⁵ J. Peleński, *Halicz w dziejach sztuki średowiecznej. Na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*, Kraków 1914, s. 32–33.

³⁶ О. М. Иоаннисян, Т. В. Рождественская, *Надпись с именами Мстислава и Изната на стене церкви св. Пантелеймона в Галиче в контексте политических событий конца XII в.*, [in:] *Труды Государственного Эрмитажа*, т. 46: *Архитектура и археология Древней Руси: материалы научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения М. К. Каргера (1903–1976)*, под ред. А. М. Гордина и др., Санкт-Петербург 2009, с. 213–216.

³⁷ А. А. Гиппиус, *Галицкие акты XIII в. из церкви св. Пантелеймона*, [in:] *Письменность Галицко-Волынского княжества: историко-филологические исследования*, J. Komendová a kol., Olomouc 2016, с. 50–56.

³⁸ В. Корнієнко, *Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.)*, Івано-Франківськ 2018, с. 188–189 (Seria: *Галич. Серія 2*, вип. 3).

W środowisku naukowym nie ma także zgodności co do odczytania i traktowania graffiti³⁹. Jeżeli chodzi o odczytanie treści dokumentu, to ostatnio w nauce dominują wersje A. Gippiusa i W. Kornijenko, różniące się tylko drobnymi szczegółami: „Въ кнѣжнѣ Мѣстиславле, въ дережаву Игнатѣву искали Лаха въ плотеники и не нашли; выкладеноє даль. А тому послуши попове стго Пантелѣмона: Лазорь, Семьюнъ, Матѣи, Стефан(ъ), Димитрь, Бгданъ. А коназь судиль не искати никому(же). (А) [и]же са услушають ...”⁴⁰; „Въ кн(А)ж(Є)ниѣ Мѣстиславле дережаву Игнатѣву искали Лаха въ плотеники и не нашли выкладеноє даль а тому послуши попове ст(вато)го Пантелѣмона Лазорь Влѣзѣи Стефанъ Димитрь Б(о)гданъ а кназь судиль не искати никому а ѣже са услушають ...”⁴¹.

Inaczej wygląda sprawa traktowania tekstu, przede wszystkim wyrazów „искали Лаха въ плотеники”. Zdaniem T. Roźdiestwienskiej, ów Lach stał na czele konfraternii ciesielskiej, która dostała zlecenie na wykonanie zamówienia administracji książęcej, pobrała zaliczkę, ale nie wywiązała się ze swoich zobowiązań. Wskutek powyższego Lach stanął przed sądem książęcym, jednak został usprawiedliwiony⁴². W podobnym duchu wypowiedział się A. Gippius, z tą tylko różnicą, że uważał, że Lach wypłacił wymaganą od niego rekompensatę⁴³.

Innego zdania jest W. Kornijenko. Według niego graffiti mówi tylko o sprawie sądowej przeciwko Lachowi, oskarżonemu o niespłacenie pewnego długu, ale nie daje podstaw, by wiązać go z cieślami. Przy pomocy świadków udowodniono, że dług został spłacony wcześniej, na podstawie czego Lach został uniewinniony⁴⁴. Badacz kijowski przypuszcza także, że Lach z graffiti 375 i Lachiec Staryncew z graffiti 763 mogą być jedną osobą⁴⁵. Analiza obu tekstów nie wyklucza takiej możliwości.

Niezależnie od tego, czego konkretnie dotyczył omawiany pozew sądowy, występujące w nim imię, ewentualnie przezwisko, Lach ma wyraźne zabarwienie etniczne.

Ляхец Старинцев (Halicz, połowa lat 10. – połowa lat 20. XIII w.). Znany z graffiti nr 763 cerkwi św. Pantelejmona w Haliczu, datowanego na okres

³⁹ Wcześniejsze wersje odczytu graffiti, zob. w: A. A. Гиппиус, *Галицкие акты XIII в.*, с. 50–52.

⁴⁰ Ibidem, с. 56.

⁴¹ В. Корнієнко, *Епіграфіка сакральних пам'яток Галича*, с. 185.

⁴² Zob.: Т. В. Рождественская, *Древнерусские надписи на стенах храмов. Новые источники XI–XV вв.*, Санкт-Петербург 1992, с. 133. W nowszej pracy T. Roźdiestwienskiej we współautorstwie z O. Ioannisianem, radykalnie zmieniła podejście. Autorzy próbowali przesunąć opisane w graffiti wydarzenia na lata 1187–1189, powiązać ich z walką o Halicz między synami Jarosława Włodzimierzowicza, Włodzimierzem a Olegiem, a wspomnianego Lacha utożsamić z księciem krakowskim Kazimierzem Sprawiedliwym. Zob.: О. М. Иоаннисян, Т. В. Рождественская, *Надпись с именами Мстислава и Игната*, с. 212–215. Hipotezę tę sprostował A. Gippisus, zob.: A. A. Гиппиус, *Галицкие акты XIII в.*, с. 53–54.

⁴³ A. A. Гиппиус, *Галицкие акты XIII в.*, с. 53–56.

⁴⁴ В. Корнієнко, *Епіграфіка сакральних пам'яток Галича*, с. 186.

⁴⁵ Ibidem, с. 281.

od połowy drugiego do połowy trzeciego dziesięciolecia XIII w. Napis zachowany tylko częściowo. Można jednak ustalić, że nieznaną bliżej osobą w obecności kilku świadków odmówiła wypłaty „ЛѦХЦЕ[ВИ] Старинцев[И]”⁴⁶. Według W. Kornijenko, graffiti nr 763 jest ściśle związane z graffiti nr 375 i dotyczy tej samej sprawy sądowej. Zdaniem badacza kijowskiego, wymieniony tu Lachiec Staryncew może być utożsamiony z Lachem z wcześniejszego graffiti⁴⁷.

ЛѦХ (Nowogród, lata 80.–90. XIII w.). Występuje w nowogrodzkiej gramocie brzozowej nr 615, datowanej na lata 1280–1300. Dokument dotyczy odzyskania długu od osoby o imieniu Rusiło. Na samym początku listu podano imię jego wystawcy, a także adresata: „ПОКЛѦНАНИЕ . Ѡ ЛѦ {ХѦ} хѦ . къ ѠларевѦ...”⁴⁸. Jak widać z cytowanego fragmentu, Lach kierował swoje pismo do Flara. W tym przypadku Lach to najprawdopodobniej imię własne, ponieważ trudno oczekiwać, żeby wystawca dokumentu podpisywał się przezwiskiem lub etnonimem. Trudno jednak ustalić, w jakim stopniu ów Lach był powiązany z „ziemią lacką”.

*

Reasumując, chciałbym podkreślić, że szeroki zasięg geograficzny występowania określeń osobowych „ЛѦХ”, „ЛѦШЬКО”, „ЛѦХЦ” – Kijów, Wyszogród, Nowogród, Halicz – pozwala uważać, iż było to zjawisko, obejmujące nie tylko jakiś konkretny region ale całą Ruś. Nie zawsze można ustalić czy określenia osobowe „ЛѦХ”, „ЛѦШЬКО”, „ЛѦХЦ”, występujące w źródłach, oznaczają imię, przywisko czy przydomek. Z dużym prawdopodobieństwem jednak przypuszczać można, że wywodzą się od wschodniosłowiańskiego określenia Polaków „ЛѦХИ” i wskazują na pochodzenie etniczne ich nosicieli lub świadczą o ścisłych powiązaniach z „ziemią lacką”.

*

Vitaliy Nagirnyy, *Anthroponymization of the ethnonym „ЛѦХИ” in Rus’ in the 11th–13th centuries*

The article deals with the problem of anthroponymization of the ethnonym „ЛѦХИ” in Rus’ in the 11th–13th centuries. The analysis of the annals, birch bark manuscripts and graffiti shows that the appearance of such personal designations as „ЛѦХ”, „ЛѦШЬКО” and „ЛѦХЦ” in the mediaeval Rus’ society was the reflection of this process. There are seven such examples in Rus’ narrative sources. Their mention is of the wide geography – Kyiv, Vyshhorod, Novgorod, Halych – and it suggests that this phenomenon covered the whole Rus’. It is

⁴⁶ В. Корнієнко, *Документи канцелярії галицького князя*, [in:] *Галич: збірник наукових праць*, вип. 2, за ред. М. Волощука, Івано-Франківськ 2017, с. 95–96; Idem, *Епіграфіка сакральних пам’яток Галича*, с. 280.

⁴⁷ Idem, *Епіграфіка сакральних пам’яток Галича*, с. 281.

⁴⁸ *Древнерусские берестяные грамоты*, [in:] <http://gramoty.ru/birchbark/document/show/novgorod/615/> [27.06.2019]. Zdaniem A. Zalizniaka, występowanie w imieniu podwójnej sylaby „ха” pojawiło się wskutek zwykłej pomyłki autora listu. Zob.: А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, 2-е изд.: *переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг.*, Москва 2004, с. 499.

difficult to determine when it came to a name, and when to a nickname. With high probability one can assume that all seven examples were derived from the East Slavic name of the Poles – „ЛАХИ”. This may indicate both the Polish origin of these names or nicknames owners, as well as their relations with Polish lands.

Василий Матвеев
(Санкт-Петербург)

Керамические мозаики в декоре полов храмов Руси и Польши в XI–XIII вв. Вопрос о взаимном влиянии

*В западных землях Руси (Гродненской и Галицкой) в XII–XIII вв. в некоторых памятниках церковного зодчества были мозаики из фигурных керамических плиток различных форм, не имеющие аналогов в других землях Руси. Схожие выкладки обнаружены в Польше, где они также явление исключительное; все они находятся в Великопольше, в Гнезно и его округе. Отсутствие точных датировок не позволяет установить, где такой вид декора появился раньше и откуда он был заимствован, но вывод о заимствовании керамических мозаик из Руси в Польшу не подтверждается. Выкладки, обнаруженные в обеих странах, восходят к средиземноморским мозаикам в технике *opus sectile*, но вот как шел этот культурный импульс: из Византии через Русь в Польшу или наоборот, через Италию и Польшу в западные земли Руси, пока сказать достоверно невозможно.*

Керамические мозаики – один из древнейших способов декора в архитектуре – впервые появились еще в древней Месопотамии за несколько тысяч лет до нашей эры. Они представляли собой обожженные глиняные цилиндры и конусы, которые украшали цокольные части фасадов, создавая на их поверхности различные геометрические орнаменты. В античном мире первые мозаики в виде мощения из гальки появились в VIII в. до н. э. (*opus barbaricum*). С III в. до н. э. в Италии возникла техника набора из небольших кубиков колотого камня (тессер), которая позже распространилась по всей территории Римской империи¹. Параллельно с ней развивалась и более сложная техника *opus sectile*, предполагавшая использование вырезанных и отполированных пластин камня, внешние

¹ А. Ларионов, *Искусство античной напольной мозаики*, Санкт-Петербург 2014, с. 10.

границы которых полностью стыковались с внешними границами соседних элементов, не оставляя зазора².

Наиболее широкое распространение мозаики *opus sectile* получили в поздней античности, откуда потом перешли и в эпоху средневековья. Тогда же появилась и техника инкрустации, при которой мелкие кусочки камня (или, реже, стекла) вставляли в пазы, сделанные в плите-основе³. Основным мотивом орнамента мозаик в средневековье были переплетающиеся круги, а преобладающим вариантом – мотив четырех малых кругов, окружающий большой по центру – т. н. *quincunx*⁴.

На Русь с византийскими мастерами попала и техника напольной мозаики⁵, однако здесь она претерпела значительные изменения. Классическая выкладка *opus sectile* подразумевала использование отделочного камня, на Руси он использовался только в первой монументальной постройке – Десятинной церкви⁶. В памятниках XI в. в Среднем Поднепровье для отделки полов применялась также хорошо известная в Византии техника инкрустации, только в качестве основы использовались плиты не из мрамора, а из овручского шифера, а заполняющим материалом была исключительно смальта. Такая техника применялась в Киеве в Софийском соборе⁷, Успенском соборе Киево-Печерской лавры⁸ и Михайловском соборе Выдубицкого монастыря⁹, Борисоглебском соборе в Чернигове¹⁰ и Михайловском соборе в Переяславе¹¹ (Переяслав-южный, ныне Переяслав-Хмельницкий), а также в Новгородской Софии¹². В одном случае смальта для выкладки пола использовалась без подосновы из шифера – это мозаика в Черниговской Благовещенской церкви, датируемая восьмидесятью годами XII в.¹³ Как видно из приведенного перечня памятников,

² Ibidem, с. 24.

³ Л. Хрушкова, *Полы opus sectile в Восточном Причерноморье, Крыму, Киеве: византийский контекст*, [in:] *Труды Государственного Эрмитажа*, т. 65, ред. Д. Ёлшин, Санкт-Петербург 2012, с. 35.

⁴ A. Guglia Guidobaldi, *L'opus sectile pavimentale in area bizantina*, [in:] *Acti del 1 Colloquio dell'Associazione Italiana per lo Studio e la Conservazione del Mosaico*, red. R. Farioli Campanati, Ravenna 1994, p. 648, 650.

⁵ Мозаика, которая использовалась для декора стен и сводов (где применялись кусочки цветного стекла-смальты), была перенесена на Русь практически без изменений. См.: В. Н. Лазарев, *История византийской живописи*, Москва 1986.

⁶ М. Каргер, *К вопросу об убранстве интерьера в русском зодчестве домонгольского периода*, „Труды Всероссийской академии художеств”, 1, 1947, с. 19.

⁷ М. Каргер, *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*, т. 2: *Памятники киевского зодчества X–XIII вв.*, Москва–Ленинград 1961, с. 204.

⁸ М. Холостенко, *Успенський собор Печерського монастиря*, [in:] *Стародавній Київ*, ред. П. П. Толочко, Київ 1975, с. 130.

⁹ І. Мовчан, *Археологічні дослідження на Видубичах*, [in:] *Стародавній Київ*, с. 99.

¹⁰ Н. Холостенко, *Исследования Борисоглебского собора в Чернигове*, „Советская археология”, 1967, 2, с. 195.

¹¹ М. Малевская, П. Раппопорт, *Церковь Михаила в Переяславе*, „Зограф”, 10, 1979, с. 37.

¹² Г. Шгендер, *К вопросу об архитектуре малых форм Софии Новгородской*, [in:] *Древнерусское искусство. Художественная культура древнего Новгорода*, ред. А. И. Комеч, Москва 1968, с. 83–107.

¹³ Б. Рыбаков, *Древности Чернигова*, „Материалы и исследования по археологии древнерусских городов”, 11, 1949, с. 73–75.

техника инкрустации применялась весьма ограниченно, в нескольких постройках в Среднем Поднепровье (и Новгороде).

Преобладающим способом декора полов храмов Руси было использование поливных керамических плиток. Общеизвестным является тот факт, что они являлись заменой отделочным камням, прежде всего мрамору, которого на Руси не было, а завозить его было слишком дорого. Первые керамические плитки использовались также еще в Десятиной церкви¹⁴, а потом они применялись при декоре значительной части храмов во всех землях Руси. К сожалению, плохая сохранность многих памятников не позволяет точно восстановить рисунок выкладок полов, но не вызывает сомнений, что доминировали в них квадратные и треугольные плитки, которые хорошо стыковались друг с другом и не требовали дополнений для заполнения лакун (которые образовывались, например, при использовании круглых форм). Обычно квадратные плитки укладывались под углом в 45° к стенам храма и образовывали дорожки из трех цветов (желтый, зеленый, коричневый), которые располагались параллельно стенам. Лучшее сохранилось полы с такими плитками в Спасской церкви в Переяславе¹⁵ и бесстолпном храме на замковой горе в Смоленске¹⁶.

Позже, в XII–XIII вв. появились выкладки с более сложным рисунком орнамента, в котором преобладали элементы окружностей. Использовались для таких мозаик разнообразие по формам и размерам плитки, всех их объединяло наличие как минимум одной скругленной стороны. Такие наборы характерны для храмов Галицкой и Гродненской земель; единичные примеры обнаружены в Полоцке, Пинске и Владимире на Клязьме. К сожалению, почти все они не имеют точной датировки, что существенно затрудняет их анализ. Однако стоит отметить, что почти все (не считая выкладки в Полоцке и Владимире) располагались на периферии Руси, причем именно на западной её окраине. Также важно, что архитектура Галицкой и Гродненской земель имеет существенные отличия от, условно, общерусской, т. е. зодчества Киева, Чернигова, Волыни¹⁷. Ближайшие аналоги выкладкам Галича и Гродно обнаруживаются на территории западного соседа Руси – Польши, а, точнее, Великопольши. Здесь в нескольких памятниках были устроены полы из керамических плиток со сложными круговыми композициями, схожие с выкладками на Руси. Это позволило некоторым исследователям сделать вывод о заимствовании

¹⁴ Г. Івакін, О. Іоаннісян, *Перші підсумки вивчення Десятиної церкви у 2005–2007 рр.*, [in:] *Дньєслово. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя*, ред. Г. Ю. Івакін, Київ 2008, с. 198.

¹⁵ М. Каргер, *Раскопки в Переяславе-Хмельницком в 1952–1953 гг.*, „Советская археология”, 20, 1954, с. 12.

¹⁶ Н. Воронин, П. Раппопорт, *Смоленский детинец и его памятники*, „Советская археология”, 1967, 3, с. 295.

¹⁷ П. Раппопорт, *Зодчество Древней Руси*, Ленинград 1986, с. 150.

такой технологии в Польшу из Руси¹⁸, а польский автор Дариуш Немец даже ввел термин „полы типа Гнезно-Гродно”¹⁹. На мой взгляд, при несомненном сходстве некоторых мотивов и техник, такое объединение все же условно и на данный момент нет убедительных доказательств заимствования техники выкладки поливных полов из Руси в Польшу. Теперь рассмотрим памятники подробнее.

Наиболее ранним, возможно, является развал плиток (около 500 фрагментов), обнаруженный в слоях рубежа XI–XII вв. в Пинске²⁰ (ил. 1). Он примечателен еще и большим разнообразием типов (больше 30)²¹, часть из которых вообще не имеет себе аналогов ни на территории Руси, ни в других странах. Этот комплекс пока вызывает очень много вопросов: в Пинске не обнаружено следов постройки, к которой он мог относиться (возможно, это была деревянная церковь), да и такая ранняя дата вызывает сомнения – по аналогиям, такие плитки скорее должны относиться к концу XII или даже началу XIII в.²² Началом XII в. датируется и выкладка в церкви-усыпальнице в Полоцке, где были плитки, формировавшие круговую композицию²³. Но и здесь все плитки найдены в развалах, поэтому не исключено, что они были уложены позднее.

Вероятно, первая мозаика в Галицкой земле была устроена в церкви Спаса на Карпице в Галиче (ил. 2.2). Учитывая сохранившийся *in situ* небольшой фрагмент пола, под которым не было следов перестилки, можно отнести выкладку ко времени строительства храма, т. е. до 1152 г. По центру здания располагался круг, сложенный из 5 поясов плиток разных форм, а по центру – сюжетная мозаика (изображение птицы, вероятно, голубя)²⁴. Ближайшей аналогичной выкладкой был пол (ил. 2.1) в деревянной ротонде в Олешкове на Буковине, где реконструирована сложная орнаментальная композиция по центру постройки. Она

¹⁸ Например, см.: J. Olczak, *Wytwórczość szklarska na terenie Polski we wczesnym średniowieczu*, „Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu”, 8, 1968, s. 217–218.

¹⁹ D. Niemiec, *Ornamentowane posadzki w kościołach romańskich na ziemiach polskich*, [in:] *Architektura sakralna w początkach państwa polskiego (X–XIII wiek). Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie 25–27 listopada 2015 roku*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno 2016, s. 198.

²⁰ Т. Равдина, *Поливные керамические плитки из Пинска*, „Краткие сообщения института археологии”, 96, 1963, с. 110.

²¹ П. Лысенко, *Древний Пинск XI–XIII вв.*, Минск 1997, с. 170.

²² В наборе пинских плиток есть образцы в форме сердца. Такие же точно плитки были в полу начала XIII в. в центральной апсиде в церкви Иоанна Богослова в Смоленске, подробнее см.: Н. Сапожников, *Новые данные о церкви Иоанна Богослова XII в. в г. Смоленске*, [in:] *Историческая археология: традиции и перспективы*, ред. В. Янин, Москва 1998, с. 220.

²³ В. Матвеев, *Декор пола храма-усыпальницы Евфросиниевского монастыря в Полоцке*, [in:] *Археология и история Пскова и Псковской земли, Семинар имени академика В. В. Седова: материалы 62 заседания*, вып. 32, ред. Н. Лопатин, Москва–Псков–Санкт-Петербург 2017, с. 341–350.

²⁴ *Idem*, *Коллекция плиток из церкви Спаса в Галиче в собрании Государственного Эрмитажа: формы, технология производства и опыт реконструкции орнамента пола*, [in:] *Труды Государственного Эрмитажа*, т. 86: *Монументальное зодчество Древней Руси и Восточной Европы эпохи Средневековья*, ред. Д. Ёлшин, Санкт-Петербург 2017, с. 151–161.

представляла собой 9 кругов, каждый из которых состоял из нескольких поясов; по центру располагались сюжетные изображения (орел, голубь)²⁵. Также круговые выкладки (омфалии) зафиксированы в нескольких деревянных церквях – Пятницкой церкви²⁶ и церкви на детинце в Звенигороде²⁷, но все они датируются широко в пределах XII–XIII вв. В ряде памятников найдены „модульные” плитки, то есть создающие паттерн узора объединением вместе нескольких плиток. Они найдены в Пятричской деревянной церкви (начало XIII в.)²⁸, церкви на Цвинтарисках²⁹ (третья четверть XII в.³⁰, *ил.* 2.5) и каменном тетраконхе в Побережье³¹ под Галичем (XII в., *ил.* 2.3). Такой прием не характерен для Руси, плитки такого рода встречаются только в Галицкой земле и еще в двух памятниках в Смоленске³². Особо стоит отметить церковь Благовещенья в Галиче (вторая половина XII – начало XIII вв.), где зафиксирован мозаичный пол (*ил.* 2.4), в рисунке орнамента которого присутствовали и круговые мотивы, и модульные плитки³³.

Отличительной особенностью мозаик Галицкой земли является преобладание в орнаменте концентрических композиций, составленных из нескольких поясов (выложены плитками разных типов: дугами, уголками, каплевидными и прочими), а также использование модульных плиток. Датируются все выкладки широко в рамках второй половины XII – первой половины XIII вв.

В Гродненской земле масштабы строительства были скромнее, керамические мозаики зафиксированы только в трех памятниках. Лучшее сохранился пол в Нижней церкви в Гродно³⁴. Его рисунок представляет

²⁵ Б. Томенчук, *Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському городищі в Олешкові на Прутї*, [in:] *Записки наукового товариства імені Шевченка*, т. 225, Львів 1993, с. 90.

²⁶ О. Иоаннисян, И. Могитыч, И. Свешников, *Церковь Параскевы Пятницы в Звенигороде на Белке – памятник деревянного зодчества домонгольской Руси*, [in:] *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник 1981*, Ленинград 1983, с. 500.

²⁷ I. Swiesznikow, W. Hupalo, *Wyniki badań archeologicznych w Dźwinogrodzie w 1994 roku*, „Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, 16, 1995, s. 175.

²⁸ Б. Томенчук, *Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття*, Івано-Франківськ 2008, с. 529.

²⁹ J. Peleński, *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*, Kraków 1914, s. 84.

³⁰ В вопросах датировки памятника разбирался О. Иоаннисян, см. его статью: *К вопросу о датировке древнерусского каменного храма в урочище Цвинтариски в окрестностях древнего Галича*, [in:] *Проблемы изучения древнерусского зодчества*, Санкт-Петербург 1996, с. 84.

³¹ *Ibidem*, s. 85.

³² В зодчестве Смоленска модульные плитки представляли собой прямоугольную рамку, куда вставлялась малая квадратная плиточка. Они найдены в Борисоглебском соборе на Смядыне и соборе Троицкого монастыря на Кловке. См.: Н. Воронин, П. Раппопорт, *Зодчество Смоленска XII–XIII вв.*, Ленинград 1979, с. 52, 208.

³³ Ю. Лукомський, *Архітектурно-археологічні дослідження пам'яток монументального будівництва княжого Галича XII–XIII ст.*, [in:] *Фортеця: збірник заповідника „Густань” на пошану Михайла Рожка*, кн. 1, ред. М. Бевз, Л. Войтович, Ю. Лукомський, Львів 2009, с. 428.

³⁴ Н. Воронин, *Древнее Гродно*, [in:] *Материалы и исследования по археологии древнерусских городов*, т. 3, Москва 1954, с. 114.

собой сложную композицию из 5 кругов (ил. 3.1), расположенных крестообразно (4 по сторонам и пятый в центре, все круги одинакового размера), выложенных из мелких плиточек³⁵. Датировка Нижней церкви по Николаю Воронину – первая четверть XII в.³⁶, но, согласно исследованиям Павла Раппопорта, она относится к концу XII – началу XIII в.³⁷ Небольшой фрагмент пола сохранился и в Пречистенской церкви в Гродно (ил. 3.2), также, вероятно, относящейся к концу XII в. Здесь в юго-западном углу зафиксирован фрагмент пола *in situ*. Основная часть была выложена квадратными и треугольными плитками, складывающимися в квадрат, по краям – плетёнка из трапециевидных и остатки плетенки из полукруглых плиток³⁸. В еще одном памятнике Гродненской земли – церкви Бориса и Глеба в Новогрудке в развалах найдены миниатюрные плиточки различных форм, образующие сложную орнаментальную композицию³⁹. К сожалению, из-за их небольшого количества выкладку реконструировать невозможно, датировка её очень широкая, в рамках XII в. Похожий развал миниатюрных плиток, формирующих сложную орнаментальную композицию, был найден во Владимире на Клязьме на северо-востоке Руси⁴⁰ (датировать его можно второй половиной XII в.).

Как и в Галицкой земле, основным мотивом орнамента выкладок в Гродно являются окружности, однако они уже не состоят из нескольких поясов, а заполнены равномерно. Также выкладки Гродно отличает широкое использование миниатюрных керамических плиток, а также плетенки, которой совсем нет в Галиче. Все эти элементы декора характерны для выкладок *opus sectile*, но самое близкое им подражание – использование в выкладке Нижней церкви в Гродно основного их паттерна – квадрата, окруженного 4-ми маленькими треугольниками.

Выкладки, подражающие *opus sectile*, зафиксированы в памятниках западных регионов Руси, имеющих свою собственную архитектурную традицию. Это касается в первую очередь Галича, где было очень интенсивное романское влияние⁴¹, а также Гродно, в архитектуре которого

³⁵ Полную реконструкцию пола выполнила М. Малевская, см. её работу: *К реконструкции майоликового пола Нижней церкви в Гродно*, [in:] *Культура Древней Руси*, ред. А. Монгайт, Москва, 1966, с. 146–151.

³⁶ Н. Воронин, *Древнее Гродно*, с. 138.

³⁷ П. Раппопорт, *Новые данные об архитектуре Древнего Гродно*, [in:] *Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в.*, ред. А. Комеч, О. Подобедова, Москва 1988, с. 67.

³⁸ И. Чернявский, *Новый памятник гродненской архитектурной школы XII в.* [in:] *Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в.*, с. 73–76.

³⁹ Д. Елшин, *Борисоглебская церковь XII века в Новогрудке: некоторые вопросы реконструкции декора*, [in:] *Актуальные проблемы теории и истории искусства. Сборник научных статей*, т. 6, ред. А. Захарова, С. Мальцева, Е. Станюкович-Денисова, Санкт-Петербург 2016, с. 202–204.

⁴⁰ Н. Воронин, *Зодчество северо-восточной Руси XII–XV вв.*, т. 1: *XII столетие*, Москва, 1961, с. 482.

⁴¹ О. Иоаннисян, *Итоги и задачи археологического изучения Галицкого зодчества XII–XIII вв.*, [in:] *Древнерусский город, материалы Всесоюз. археол. конф., посвящ. 1500-летию г. Киева, март 1982 г.*, ред. П. Толочко, Я. Боровский, А. Моця, Киев 1984, с. 41–44.

сильны балканские мотивы (например, единственный на Руси случай использования в декоре стен поливных чаш⁴²). В то же время на Волыни, которая также располагается на западе Руси, но архитектура которой полностью находится в рамках киевской архитектурной традиции (особенности кладки и планировки зданий), керамических мозаик не зафиксировано⁴³. Единственное исключение – пол в часовне на верхнем этаже башни в Столпье⁴⁴, но она уже относится к XIII в. и связана, скорее всего, с деятельностью Даниила Романовича („Галицкого”), когда Волынь с Галичем составляли единое политическое пространство. Очевидно, что мозаика в Столпье находится в рамках галицких выкладок, о чем свидетельствует и её рисунок – это круг, составленный из нескольких поясов.

Керамические мозаики в Галиче и Гродно не имеют аналогов на других территориях Руси, но сходные выкладки можно найти к западу от её границ, в Великопольше.

Лучше всего сохранился пол в романском костеле Богоматери в Гнезно, остатки которого были найдены в результате работ 1957–1964 гг.⁴⁵ под готическим собором XIV в. Собор представлял собой трёхнефную базилику, первоначальный пол которой был выложен квадратными плитками размером 20x20 см, лежащими в северном нефе под углом, в остальных – параллельно стенам. В западной части храма на полу были устроены мозаичные выкладки (*ил. 4.1*). В центральном нефе зафиксирован орнамент в виде двух кругов, выложенных из нескольких поясов, в центре которых размещались четырехконечные звезды. Фоном для кругов служил набор из квадратных плиток разного размера. В южном нефе, также на фоне из квадратных плиток, располагалась дорожка из плиток стреловидной формы („елочки”) и кольцевая композиция из переплетающихся кругов⁴⁶. По мнению Казимира Журовского, пол связан с постройкой Болеслава Храброго конца X в.⁴⁷ Позже Габриела Миколайчик отнесла нижнюю выкладку в центральном нефе к первой трёхнефной базилике (1018–1025), а выкладку во всех нефях, в т. ч. и звезды с плетенками – к более поздней

⁴² Аналогии, см.: K. Tsouris, *Glazed bowls in the late Byzantine churches of North-Western Greece*, „Archeologia Medievale”, 23, 1996, с. 603–624; А. Рашенов, *Месемврийски църкви*, Несебър 2006, с. 19.

⁴³ Керамические плитки для декора полов на Волыни, разумеется, применялись, но они все были квадратной и треугольной формы.

⁴⁴ A. Buko, *Kamienna wieża w Stolpiu w świetle najnowszych badań interdyscyplinarnych*, „Czasopismo techniczne. Architectura”, 108, 2011, 23, s. 170.

⁴⁵ Результаты работ опубликованы несколькими авторами: G. Mikołajczyk, K. Żurowski, *Wyniki badań archeologicznych w katedrze gnieźnieńskiej w 1958 roku*, „Sprawozdania archeologiczne”, 14, 1962, s. 193–201; K. Żurowski, *Wyniki badań archeologicznych w Gnieźnie w 1959 roku*, „Sprawozdania archeologiczne”, 14, 1962, s. 203–213; G. Mikołajczyk, *Sprawozdanie z prac archeologicznych stacji archeologicznej w Gnieźnie w 1960 roku*, „Sprawozdania archeologiczne”, 14, 1962, s. 218–225.

⁴⁶ E. Soroka, *Mozaikowa posadzka z romańskiej katedry*, [in:] *Gniezno – pierwsza stolica Polski, miasto św. Wojciecha, katalog wystawy*, red. S. Pasiciel, Gniezno 1995, s. 122.

⁴⁷ G. Chmarzyński, H. Chłopocka, K. Żurowski, *Sztuka średniowiecznego Gniezna*, [in:] *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 222.

базилике, освященной в 1064 г.⁴⁸ Ева Сорока датирует пол второй половиной XI в.⁴⁹ Но после новых исследований в 1999–2000 гг. Томаш Яниак отнес пол ко второй половине XII – началу XIII в., а точнее, после пожара 1192 г.⁵⁰ Такой большой сдвиг в датах объясняется находкой в некоторых местах под плитками керамики XII в.

Схожие плитки были обнаружены еще в трех центрах Великопольши. Вероятно, самыми ранними являются плитки из костела св. Вита в Крушвице (*ил.* 4.2), который был заложен около 1075 г., а разрушен на рубеже XII–XIII вв.⁵¹ Выкладка (четырёхконечная звезда в кольце из переплетающихся кругов) датируется четвертой четвертью XI в.⁵², то есть относится к первоначальному полу костела. Вероятно, подобный декор был и у пола в костеле в Тшемешно (*ил.* 4.3). Здесь в поздних слоях времени барокко найдены в развалах плитки, которые могли формировать такое же кольцо из переплетающихся кругов и пояса „елочек”, т. е. стреловидных плиток. К сожалению, датировка находок также широкая – не раньше первой четверти XII в., когда в связи с культом св. Войцеха построен костел, но и не позднее XIII в. И, наконец, совсем небольшое количество плиток (6 штук) со скругленными сторонами, которые могли образовывать кольцевые орнаменты, найдено в Лекно⁵³. Малое их количество не позволяет даже приблизительно реконструировать рисунок выкладки (*ил.* 4.4), а находка их в переотложенном состоянии позволяет датировать только по косвенным признакам периодом от второй половины XI до первой половины XII вв., хотя могут быть и до XIII в., т. е. опять-таки чрезвычайно широко.

Для керамических мозаик в Гнезно и его округе характерен одинаковый набор плиток во всех трех памятниках (не считая Лекно, там слишком мало материала для анализа), которые формировали сходные орнаменты. Периферия выкладывалась квадратными плитками, в центральной части располагалась дорожка из стреловидных и кольцо из переплетающихся кругов.

Выкладки Великопольши, безусловно, имеют некоторое сходство с мозаиками Галича и Гродно, заключающееся в использовании керамических плиток сложных форм (не прямоугольных, со скругленными сторонами)

⁴⁸ G. Mikołajczyk, *Początki Gniezna*, t. 1: *Studia nad źródłami archeologicznymi*, „Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnaniensis”, 1, 1972, s. 87.

⁴⁹ E. Soroka, *Mozaikowa posadzka*, s. 122.

⁵⁰ T. Janiak, *Romańska katedra w Gnieźnie*, [in:] *Chrzest – św. Wojciech – Polska. Dziedzictwo średniowiecznego Gniezna, katalog wystawy*, red. T. Janiak, Gniezno 2016, s. 126.

⁵¹ W. Dzieduszycki, *Kruszwica – piastowska domena nad Gopłem*, [in:] *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*, red. M. Kobusiewicz, Poznań 2008, s. 410.

⁵² J. Kaczmarek, *Romańskie płytki posadzkowe z Trzemesznej, woj. Bydgoszcz*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, 32, 1983, s. 85.

⁵³ J. Kaczmarek, *Ceramika budowlana ze stanowiska nr 3 w Leknie*, „Studia i materiały do dziejów Pałuk”, 2, 1995, s. 244.

для выкладывания круговых композиций по центру и в оформлении периферии треугольными плитками, вместе составляющими квадрат, но при этом рисунки выкладок отличаются. Во-первых, в Гнезно плетенка составляет центр орнаментальной композиции, в Гродно она только рамка, в Галиче ее вообще нет. Во-вторых, мотив четырехконечной звезды, использованный в Крушвице и Гнезно, не встречается на Руси; а в Польше нет орнаментального мотива пяти кругов (один по центру, остальные вокруг), использовавшегося на Руси, и сюжетных мозаик, устроенных в нескольких церквях в Галицкой земле.

Выкладки на территории Великопольши и западных земель Руси – переосмысление в керамике техники *opus sectile*, активно применявшейся для декора полов в XI–XIII вв. в Византии и Италии (где такие мозаики получили название косматеско)⁵⁴. Здесь присутствуют все встречающиеся на Руси и в Польше типы орнаментов: и пять кругов, и плетение из нескольких колец по кругу, причем эти мотивы встречаются на обеих территориях. Кольцо, образованное переплетающимися кругами (один из основных мотивов выкладок в Гнезно, Крушвице и Тшемешно), есть в мозаиках, непосредственно связанных как с Византией (пол в монастыре Осиас Лукас (ил. 5.1) в Средней Греции (1011–1033)⁵⁵ и церкви № 34 в Херсонесе (ил. 5.2) в Крыму (конец X в.)⁵⁶), так и с Италией (полы в баптистерии Пизы (ил. 5.3) и соборе города Сесса Аурунка (ил. 5.4)⁵⁷, оба датируются XII в). Мотив же кругов, состоящих из нескольких поясов, встречается практически во всех мозаиках *opus sectile* (ил. 5. 5,6). Таким образом, видно, что речь идет об общих элементах, установить точное местопроисхождения или хотя бы выбрать между Византией и Италией не представляется возможным.

И теперь остается вопрос: было ли взаимовлияние мозаик Руси и Польши друг на друга или процесс шел параллельно. В историографии сложилось мнение, что все же керамические плитки в Польшу были перенесены из Руси, что, на мой взгляд, не соответствует действительности.

Во-первых, как уже говорилось выше, при общем сходстве, рисунки выкладок достаточно сильно разнятся. А во-вторых, большой вопрос вызывают датировки мозаик. Ситуацию сильно осложняет тот факт, что практически все выкладки не имеют твердой датировки и разнятся от XI до XIII в., то есть невозможно определить их четкую хронологическую

⁵⁴ A. Guiglia Guidobaldi, *Tradizione locale e influenze bizantine nei pavimenti cosmateschi*, „Bollettino d'Arte. Ser. 6”, 26, 1984, p. 57–72.

⁵⁵ R. Schultz, S. Barnsley, *The Monastery of Saint Luke of Stiris in Phocis*, London 1901, p. 31.

⁵⁶ А. Якобсон, *Мозаичный пол X в. в Херсонесе (Херсоне)*, [in:] *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник 1982*, Ленинград 1984, с. 505.

⁵⁷ N. Siverino, *Il pavimento musivo, il pulpito, il cero pasquale e i reperti cosmateschi nella cattedrale di Sessa Aurunca*, [in:] *Le Luminarie della Fede, Itinerari d'Arte Cosmatesca nell'Alta Campania*, red. N. Siverino, Roccasecca 2011, p. 45.

последовательность. По новейшим данным, вся строительная деятельность в Гродно укладывается в период рубежа XII–XIII вв., выкладки Галича в среднем находятся в рамках второй половины XII – первой половины XIII в. Мозаики в разных постройках Великопольши, судя по близкому сходству их рисунка, должны быть выполнены более-менее синхронно. Если доверять данным Т. Яниака, то это также конец XII – начало XIII в.; если опираться на данные Г. Миколайчик и Я. Качмарек, то они относятся ко второй половине XI – первой половине XII в. Это сопоставление датировок показывает, что выкладки Польши и Руси либо синхронны, либо мозаики в Польше являются более ранними.

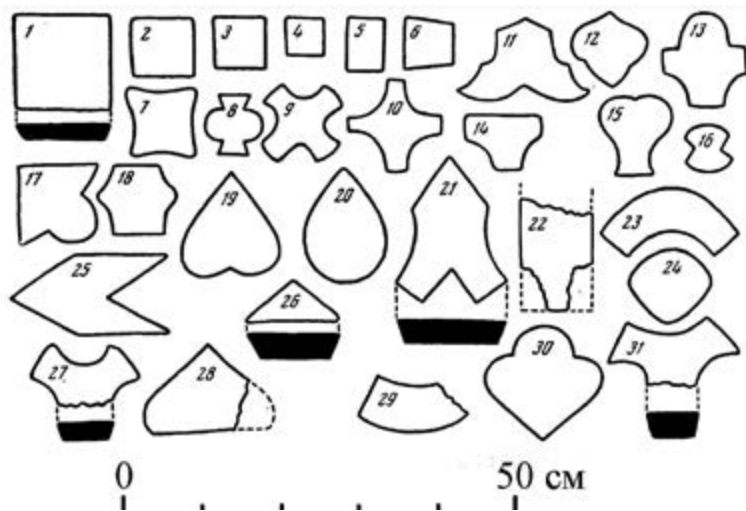
Таким образом, на данный момент проблема происхождения керамических мозаик на Руси и Польше не имеет однозначного решения. Понятно, что общий источник – средиземноморские полы *opus sectile*, но вот как шел этот культурный импульс: из Византии через Русь в Польшу или наоборот, через Италию и Польшу в западные земли Руси, пока сказать достоверно невозможно. Возможен и третий вариант – процесс шел параллельно и независимо друг от друга. В Галиче и Гродно, имевших связи с Балканами, могли работать византийские артели, а в Гнезно – артель, так или иначе связанная с итальянскими мозаиками. О том, что здесь могла работать артель бенедиктинского ордена, есть упоминания в литературе⁵⁸, а именно с мозаик центрального бенедиктинского аббатства в Монте-Кассино (вторая половина XI в.) как раз и начинается развитие итальянского варианта *opus sectile* – полов косматеско.

*

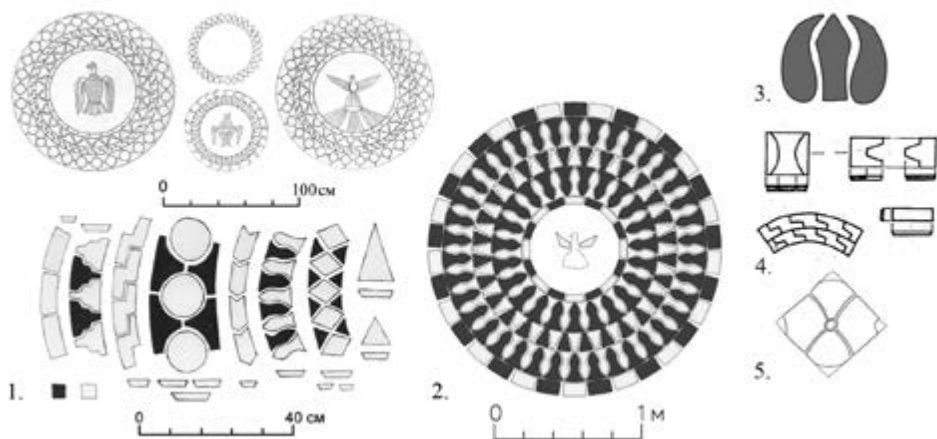
Vasilii Matveev, *Ceramic mosaics in the décor of floors of the churches of Rus' and Poland in the 11th–13th centuries. A problem of mutual influence*

In the 12th–13th centuries in Halych and Grodno (the western regions of Rus') there were mosaics, consisting of figured ceramic tiles of different shapes, which haven't got an analogue in other Rus' territories. The mosaics, similar to the western-Rus' ones, were also discovered in Great Poland, in Gniezno and its outskirts. Unfortunately, the lack of solid dating makes it impossible to specify, where such type of décor appeared and how it was spreading. Nevertheless, the statement of some Polish researchers, that ceramic tiles were adopted from Rus' to Poland, seems to have not enough evidence. Layings in both countries originate from the Mediterranean *opus sectile* mosaics, but it is not clear, how this tradition came: from Byzantium through Rus' to Poland, or through Italy and Poland to the western regions of Rus'.

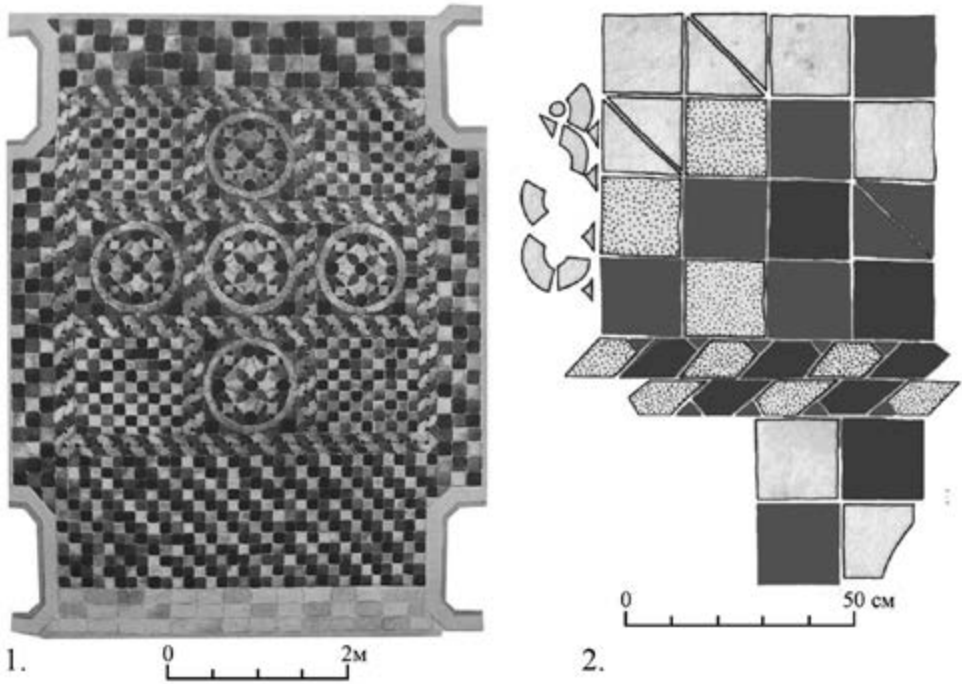
⁵⁸ J. Sawicka, *Pozostałości wczesnośredniowiecznego warsztatu szkliviącego płytki posadzkowe z Góry Lecha w Gnieźnie*, „Rocznik Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie”, 1, 2015, s. 90.

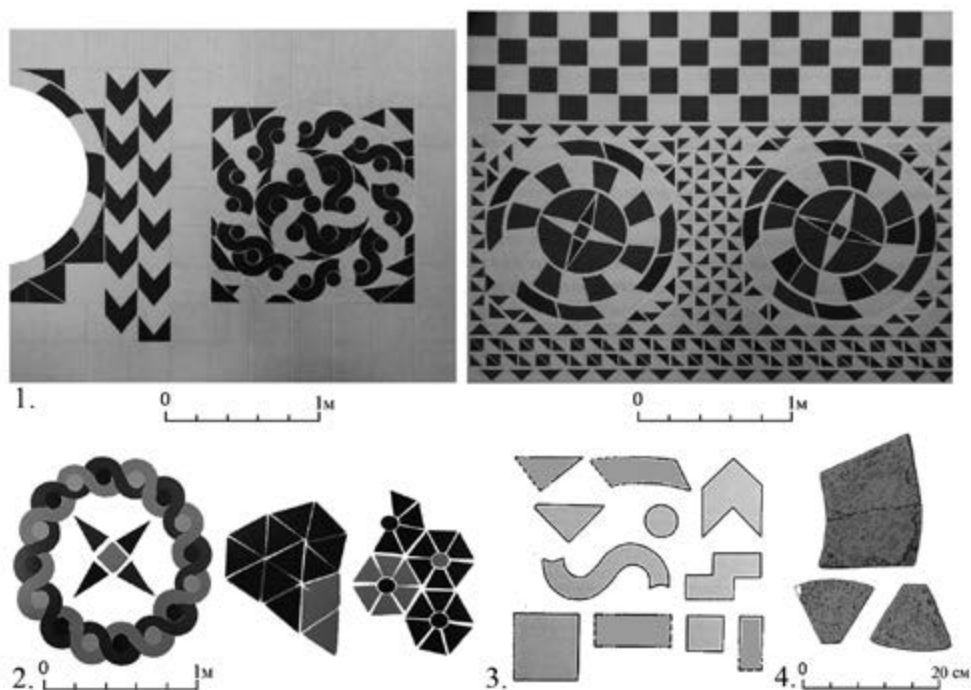
Ил. 1. Развал плиток из Пинска. Т. Равдина, *Поливные керамические плитки из Пинска*, с. 111.

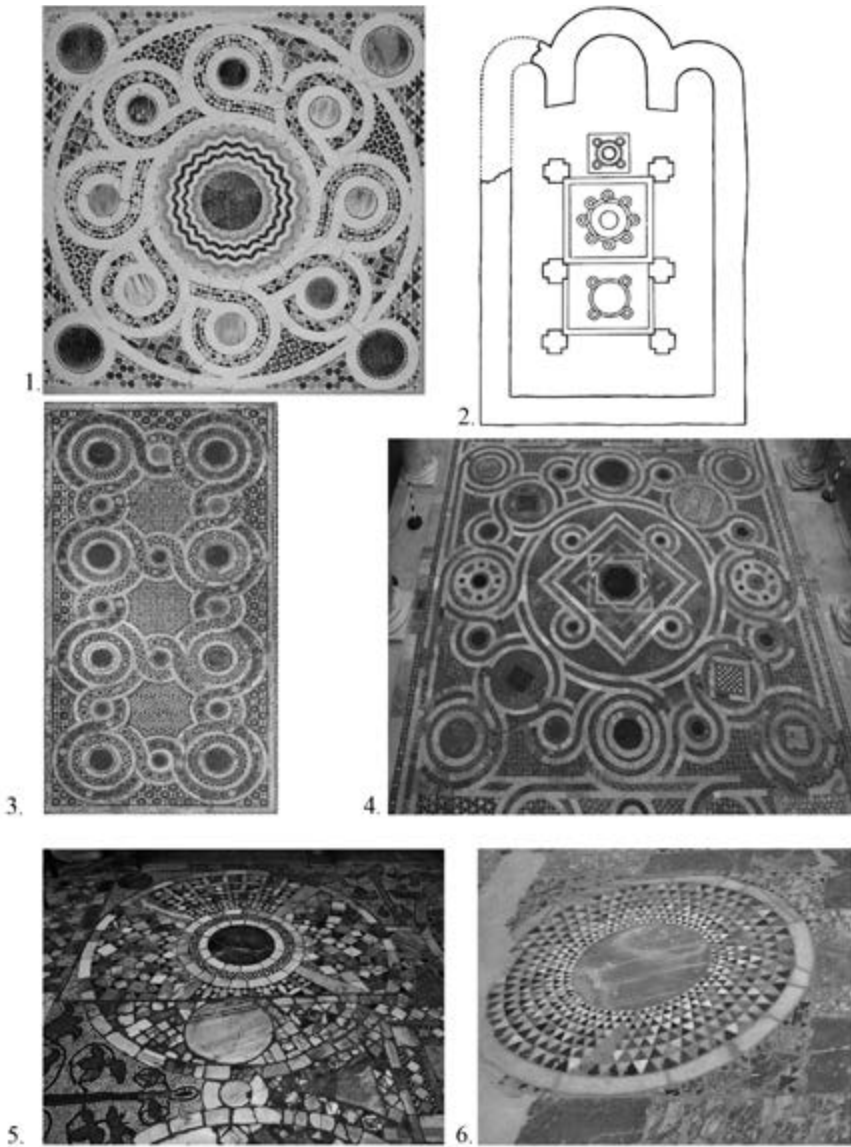
Ил. 2. Керамические мозаики Галицкой земли: 1 – ротонда в Олешкове. Б. Томенчук, *Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII–XIII ст*, Івано-Франківськ 2005, с. 114; 2 – церковь Спаса в Галиче. В. Матвеев, *Коллекция плиток из церкви Спаса*, с. 161; 3 – кварифолий в Побережье. J. Peleński, *Halicz w dziejach sztuki*, s. 85; 4 – Благовещенская церковь в Галиче. Ю. Лукомський, *Архітектурна спадщина давнього Галича*, Галич 1991, с. 23; 5 – церковь на Цвинтарисках. J. Peleński, *Halicz w dziejach sztuki*, s. 84.

Ил. 3. Керамические мозаики Гродно: 1 – Нижняя церковь. М. Малевская, *К реконструкции майоликового пола Нижней церкви в Гродно*, вклейка; 2 – Пречистенская. И. Ганецкая, *Маёліка на Беларусі ў XI–XVIII стст*, Мінск 1995, рис. 5 (раскраска автора).

Ил. 4. Керамические мозаики Великопольши: 1 – Гнезно. J. Sawicka, *Pozostałości wczesnośredniowiecznego warsztatu*, s. 69; 2 – Крушвица. W. Dzieduszycki, *Kruszwica*, s. 409; 3 – Тшемешно. J. Kaczmarek, *Romańskie płytki posadzkowe z Trzemeszna*, s. 84; 4 – Лекно. J. Idem, *Ceramika budowlana ze stanowiska nr 3 w Łeknie*, s. 238.

Ил. 5. Полы *opus sectile* в Византии и Италии: 1 – монастырь Осииос Лукас в Греции. R. Schultz, S. Barnsley, *The Monastery of Saint Luke*, p. 31; 2 – базилика № 34 в Херсоне. А. Якобсон, *Мозаичный пол X в. в Херсонесе (Херсоне)*, с. 505; 3 – баптистерий в Пизе (фото автора); 4 – собор в г. Сесса-Аурунка. N. Siverino, p. 45; 5 – церковь св. Марии и Доната в Мурано. Л. Хрушкова, *Полы opus sectile в Восточном Причерноморье, Крыму, Киеве*, ил. 8; 6 – церковь св. Николая в Мирах Ликийских (фото автора).

Aleksandra Sulikowska-Bełczowska
(Warszawa)

Wspólna tradycja. Kult Bogurodzicy i ikonografia maryjna na Rusi i w Polsce między X a XIV wiekiem – zarys problemu

Artykuł dotyczy kultu Bogurodzicy na Rusi i w Polsce w okresie pomiędzy X a XIV w. Kult ten może być rozpatrywany w kontekście uwarunkowań teologicznych, przekonań właściwych w tym czasie Kościołowi wschodniemu i zachodniemu, a także w bardzo ważnym słowiańskim kontekście. Istotnym polem dla takich badań wydaje się twórczość artystyczna, której badania są trudne ze względu na niewielką liczbę zachowanych dzieł, ale także różnice języka artystycznego sztuki z terenów Polski i Rusi. Wydaje się jednak, że można mówić o tym, że to właśnie, reprezentująca kulturę chrześcijańskiego Wschodu, Ruś mogła być ważnym obszarem inspiracji dla tradycji polskiej, a także z czasem, aż do XIV–XV w., coraz ważniejszym źródłem pochodzenia typów ikonograficznych, a także cenionych obiektów.

Chrzest Polski w 966 r. i chrzest Rusi w roku 988 nastąpiły w czasach, kiedy to przez chrześcijaństwo przetoczyły się już najważniejsze dyskusje i spory teologiczne, a wierzenia w świecie śródziemnomorskim były już ideowo ugruntowane. Należał do nich kult maryjny, będący jedną z najbardziej charakterystycznych cech religijności chrześcijańskiej, który uformował się ostatecznie przed soborem efeskim z roku 431, a zatem na długi czas zanim ziemie słowiańskie poddane zostały chrystianizacji¹. Chrześcijaństwo polskie i ruskie więc nie były zmuszone do podejmowania dyskusji nad sensem i znaczeniem kultu Bogurodzicy, ale wydaje się, że ze względu na charakter obecnych tu wcześniej wierzeń, dodały do tej czci coś od siebie. W jaki sposób należy rozpatrywać tradycje związane z czcią Matki Boskiej w Polsce i na Rusi? Jak dochodziło do migracji idei, wzorów, czy konkretnych przedmiotów? Do jakiego stopnia

¹ Por.: J. Meyendorff, *Teologia bizantyjska. Historia i doktryna*, przeł. J. Prokopiuk, Warszawa 1984, s. 213–214.

tradycje polska i ruska były sobie bliskie i jak ważny był w nich wspomniany składnik przedchrześcijański? I dalej: czy możemy mówić o jakimś specjalnym słowiańskim kulcie Bogurodzicy?

Wydaje się, że analiza zachowanych zabytków literackich i tych reprezentujących sztuki piękne, które wyrażają cześć dla Matki Zbawiciela na Słowiańszczyźnie może dostarczyć jeszcze innych wątpliwości. Wczesny kult maryjny na tym obszarze do dziś w literaturze przedmiotu nie uzyskał wyczerpującego opracowania. Problemem zasadniczym jest również niełatwe określenie zakresu terytorialnego sztuki polskiej pomiędzy X a XIV w. Rodzi to kolejne pytanie – czy mówiąc o kulcie maryjnym w Polsce i na Rusi nie będziemy mówić w gruncie rzeczy o relacjach i pograniczu polsko-ruskim?

W spisanej w początkach XII w. *Powieści minionych lat*, która jest znakomitym źródłem, pokazującym ówczesną ruską świadomość, zawarto *Wyznanie wiary Włodzimierza*. Odnaleźć tu można teologiczną podstawę czci dla Marii, odnoszącą się do tego najwcześniejszego okresu. Chrystus – czytamy tu – „хотѣньем же ѿца же и дѣа свою пасти тварь. ѿцѣскихъ фдрѣ. иже не ѿступи сшедѣ. и въ двѣчьское ложе. прѣтоє. акы Бжѣе сѣма вшедѣ. и плоть сдшъвну и словесну же и оумну. не преже бывшю приимѣ. Изииде Бѣ воплощенѣ. родивыса неизрѣченънѣ. и двѣтво мѣтри схрани нетлѣнъно”². Boże Narodzenie, a zatem rola Marii jako Theotokos, czyli Bogurodzicy, jej udział w Bożym wcieleniu leży u podstaw czci dla Marii i ten aspekt kultu znajduje obraz w najstarszych zachowanych jej przedstawieniach takich, jak nowogrodzkie ikony XII–XIII w. – *Zwiastowanie Ustiużskie (il. 1)*³ i *Wielka Panagia*⁴. Podobną treść niesie rzeźbiarskie wyobrażenie Matki Boskiej z klasztoru cysterek w Ołoboku (*il. 2*)⁵, ale wedle Tadeusza Dobrzeńckiego pochodzące z warsztatu francuskiego⁶, a także Matki Boskiej z Goźlic⁷. Natomiast dziełami, które stanowią tu szczególnie pomost między tradycjami Wschodu i Zachodu są jedenastowieczne miniatury, zawarte w *Kodeksie Gertrudy*, w szczególności zaś miniatura ukazująca Matkę Boską Tronującą z młodzieńczym Chrystusem na kolanach⁸. Wszystkie te wyobrażenia są wariantami typu ikonograficznego

² *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 98. „Wolał zaś Ojca i Ducha, dla zbawienia swego stworzenia, z Ojcowego łona wyszedłszy, którego nigdy nie opuścił, w dziewicze łożo przeczyste, jako Boże nasienie wszedł, ciało ożywione, myślące i rozumne, pierwiej nie będące przyjął; i wyszedł Bóg wcielony, urodziwszy się cudownie, dziewictwo Matki zachowując nienaruszone”. *Powieść minionych lat*, przeł., oprac. F. Sielicki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, s. 89.

³ *Новгородская икона XII–XVII веков*, Ленинград 1983, ил. 2–3.

⁴ *Живопись Древней Руси XI – начала XIII века. Мозаики. Фрески. Иконы*, Ленинград 1982, ил. 172–175.

⁵ T. Mroczo, *Polska sztuka przedromańska i romańska*, Warszawa 1978, tab. V; Z. Świechowski, *Sztuka romańska w Polsce*, Warszawa 1990, il. 177, 178, s. 230.

⁶ T. Dobrzeńcki, *Romański posążek Marii z Dzieciątkiem*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, 10, 1966, s. 109–161.

⁷ Z. Świechowski, *Sztuka romańska w Polsce*, s. 229, il. 176; T. Dobrzeńcki, *Romański posążek Marii z Dzieciątkiem*, s. 141, il. 23.

⁸ *Kodeks Gertrudy*, fol. 40; M. Smorań-Różycka, *Bizantyńsko-ruskie miniatury Kodeksu Gertrudy. O kontekstach ideowych i artystycznych sztuki Rusi Kijowskiej XI wieku*, Kraków 2003, tab. V; por.: H. П. Кондаков, *Иконография Богоматери*, т. 2, Петроградъ 1915, s. 327–328, il. 182.

prezentującego Marię z młodzieńczym Zbawicielem na łonie, który już w V w. wszedł do uniwersalnego języka sztuki chrześcijańskiej⁹. Z *Kodeksu Gertrudy* pochodzi również najstarsze znane w ruskiej sztuce wyobrażenie *Bożego Narodzenia*¹⁰.

Trzeba w tym miejscu podkreślić, że przeszkodą dla badań nad ikonografią maryjną tak polską, jak i ruską, poczynając od X w., jest nikły zestaw zachowanych obiektów. Zarówno w przypadku terenu Polski, jak i Rusi brak jest większej liczby dzieł, których istnienie pozwoliłoby pełniej poznać tę sztukę. Malarstwo ścienne i tablicowe tego czasu niemal nie przetrwało, a w dużej liczbie dysponujemy jedynie znaczącą liczbą drobnych przedmiotów służących religijności prywatnej. W sztuce na zachodniej Słowiańszczyźnie ważną rolę zajmują przedstawienia rzeźbiarskie, figury Marii, które z kolei niemal nie występują na Wschodzie. Dodatkowo wiele z nich, jak wspomniana powyżej figura z Ołoboku, są w literaturze przedmiotu uważane za importy z Zachodu¹¹. Pytaniem zatem nierozstrzygniętym, a może i do rozstrzygnięcia niemożliwym, pozostaje: jaka była sztuka? Wydaje się jednak, choć to z pewnością jest ryzykowne, że nawet na podstawie tych zachowanych obiektów można podjąć próbę stworzenia obrazu kultu Matki Boskiej na tle relacji pomiędzy ziemiami polskimi i ruskimi w X–XIV w.

O rozpowszechnionej czci dla Bogurodzicy w tym okresie świadczy bez wątplenia pojawianie się wezwań świętyń jej poświęconych¹². Takie wezwania znamy z Wawelu, Ostrowa Lednickiego, Gniezna, Tumu pod Łęczycą, Strzelna, Czerwińska itd.¹³ Odpowiednio na Rusi wznoszone są w tym czasie zarówno cerkwie o wezwaniach maryjnych, w tym również świątynie sofijskie. *Powieść minionych lat* wspomina o pierwszej cerkwi poświęconej Marii, wzniesionej w stolicy przez Włodzimierza Światosławowicza wkrótce po chrystianizacji („помысли создати каменую цркъвь сѣѣхъ Бѣѣ . и пославъ приведе мастера . ѿ Грькъ . заченшо здати . ко сконча зѣѣ . оукраси ю иконами . и поручивъ ю Настасу Корсунанину . и попы Корсунскиѣ . престаѣи служити въ неѣ . вда ту все еже бѣ възалъ в Корсунѣ иконы и ссуды цркъвны . и крѣсты”)¹⁴ oraz o aktywności fundatorskiej Jarosława Włodzimierzowicza w Kijowie jako

⁹ T. Dobrzeński, *Romański posążek Marii z Dzieciątkiem*, s. 122–124; por.: H. П. Кондаков, *Иконография Богоматери*, т. 2, с. 316–356.

¹⁰ *Kodeks Gertrudy*, fol. 9v; M. Smorąg-Różycka, *Bizantyńsko-ruskie miniatury Kodeksu Gertrudy*, s. 129–141, il. III.

¹¹ Np. trzynastowieczna figurka tronującej Bogurodzicy z kościoła parafialnego w Bardzie Śląskim (T. Dobrzeński, *Romański posążek*, s. 111–112, il. 4–5; Z. Świechowski, *Sztuka romańska*, kat. 179, s. 231), czy też z obszaru Śląska, ale obecnie w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie (T. Dobrzeński, *Romański posążek*, s. 111–112, il. 25).

¹² Por.: R. Knapieński, *Titulus ecclesiae. Ikonografia wezwań współczesnych kościołów katedralnych w Polsce*, Warszawa 1999, s. 270–271.

¹³ Z. Świechowski, *Sztuka romańska w Polsce*, s. 113–115, 117, 134–135, 151–152, 154–155; por.: R. Mazurkiewicz, *Deesis. Idea wstawienia Bogurodzicy i św. Jana Chrzciciela w kulturze średniowiecznej*, Kraków 1994, s. 118–119.

¹⁴ *Ипатьевская летопись*, стб. 106. „Замыслил збудоваць церкiew Пренаживѣйшей Богородици, и пославши приувиодил майстрѣвъ ѿ Грековъ, и зачѣлъ будоваць. А гды скоичѣлъ будовѣ, оздобил ѣѣ иконами и поручил ѣѣ Анастѣзѣму Корсунанинови, и попѣвъ корсунскихъ установилъ, бы служили в неѣ, oddawszy tu wszystko, co былъ wziѣлъ в Корсунѣ: иконы и начыня, крѣзы”. *Powieść minionych lat*, s. 96.

założyciela soboru Sofijskiego, czy też cerkwi na Złotej Bramie, która nosiła imię Zwiastowania Bogurodzicy¹⁵. Wiele mówi zwłaszcza o tej pierwszej świątyni, która stać się miała centralnym kościołem całej Rusi i wzorem dla kolejnych miejskich cerkwi. Świątynię tę, jak przekazuje *Powieść minionych lat* „и оукраси ю иконами многоцѣнными и златомъ и сребромъ”¹⁶, fundując we wnętrzu wspaniałe mozaiki, których wykonawcami byli mistrzowie z Konstantynopola. Wyjątkowe jest jednak, że w głównej mozaice absydy wyrażone zostały idee, które bezpośrednio odnosiły się do roli chrześcijaństwa i w szczególności kultu maryjnego na Słowiańszczyźnie (il. 3).

Wizerunek Bogurodzicy umieszczony we wschodniej części świątyni był niezwykle na tle innych realizacji kręgu bizantyjskiego w tym czasie, ponieważ wyobrażał postać Marii jako orantki – pozbawionej młodzieńczego Chrystusa. Wydaje się, że rozpropagowanie takiego właśnie wyobrażenia w absydzie może być traktowane jako najistotniejszy wkład Rusi w kształtowanie się ikonografii Bogurodzicy. Podobne wyobrażenia umieszczone były zarówno w soborze Pieczerskim, jak i Archangielskim¹⁷, a także w cerkwi Spasa na Neredicy w Nowogrodzie¹⁸.

Obecność tego rodzaju ikonografii najlepiej chyba tłumaczą słowa metropolity Ilariona z jego *Słowa o Prawie i łasce*¹⁹, będące swoistym komentarzem do malowideł soboru sofijskiego, a nie można wykluczyć, że powstałe jako homilia na poświęcenie budowli²⁰. O soborze mówi się tu: „Wzniesiona jest ta cerkiew sławna na podziwienie krajom sąsiednim, bo nie masz drugiej takiej podobnej na całej Północy od wschodu aż do zachodu”. Stoi ona w mieście, które Jarosław „zawierzył opiece Przesławnej i Świętej, śpieszącej zawsze chętnie chrześcijanom na pomoc Bogurodzicy”²¹. „Tak jak powitał i pozdrowił Archanioł Dziewicę, przystoi również gród ten pozdrowić: do Niej powiedziane zostało „Bądź pozdrowiona, raduj się, boś jest łaski pełna. Pan z Tobą”; miastu podobnie można powiedzieć „Raduj się, chrześcijański grodzie, bo Pan jest z tobą”²². Te słowa, jak się wydaje odnoszą się do fragmentu psalmu 46 (45), 6, który wypisany jest powyżej wizerunku Orantki w kijowskiej Sofii: „Bóg jest w jego wnętrzu, więc się nie zachwieje”²³.

¹⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 139; *Powieść minionych lat*, s. 118.

¹⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 141. „Ozdobił ją złotem i srebrem, i naczyniami cerkiewnymi”. *Powieść minionych lat*, s. 119.

¹⁷ M. Smoąg-Różycka, *Bizantyjsko-ruskie miniatury Kodeksu Gertrudy*, s. 176.

¹⁸ Н. П. Кондаков, *Иконография Богоматери*, т. 2, с. 74–75.

¹⁹ *Słowo o Bogu i człowieku. Myśl religijna Słowian dobry staroruskiej*, wybr., przeł. oprac. R. Łużny, Kraków 1995, s. 39–52.

²⁰ W. Hryniewicz, *Chrystus zmartwychwstał. Motywy paschalne w pismach metropolity Ilariona (XI w.). Przekład pism z oryginału cerkiewnosłowiańskiego*, Warszawa 1995, s. 61.

²¹ *Słowo o Bogu i człowieku*, s. 48.

²² *Ibidem*, s. 48–49.

²³ Н. П. Кондаков, *Иконография Богоматери*, т. 2, с. 71–73; A. Sulikowska, *Ciała, groby i ikony. Kult świętych w ruskiej tradycji literackiej i ikonograficznej*, Warszawa 2013, s. 49.

Z okresu pomiędzy X a XIV w. zachowało się bardzo niewiele obrazów tablicowych związanych z kultem maryjnym, choć bez wątpienia istniały i były otaczane czcią, czego może najlepiej udokumentowanym na Rusi przykładem jest ikona Matki Boskiej Włodzimierskiej, sprowadzona z Konstantynopola do Kijowa w XII w.²⁴ Takich ikon było jednak bez wątpienia na Rusi więcej i pełniły one istotną rolę na polsko-ruskim pograniczu. *Latopis halicko-wołyński* relacjonuje, że Daniel Romanowicz po 1241 r., „возлюбивъ мѣсто то” wystawił tam cerkiew św. Jana Złotoustego, a także „созда же церквь привеликоу. во градѣ Холмѣ. во има престѣи приснодѣви Мѣри. величествомъ. красотою. не мене соущихъ древнихъ. и украси ю пречюдными иконами”²⁵. Tu właśnie znalazło się miejsce kultu ikony Bogurodzicy Chełmskiej²⁶. Zagadkowe pozostaje pochodzenie Hodegetrii ze Lwowa, obecnie przechowywanej w dominikańskim kościele św. Mikołaja w Gdańsku²⁷. Wedle legend miała ona w 987 r. zostać przywieziona z Konstantynopola do Kijowa przez Annę, późniejszą żonę Włodzimierza Wielkiego, w posagu²⁸. Jej cechy formalne wskazują jednak na znacznie późniejsze pochodzenie²⁹.

Obok wizerunku Matki Boskiej Częstochowskiej należy ona do najstarszych, a do dziś zachowanych wizerunków maryjnych na terenie Europy środkowo-wschodniej. Na podstawie tych obrazów, ich ikonografii i dziejów można sądzić, że kult Bogurodzicy miał na tym obszarze dość jednorodny, odwołujący się do uniwersalnych źródeł charakter. Ilustruje to pochodzący zapewne z XV w. tekst, *Translatio tabulae*, który odnosi się jednak być może do wcześniejszej tradycji, kiedy to ok. 1384 r. obraz Częstochowski trafił do mnichów z Jasnej Góry³⁰. To źródło zawiera legendę o malowaniu obrazu przez św. Łukasza, odnalezieniu go w Jerozolimie i przeniesieniu do Konstantynopola. Mityczny cesarz Konstantyn miałby go przekazać księciu Lwu, który był może synem halickiego księcia – Daniela³¹. Wojciech Kurpik, badacz jasnogórskiego obrazu, jest przekonany, że obraz ten był pierwotnie pochodzącą z połowy XIII w. bałkańską ikoną, przemalowaną w kręgu kultury łacińskiej, w wieku XIV w manierze włoskiego trecenta (*il. 4*)³². Wedle legendarnego źródła ikona miała zostać

²⁴ *Реликви в Византии и Древней Руси. Письменные источники*, ред. А. М. Лидов, Москва 2006, с. 397–400.

²⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 842–845. „Zbudował także cerkiew ogromną w grodzie imienia Przczystej Panny Marii (...) i ozdobił ją przepięknymi ikonami”. *Kroniki staroruskie*, przeł. E. Goranin, F. Sielicki, H. Suszko, oprac. F. Sielicki, Warszawa 1987, s. 243.

²⁶ M. P. Kruk, *Ikony-obrazy w świątyniach rzymsko-katolickich dawnej Rzeczypospolitej*, Kraków 2011, s. 30.

²⁷ B. Dąb-Kalinowska, *Ikona Matki Boskiej Smoleńskiej w kościele Dominikanów w Gdańsku. Problem funkcji i kultu*, [in:] Eadem, *Ikony i obrazy*, Warszawa 2000, s. 139–155; M. Janocha, *Ikony w Polsce. Od średniowiecza do współczesności*, Warszawa 2008, il. na s. 91.

²⁸ B. Dąb-Kalinowska, *Ikona Matki Boskiej Smoleńskiej*, s. 146–147.

²⁹ M. P. Kruk, *Ikony-obrazy*, s. 32.

³⁰ W. Kurpik, *Częstochowska Bogurodzica*, Łódź–Pelplin 2008, s. 89.

³¹ A. J. Zakrzewski, *Ukształtowanie się literackiego toposu jasnogórskiego na przełomie XV/XVI wieku*, „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Filologia polska – Historia i teoria literatury”, z. 2, 1989, s. 66–67.

³² W. Kurpik, *Częstochowska Bogurodzica*, s. 91; por.: M. Janocha, *Ikony w Polsce*, s. 86–87.

przeniesiona na Ruś i ukryta w zamku Bełz, gdzie wiele lat później odnalazł ją Władysław Opolczyk³³. *Translatio tabulae* podaje także przyczynę uszkodzenia twarzy Bogurodzicy: „zdarzyło się, że pewien Tatar porwał za wygięty łuk i, wkładając weń pocisk, mocno strzelił w okno jakiegoś izby czy komnaty tamtego zamku i wbił ostry grot pocisku w prawą stronę owego czcigodnego obrazu, który św. Łukasz namalował w Jeruzalem”³⁴. Dalej czytamy: „skoro obraz został zraniony pociskiem (...), natychmiast chmura ciemności ogarnęła niezliczoną hordę wojenną tychże wrogów zalegających wokół twierdzy, odebrała ich oczom jasność światła, tak że nie zdołali się nawzajem dostrzec, a wciskający się wielki strach zmałował ich serca i sami zmusili się do ucieczki”³⁵. Historia tu przytoczona, którą zresztą badacze historii obrazu traktują jako „zmyśloną”³⁶ jest w każdym razie zadziwiająco bliska opowieści związanej z ikoną Matki Boskiej *Znamienie*, której cud miał mieć miejsce w 1169 r.³⁷ Wedle legendy podczas oblężenia Nowogrodu przez wojska suzdalskie, wystawiono ikonę na murach miasta, a kiedy jedna ze strzał suzdalskich ugodziła oblicze Marii, na wojska oblegająca miasto opadła mgła, czy też zostali oślepieni światłem³⁸. Wschodnie pochodzenie ikony Bogurodzicy Jasnogórskiej³⁹ było traktowane jako znak jej autentyczności i świętości⁴⁰. Dotyczyło to w późniejszym okresie także innych wizerunków maryjnych i jak się wydaje nie miało tu większego znaczenia, czy było to pochodzenie z samego Konstantynopola, czy też z Rusi.

Jedną z nielicznych bizantyjskich ikon, która na ziemiach polskich dotrwała do naszych czasów jest trzynastowieczna mozaikowa ikona Matki Boskiej Hagiosoritissy, przechowywana w krakowskim klasztorze sióstr Klarysek. Tradycja łączy ją z osobą bł. Salomei, do której miała ona należeć i za której sprawą zapewne znalazła się w tym zgromadzeniu⁴¹. Ikona *Hagiosoritissy* należy do wizerunków Marii, podkreślających jej opiekuńczą rolę.

Źródłem, które wydaje się w pełni oddawać słowiański kult Marii, jest *Wędrownica Bogurodzicy po miejscach mąk ludzi potępionych* – apokryf znany na Rusi w XII w., a w kolejnych stuleciach należący do najpopularniejszych dzieł literatury. Tematem jest droga, którą odbywa Maria, „chcąc dowiedzieć

³³ Z. Rozanow, *Dzieje obrazu i fundacja Jasnej Góry*, [in:] H. Kowalewicz, *Najstarsze historie o obrazie Panny Maryi w XV i XVI wieku*, Warszawa 1983, s. 14; por.: W. Kurpiak, *Częstochowska Bogurodzica*, s. 91.

³⁴ W. Kurpiak, *Częstochowska Bogurodzica*, s. 92; por.: M. P. Kruk, *Ikony-obrazy*, s. 165.

³⁵ H. Kowalewicz, *Najstarsze historie o obrazie Panny Maryi w XV i XVI wieku*, Warszawa 1983; s. 77–78. Por.: W. Kurpiak, *Częstochowska Bogurodzica*, s. 92.

³⁶ W. Kurpiak, *Częstochowska Bogurodzica*, s. 92.

³⁷ *Реликви в Византии и Древней Руси*, c. 400–401; Н. П. Кондаков, *Иконография Богоматери*, т. 2, с. 116; A. Sulikowska, *Ciała, groby i ikony*, s. 192–194.

³⁸ *Реликви в Византии и Древней Руси*, c. 400–401; A. Sulikowska, *Ciała, groby i ikony*, s. 192.

³⁹ J. J. Kopeć, *Uwarunkowania historyczno-kulturowe czci Bogurodzicy w polskiej religijności*, [in:] *Religijność ludowa. Ciągłość i zmiana*, red. W. Piwowarski, Wrocław 1983, s. 23.

⁴⁰ G. Jurkowlanec, *West and East Perspectives on the „Greek Manner” in the Early-Modern Period*, „Ikonotheke”, 22, 2009, s. 91; por.: M. P. Kruk, *Ikony-obrazy*, s. 57.

⁴¹ B. Dąb-Kalinowska, *Krakowska mozaikowa ikona Hagiosoritissy*, [in:] Eadem, *Ikony i obrazy*, s. 138; M. Janocha, *Ikony w Polsce*, s. 126–127; M. P. Kruk, *Ikony-obrazy*, s. 30.

się, jak dusze cierpią męki⁴². Oglądając je po kolei, pod przewodnictwem Archanioła Michała, Maria współcierpi z nieszczęśnikami, płacząc nad ich losem. Kiedy Bogurodzica wznosi okrzyk: „Panie, zmiłuj się”, „fale i języki ognia się uspokoiły”. Maria prosi aniołów, aby zanieśli ją przed oblicze „Ojca Niewidzialnego”, do którego zwraca się takimi słowami: „Zlituj się, Panie, nad grzesznymi; oglądałam ich straszne męczarnie, nie mogę tego znieść dłużej, wolę raczej sama znosić męki wraz z ludem chrześcijańskim⁴³. To Matka Boża wzywa wszystkich świętych i aniołów, ażeby błagali Stwórcę o litość i wreszcie te modlitwy przynoszą skutek⁴⁴. Wątek błagania za rodzajem ludzkim – wraz z Janem Chrzcicielem bywa odczytywany w najstarszej, datowanej na przełom XIII i XIV w. polskiej pieśni, a posiadającej najstarszy zapis (tzw. kcyński) w początku XV w. – *Bogurodzicy*. Badacze z reguły zgadzają się, że pieśń ta mogła być przeznaczona na okres Bożego Narodzenia (tj. pomiędzy Bożym Narodzeniem, 25 grudnia, a dniem Spotkania Pańskiego, 6 stycznia), że w tym czasie była wykonywana i z teologicznymi treściami tego święta była związana⁴⁵. Jeżelibyśmy zatem mieli doszukiwać się relacji ikonograficznych, to odpowiednikiem *Bogurodzicy* powinien być raczej wizerunek Matki Boskiej Hodegetrii, aniżeli Deesis⁴⁶. Samo Deesis natomiast wydaje się wyobrażeniem uniwersalnym występującym równolegle w tradycji wschodniej i zachodniej, w praktycznie tożsamy formach, czego najlepszy przykład stanowią wyobrażenia w konsze zachodniej absydy kolegiaty w Tumie pod Łęczycą z ok. 1161 r.⁴⁷

Rolę Marii jako pośredniczki, opiekunki, wstawienniczki za ludzkim rodzajem być może najlepiej mogą uzmysłowić małe, obecne w powszechnym kulcie prywatnym przedmioty – enkolpiony, na których powszechnie występuje typ Bogurodzicy Hodegetrii [il. 5] i może nawet częściej – orantki [il. 6]. Wyobrażenia te zasadniczo odpowiadają typom ikonograficznym, spotykanym w obu tradycjach – wschodnio- i zachodniochrześcijańskiej⁴⁸. Ostatni z tych typów, wyobrażenie orantki, znajdowało się w licznych cerkwiach kijowskich wznoszonych w XI i XII w. – Sofijskim, Pieczerskim, Archangielskim⁴⁹. Enkolpion z wizerunkiem Bogurodzicy Orantki został odnaleziony także w Przemyślu, na terenie grodu na wzgórzu zamkowym⁵⁰. Odkryta na terenie Przemyśla

⁴² *Słowo o Bogu i człowieku*, s. 107.

⁴³ *Ibidem*, s. 111–112.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 114.

⁴⁵ R. Mazurkiewicz, *Dlaczego „Bogurodzicę” śpiewano w liturgicznym okresie Bożego Narodzenia*, „Pamiętnik literacki”, 96, 2005, 2, s. 27–29.

⁴⁶ J. Łoś, *Bogurodzica – pierwszy polski hymn narodowy*, Lublin 1992, s. 4; R. Mazurkiewicz, *Dlaczego „Bogurodzicę” śpiewano w liturgicznym okresie*, s. 28.

⁴⁷ T. Mroczo, *Polska sztuka przedromańska i romańska*, s. il. 70, s. 134–135; por.: R. Mazurkiewicz, *Deesis*, s. 139.

⁴⁸ M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska, M. Wołoszyn, *Sacralia Ruthenica. Dział staroruskie bądź z Rusią związane z metalu i kamienia w Muzeum Narodowym w Krakowie i w Muzeum Narodowym w Warszawie*, Warszawa 2006, passim.

⁴⁹ M. Smorąg-Różycka, *Bizantyjsko-ruskie miniatury Kodeksu Gertrudy*, s. 176.

⁵⁰ A. Koperski, *Źródła archeologiczne do początków chrześcijaństwa w Przemyślu*, [in:] *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym*, t. 1, pod red. S. Stępnia, Przemyśl 1990 s. 102.

bizantyjska gemma wyobraża na awersie Bogurodzicę Orantkę, zaś na rewersie możemy zobaczyć głowę meduzy. Temu pierwszemu wyobrażeniu towarzyszy grecki napis o treści: „Macico czarna poczerniała, jak wąż się uspokój, jak morze się ucisz, złagodniej jak jagnię, i jak kocię (spocznij)”⁵¹; drugiemu: „Panie, wspomagaj właściciela [tego, kto to nosi]”⁵². Słowiańskim odpowiednikiem tego rodzaju magicznych przedmiotów były żmijowniki łączące często wyobrażenia Matki Boskiej *Umilenije* i meduzy [*il. 7, 8*]⁵³. Odnajdywane na terytorium dzisiejszej Polski, a pochodzące z Rusi enkolpiony należą do najważniejszych wyobrażeń w kontekście omawianego tu tematu, bo to one właśnie w najwyższym stopniu świadczą o istnieniu kontaktów – politycznych, ekonomicznych, a wreszcie artystycznych między Polską a Rusią⁵⁴. Można przyjąć, że przyczyniały się one do migracji samego kultu maryjnego, jak również wędrówki i popularyzowania określonych przedstawień. Różnicą, która, jeśli chodzi o kult Matki Boskiej, wydaje się znacząca, jest jego skoncentrowanie w religijności zakonnej na Zachodzie⁵⁵ i nadanie mu specyficznego charakteru m.in. przez franciszkanów i dominikanów w okresie XIII–XIV w.⁵⁶

Mimo wszystkich różnic wynikających z odmiennego języka artystycznego, sztuki Wschodu i Zachodu pomiędzy X a XIV w. posługiwały się bliskim sobie kodem. Jednak, gdy staramy się przyjrzeć mu z bliska, to mimo wszystkich braków i niebezpieczeństw, do których prowadzą podobne uogólnienia, wydaje się, że większość wzorów i modeli dla wyobrażeń Bogurodzicy miała swoje źródła na Wschodzie. Wschodnia ikonografia maryjna należała do uniwersalnego języka, który w Polsce mógł być bez większych problemów rozumiany, czego najbardziej dobitnym przykładem są malowidła ruskie, powstające w kościołach obrządku łacińskiego w czasach Jagiellonów. Kult maryjny w okresie pomiędzy X a XIV w. na Rusi oraz w Polsce koncentrował się na idei Bożego macierzyństwa. Miał równocześnie oficjalny, jak i prywatny charakter. Ikony/obrazy Bogurodzicy, którym przypisywano wschodnie pochodzenie pełniły na Słowiańszczyźnie rolę palladiów, a zarazem były przedmiotem prywatnej czci. Trudno natomiast doszukać się tendencji przeciwnej, tj. oddziaływania wzorów i konkretnych dzieł z terytorium Polski na obszary wschodniosłowiańskie.

Na większość postawionych na wstępie pytań nie możemy dziś odpowiedzieć. Dopuszczalne jednak wydaje się tu stwierdzenie, że z terytorium wschodniej Słowiańszczyzny przetrwało do naszych czasów znacznie więcej tekstów

⁵¹ J. Śliwa, *Gemma magiczna ze zbiorów Muzeum Narodowego ziemi Przemyskiej*, „Materiały i Studia Muzealne”, 8, 2014, s. 7; Por.: A. Koperski, *Źródła archeologiczne*, s. 100.

⁵² J. Śliwa, *Gemma magiczna*, s. 6.

⁵³ M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska, M. Wołoszyn, *Sacralia Ruthenica*, kat. I. 47, II. 53, s. 124, 149.

⁵⁴ B. Dąb-Kalinowska, *Trzy enkolpiony kijowskie w Polsce*, [w:] Eadem, *Ikony i obrazy*, s. 118.

⁵⁵ R. Knapieński, *Titulus ecclesiae*, s. 273.

⁵⁶ A. Sutowicz, *Maryja w duchowości śląskich klarysek i benedyktynek w okresie średniowiecza*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, 10, 2011, 1 (18), s. 215; A. J. Zakrzewski, *Ukształtowanie się literackiego toposu jasnogórskiego*, s. 64.

i przedstawień, dotyczących Marii, ale i te zachowane na ziemiach polskich zdają się zwykle świadczyć o bardzo istotnym wschodnim oddziaływaniu. Można również pokusić się o twierdzenie, że Ruś była jednym z najważniejszych kanałów, poprzez który na ziemiach polskie docierały wzory i konkretne artefakty pochodzące z Bizancjum. Badanie tych ruskich pierwiastków w sztuce polskiego średniowiecza wydaje się ważnym postulatem na przyszłość, a istotną częścią takich badań powinna być kwestia obecności – zarówno w kulturze ruskiej, jak i polskiej sztuce, wschodnich elementów, i to zarówno tych realnych, to jest zachowanych obiektów, jak również wyobrażonych – a zatem legend i innych przekonań odnoszących te przedmioty do kultury bizantyjskiej.

*

Aleksandra Sulikowska-Bełczowska, *Common tradition. The worship of the Mother of God and iconography of the Virgin – Old Rus' and Poland between 10th and 14th centuries*

The paper concerns the worship of the Mother of God in Kyivian and Novgorodian Rus' and Poland between the 10th and the 14th centuries. The cult of the Virgin can be considered in the context of theological conditions, the beliefs of the Eastern and Western Churches at that time, as well as in the pre-Christian Slavonic context. An important field for such research seems to be artistic creativity, whose research is difficult due to the small number of preserved works, but also the differences in artistic language of art from Poland and Rus'. It seems, however, that representing the culture of the Christian East, Rus' could be an important area of inspiration for Polish traditions and until the 14th and 15th centuries an increasingly important source of iconographic types, as well as valued objects.

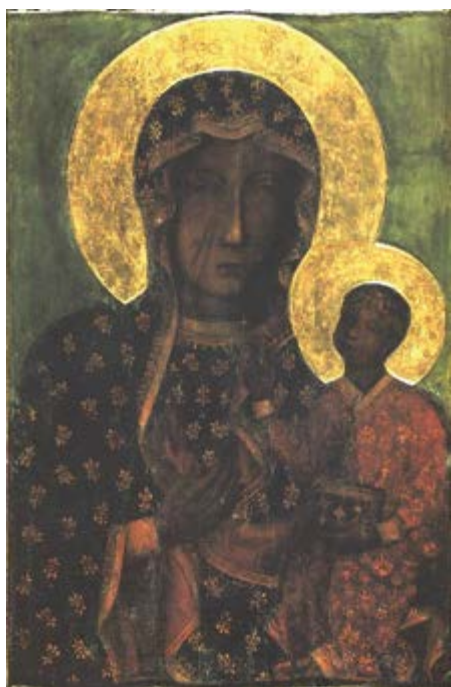
Il. 1. Zwiastowanie Ustiużskie,
Nowogród, koniec XII w.,
Galeria Tretyakowska

Il. 2. Matka Boska z Dzieciątkiem
z Ołoboku, druga połowa XII w.,
Muzeum Narodowe w Warszawie

Il. 3. Bogurodzica Orantka –
mozaika z absydy Sofii Kijowskiej,
po 1037 r.

Il. 4. Obraz Matki Boskiej Częstochowskiej, XIII–XIV w., z późniejszymi prze-malowaniami, klasztor Jasnogórski

Il. 5. Enkolpion z wizerunkiem Matki Boskiej Hodegetrii, Ruś, XI–XIII w., Muzeum Narodowe w Warszawie

Il. 6. Enkolpion z wizerunkiem Matki Boskiej Orantki, Ruś, druga połowa XIII w., Muzeum Narodowe w Warszawie

Il. 7. Żmijownik (awers) z wizerunkiem Matki Boskiej Eleusy, Ruś, XI–XIII w., Muzeum Narodowe w Warszawie

Il. 8. Żmijownik (rewers) z wizerunkiem meduzy, Ruś, XI–XIII w., Muzeum Narodowe w Warszawie

Алексей Мартынюк
(Минск)

Русь и Польша на Эбсторфской карте XIII века: к вопросу о механизме ментальной картографии Средневековья

В современной историографии при изучении истории Средневековья все большее значение приобретает не только вопрос, „как оно было на самом деле” (позитивистская парадигма школы Леопольда фон Ранке XIX в.), или ориентация на изучение „структур и процессов большой длительности” (парадигма „социологизирующей истории” XX в.), но и вопрос, насколько адекватно мы понимаем мышление людей того времени, логику их действий, их взгляд на окружающий мир. Частным случаем этой большой научной проблемы является вопрос о ментальной картографии Средневековья: как люди этой эпохи воспринимали окружающее их пространство, географические, политические и историко-культурные реалии. В представленной статье данная проблематика рассмотрена на конкретном материале, а именно на примере знаменитой Эбсторфской карты, созданной в Германии в XIII в. Проанализированы сведения, которые дает Эбсторфская карта о Руси и Польше, и сделана попытка показать механизм ментальной картографии Средневековья – ответить на вопрос, чем руководствовались ее создатели при отборе материала для отображения на карте.

Постановка проблемы: тенденции развития историографии. История медиевистики, как и история любой научной дисциплины, знает взаимодействие, конкуренцию и смену исследовательских парадигм. В современной медиевистике продолжают сохранять свое значение классическая событийная история (бывшая в центре внимания позитивистской историографии XIX в.) и история „структур и процессов большой длительности” (вошедшая в сферу внимания исследователей в XX в.). При этом все большее значение приобретает проблема понимания людей прошлых эпох, логики их действий, их взгляда на окружающий мир. Частным случаем

этой большой проблемы является вопрос о ментальной картографии Средневековья, а именно о том, как люди воспринимали окружающее их пространство, географические, политические и историко-культурные реалии. Можно выделить два основных подхода к рассмотрению данной проблематики:

1. представление, что мировосприятие человека Средневековья сущностно не отличается от мировосприятия нашего современника;
2. подчеркивание своеобразия мышления людей Средневековья и иных эпох, его отличия от нашего.

Оба подхода имеют свои основания, существуют с момента становления истории как научной дисциплины и, по-видимому, будут (со)существовать в историографии и далее. По нашему мнению, можно утверждать, что они задают два „полюса” рассмотрения вопроса, на „шкале” между которыми размещаются мнения исследователей по конкретным вопросам ментальной картографии. Разумеется, речь идет не только о самих древних картах, а о восприятии окружающего мира в целом – в слове и образе. Но в рамках данной статьи мы ограничимся проблематикой средневековой картографии.

Постараемся придать данным „полюсам” конкретику на материале восточноевропейского Средневековья. В качестве иллюстрации первого взгляда на проблему можно привести подход Бориса Рыбакова. Прямое, а часто и прямолинейное сопоставление сведений средневековых источников (в том числе картографических) с современными представлениями было характерно для всех работ этого советского историка. Как характерный пример возьмем обращение Б. Рыбакова с материалом *Слова о полку Игореве*: народы, славящие в *Слове* победы над половцами, были положены им на современную географическую карту с нанесением торговых путей и политической ситуации второй половины XII в.¹ Произведение анонимного средневекового автора приобрело таким образом (гео)политическую актуальность и почти документальную точность, а его взгляд на мир оказался сущностно схожим с взглядом на мир историка XX в. Данный подход полностью соответствует духу позитивистской историографии, отвечающей на вопрос „как оно было на самом деле”.

Второй подход сформулировал сравнительно недавно Алексей Толочко. Говоря о принципах формирования коллегии князей-выборщиков в так называемом „конституционном проекте” Романа Мстиславовича (как этот проект представлен у породившего его Василия Татищева), исследователь из Киева отмечает: „Человек XII–XIII веков подошел бы к проблеме с противоположной стороны. Он, быть может, и оставил бы

¹ Б. А. Рыбаков, *Петр Бориславич: поиск автора „Слова о полку Игореве”*, Москва 1991, с. 8 (карта № 1), 12–13 (карта № 5).

очертания земель (если б ему объяснили концепцию инструментальной карты), но ярлыки на них заменил бы на «Ольговичи», «Юрьевичи», «Ростиславичи» и т. д. Князя (видимо и все остальные) мыслили Русь не в виде территориальных массивов, но в виде групп семейств княжеского рода. Земля приобретала очертания не сама по себе, но потому, что становилась обладанием («отчиной») определенного семейства. [...] Судьбы таких образований (да и само их существование) были теснейшим образом связаны с конфигурацией владеющих ими кланов, всякий раз повторяя изменения в количественном, возрастном и прочем состоянии каждого из них”².

Таковы два подхода (два „полюса”) к ментальной картографии Средневековья. Источники редко позволяют историкам однозначно ответить на данные вопросы на конкретном материале. Тем не менее, такие возможности существуют.

Эбсторфская карта памятник и проблемы его изучения. Эбсторфская карта является монументальным памятником средневековой картографии: ее величина составляет 3,5х3,5 метра, она содержит более 1600 надписей и множество изображений, не только географических объектов (рек, гор, городов и пр.), но и людей, животных, монстров и т. д. Собственно, это самая большая известная нам карта христианского Средневековья. К сожалению, данный замечательный картографический и визуальный памятник не дошел до наших дней в оригинале: карта погибла при бомбардировке Ганновера в октябре 1943 г. Изучение карты продолжается на основе сохранившихся фотографий и копий, в том числе на основе перерисовки всей карты, выполненной известным немецким исследователем античной и средневековой картографии Конрадом Миллером.

Существует обширная исследовательская литература, посвященная *Эбсторфской карте*, вопросам ее создания, авторства и т. д. Научные дискуссии по данному кругу проблем продолжаются и далеки от завершения³. С неизбежной долей упрощения, можно кратко суммировать основные взгляды на вопрос о времени и месте создания карты и на проблему ее авторства. В научной литературе представлен широкий диапазон мнений о времени создания карты: от начала XIII в. до начала XIV в. В то же время следует отметить зародившуюся тенденцию к компромиссному решению вопроса: даже при выборе поздней датировки сохранившейся карты, есть основания предполагать, что она отражает

² А. П. Толочко, „История Российская” *Василия Татищева: источники и известия*, Москва–Киев 2005, с. 294–295.

³ См. коллективное научное издание, подготовленное на основе материалов коллоквиума, который прошел в Эбсторфском монастыре в 1988 г. и стал своеобразным „срезом” научных представлений о карте: *Ein Weltbild vor Columbus – die Ebstorfer Weltkarte; interdisziplinäres Colloquium 1988*, hrsg. von H. Kugler in Zusammenarbeit mit E. Michael, Weinheim 1991.

информацию начала XIII в. (время создания ее протографа). В качестве места создания наиболее предпочтительным пунктом продолжает оставаться Эбсторфский монастырь в Северной Германии, где карта и была обнаружена в 1830 г. Монастырь находится недалеко от городов Люнебурга и Брауншвейга, которые в XIII в. были центрами владений рода Вельфов. Обоим этим городам уделено на карте повышенное внимание, они представлены в виде рисунков, которые выделяются как по своему размеру, так и по стремлению придать им индивидуальные черты (лев – геральдический герб Вельфов – на стенах Брауншвейга, знамя над Люнебургом). По-прежнему остро дискуссионным остается вопрос авторства: здесь в центре обсуждения уже несколько десятилетий остается фигура Гервазия Тильберийского, известного англо-нормандского книжника начала XIII в. Эта точка зрения основывается на двух аргументах: настоятелем Эбсторфского монастыря был в первой трети XIII в. некий Гервазий – имя далеко не самое распространенное, а также на тесных связях герцогского дома Вельфов с Англией (см. ниже). Для целей нашего исследования отметим появление рода Вельфов при рассмотрении самых разных аспектов *Эбсторфской карты*. В целом, как уже говорилось выше, вопрос о происхождении карты и об источниках ее информации не теряет своей научной актуальности.

Русь и Польша на *Эбсторфской карте*: возможности сопоставления и актуальная информация. Обратимся к информации *Эбсторфской карты* о землях Руси и Польши. Прежде всего, возникает вопрос: насколько корректным будет сопоставление Руси и Польши, ведь последняя была частью Латинского мира, а Русь находилась вне его? Однако обращение к ментальной картографии (представлениям о землях на востоке континента в картине мира „Старой Европы“) показывает, что для интересующего нас периода такое сопоставление вполне оправданно, поскольку русские и польские земли в это время только входили в поле зрения европейского наблюдателя. Процесс „актуализации Польши“ в картине мира Латинского Запада рассмотрел польский медиевист Ежи Стшельчик⁴. По меткому выражению исследователя, „польские земли уже были открыты в Античности и еще несколько раз – в Средние века“⁵. *Эбсторфская карта* является важным этапом такого открытия, что видно из сравнения с близкими ей памятниками: на сходной с ней *Херефордской карте* (конец XIII в.) вообще нет Польши; карта Матфея Парижского (середина XIII в.) знает только имя „Polonia“; молчит о Польше географический трактат *Descriptio terrarum* (середина XIII в.) и т. д. Таким образом, *Эбсторфская*

⁴ J. Strzelczyk, *Der Prozeß der Aktualisierung Polens und Osteuropas im Verständnis der gelehrten Kreise des 13. Jahrhunderts*, [in:] *Ein Weltbild vor Columbus*, s. 146–166.

⁵ *Ibidem*, s. 154.

карта вводила в поле зрения наблюдателя из „Старой Европы” новые сведения о землях на восточных границах Латинского мира. Несмотря на утрату некоторых фрагментов как раз в регионе Балтийского моря, карта позволяет составить представление, как видели эти земли ее создатели.

При обращении к *Эбсторфской карте* привлекает к себе внимание интерес ее создателей к Восточной Европе и их неплохое знакомство с политической и географической номенклатурой региона⁶. Интересующие нас польские земли представлены страной „Полония” („Polonia”) и „городом Полония” („c[ivitas] Polonie”), под последним, вероятнее всего, следует понимать Краков. Через эти земли протекают река Одер („Oldera fl[uvius]”) и еще одна большая безымянная река, в которой можно увидеть Вислу. В текстовой глоссе названы „поморяне и поляки” („Pomeranos et Polonos”).

Еще более подробны и интересны сведения *Эбсторфской карты* о русских землях. Их значение подчеркнуто тем фактом, что на карте они представлены как самостоятельное „королевство Русь” („Rucia regio”). На карте обозначены реки Западная Двина („Duna fl[uvius]”) и Ольхис/Волканс („Olchis fl[uvius] qui et Wolkans”), в которой исследователи средневековой картографии видят Волхов или Волгу. На этих реках стоят города Новгород („Novgardus”), Киев („Kiwen”), Смоленск („Smalentike”) и Полоцк („Plosceke”)⁷. Рядом с Киевом обозначена страна „Бруссия” („Brucie”): под этим наименованием, возможно, скрывается земля бродников, поскольку на своем месте в прибалтийском регионе показана и „настоящая” Пруссия („Prucia”). Итак, сведения *Эбсторфской карты* о Руси и регионе Восточной Европы в целом отличаются сравнительной географической точностью и политической актуальностью. Неожиданно хорошее знакомство создателей карты с Русью (в том числе не только с Киевом и Новгородом, но и с такими центрами „второго ряда” как Полоцк и Смоленск) давно привлекает внимание исследователей и требует своего объяснения.

Эбсторфская карта как „ключ” к механизму ментальной картографии. В рамках заданной постановки проблемы нас интересуют не сами политические и географические реалии, нашедшие отражение на *Эбсторфской карте*, а принцип их подбора, иными словами – чем руководствовались ее создатели при отборе материала для отображения на карте? По нашему мнению, обращение к данным *Эбсторфской карты* дает современному исследователю редкую возможность увидеть

⁶ Подробный анализ сведений *Эбсторфской карты* о восточноевропейском регионе дал Леонид Чекин, на данный анализ мы опираемся в дальнейшем изложении: Л. С. Чекин, *Картография христианского средневековья. VIII–XIII вв. Тексты, перевод, комментарий*, Москва 1999, с. 136–152.

⁷ Новгород и Киев на реке Ольхис/Волканс, Смоленск и Полоцк на Двине.

механизм создания карты и проверить наши теоретические построения о ментальной картографии Средневековья.

Отправной точкой наших дальнейших рассуждений станет позиция немецкого исследователя Армина Вольфа, посвятившего проблеме создания *Эбсторфской карты* серию публикаций. В наиболее развернутом виде аргументация А. Вольфа была представлена на уже упомянутом выше международном colloquium в Эбсторфе в 1988 г., а затем опубликована в сборнике материалов данного научного мероприятия⁸. По мнению исследователя, карта была создана в 1239 г. при дворе герцога Оттона Брауншвейгского и Люнебургского, представителя рода Вельфов, и отражает политическую ситуацию этого года, когда часть знати рассматривала герцога Оттона в качестве возможного претендента на трон Священной империи⁹. Карта должна была зримо манифестировать могущество дома Вельфов, но она вобрала в себя также все знания об окружающем мире и всю средневековую ученость. А. Вольф лапидарно формулирует: „Эбсторфская карта одновременно является: с географической точки зрения – картой, с дидактической – учебным пособием, с иконографической – подобием Божьего Творения, с политической – заявкой на господство и с точки зрения благочестия – средством поминовения и медитации”¹⁰. По нашему мнению, данная оценка удачно подчеркивает значение *Эбсторфской карты* не только как памятника картографии, но и как уникального артефакта эпохи Средневековья.

Герцог Оттон „Дитя” и его русские и польские родственники. Несколько слов необходимо сказать о герцоге Оттоне, для которого, вероятнее всего, была создана *Эбсторфская карта*¹¹. Герцог вошел в историческую традицию под именем „Дитя”, поскольку рано осиротел и оказался на герцогском престоле в 9 лет. Несмотря на такое прозвище, Оттон прожил достаточно долгую жизнь (1204–1252), был герцогом Люнебурга и Брауншвейга, а также влиятельной фигурой в политической системе Священной империи в целом, главой дома Вельфов. Его дядя Оттон IV был императором в 1209–1218 гг. (германский король с 1198 г.), самого Оттона „Дитятю” тоже неоднократно рассматривали в качестве претендента на престол. Оттон был тесно связан с английским королевским домом (его предками по отцовской линии были король Генрих II Плантагенет и Элеонора Аквитанская), но мы сейчас посмотрим на его предков по

⁸ A. Wolf, *Ikonomie der Ebstorfer Weltkarte und politische Situation des Jahres 1239. Zum Weltbild des Gervasius von Tilbury am welfischen Hofe*, [in:] *Ein Weltbild vor Columbus*, s. 54–116.

⁹ *Ibidem*, s. 104–106.

¹⁰ *Ibidem*, s. 115.

¹¹ Обосновавший данную точку зрения А. Вольф подчеркивает, что герцог Оттон не был заказчиком карты: напротив, преподнесенная ему карта, манифестирующая величие дома Вельфов, должна была подтолкнуть его к принятию решения о вступлении в борьбу за корону Империи: *Ibidem*, s. 114–115.

материнской линии. Матерью Оттона была Елена, дочь датского короля Вальдемара Великого и его жены Софии. Последняя вошла в историографию как София „Минская”, поскольку она была дочерью минского князя Володаря Глебовича и его жены Риксы (Рихезы или Рихензы), дочери польского князя Болеслава Кривоустого:

Володарь + Рикса
I
Вальдемар Датский + София „Минская”
I
Вильгельм + Елена
I
Оттон

Вопрос о происхождении Софии был недавно обстоятельно рассмотрен белорусской исследовательницей Марией Самоновой в общем контексте политических и династических связей полоцких Рюриковичей с Польшей и скандинавскими странами¹². Автор хорошо показала значение этих связей для включения Полоцкого княжества в систему международных отношений в Балтийском регионе и резюмировала их итог как „выход Полоцка на международную арену”¹³. Ключевым элементом этих связей стал брак представительницы полоцкой династии с правителем Датского королевства.

София „Минская” стала женой короля Вальдемара около 1157 г. (отметим, что матерью самого Вальдемара также была русская княжна Ингеборга, дочь Мстислава Владимировича, великого князя киевского в 1125–1132 гг.)¹⁴. Эта дата довольно далеко отстоит от времени создания *Эбсторфской карты* (какую бы датировку мы не принимали: первая четверть XIII в., 1239 г. или позже). Однако следует отметить, что брак актуализировал „русскую проблематику” в Дании, и сведения о происхождении Софии долго сохранялись в датской традиции. В качестве примера приведем сведения *Генеалогии датских королей* (около 1194 г.): „Упомянутая королева София была дочерью Валедара, русского короля; а там много королей. Матерью Софии была дочь Болеслава, герцога Польши. Братья королевы Софии,

¹² М. Н. Самонова, *Полоцкое княжество в системе династических связей и политических взаимоотношений Руси со Скандинавией и Польшей в XI – начале XIII века* [in:] *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*, вып. 5, Минск 2012, с. 7–25.

¹³ *Ibidem*, с. 23.

¹⁴ О происхождении и браке Ингеборги см. в фундаментальном труде Дариуша Домбровского: Д. Домбровский, *Генеалогия Мстиславичей: Первые поколения (до начала XIV в.)*, Санкт-Петербург 2015, с. 94–100. Польский исследователь посвятил отдельную биограмму и Софии „Минской” (*Ibidem*, с. 742–751), однако в соответствии с общей тематикой книги сосредоточился в ней на версии о принадлежности Софии к роду Мстиславовичей. Отвергнув эту версию, Д. Домбровский признал наиболее надежной „полоцкую” концепцию, согласно которой София была дочерью Володаря Глебовича.

матери Ингеборг¹⁵, со славою держат бразды правления королевством [Руси – А. М.] до сего дня” („Predicta autem Sophia regina filia fuit Waledar, Ruthenorum regis; nam plures ibi reges sunt. Cuius Sophie mater filia fuit Boleszlau, ducis Polonie. Fratres Sophie reginae, matris Ingeburgis, in Russia usque hodie regni gubernacula gloriose amministrant”)¹⁶. Эти сведения показывают, что на рубеже XII/XIII вв. информация о русском происхождении Софии и ее родственных связях была актуальна. Возможно, что родным братом Софии был Владимир, которому столь большое внимание уделяет *Хроника Ливонии* Генриха Латвийского, титулирующая его „королем Полоцка” (первое упоминание под 1184 г.: „rege Woldemaro de Ploceke”)¹⁷. Отметим также, что как раз ко времени создания *Эбсторфской карты* относится тесная связь Смоленска и Полоцка, зафиксированная известным торговым договором этих городов с Ригой и Готским берегом (1229 г.).

Датская принцесса Елена, дочь королевы Софии, вышла замуж за герцога Вильгельма Люнебургского в 1202 г. Елена на два десятилетия пережила своего мужа и умерла в 1233 г., когда герцогский престол занимал ее сын Оттон „Дитя”, к тому времени уже достигший возраста 29 лет. Таким образом, у герцога Оттона должны были быть достаточно ясные представления о своем происхождении, в том числе и о своих „русских и польских родственниках”. Родственные связи с правителями далекого и экзотического „королевства Русь” („Rucia regio”) должны были играть роль в самосознании главы герцогского дома Вельфов, наряду со связями с королевскими домами Англии и Дании и иными владетельными династиями.

Вернемся к гипотезе Армина Вольфа. Исследователь убедительно показывает тесную связь политической и географической информации *Эбсторфской карты* с генеалогией Вельфов. Создатель карты „вписал в нее” прямых предков герцога Оттона вплоть до третьего колена (см. генеалогическую таблицу в статье А. Вольфа)¹⁸. Среди них короли Англии и герцоги Аквитании, герцоги Саксонии и Баварии, князья польских и русских земель – всем этим регионам уделено на карте повышенное внимание. Здесь необходимо подчеркнуть, что аргументация А. Вольфа значительно шире приведенного в нашей статье „генеалогического аспекта”.

¹⁵ Эту Ингеборгу не следует путать с упомянутой выше ее бабушкой Ингеборгой, в честь которой Ингеборга Младшая, очевидно, и была названа.

¹⁶ Цит. по: М. Н. Самонова, *Полоцкое княжество в системе династических связей*, с. 10; здесь же собраны сведения и других датских источников о русском происхождении Софии.

¹⁷ *Heinrici Chronicon Livoniae*, [in:] *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, Bd. 31, hrsg. von L. Arbusow und A. Bauer, Hannover 1955, s. 2. Среди современных исследователей версию о „братьях королевы Софии” как представителях полоцкой княжеской династии поддерживает Александр Назаренко: А. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических отношений IX–XII веков*, Москва 2001, с. 590.

¹⁸ A. Wolf, *Ikonologie der Ebstorfer Weltkarte*, s. 69, Tafel 3.

Исследователь рассматривает также картографию имперских городов, епископских кафедр и монастырей, иконографические акценты карты и пр. и связывает все это с политической ситуацией 1239 г. и с фигурой герцога Оттона как возможного претендента на престол Империи. Анализирует Вольф и „аргументы против”; он показывает, что информация *Эбсторфской карты* „концентрируется” на Оттоне, она не актуальна для предшествующих и последующих поколений Вельфов¹⁹. В целом аргументация А. Вольфа представляется нам чрезвычайно убедительной²⁰.

Выводы: механизмы ментальной картографии и парадигмы современной медиевистики. *Эбсторфская карта* ставит перед современным историком огромный круг проблем, но при этом открывает возможности для решения многих частных исследовательских задач. В рамках сформулированной нами задачи данные *Эбсторфской карты* подтверждают „второй взгляд” на проблему, а именно подкрепляют тезис о своеобразии мышления людей иных эпох. Анализ представленной на карте информации позволяет увидеть механизм ментальной картографии Средневековья – в данном случае мышление в *категориях происхождения и династических связей*. Обращаясь к определенным нами условным „полюсам” рассмотрения проблемы и „шкале” между ними, можно сказать, что *Эбсторфская карта* смещает нас на этой „шкале” к следующей отметке: 60% „в пользу А. Толочко” и 40% „в пользу Б. Рыбакова”. Политическая ситуация в Европе образца 1239 г., представленная на *Эбсторфской карте* и нарисованная с перспективы дома Вельфов, довольно близка к тому образу меняющейся „конфигурации” княжеских кланов, которую реконструирует А. Толочко на материале русского Средневековья.

В завершение затронем более широкий методологический контекст. Нам уже приходилось писать об исследовательских парадигмах в медиевистике²¹. В 1824 г. Леопольд фон Ранке сформулировал цель своих исследований в чеканной фразе, которая уже два века остается парадигмой исторического позитивизма: выяснить, „как это было на самом деле” („*Wie es eigentlich gewesen [war]*”). По нашему мнению, в современной медиевистике актуальная исследовательская парадигма звучит иным образом: „Правильно ли мы понимаем?” („*Ob wir es richtig verstehen?*”) – людей, события и образы Средневековья.

¹⁹ Ibidem, s. 67–68, 70–73.

²⁰ Критически относится к аргументации А. Вольфа Л. Чекин, однако он ограничивается лишь анализом сведений карты о Восточной Европе и не рассматривает всю аргументацию немецкого исследователя, см.: Л. С. Чекин, *Картография христианского средневековья*, с. 137–139.

²¹ А. В. Мартынюк, *До Герберштейна: Австрия и Восточная Европа в системе персональных связей и культурных контактов (XIII – начало XVI века)*, Москва 2019, с. 552. Обращение к вопросу о парадигмах основано на всем материале указанной книги.

*

Aleksey Martyniuk, *Rus' and Poland on the 13th-century Ebstorf Map: a question of mechanism of the medieval mental cartography*

In modern historiography of the Middle Ages, not only the question “what actually happened” (the positivist paradigm of Leopold von Ranke’s school of the 19th century), or study of „structures and processes of long duration” (the paradigm of the 20th-century “sociological history”), but also the question of how adequately we understand the thinking of people of that time, the logic of their actions, their view of the world around them is for great interest. A particular case of this great scientific problem is the question of the medieval mental cartography: this is about how people of that epoch perceived the surrounding space, geographical, political, historical, and cultural realities. In the presented article this issue is considered on a specific material, namely on the example of the famous *Ebstorf Map* created in Germany in the 13th century. The article analyzed the *Ebstorf Map*’s information about Rus’ and Poland. An attempt to show the mechanism of the medieval mental cartography will also be made. We’ll try to identify this map creators’ sources and motives for selecting its content.

Филипп Подберёзкин
(Минск)

Христианские князья и духовные ордена: общее и различное во взаимоотношениях полоцкого князя Владимира и мазовецкого князя Конрада с пилигримами в Ливонии и Пруссии (первая половина XIII века)

*В статье сравниваются действия полоцкого князя Владимира и мазовецкого князя Конрада по отношению к немецким проповедникам и орденам в Пруссии и Ливонии. Князь Конрад узнал о ливонской миссии из устных преданий. Методы проповеди и взаимодействие миссионеров с князьями сходны. По ливонскому образцу мазовецкий князь создал орден для защиты неопитов. Дарования земель добжинским рыцарям и Немецкому ордену осуществлялись подобно дарованиям русских князей в пользу рижского архиепископа. При этом, князья Конрад и Владимир сохраняли верховенство („*ius patronatus*”) над землей. В первые годы христианизации Ливонии и Пруссии немецкие миссионеры и рыцари реализовывали модель „двух Градов” блаж. Августина. Согласно ей, неопиты из язычников продолжали платить дань либо признавать патронат своих светских владык, в то же время уплачивая десятину церкви. Эта модель была успешно реализована в Пруссии, ибо не была чем-то новым для польских герцогов. Для Рюриковичей церковь, сама собирающая десятину, являлась политическим и экономическим конкурентом. Полоцкий князь Владимир, затем и другие русские князья вступили в военный конфликт с ливонской церковью из-за дани неопитов. Князь Конрад избежал такого конфликта, сохранив „*ius patronatus*” над землей и препоручив взимание дани сначала епископу, потом Ордену.*

Введение: необходимость сравнения. В историографии предпринимались попытки исследования различных вопросов христианизации Пруссии и Ливонии (XIII век) в сравнительном контексте. Как правило, в таких

работах наблюдается перевес в сторону прусского либо ливонского аспекта проблемы¹.

В источниках XIII–XIV веков встречаются высказывания, свидетельствующие о единообразии христианской миссии в этих регионах. Так, Петр из Дусбурга синхронизировал события начальной истории прусской миссии с некоторыми из известных ему ливонских сюжетов². Каноник Самбии пытался объединить ливонскую и прусскую историю в одной хронике³. Оливер Схоластикус в *Historia regum terrae sanctae* употреблял „gens Livonum, Estonum, Prutonum” в единственном числе⁴. Подобные взгляды характерны и для активных деятелей миссии. Легат папы, епископ Вильгельм Моденский в 20–30-е гг. XIII века получил мандат на устройство церкви одновременно в Пруссии и Ливонии⁵; папа Гонорий III и император Священной Римской империи Фридрих III в 1224 г. писали протекции для неофитов двух регионов⁶.

Следовательно, сравнительное исследование политических обстоятельств обращения Ливонии и Пруссии является не столько опцией, сколько необходимостью, отвечающей тенденции нарративных и актов источников XIII века. В настоящей статье предпринимается попытка сравнить действия полоцкого князя Владимира и мазовецкого князя Конрада по отношению к немецким проповедникам и орденам в Прибалтике в первой половине XIII века. В результате компаративного исследования я попытаюсь выяснить, почему Владимир вступил в конфликт с епископом Рижским и Орденом меченосцев, а Конрад оставался союзником Немецкого ордена.

Как князь Конрад узнал о „ливонском примере”. Откуда мазовецкий князь Конрад мог узнать об опыте взаимодействия полоцкого князя Владимира с немецкими миссионерами и Орденом меченосцев в Ливонии

¹ F. Blanke-Königsberg, *Die Missionsmethode des Bischofs Christian von Preußen*, „Altpreußische Forschungen”, 4, 1927, 2, s. 24, 36, 37. Польский историк Кароль Гурски (Karol Górski) писал о необходимости сравнить христианизацию в Пруссии, Ливонии и Литве. Однако в своих статьях, посвященных этой теме (K. Górski, *Probleme der Christianisierung in Preußen, Livland und Litauen*, [in:] *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebiets. Ordines militares Colloquia Torunensia Historica*, Toruń 1983, s. 9–35; польский вариант: Idem, *Problemy chrystianizacji w Prusach, Inflantach i na Litwie*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 3, 1997, s. 503–520) автор говорит преимущественно о Пруссии и Литве, почти не затрагивая Ливонию. Более удачным следует признать сравнительное изучение деятельности цистерцианцев в Пруссии и Ливонии немецкого ученого Бернхарта Йенига (B. Jähnig, *Zisterzienser und Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht in Livland und Preußen zu Beginn der Missionszeit*, [in:] *Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter. Ordines militares Colloquia Torunensia Historica*, Toruń 1990, s. 71–86).

² *Chronicon Terrae Prussiae*, [in:] *Scriptores rerum prussicarum* [далее: SRP], bd. 1, hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig 1861, s. 31, 35, 49, 53.

³ *Canonici Sambienis Epitome Gestorum Prussiae*, [in:] SRP, bd. 1, s. 272.

⁴ *Beilage 3. Aus dem Oliverus Scholasticus*, [in:] SRP, bd. 1, s. 241.

⁵ *Preußisches Urkundenbuch* [далее: PUB], bd. 1, h. 1, hrsg. von R. Philippi, Königsberg 1882, s. 53, 95, 96.

⁶ *Ibidem*, s. 38, 40.

начала XIII века? Ответив на этот вопрос, можно предполагать использование Конрадом „ливонского примера” в своих владениях в 20–40-х гг. XIII века.

Наиболее ранними источниками, свидетельствующими о действиях Конрада „по образу и подобию” Ливонии, являются земельное пожалование князя в пользу Добжинского ордена 4 июля 1228 г. и подтверждение папой Григорием IX назначения братьев ордена для борьбы с язычниками. В княжеском документе речь идет о войне против пруссов „по ливонскому образу” („contra Prutenos more Livonensi”). В папском подтверждении назначения добжинских рыцарей для борьбы с язычниками прямо говорится о „примере воинства Христа в Ливонии” („ad exemplar militie Christi de Livonia”)⁷. Автор реляции Германа фон Зальца о завоевании Пруссии, составленной предположительно во второй половине 40-х гг., сообщал, что, во время совета Конрада со своими приближенными и прусским епископом Христианом, князь выслушал „предания людей из Ливонии, которые дралась против язычников и много земли забрали у язычества”⁸. Следовательно, Конрад и прусский епископ Христиан использовали сведения участников ливонской миссии.

Во всех упомянутых источниках подчеркивается роль прусского епископа Христиана – „совет епископа” предшествовал совету других приближенных князя. Цистерцианец Христиан как последователь Бернара Клервосского⁹ считал вооруженную миссию среди язычников необходимой. Надо полагать, он оказал решающее влияние на решение Конрада создать христианскую военную организацию в своих владениях.

⁷ Ibidem, s. 49, 51.

⁸ „Do der hertzogk sach, das her sein Land nicht behalden mocht, do wart her zcu rathe mit bischof Cristan, wy her sein lant behilde und horte sagen von bilderleuten des landes Leyffland, dy wider dy heiden fochten und vil landes der heydenschaftt angenomen, und mochten sy yn der form ein orden gemachen, das sy den heiden widerstunden”. (SRP, bd. 5, hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig 1874, s. 159). По всей вероятности, текст реляции был составлен в 40-х гг. XIII в. и отредактирован в 1246 г., во время приезда в Пруссию верховного магистра Генриха фон Гогенлоэ, см.: G. Labuda, *O źródłach „Kroniki pruskiej” Piotra z Dusburga: (na marginesie pracy Marzeny Pollakówny „Kronika Piotra z Dusburga”)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2, 1971, 3, s. 221. Латинский вариант данной реляции являлся одним из важнейших источников для *Хроники земли Прусской Петра из Дусбурга* (начало XIV в.), составитель которой в аналогичном сюжете апеллирует к ливонскому прообразу: „Cum itaque predictus dux (...) de consilio fratris Cristiani episcopi Prussie et quorundam nobelium pro tuicione terre sue instituit fratres milites Cristi appellatos cum albo, pallio rubro gladio et stella, qui tunc in partibus Lyvonie fuerant” (SRP, bd. 1, Leipzig 1861, s. 35). Дискуссионным является вопрос, планировался ли Добжинский орден в качестве филиала Ордена меченосцев (Ibidem, Anm. 4). См. также: H. Samsonowicz, *Konrad Mazowiecki (1187/88–31.VIII.1247)*, Krakow 2017, s. 65; F. Blanke-Königsberg, *Die Missionsmethode des Bischofs Christian*, s. 37. В свою очередь, Орден меченосцев в Ливонии создавался согласно уставу и прообразу братьев Ордена тамплиеров (*Heinrichs Livländische Chronik* [далее: HCL], bearb. von L. Arbusow und A. Bauer, Hannover 1955, s. 18).

⁹ В сочинении *De laude novae militiae ad milites Templi* св. Бернара: „Non quidem vel Pagani necandi essent, si quo modo aliter possent a nimia infestatione seu oppressione fidelium cohiberi. Nunc autem melius est ut occidentur, quam certe relinquatur virga peccatorum super sortem justorum: ne forte extendantur iusti ad iniquitatem minus suas” (*Patrologiae Cursus completus. Series Latina*, t. 182, accurant J.-P. Migne, Parisiis 1879, p. 924).

Отметим другой важный источник – епископа Вильгельма Моденского. Вильгельм был назначен папским легатом для устройства церкви в Ливонии в 1224 г.¹⁰ Известно, что папский легат улаживал спорные моменты ливонской церкви с бывшим вассалом полоцкого князя Владимира Висвалдисом из Герцике, а также послами из Новгорода. В 1235 и 1240 гг. Вильгельм находился в Пруссии, где был посредником в территориальных спорах Конрада и Немецкого ордена¹¹. Возможно, Вильгельм Моденский использовал опыт решения споров с русскими князьями в прусском контексте.

Необходимо учитывать, что князь Конрад имел тесные династические связи с Русью: его матерью была княгиня Елена Ростиславовна, дочь киевского князя, а женой – Агафья Святославовна, дочь владимирского и перемышльского князя Святослава Игоревича¹². Агафья упоминается в тексте Крушвицкого договора между Немецким орденом и Конрадом¹³. Данные обстоятельства косвенно указывают на русские источники сведений Конрада о „ливонском примере”.

Итак, князь Конрад был хорошо осведомлен о событиях в Ливонии первых десятилетий XIII века. Он мог слышать о ливонской миссии как от участников событий, так и посредством интерпретации прусского епископа и легата Вильгельма, а также от своих русских родственников. По всей вероятности, Конрад знал о непростом опыте взаимодействия ливонских пилигримов с русскими князьями.

Приглашение пилигримов¹⁴. Рассматривая начальный период христианизации в Ливонии и Пруссии, необходимо отметить сходство в методах проповеди главных действующих лиц, их взаимодействии со светской властью.

Решающую роль в проповеди среди пруссов и ливов играли харизматичные проповедники-цистерцианцы, последователи идеолога крестовых походов Бернара Клервосского¹⁵. К началу XIII века в обоих

¹⁰ *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch* [далее: *LUB*], bd. 1, hrsg. von F. G. von Bunge, Reval 1853, s. 73.

¹¹ *SRP*, hrsg. von T. Hirsch, M. Törpen, E. Strehle, bd. 2, Leipzig 1863, s. 120, 124, 127.

¹² В. Пашуго, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950, с. 209; Д. Домбровский, *Генеалогия Мстиславичей. Первые поколения (до начала XIV в.)*, Санкт-Петербург 2015, с. 492–493. О связях русских и мазовецких князей см. также: В. Włodarski, *Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich*, Lwów 1936; Idem, *Polska i Ruś (1194–1340)*, Warszawa 1966; А. Головки, *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.*, Киев 1988.

¹³ *PUB*, bd. 1, h. 1, s. 59. Благодарю Игоря Данилевского, указавшего мне на жену Конрада Агафью как на источник сведений о Полоцке.

¹⁴ Термин „пилигримы” является общим названием для крестоносцев и представителей духовных орденов, отправлявшихся в Ливонию и Пруссию. Например, так называл братьев папа Гонорий III в своих письмах графу Альберту Альдатскому, королю датскому, а также самому магистру и братьям Ордена меченосцев, см.: *Акты исторические, относящиеся к России, извлечённые из иностранных архивов и библиотек*, т. 1: *Выписки из Ватиканского тайного архива и из других римских библиотек и архивов с 1075 по 1584 год*, д. ст. сов. А. И. Тургеневым, Санкт-Петербург 1841, с. 8, 10, 19.

¹⁵ См.: В. Jähnig, *Zisterzienser und Ritterorden*, s. 71–86.

регионах был свой ореол мучеников за веру: Альберта Пражского и Филиппа в Пруссии¹⁶, Бертольда в Ливонии¹⁷. Пользуясь поддержкой папы¹⁸, цистерцианцы первое время старались ограничиться исключительно мирными средствами¹⁹. Лишь в сложной обстановке для молодой церкви, в 1217 г., прусский епископ Христиан решил прибегнуть к военной силе – основанию Ордена для защиты неофитов²⁰. Его предшественник, ливонский епископ Бертольд в 1198 г. также обратился к военной силе, а следующий епископ Альберт в 1202/1203 г. поддержал действия своего брата Теодориха по основанию Ордена меченосцев²¹.

Полоцкий и мазовецкий князья оказали миссии материальную помощь. Так, Владимир давал Мейнарду дары²², а Конрад подарил епископу Христиану деревню²³. Вероятно, мазовецкий князь первое время видел в мирной христианизации средство умиротворения воинственных язычников. В случае полоцкого князя у нас нет однозначных свидетельств, объясняющих благожелательное отношение русского правителя к немецкому миссионеру. Существует точка зрения, согласно которой Владимир надеялся на совместный военный союз с епископом против литовцев²⁴. Однако епископ Мейнард во время своей деятельности не располагал достаточными военными силами даже для защиты собственной небольшой общины, о чем мог знать полоцкий князь²⁵. Значит, вряд ли стоит приписывать Владимиру планы „антилитовской коалиции” с Мейнардом. Положение изменилось в начале XIII века, когда в регион начали приезжать вооруженные пилигримы и появился Орден меченосцев. В 1207 г. вассал полоцкого князя, князь Кукейноса Весцеке предложил епископу Альберту половину своей земли и замка в обмен на защиту от литовцев²⁶. Под 1208 г. хронист Генрих сообщал, что латгалы области Имеры „возрадовались приходу священников”, так как терпели от литовских набегов и других ливонских племен²⁷.

¹⁶ H. Samsonowicz, *Konrad Mazowiecki*, s. 55.

¹⁷ *HCL*, s. 10.

¹⁸ *PUB*, bd. 1, h. 1, s. 2–4.

¹⁹ F. Blanke-Königsberg, *Die Missionsmethode*, s. 25; A. Selart, *Livland und die Rus' im 13. Jahrhundert*, Köln–Weimar–Wien 2007, s. 69.

²⁰ *Ibidem*, s. 11.

²¹ *HCL*, s. 18.

²² *Ibidem*, s. 2.

²³ *PUB*, bd. 1, h. 1, s. 8–9. Примечательно, что полоцкий князь Владимир не вмешался ни в один из конфликтов, возникавших между его данниками-ливами и епископами-пришельцами (A. M. Ammann, *Kirchenpolitische Wandlungen im Ostbaltikum bis zum Tode Alexander Newski's*, Roma 1936, s. 107).

²⁴ В. Матузова, Е. Назарова, *Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарий*, Москва 2002, с. 61.

²⁵ *См.*: *HCL*, s. 2–7.

²⁶ „Audiens autem rex Vesceka de Kukenois episcopi contra insultas petit Lethonum, offerens sibi terre et castris sui medietatem” (*Ibidem*, s. 48).

²⁷ „At illi gaudentes de adventu sacerdotis, utpote a Lethonibus sepius vastati et a Lyvonibus semper oppressi”. (*Ibidem*, s. 55).

Таким образом, в конце 20-х гг. XIII века мазовецкий герцог оказался в том же положении, что и полоцкий князь в начале столетия – ни Конрад, ни Владимир не могли оказать действенного отпора пруссам и литовцам. Вероятно, мирная проповедь расценивалась ими как средство умиротворения язычников, превращения их в союзников. И, если Владимир остался безучастен к созданию Ордена меченосцев, то Конрад по совету епископа Христиана инициировал создание Добжинского ордена, а затем пригласил членов Немецкого ордена в свои владения. Иными словами, Конрад учёл опыт предшественника.

Дарование. В классической работе польского историка Войцеха Кентшыньского *O powołaniu krzyżaków przez Ks. Konrada* (1903) приведен сравнительный анализ политики Немецкого ордена во время его присутствия на землях венгерского короля Андраша II и в первые годы его нахождения на землях мазовецкого князя Конрада. Историк приписывал Ордену план захвата земель венгерского короля; затем он утверждал, что такие же планы Орден имел и в отношении земель Конрада; исследователь сомневался в подлинности дарований Кульмской земли и замка (1228, 1230), а также Крушвицкого договора 1230 г.²⁸ Аналогия с венгерским королем, априори принимаемая как верная, присутствует и в новейших работах²⁹.

Однако Андраш II не собирался обеспечивать Орден своими землями, как это сделал Конрад. Аутентичность текстов дарования Кульмской земли 1228 и 1230 гг., а также дарования части владений епископа Христиана Ордену в январе 1230 г. несомненна³⁰. Согласно последним исследованиям Матея Дорны, подлинность Крушвицкого договора можно считать доказанной³¹. Значит, нельзя утверждать, что Орден каким-либо образом принудил Конрада сделать то, чего не сделал венгерский король – ведь мазовецкий князь не только добровольно отдал им часть своих земель, но и помогал в походах против язычников³². Кроме того, согласно увещанию папы Григория X, в походах на пруссов должны были участвовать

²⁸ W. Kętrzyński, *O powołaniu krzyżaków przez Ks. Konrada*, Krakow 1903, s. 3–9.

²⁹ Например: H. Samsonowicz, *Konrad Mazowiecki*, s. 59; В. Матузова, Е. Назарова, *Крестоносцы у Русь*, с. 351.

³⁰ G. Labuda, *Über die Urkunden zur Gründung des Deutschen Ordens im Kulmerlande und in Preußen in den Jahren 1226–1234*, [in:] *Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter. Ordines militares Colloquia Torunensia Historica*, Toruń 1990, s. 30–31; M. Dorna, *Uwagi o interpretacji tzw. Układu Włocławskiego pomiędzy Biskupem Prus Chrystianem a krzyżakami ze stycznia 1230 roku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2, 2013, s. 181–201. По мнению Матея Дорны, дарование полоцкого епископа Гюнтера своих владений в Кульмской земле в пользу Ордена 17.III.1230 является фальсификатом (M. Dorna, *Nadanie biskupa plockiego Guntera i kapituły plockiej dla Zakonu krzyżackiego z 17 marca 1230 roku. Autentyk czy falsyfikat?*, „Roczniki Historyczne”, 75, 2009, s. 43–59).

³¹ M. Dorna, *Przywilej kruszwicki księcia Konrada Mazowieckiego z czerwca 1230 roku: Przyczynek do genezy państwa krzyżackiego w Prusach*, „Zapiski Historyczne”, 73, 2008, 1, s. 7. Благодарю Тимура Горбача за указание на эту работу.

³² H. Samsonowicz, *Konrad Mazowiecki*, s. 63; SRP, bd. 1, Leipzig 1861, s. 57–58 (постройка крепостей).

и новообращенные³³. Итак, Орден не собирался захватывать земли Конрада, а последний рассматривал братьев Ордена в большей степени как союзников, чем как конкурентов.

Необходимо обратить внимание на ливонскую модель, которую мог учесть Конрад в своих взаимоотношениях с вооруженными миссионерами. Хронист Генрих в самом начале своего произведения подчеркивает, что ливы платили дань полоцкому князю³⁴. Князь Владимир не вмешивался в военный конфликт епископа Бертольда с ливами-отступниками. Это можно объяснить тем, что полоцкий князь некоторое время не считал вооруженную миссию среди его данников вмешательством в свои дела. Подобные примеры были и раньше – ведь язычники-венды в XII веке также платили дань немецким господам, что не помешало организовать против них крестовый поход³⁵. Вряд ли можно утверждать, что сами участники христианизации считали Ливонию частью „Рутении“³⁶. Тем не менее, они позаботились о том, чтобы получить дарования половины земли и замка со стороны Вецесе (1207)³⁷, а затем „всей Ливонии“ от князя Владимира (1212)³⁸. В обоих случаях (договоры 1207, 1212 гг.) речь идет о добровольных пожалованиях в обмен на совместную защиту от язычников³⁹. Полоцкий князь и его вассал в качестве условия дарования просили помочь им в борьбе с литовцами⁴⁰.

³³ Увещание к доминиканцам, проповедующим против пруссов (1233): „in proponendo crucis evangelio vigiles existentes, fideles populos vestre predicationi comissos in succursum christiani exercitus insepeditis Prussie partibus constituti exhortationis sacre frequentia laudabiliter inducatis“ (PUB, bd. 1, h. 1, s. 89).

³⁴ „cui Lyvones adhuc pagani tributa solvebant“ (HCL, s. 2).

³⁵ F. Blanke-Königsberg, *Die Missionsmethode*, s. 37.

³⁶ Папа Климент III в послании к бременскому архиепископу написал, что первое епископство Ливонии в Икскуле находилось в „Рутении“: „et Ixscolanensem Episcopatum, quem tu et clerus tuae (...) per ministerium Meynardi sacerdotis (...) in Ruthenia sancti spiriti gratia donante acquisivisse dicimini“ (LUB, bd. 1, s. 11). Речь идет не о политическом господстве русских в Ливонии, как считают российские исследовательницы В. Матузова и Е. Назарова. В записи от 1208 г. хронист Генрих однозначно свидетельствует, что вассал полоцкого короля, князь Вецесе ушел из Ливонии в „Руссию“ (Новгород – Ф. П.), HCL, s. 58. На основании неоднозначных сообщений русских летописей вернее будет говорить о нерегулярных сборах дани русскими с местного населения, чем о постоянном господстве. A. Selart, *Livland und die Rus'*, s. 55.

³⁷ HCL, s. 71.

³⁸ „Unde tandem rex Dei fortissis edoctus instinctu Lyvoniam totum domno episcopo liberam reliquit“ (HCL, s. 104).

³⁹ Подробнее остановимся на договоре 1207 г. князя Вецесе и рижского епископа Альберта. Первые два упоминания Вецесе в *Хронике Ливонии* Генриха связаны с личной инициативой князя заключить выгодный договор с епископом (1205, 1207, HCL, s. 30–31, 48). В 1207 г. князь предлагал заключить оборонительный договор против литовцев в обмен на половину своей земли и замка („offerens sibi terre et castri sui medietatem“, Ibidem, s. 48; о лене епископа, см.: H. Laakmann, *Zur Geschichte Heinrichs von Lettland und seiner Zeit*, „Beiträge zur Kunde Estlands“, 18, 1932/34, 1–5, s. 95–96). О вассальной присяге Генрих ничего не говорил, до договора у Вецесе не было вооруженного конфликта с епископом. Следовательно, дарование являлось добровольным, а князь действовал так же, как и Конрад.

⁴⁰ Примечательно, что Рюриковичи удачно „вписывались“ в ленные отношения западноевропейского типа. Упомянутые князья называли рижского епископа „отцом“, „духовным отцом“ („pater spiritualis“). По мнению Леонида Арбузова, такая терминология была свойственна скорее для византийского политического ландшафта (L. Arbusow, *Das entlehnte Sprachgut in Heinrichs „Chronicon Livoniae“. Ein Beitrag zur Sprache mittelalterlicher Chronistik*, „Deutsches Archiv für die Erforschung des Mittelalters“, 1951, 8, s. 100–152). Об „отцовстве“ в русской традиции, см.: М. Лавренченко, „Отцовство“ в древнейших русских летописях, [in:] *Studia Historica Europae Orientalis=Исследования по истории Восточной Европы*, вып. 2, ред. А. Мартынюк, Минск 2016, с. 52–67.

В дарованиях своей „вотчины” („parentum nostrorum”) – части Куявии и Кульмской земли в 1228 и 1230 гг. Конрад подчеркивал, что делал это во имя „защиты веры” („propter defensionem fidelium”, „ob defensionem fidelium in Polonia”)⁴¹, т. е. для борьбы с пруссами. В даровании Добжинской земли 1228 г. прямо указывалось, что рыцари-акцепторы борются с пруссами („как в Ливонии”) („mili taturis contra Prutenos more Livonensis”)⁴². Это дает весомые основания полагать, что и дарование земель братьям-рыцарям совершалось по образцу дарования полоцкого князя в пользу рижского архиепископа и Ордена. При этом Конрад к 1235 г., как и Владимир в 1210 г., сохранял верховное господство („ius patronatus”) над землей⁴³. Таким образом, Конрад ссылаясь на „ливонскую модель” отношений Ордена и светской власти и действовал согласно ей. Следовательно, скорее полоцкий князь Владимир, а не венгерский король Андраш II был „прообразом” для мазовецкого правителя.

Десятина. Немецкий орден в Пруссии претендовал на десятину, которые епископ Христиан взимал с земель, формально находившихся во владении мазовецкого князя. В мае 1228 г. епископ отказался от сбора десятин в пользу Ордена при условии, что это не нарушало верховных прав Конрада на владение землей⁴⁴. В свою очередь, молодая прусская церковь продолжала получать дарования со стороны светской власти и пользовалась ее поддержкой⁴⁵. Локальные конфликты князя с Орденом возникали из-за земли („ius patronatus”), а не из-за дани либо десятины⁴⁶. Как для Конрада, так и для епископа и Ордена взимание церковной десятины еще не означало подчинение духовной власти в ущерб светской. Соблюдался один из принципов средневековой идеи „двух Градов” („civitas Dei vs. civitas terrena”), согласно которому „кесарево кесарю, а Богу Божие” (Мф. 22:21)⁴⁷.

⁴¹ *PUB*, bd. 1, h. 1, s. 47, 55, 59.

⁴² *Ibidem*, s. 49.

⁴³ *Ibidem*, s. 91. Сохранение верховенства Владимира проявилось в том, что епископ обязывался отдавать Полоцку часть ливской дани (*HCL*, s. 81).

⁴⁴ *PUB*, bd. 1, h. 1, s. 48.

⁴⁵ Например, дарования померанских герцогов (*SRP*, bd. 1, Leipzig 1861, s. 669, 675. Десятина могла выплачиваться не только деньгами, но и мерой зерна. В этом вопросе есть неопределенность (*Ibidem*, s. 254). Также: F. Blanke-Königsberg, *Die Missionsmethode*, s. 30.

⁴⁶ См.: G. Labuda, *Die Urkunden über die Anfänge des Deutschen Ordens im Kulmerland und in Preußen in den Jahren 1226–1243*, [in:] *Die geistlichen Ritterorden Europas*, hrsg. von J. Fleckenstein, M. Hellmann, Sigmaringen 1980, s. 309.

⁴⁷ Подробнее о „Civitas Dei” в Ливонии в связи с вопросом о дани, см.: Ф. Подберезкин, „Земной ключ к Граду Небесному”: ливонская дань в русско-немецких взаимоотношениях XIII в., „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 3, 2018, с. 12–18; также: S. Gerber, *Heinrich von Lettland – ein Theologe des Friedens*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte”, 115, 2004, s. 15. Идея „Града Божьего” приобрела особую популярность в XII–XIII вв., на это время пришелся пик конфликта между папами и императорами: Л. Карсавин, *Культура средних веков*, Киев 1995, с. 127–140.

Как складывалась ситуация в Ливонии? В *Хронике Ливонии* Генриха есть прямые отсылки к теории „двух Градов”⁴⁸. Ряд случаев позволяет говорить, что политическое господство не всегда было связано с данническими отношениями. Так, князь Кукейноса Вецсеке отдал епископу часть своей земли и замка, назвал Альберта „отцом” и продолжал получать дань латгаллов и зелонов⁴⁹. Племя ливов, находившееся в юрисдикции рижского епископа Альберта, по договору 1210 г. продолжало платить полоцкому князю Владимиру дань при посредничестве епископа⁵⁰. Жители области Толова, находясь в подчинении у рижского епископа и Ордена меченосцев⁵¹, по меньшей мере до конца XIII века по старой традиции платили дань русским⁵². Церковь и Орден меченосцев в Ливонии пошли на определенный компромисс, первое время уступая часть дани „схизматикам”. По аналогии, прусский епископ Христиан до 1216/1217 гг. отказывался от взимания десятины⁵³. Иными словами, пилигримы в Пруссии и Ливонии следовали известному правилу теоретика миссионерской работы VIII века Алкуина – „*pietatis praedicator, non decimarum exactor*”⁵⁴.

Однако полоцкий князь Владимир по-иномуотреагировал на обязательство ливов платить дань „двум господам”. В русских землях князь платил церкви из своих доходов⁵⁵; русская иерархия со времен князя Владимира (X век) зависела от княжеской власти и не имела непосредственных денежных поступлений наподобие католических прелатов. Следовательно, обладание данью для полоцкого князя подразумевало политическое господство. К тому же, новообращенные ливы отказывались платить дань „двум господам”, что и привело к конфликту князя и епископа в 1212 г. и перезаключению мирного соглашения⁵⁶. Тесть брата епископа Альберта, псковский князь Владимир Мстиславич, нахо-

⁴⁸ Часто „градом Божиим” называли Ригу и рижскую церковь. Например, в 1206 г. родственник рижского епископа Альберта Теодорих пронзил литовца, вознамерившегося уничтожить „град Божий”: „*Inveniens autem quidam de familia episcopi, Theodoricus Scilling, Suellegaten, qui se civitatem Die subversurum dixerat, quem in vehiculo sedentem videns lancea latera sua perforat*” (*HCL*, s. 28). Генрих цитировал известный евангельский текст „кесарю – кесарево...” (*Ibidem*, s. 163).

⁴⁹ (1208): „*Letigallos videlicet et Selones, qui regis erant tributarii*” (*Ibidem*, s. 58).

⁵⁰ Из текста соглашения, пересказанного Генрихом, следует, что двумя важнейшими пунктами для Владимира в отношениях с рижской церковью и Орденом меченосцев был вопрос о дани и совместная защита от язычников: „*ut Lyvones debitum tributum regi persolvant annuatim vel episcopus pro eis. Et gavisus sunt omnes ut eo securis cum Estonibus et aliis gentibus bellare valeant*” (*Ibidem*, s. 81).

⁵¹ Согласно делению, зимой 1224/1225 г. епископ получал 1/3 Толовы, Орден – 2/3 (*Ibidem*, s. 207).

⁵² F. von Keußler, *Der Ausgang der ersten russischen Herrschaft in den gegenwärtigen Ostseeprovinzen im XIII. Jahrhundert in der Beleuchtung des Herrn A. Sapunow*, Sankt Petersburg 1898, s. 49; *LUB*, bd. 1, s. 75–76; И. Юрьенс, *Вопрос о ливонской дани*, „Варшавские университетские известия”, 6, 1913, с. 1–8; 7, с. 9–16; 8, с. 17–32; 9, с. 33–57.

⁵³ F. Blanke-Königsberg, *Die Missionsmethode*, s. 30.

⁵⁴ *Monumenta Germaniae Historica. Epistolarum*, t. 4: *Karolini Aevi II*, Berolini 1845, p. 154. В 1213 г. папа Иннокентий III просил аббата церкви св. Николая в Дюнамунде предостеречь епископа Рижского от излишних поборов с неофитов (*LUB*, bd. 1, s. 35–36).

⁵⁵ К. Костромин, *Происхождение и функции древнерусской церковной десятины и западноевропейские аналоги*, [in:] *Древняя Русь во времени, в личностях, в идеях*, вып. 1, ред. П. Гайденоко, Санкт-Петербург–Казань 2014, с. 35–62.

⁵⁶ *HCL*, s. 103.

дьясь в Идумее, пытался претендовать на церковное имущество и брал взятки сверх положенного довольствия⁵⁷. В итоге, в Ливонии „не сработала” модель сосуществования „двух Градов”.

Для мазовецкого князя Конрада властные практики епископа-миссионера не были чем-то чрезвычайным; во взимании десятин в пользу церкви и Ордена он не видел угрозы своей власти. Таким образом, по вопросу о дани и десятинах Конрад представлял иную политическую культуру взаимоотношений с духовной властью, нежели Владимир.

Заключение. В своем исследовании я попытался обосновать необходимость изучения проблем христианизации в Пруссии и Ливонии в рамках единой истории, постулируя историческое единообразие двух регионов. На мой взгляд, такая постановка вопроса отвечает тенденции в нарративных и актовых источниках XIII–XIV веков, восприятию современниками описываемых событий. Следовательно, необходимо рассматривать проблему отношений духовной и светской власти в начальный период христианизации в Ливонии и Пруссии (первая половина XIII века) в сравнительной перспективе.

Историки обладают рядом прямых и косвенных свидетельств того, что мазовецкий князь Конрад использовал в своих взаимоотношениях с Немецким орденом и прусской церковью „ливонский опыт” отношений Полоцка с рижской церковью и Орденом меченосцев. Необходимые сведения князь мог получить из устных источников – как в преданиях самих очевидцев и участников событий, так и от прусского епископа Христиана, папского легата Вильгельма Моденского, разрешавшего конфликты между русскими князьями и ливонской церковью, а также благодаря своим династическим связям (жена Агафья Святославовна). На мой взгляд, более обоснованно сравнивать мазовецкого правителя с полоцким князем Владимиром и другими русскими князьями на ливонском пограничье, чем с венгерским королем Андрашем II, как это было принято в историографии.

Можно утверждать, что христианизация в Ливонии и Пруссии происходила по сходному сценарию. Преимущественную роль в деле миссии в Пруссии и Ливонии играл орден цистерцианцев, последователей проповедника крестовых походов Бернара Клервосского. Как мазовецкий, так и полоцкий князья со своими вассалами делали земельные дарования в пользу пилигримов. В обоих случаях основным мотивом была надежда на совместную защиту от язычников – литовцев и пруссов. Нет оснований считать, что эти дарования осуществлялись по принуждению Ордена либо епископа.

⁵⁷ Ibidem, s. 113.

По всей вероятности, в первые годы христианизации Ливонии и Пруссии со стороны немецких миссионеров и рыцарей была попытка реализовать модель „двух Градов” блаженного Августина. Это значило, что неофиты из язычников продолжали бы платить дань либо признавать верховное господство своих светских владык. Данная модель с успехом реализовывалась в Ливонии, так как не была чем-то новым для польских правителей. Для русских князей церковь, самостоятельно собирающая десятину, являлась политическим и экономическим конкурентом. Полоцкий князь Владимир, а затем и другие русские князья вступили в военный конфликт с ливонской церковью главным образом из-за дани, которую язычники им ранее выплачивали. Конрад избежал такого конфликта, сохранив верховное господство над подаренной землей и препоручив взимание дани сначала епископу, потом Ордену. Надо полагать, что в своем решении он учел опыт полоцкого князя.

*

Philip Podberezkin, Christian Princes and religious orders: similarities and differences in relations between Vladimir of Polotsk and Konrad of Masovia and the pilgrims in Livonia and Prussia (the first half of 13th century)

The author compares the policy of Vladimir, Prince of Polotsk, and Masovian Prince Conrad towards the German preachers and religious orders in Prussia and Livonia. Prince Conrad found out the information about the Livonian mission from the legends. The preachers' methods, forms of their interaction with the local rulers were similar. Modelled after the Livonian orders Prince of Masovia decided to create a specific military organization for neophytes' defence. The land grants to the knights of Order of Dobrzyń and to the Teutonic order were implemented on the model of the land grants of the Princes of Rus' to the Bishop of Riga. At the same time Conrad and Vladimir saved their primacy („ius patronatus”) in the lands. During the first years of Livonia and Prussia Christianization the German missionaries and knights tried to realize St. Augustine's model of „two Cities”. According to it, the neophytes continued to pay the tribute or recognize the primacy of their local rulers, paying the tithe to the Church at the same time. This model was successfully realized in Prussia as it was not something new for the Polish Princes. For the Rurikids, the Church collecting tithe was a political and economic rival. Prince of Polotsk Vladimir and other Princes of Rus' came into military conflict with the Livonian Church because of the neophytes' tribute. Prince Conrad avoided such conflict, saving his „ius patronatus” in the land and delegating the tribute collection at first to the Bishop and then to the Order.

Олександр Головко
(Кам'янець-Подільський)

Мазовецьке князівство в політиці волинських князів Данила і Василька Романовичів (40-ві – перша половина 50-х рр. XIII ст.)

У 40-х – першій половині 50-х рр. XIII ст. взаємини між державою волинських Романовичів і Мазовецьким князівством були важливою складовою життя Центрально-Східної Європи. На початку 40-х рр. XIII ст. Данило та Василько встановили тісні союзницькі взаємини з Конрадом, якому на той час належали Мазовецьке, Куявське, Серадзьке і часом Краківсько-Сандомирське князівства. Для Конрада союз із Романовичами був важливим у контексті його боротьби за гегемонію в Польщі, для галицько-волинських князів він мав значення з огляду на намагання відстояти Галицьку землю від зазіхань князя Ростислава Михайловича і його тестя – угорського короля Бели IV. Після смерті Конрада в серпні 1247 р. формат мазовецько-волинських взаємин змінився. У той період головним напрямом їхньої взаємодії були прибалтійські землі. В результаті спільних виправ союзникам вдалося значно поширити вплив у землях ятвягів, певною мірою протистояти тиску з боку Литви.

На межі 30–40-х рр. XIII ст. відбулися докорінні зміни у відносинах волинських Романовичів з мазовецькими володарями. Останні, під час вторгнення монгольських військ до Південно-Західної Русі, надали притулок князеві Данилу з його родиною. Відомо, що тоді син мазовецько-куявського князя Конрада Болеслав виділив князеві Данилу (вочевидь, узгодивши своє рішення з батьком¹) в управління місто Вишгород (сучасне місто Вишоград у Плоцькому повіті Мазовецького воєводства), розташоване приблизно за 40 км від тодішньої столиці Мазовецького князівства – м. Плоцьк². Отже, контакти Данила Романовича з князями Конрадом і його сином Болеславом були свідченням припинення відносно нетривалого

¹ B. Włodarski, *Polska i Ruś: 1194–1340*, Warszawa 1966, s. 121.

² *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 788.

за часом конфлікту між Волинським і Мазовецьким князівствами, що мав місце в 1236–1238 рр.

Невдовзі між Данилом і Конрадом склався альянс, який був спрямований проти коаліції угорського короля Бели IV та його союзників – Болеслава V Сором'язливого і Ростислава Михайловича. Умови для складання цього альянсу виникли після нищівної поразки військ Конрада в битві під Суходолом 25 травня 1243 р., якої йому завдали сили Болеслава Сором'язливого та угорського палатина Богомера. Краківська і Сандомирська землі, якими до цього володів Конрад, відійшли Болеслави³.

У літературі існує погляд про участь у згаданій битві Романовичів⁴, однак є також інша точка зору, за якою руські князі втрутилися в конфлікт у Малій Польщі дещо пізніше (вірогідно, восени 1243 р.)⁵. У цьому конфлікті Данило та Василько, вочевидь, не тільки відстоювали інтереси Конрада, але й прагнули поширити на Малу Польщу свої впливи, а також захопити військову здобич. У 1243 р. виправа військ Романовичів закінчилася спустошенням Сандомирщини. Добре уфортифікований Люблін руським дружиною захопити не вдалося, проте воїни Романовичів здобули великі трофеї⁶. 1244 р. військові дії між суперниками тривали, зокрема війська Данила і Василька Романовичів здійснили успішну виправу в околиці Любліна. У польських рочниках збереглася інформація, що тоді їм навіть вдалося зайняти місто й побудувати там кам'яну вежу⁷. Того ж 1244 р. угорський король Бела IV надав допомогу зятеві Ростиславу Михайловичу, який на чолі угорських військ рушив у бік галицького Перемишля. Назустріч ворогам князь Данило направив свої полки на чолі з сином Левом, проте в битві на р. Сечниця ця армія зазнала невдачі. Однак після підходу основних сил на чолі з Данилом Романовичем нападники були вимушені відійти до Угорщини⁸.

1245 р. у тривалій боротьбі Романовичів з угорцями та їх союзниками настала розв'язка. Як і попереднього року, Ростислав отримав від Бели IV військову допомогу, до його війська долучилися загони краківсько-сандомирського князя Болеслава Сором'язливого на чолі з сандомирським

³ Й. Бертені, *Международное положение Венгрии после татарского нашествия*, [in:] *Восточная Европа в античности и средневековье*, Москва 1978, с. 316.

⁴ G. Labuda, *Zaginiona kronika z pierwszej polowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji*, Poznań 1983, s. 145; M. Bartnicki, *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*, Lublin 2005, s. 79–80.

⁵ B. Włodarski, *Polityczne plany Konrada I księcia Mazowieckiego*, Toruń 1971, s. 57, przyp. 325; W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264*, Kraków 2011, s. 219; D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz, król Rusi (ok.1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2012, s. 246.

⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 796; B. Włodarski, *Polska i Ruś*, s. 125.

⁷ *Rocznik świętokrzyski nowy*, [in:] *Monumenta Poloniae Historica* [дали: MPH], t. 3, Lwów 1878, p. 72. Див. також: *Rocznik kapitulny krakowski*, [in:] MPH, t. 2, Lwów 1872, p. 804. Поп.: I. Długosii, *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. 7–8, Varsaviae 1975, p. 43.

⁸ *Ипатьевская летопись*, стб. 797.

воеводою Флоріаном. Розглядаючи участь поляків у подіях у Перемишльській землі, слід акцентувати увагу на літописну інформацію про те, що чимало краківсько-сандомирських рицарів не захотіли брати участь у поході на боці Ростислава й невдовзі приєдналися до князя Данила („...и инии Лаховѣ избѣгли бахоу изъ земли . хотяще ити к Данилови”⁹). Данило і Василько Романовичі попросили підтримки в мазовецького князя Конрада й литовського князя Міндовга, проте їх загони прибули вже після завершення битви під Ярославом (17 серпня 1245 р.)¹⁰.

Перемога під Ярославом мала велике значення для Романовичів, оскільки нею фактично завершилася сорокарічна війна з метою збирання своєї „вотчини”. Перемога волинських князів вплинула також на внутрішньополітичне життя в польських землях. Приблизно наприкінці осені – на початку зими 1245 р. до Ленчиці, яка тоді належала князеві Конраду, прибула місія на чолі з францисканським монахом Іоанном де Плано Карпіні¹¹. Тут останній мав зустрічі як із Конрадом, так і з краківською княгинею (імовірно, матір’ю Болеслава Сором’язливого княгинею Гримиславою) та краківським єпископом Яном Прандотою, а також із волинським князем Васильком Романовичем. Як писав Плано Карпіні, згадані „Conradus, ducissa Cracoviae, Episcopus et quidam milites”, виконуючи прохання Папи Інокентія IV про надання опіки мандрівникам, обдарували місіонера багатими подарунками¹².

Перебування Гримислави, Прандоти і Василька при дворі Конрада дає підстави думати, що в Ленчиці ці особи провадили пертракції щодо подолання протиріч, які виникли між Романовичами, польськими князями Конрадом і Болеславом Сором’язливим у попередній період, апогеєм яких стала битва під Ярославом. Василько Романович у цих перемовинах значною мірою виконував функції посередника. Як писав Броніслав Влодарський, князь Василько домігся відновлення дружніх стосунків з краківським князем, який з цього часу більше не підтримував ворожого Романовичам Ростислава. Але помирити дядька Конрада з племінником Болеславом волинському князеві не вдалося, оскільки мазовецькому володарю було важко „відмовитись від планів захоплення влади в Кракові”¹³.

У 1246 р. війська мазовецького князя разом із союзними литовцями напали на Краківське князівство. Біля містечка Заришев відбулася

⁹ Ibidem, стб. 800; Д. Г. Хрусталева, *Русь: от нашествия до „ига” (30–40-е гг. XIII в.)*, Санкт-Петербург 2008, с. 235.

¹⁰ *Ипатьевская летопись*, стб. 804.

¹¹ А. Стасюк, *Участь Ордену францисканців у переговорах Романовичів з папством в 40-х роках XIII ст.*, „Княжа доба: історія і культура”, 8, 2014, с. 264.

¹² *The text and version of John de Plano Carpini and William de Rubruqis*, ed. C. R. Beazley, London 1903, p. 92. Переклад пам’ятки російською мовою, зроблений О. Малєїним, див.: *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука*, ред., вступ. ст. и прим. Н. П. Шастиной, Москва, 1957, с. 66.

¹³ B. Włodarski, *Polska i Ruś*, s.131.

велика битва, під час якої краківсько-сандомирське військо Болеслава Сором'язливого зазнало жорстокої поразки¹⁴. У цій виправі руські війська участі не брали, що свідчить на користь відновлення взаєморозуміння між Романовичами і краківським князем. Одночасний напад на володіння Конрада пруссів і ятвягів нівелював результати перемоги Конрада над Болеславом¹⁵. Мазовецький князь невдовзі (на початку зими 1246–1247 рр.) запропонував волинським князям здійснити спільну виправу проти балтів, проте сильний снігопад унеможливив проведення походу: „падшоу снегоу и сереноу . не могоша ити и воротишаса . на Ноурѣ (Нурець, Нужець – ріка, права притока Західного Бугу, місце впадіння ріки Нужець до Західного Бугу знаходиться приблизно в 30 км на північний захід від Дорогичина – О. Г.)”¹⁶.

31 серпня 1247 р. помер мазовецько-куявський князь Конрад. Галицький книжник з приводу цієї події повідомляє: „Оумре князь великий Ладський Кондрать . иже бѣ славенъ и предобръ . сожалиси по немь . Данило и Василько”¹⁷. З цього часу Данило і Василько Романовичі прагнули ще більше, ніж раніше, підтримувати приятні стосунки з Мазовією, поширити свій контроль на нащадків Конрада – Болеслава, Казимира і Земовита. Автор *Великопольської хроніки* коротко й неточно писав, що Конрад „Semovito filio suo ducatum Mazoviae reliquens”¹⁸. Насправді володіння Конрада були поділені на дві частини між його старшим і середнім синами: Мазовія перейшла до Болеслава, а Кюавія – до Казимира. Обстановка в родині померлого Конрада не була простою. Старший і молодший сини князя – Болеслав і Земовит – мали добрі стосунки з волинськими володарями, на відміну від середнього сина Казимира.

У реалізації мазовецької політики Романовичам додала проблем важка хвороба Болеслава, що створювала небажану перспективу переходу влади саме в мазовецьких землях до Казимира. Як свідчить *Галицько-Волинський літопис*, незабаром „оумре Болесавъ. Мазовешський князь и вдасть Мазовешъ . братоу своєму Сомовитови послоушавъ княза . Данила”¹⁹. Отже, перед смертю Болеслав, за порадою Данила Романовича, передав своє князівство Земовиту²⁰. Сталося це після 17 квітня 1248 р.²¹

¹⁴ *Chronica Poloniae Maiores*, ed. B. Kurbis, [in:] *Monumenta Poloniae Historica. Nova Series*, [далі: MPH.NS], t. 8, Warszawa 1970, cap. 80.

¹⁵ B. Włodarski, *Polska i Ruś*, s.131; W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna*, s. 242–243.

¹⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 808.

¹⁷ *Ibidem*, стб. 810.

¹⁸ *Chronica Poloniae Maiores*, cap. 83.

¹⁹ *Ипатьевская летопись*, стб. 810.

²⁰ J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich*, Kraków 2012, s. 268. Про князя Земовита, див. також: K. Jasiński, *Genealogia księcia mazowieckiego Siemowita I*, [in:] *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagellonów. Studia historyczne ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu*, Poznań 1997, s. 117–124.

²¹ W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna*, s. 264, przyp. 222.

Зазначимо, що десь біля 1248 р. князь Земовит одружився з Переяславою, донькою Данила Романовича²².

Одним з пріоритетних для розвитку держави Романовичів у той час став північний напрям зовнішньої політики. І раніше холмська адміністрація багато робила для встановлення сприятливої для себе ситуації в Побузькому регіоні, налагодження позитивних для Волині взаємин з литовцями і ятвягами²³. У середині XIII ст. ситуація у прибалтійському регіоні суттєво змінилася. На ятвязькому напрямі дії Романовичів за формою і характером мало відрізнялися від попередніх часів. Але різко зросла їхня інтенсивність. Це було пов'язано з появою в Прибалтиці орденських держав, що намагалися підкорити племена пруссів, литовців, куршів, лівів, латгалів та естів. У ятвязьких землях в цей час фактично тривало змагання між державою Романовичів, Мазовецьким і Куявським князівствами та Німецьким орденем за оволодіння пруськими землями.

До цих перегонів невдовзі долучився ще один суб'єкт. На той час частина литовських племен була об'єднана у Литовську (точніше Аукштайтську) державу князя Міндовга. Вона не тільки протистояла агресивним діям хрестоносців, але й сама прагнула провадити активні зовнішньополітичні заходи, спрямовані на підкорення як інших литовських племен, так і сусідніх територій Північно-Західної Русі та Ятвугії²⁴.

Взимку 1248–1249 рр. Данило Романович організував великий похід проти ятвягів. У *Галицько-Волинському літописі* детально розповідається про хід цієї виправи²⁵. Це дає підставу думати, що історію війни з ятвягами описав очевидець або учасник подій. У виправі руському князеві допомагали Земовит, який особисто взяв участь у поході, і Болеслав Сором'язливий. Останній, північні землі володінь якого страждали від нападів ятвязьких загонів, прислав своє військо, на чолі якого стояв сандомирський воєвода Сонд²⁶. Військова підтримка краківською адміністрацією військових заходів, у яких брав участь Земовит, вочевидь, була пов'язана з прагненням князя Болеслава зберігати вплив Кракова на Мазовецьке князівство. Літопис докладно розповідає про кровопролитні сутички волинських і мазовецьких загонів з ятвягами: „Ѹтвазем же ѿди-нако нападающимъ на нѣ . и гнаша Роусь . и Лахове по ниѣ . и мнози

²² O. Balzer, *Genealogia Piastów*, Kraków 1895, s. 313–330; Л. В. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006, с. 501; J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich*, s. 268. Д. Домбровський висловлює сумніви щодо цього матрімоніального альянсу, див.: D. Dąbrowski, *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*, Poznań–Wrocław 2002, s. 139–147.

²³ О. Б. Головка, *Балтійські племена в політичних взаємовідносинах Давньоруської і Польської держав (X – перша третина XIII ст.)*, [in:] *Україна і Польща в період феодалізму*, Київ 1991, с. 23–34.

²⁴ В. Т. Пашуто, *Образование Литовского государства*, Москва 1957, с. 377–378.

²⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 810–815.

²⁶ M. Bartnicki, *Elita księstwa krakowsko-sandomierskiego wobec stosunków z księstwami ruskimi w XIII wieku*, „Соціум: альманах соціальної історії”, 7, 2007, s. 20.

кнази Етвасьсции . изъбъени быша”²⁷. Віталій Нагірний припускає, що за результатами цього походу Данило уклав угоду або, навіть, союз з ятвягами²⁸. Агнешка Тетерич-Пузьо схиляється до думки, що згадана війна з ятвягами взагалі закінчилася невдачею для русько-мазовецької коаліції²⁹.

Зважаючи те, що наступне загострення відносин держави Романовичів з ятвягами розпочалося тільки в другій половині 1252 р. або в перших місяцях 1253 р., можна припустити, що князь Данило на початку 1253 р. реалізував головну мету воєнної кампанії: домовився з ятвязькою верхівкою про припинення нападів на володіння Романовичів. У той же час, вочевидь, Данило зміцнив свою владу в північноволинських землях, перш за все в Дорогичинській волості. Все вище викладене дає підставу погодитися з Миколою Котлярем про масштабність і серйозну підготовленість походу (на думку вченого, волинський князь запросив з Угорщини половців) та критикою істориком поглядів Дениса Зубрицького, який розглядав акцію волинських і польських князів як звичайний напад задля отримання здобичі³⁰.

Після перемоги над ятвягами Данилові та Васильку Романовичам довелося вступити в більш виснажливу війну в іншому прибалтійському регіоні – Литві. Початок цієї війни Михайло Грушевський і Б. Влодарський датували 1248 р.³¹, а М. Котляр і В. Нагірний – 1249 р. Остання позиція, на наш погляд, є правильною³². Руські князі виступили на допомогу синам померлого на той час литовського князя Довспрунка Тевтівіла і Едівіда, яких вигнав із Полоцька Міндовг. До коаліції долучилися жмудський князь Вікінт, ризький єпископ Николай, пруський і лівонський архієпископ Альберт Швербер, тесть Романа Даниловича половецький хан Тегак, ятвяги. Романовичі звернулися за допомогою до польських князів, якими, найбільш імовірно, були, мазовецький Земовит і краківський Болеслав, але ті, заявивши про підтримку акції, у виправі проти литовців участі не взяли³³. В. Нагірний пояснює таку поведінку польських володарів тим, що вони були незадоволені не дуже вдалим для себе результатами попередньої війни з ятвягами³⁴.

²⁷ *Ипатьевская летопись*, стб. 812.

²⁸ W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna*, s. 265.

²⁹ A. Teterycz-Puzio, *Książęta mazowieccy wobec państwa litewskiego w XIII wieku – walka czy współpraca?* „Zapiski historyczne”, 75, 2010, 1, s. 13.

³⁰ М. Ф. Котляр, *Коментар до літопису*, [in:] *Галицько-Волинський літопис, дослідження, текст, коментар*, за ред. М. Ф. Котляра, Київ 2002, с. 266. Пор.: Д. Зубрицький, *История древнего Галичско-Русского княжества*, т. 3, Львов 1855, с. 160.

³¹ М. С. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-Волинської літописи*, [in:] *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. 3, Львів 1901, с. 35; В. Włodarski, *Polska i Ruś*, s. 140.

³² М. Ф. Котляр, *Коментар до літопису*, с. 269; W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna*, s. 271.

³³ *Ипатьевская летопись*, стб. 815.

³⁴ W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna*, s. 264–266, 271.

Невдачі на першому етапі війни примусили Міндовга до проведення активних дипломатичних дій. Він не тільки встановив союз із провінційним магістром Лівонії Андреасом Штірляндом, а за посередництвом останнього звернувся до Папи Інокентія IV з пропозицією здійснити християнізацію Литви³⁵. Навернення Міндовга і його підданих у першій половині 1251 р. привело до розвалу коаліції на чолі з Романовичами: ризький єпископ не міг надалі перебувати в союзі з „язичниками” Тевтівілом, Едивідом, жемайтами (жмудінами) та ятвягами проти неофіта Міндовга, володіння якого Папа Інокентій IV буллою від 17 липня 1251 р. взяв під юрисдикцію Апостольського престолу³⁶. Приєднання до союзу з Міндовгом лівонських хрестоносців створило проблеми для спроб волинських князів зміцнити свої позиції в районі Понімання. До того ж, невдовзі на бік Міндовга перейшли ятвяги. Проте виснажливі бойові зіткнення все ж таки примусили Міндовга наприкінці 1252 р. – на початку 1253 р. просити Данила про укладення миру. Незважаючи на ігнорування руським князем цієї пропозиції, зіткнення між Литвою і Волиню протягом 1253 р. припинилися³⁷.

Наприкінці 1253 р. Данило Романович провадив підготовку до військової виправи на північ проти ятвягів, у зв’язку з чим у грудні того ж року в північноволинському місті Дорогичині зустрівся зі своїми союзниками – мазовецьким князем Земовитом і краківським князем Болеславом Сором’язливим. Невдовзі до міста прибув Оппізо, який знову почав переконувати й агітувати руського князя прийняти корону. На рішення Данила дати згоду на проведення церемонії вплинули польські князі та вельможі, мати Данила „княгиня Романова” („и оубѣди его мѣи его . и Болеславъ . и Семовить и боѣре Ладьскыѣ . рекоуще да бы прѣль бы вѣнѣць”³⁸). Імовірно, волинська верхівка готувалася до перемовин з папським посланцем, про що свідчить не тільки перебування в Дорогичині матері Данила, а й присутність тут волинських ієрархів. Вочевидь, перед коронацією папський легат ще раз переконав православних священиків у тому, що отримання Данилом корони (точніше королівського вінця) не приведе до якихось змін у церковних обрядах на Русі.

Після завершення церемоніальних заходів у Дорогичині Данило, який став королем, і мазовецький князь Земовит здійснили переможний похід, під час якого було спустошено південну частину Ятвягії і захоплено великі трофеї. Невдовзі ятвязькі вожді підписали мир, який означав

³⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 816–817; *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*, ed. A. Theiner, t. 1: *Ab Honorio Pp. III. usque ad Gregorium Pp. XII. 1217–1409*, Romae 1860, no 51, p. 49.

³⁶ *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, t. 1, no 52, p. 49; E. Gudavicius, *Mindaugas*, Vilnius 1998, p. 215–226.

³⁷ E. Gudavicius, *Mindaugas*, p. 242.

³⁸ *Ипатьевская летопись*, стб. 827.

де-факто припинення їх союзу з литовцями³⁹. У 1254 р.⁴⁰ віце-ландмейстер Німецького ордену в Пруссії Буркхард фон Хорнгаузен провів переговори з королем Данилом і мазовецьким князем Земовитом. За результатами цих переговорів Буркхард фон Хорнгаузен видав у мазовецькому місті Рачонж грамоту, згідно з якою погодився передати „*excellenti viro Danieli primo regi Ruthenorum, et illustri principi Szamovito duci Mazowie et eorum liberis*” третину ятвязької території⁴¹. Зміст договору між Орденом, мазовцями і руськими щодо Ятвягії свідчив, що це була угода про наміри дій щодо майбутнього завоювання зазначеної землі, про поділ її на зони інтересів і напрями взаємодії в ході здійснення експансії.

Протягом 1254 р. римська курія продовжила організацію проведення хрестового походу. Важливим кроком на шляху до його нього стало підписання в Буді 3 квітня зазначеного року мирної угоди між угорським королем Белою IV і чеським королем Пшемислом Отокаром II⁴². Допомога у вирішенні австрійського питання Папою на користь чеської корони зобов'язала останнього взяти активну участь у майбутній виправі хрестоносців⁴³. 17 і 19 травня 1254 р. Папа Інокентій IV звернувся до пруського архієпископа Альберта, інших церковних ієрархів Лівонії, Естонії і Пруссії з вимогою активізувати підготовку до походу проти монголів⁴⁴.

У грудні 1254 р. військо хрестоносців було зібране, проте свої зусилля воно спрямувало не проти монголів, а проти пруссів. Миколай Гладиш і Роман Хаутала пояснюють вибір напрямку виправи тим, що тоді загроза з боку ординців не була великою⁴⁵. Здається, що рішення про використання

³⁹ Ibidem, стб. 828; W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna*, s. 279.

⁴⁰ Про угоду в Рачонжі, див.: В. Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950, с. 247; В. Włodarski, *Rywalizacja o ziemie pruskie w połowie XIII wieku*, Toruń, 1958, s. 42–43; М. Ф. Котляр, *Данило Галицький, біографічний нарис*, Київ 2002, с. 295; В. И. Матузова, Е. Л. Назарова, *Крестоносцы и Русь, конец XII в. – 1270, тексты, перевод, комментарии*, Москва 2002, с. 364–368. На жаль, стан збереження грамоти про укладення угоди Рачонжі (відсутній фрагмент із вказівкою місяця – відомо лише, що це був 1254 р. і восьми календи) не дозволяє встановити точну дату підписання угоди. Традиційно вважається, що ця подія сталася восени або в грудні 1254 р. (див.: В. Włodarski, *Polska i Ruś*, s.177; W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna*, s. 279; D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz*, s. 370–371, przym. 989). Т. Горбач звертає увагу на думку Б. Влодарського, що знання часу арешту кувяцьким князем Казимиром брата мазовецького князя Земовита дає підстав для більш раннього датування угоди в Рачонжі (В. Włodarski, *Rywalizacja o ziemie Pruskie w połowie XIII wieku*, s. 43–44), але наголошує, що ця угода не могла бути оформлена раніше, ніж у травні, коли обидва брати брали участь у Кракові в урочистостях, пов'язаних із канонізацією св. Станіслава (Т. Горбач, *Inter pacem et bellum. Польща і Німецький орден у XIII – на початку XV ст.*, Київ 2017, с. 67). Якщо прийняти висловлену аргументацію, то угоду між Бурхардом фон Хорнгаузенем, Данилом Романовичем і Земовитом можна датувати в хронологічному зрізі літа – осені 1254 р.

⁴¹ *Preußisches Urkundenbuch, Polische Abtheilung*, bd. 1, h.1, ed. I. Philippi, C.Woelky, Königsberg 1882, no 298, p. 221.

⁴² N. Mika, *Walka o spadek po Babenbergach w latach 1246–1278*, [in:] *Ziemia Raciborska. Rocznik historyczno-przyrodniczy*, R. 8 (86), Racibórz 2005, s. 76–77; Idem, *Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278*, Racibórz 2008, s. 53–54.

⁴³ В. Włodarski, *Polska i Ruś*, s. 141; M. Bartnicki, *Polityka zagraniczna*, s. 195.

⁴⁴ *Historica Russiae Monumenta ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta*, ab A. I. Turgenio, t. 1, Petropoli 1841, no 89, p. 90, p. 80–81.

⁴⁵ M. Gładysz, *The forgotten crusaders. Poland and the crusader movement in the twelfth and thirteenth century*, Leiden–Boston 2012, p. 304–305; Р. Хаутала, *От Бату до Джанибека: военные конфликты Улуса Джучи с Польшей и Венгрией (1)*, „Золотоордынское обозрение”, 4, 2016, 2, с. 285.

війська хрестоносців проти прибалтів було обумовлене загальною позицією римської курії і верхівки Німецького ордену щодо проведення великої військової кампанії перш за все проти пруссів. Петро з Дусбурга писав, що в Пруссію „excedebat numerum lx millium pugnatorum”⁴⁶.

Однозначно, що цій цифрі, яка є суттєво перебільшеною, не можна довіряти. Протягом 1254–1255 рр. військо хрестоносців на чолі з чеським королем Пшемислом Отокаром II провадило активні бойові дії в Прибалтиці. Внаслідок цих дій, зокрема, в 1255 р. на правому березі р. Преголь великим магістром Німецького ордену Поппо фон Остерном і Пшемислом Отокаром II було засновано місто-фортецю Кенігсберг⁴⁷. Цікаво зауважити, що першим комтуром Кенігсберга став Буркхард фон Хорнгаузен⁴⁸, союзник князів Данила і Земовита, який незадовго до цього підписав зі згаданими володарями угоду про поділ Ятвязької землі.

У 1253–1254 рр. відносини між державою Романовичів і Литвою були напруженими. Є підстави думати, що паралельно з підготовкою до виправи на ятвягів Данило Романович восени 1253 р. займався питаннями зміцнення руської присутності в Поніманні. Імовірно на початку 1254 р. до Холма прибув син Міндовга Войшелк, який від імені батька передав синові Данила Роману, котрий повернувся з Австрії, як васальне володіння Новогрудок, Слонім і Волковиськ. Угода була скріплена шлюбом дочки литовського князя та іншого сина Данила Романовича – Шварна⁴⁹. В той час Роман Данилович одружився на доньці волковиського князя Гліба. Фактично Понімання тоді перетворилося в кондомініум, тобто в структуру, яка одночасно залежала від двох патронів: короля Литви Мендовга і короля Русі Данила.

Зміцнення позицій у середньому Побужжі і в Поніманні створювало умови для продовження князем Данилом Романовичем політики підкорення Ятвягії. *Галицько-Волинський літопис* повідомляє: „Поиде Данило на Ётввазѣ с братомъ и сѣмъ Львомъ . и с Шеварномъ . младоу соуцоу емоу и посла по Романа в Новъгородокъ и приде к нему Романъ . со всеми Новгородци . и со тцемъ своимъ . Глѣбомъ (насправді тестем – О. Г.) . и со Изаславомъ . со Вислочьскымъ (мова йде про свіслоцького князя Ізяслава – О. Г.) . и со сее

⁴⁶ Petri de Dusburg, *Chronicon Terrae Prussiae*, ed. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, [in:] *Scriptores Rerum Prussicarum*, Bd. 1, Leipzig 1861, s. 91; Петр из Дусбурга, *Хроника земли Прусской*, изд. подг. В. И. Матузова, Москва 1997, с. 84. В останньому виданні слово „pugnatorum” не точно перекладено як „рицарів”, що взагалі перетворює армію чеського короля на якусь фантастичну за розмірами силу.

⁴⁷ В. Н. Ковалев, *Балтийские земли в политике короля Чехии Приемысла Оттокара II (Крестовые походы в Пруссию в освещении анналов и хроник XIII–XIV вв.)*, „Вестник МГУ. История”, 1998, с. 97–109.

⁴⁸ Petri de Dusburg, *Chronicon Terrae Prussiae*, s. 92; Петр из Дусбурга, *Хроника земли Прусской*, с. 85.

⁴⁹ *Ипатьевская летопись*, стб. 830–831; Я. Г. Зверуго, *Киев и земли Белорусского Понеманья*, [in:] *Киев и западные земли Руси в IX–XIII вв.*, Минск 1982, с. 113; А. Дубонис, *Две модели литовской экспансии (XIII – начало XIV вв.)*, [in:] *Исторический вестник. Литва, Польша и Русь XIII–XIV*, т. 7 (154), Москва 2014, с. 77–78.

сторонъ приде Сомовить . со Мазовшаны . и помочь съ Болеслава . со Соудимирци . и Краковланы⁵⁰.

Виникає питання, а коли розпочалася зазначена виправа? Чимало авторів, слідом за М. Грушевським, датують її зимою 1254/55 р.⁵¹ Але в тексті *Великопольської хроніки* є повідомлення, які не дозволяють прийняти цю дату. Під 1254 р. пам'ятка інформує, що тоді брат мазовецького князя Земовита, кувявський князь Казимир захопив у полон першого разом з його жінкою: „Eodem vero anno Casimirus, quondam Conradi filius, Cujaviae, Lanciciae et Siradiae dux, Semovitum ducem Mazoviae fratrem suum germanum et uxorem ejus captivavit et captivos detinuit⁵². Наступного 1255 р., згідно з інформацією цього ж джерела, Казимир не тільки звільнив брата, але й уклав з ним угоду⁵³. На підставі цього деякі історики переносять дату походу на час після звільнення Земовита, а саме на зиму 1255/56 р.⁵⁴

На мій погляд, загалом нема підстав занадто довіряти хронології *Великопольській хроніки*. Зокрема, у розділі 106, який датується також 1254 р., ідеться про похід краківського князя Болеслава й опольського Владислава разом з руськими військами під Опаву, але ця подія насправді відбулася роком раніше, а саме в 1253 р.⁵⁵ Отже, хронологія пам'ятки не дозволяє правильно встановити час подій.

Але є можливість розглядати зазначені події на підставі свідчень *Великопольського (познанського) рочника*, де зазначеної неточності з приводу походу під Опаву немає, оскільки він датується правильно – 1253 р.⁵⁶ М. Котляр, згадуючи захоплення Земовита взимку 1254–1255 рр., наголошує, що руський книжник через кілька десятиліть, знаючи про постійну участь мазовецького князя у виправах Данила проти ятвягів, „дописав його ім'я до числа учасників походу 1254/55 р.”⁵⁷ Якщо схоплення Земовита сталося дійсно взимку 1254/55 р., мені видається найбільш вірогідною позиція Олександра Майорова, який вважає, що „припинити свою участь у поході, а потім опинитися в полоні у старшого брата мазовецький князь міг ще до кінця 1254 р.”⁵⁸ Це дає підставу думати, що означений вище

⁵⁰ *Ипатьевская летопись*, стб. 831.

⁵¹ М. С. Грушевський, *Хронологія подій*, с. 38; М. Ф. Котляр, *Данило Галицький*, с. 297; W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna*, s. 281.

⁵² *Chronica Poloniae Maiores*, cap. 108.

⁵³ *Ibidem*, cap. 110.

⁵⁴ Л. В. Войтович, *Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301)*, Львів 2014, с. 107; С. Н. Темушев, *Ятвяги в системе даннических отношений Галицко-Волынского княжества*, [in:] *Данило Романович і його часи*, Івано-Франківськ–Краків 2017, с. 195–196 (Серія: *Colloquia Russica. Series II*, vol. 3); A. Teterycz-Puzio, *Książęta mazowieccy*, s. 15.

⁵⁵ *Chronica Poloniae Maiores*, cap. 106; *Rocznik kapitulny krakowski*, p. 804; *Rocznik krótki*, [in:] *MPH*, t. 2, p. 804.

⁵⁶ *Rocznik wielkopolski*, [in:] *MPH*, t. 3, p. 23–24. У новій серії видання *Monumenta Poloniae Historica* ця пам'ятка названа як *Rocznik kapituły poznańskiej*. Зазначену інформацію в цьому виданні, див.: *Rocznik kapituły poznańskiej 965–1309*, wyd. B. Kürbis, [in:] *MPH. NS*, t. 6, Warszawa 1962, s. 35.

⁵⁷ М. Ф. Котляр, *Коментар до літопису*, с. 290–291.

⁵⁸ А. В. Майоров, *Даниил Галицкий и крестовый поход в Пруссию*, „Русин”, 2011, 4 (26), с. 39.

похід у Ятвягію відбувся на початку зими 1254/5 р. На користь останньої точки зору, може свідчити те, що в літописі не згадано польського князя під час конкретного опису бойових дій у Прибалтиці, а також те, що, починаючи від середини 1255 р., Романовичі цілковито були зосереджені на боротьбі проти нападів військ темника Куремси і якоїсь помітної активності в прибалтійському ареалі не проявляли.

Розглядаючи причини схоплення Земовита, слід зауважити, що рідні брати куявський князь Казимир і мазовецький Земовит ворогували один з одним, причому серед причин цієї ворожнечі була ятвязька тема. Укладення Рачонзької угоди між хрестоносцями, Данилом Романовичем і Земовитом де-факто спрямовувалося проти інтересів куявського володаря, який був у ворожих відносинах з Орденем⁵⁹, що й спричинило конфлікт Казимира з братом.

Таким чином, у 1254–1255 рр. на пруські і ятвязькі землі були спрямовані дві великі виправи, одну з яких очолював чеський король Пшемисл Отокар II, іншу – руський король Данило Романович. Обидві акції були частиною загального наступу хрестоносців проти язичників, який підтримувала римська курія. Похід Данила завершився повним успіхом. Після жорстких бойових дій „Ѹтвazi се . послаша послы своеѸ . и дѣти своеѸ . и дань даша . и ѿбѣщевахоуса работѣ быти емоу . и города роубити в землѣ своеи”⁶⁰. Для встановлення системи адміністрації та організації збору поборів король Данило направив до Ятвягії боярина Костянтина Положишила⁶¹. Частина ятвязької данини була передана каштеляну Болеслава Сором’язливого Сігневу⁶².

Надалі руський і мазовецький правлячі двори вже не здійснювали разом спільних акцій. Земовит після звільнення з полону навесні 1255 р. перебував під контролем брата Казимира й декілька років не брав участі в якихось спільних заходах з Романовичами. Можливо, це пояснюється тим, що самі руські князі в 1255–1257 рр. не проявляли активності в прибалтійській політиці і в основному займалися боротьбою з Куремсою. Відомо, що в 1255 р., коли великопольські князі Пшемислав і Болеслав разом з куявським князем Казимиром здійснили похід до поморської фортеці Накло, їм на допомогу свої полки прислали краківський князь Болеслав Сором’язливий і мазовецький князь Земовит⁶³.

Проте в 1259 р. (найбільш імовірно – в першій половині року) проти куявського князя Казимира виникла велика коаліція, до якої ввійшли

⁵⁹ J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich*, s. 42.

⁶⁰ *Ипатьевская летопись*, стб. 835.

⁶¹ A. Jusupović, *Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205–1269)*, Kraków 2013, s. 194–195.

⁶² *Ипатьевская летопись*, стб. 835; D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz*, s. 394.

⁶³ *Chronica Poloniae Maiores*, cap. 111.

великопольський князь Болеслав, краківський князь Болеслав Сором'язливий і мазовецький князь Земовит. У *Великопольській хроніці* зауважено, що серед нападників був „Romanus filius Danielis regis Russie, qui venerat in auxilium Semouito duci predicto”⁶⁴. Казимир, не маючи можливості чинити опір суперникам, був вимушений скоритися їх волі й під час проведення переговорів повністю задовольнив претензії противників⁶⁵. Зазначимо, що роком раніше, у 1258 р., на Мазовію здійснив напад литовський князь Тройден⁶⁶.

Вторгнення війська Бурундая і розорення Волині, безумовно, негативно позначилися на зовнішній політиці держави Романовичів, яка на межі 50–60-х рр. XIII ст. відмовилася від активних дій у Прибалтиці. Таку ситуацію перш за все відчуло на собі Мазовецьке князівство, а Земовит не міг уже очікувати в боротьбі з братом на допомогу Данила Романовича. 15 червня 1260 р. ландмейстер Німецького ордену в Пруссії Гартмуд фон Грюнбах уклав у Трошині угоду із Земовитом, у якій було підтверджено передачу мазовецькому володареві ятвязьких земель, наданих тому за договором 1254 р.⁶⁷ Домовленості Земовита з Орденем були також направлені проти киявського князя Казимира⁶⁸. Укладений мазовецько-орденський союз мав негативні наслідки для Земовита, оскільки незабаром проти нього знову виступили прусси і литовці.

У 1261 р., за інформацією *Великопольської хроніки*, війська „christianorum Theutonicorum et Polonorum” напали на Литву й інші племена балтів, але зазнали від них нищівної поразки. Як припускає Тимур Горбач, у цьому поході на боці хрестоносців узяв участь князь Земовит, а описані польським хроністом події стосуються битви біля Покарвіса, що відбулася 22 січня 1261 р.⁶⁹ 23 червня 1262 р. під час зіткнення з литовцями загинув Земовит, а його сина Конрада було захоплено в полон⁷⁰. Після нападу на мазовшан литовці здійснили виправу на Волинь, проте князь Василько завдав їм поразки⁷¹.

Восени 1262 р. у волинському місті Тарнава відбулися переговори короля Данила, його синів Лева і Шварна, князя Василька, його сина Володимира з краківсько-сандомирським князем Болеславом Сором'язливим: „Посем же Быѣ снемь . Роускимъ княземъ . с Ладьскимъ княземъ . с Болеславомъ . и снимашася . в Тернавѣ Данило князь со ѿбѣима сѣома

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Ibidem, cap. 129.

⁶⁶ J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich*, s. 43.

⁶⁷ *Preußisches Urkundenbuch, Polische Abtheilung*, Bd. 1, h. 1, no 104, s. 89–91.

⁶⁸ B. Włodarski, *Polska i Ruś*, s. 180.

⁶⁹ Т. Горбач, *Inter pacem et bellum*, с. 70–71.

⁷⁰ *Rocznik Traski*, p. 839.

⁷¹ *Ипатьевская летопись*, стб. 855–857.

своима . со Лвомъ . и со Шьварномъ . а Василко князь со своимъ сѣмъ Володимеромъ . ии положиша радъы межи собою . ѿ землю Роускоюу и Ладьскоу . оутвердивъшеса крѣтмъ чѣтнымъ . и тако розѣхашаса . во своѣси”⁷².

Однозначно, що під час перемовин в Тарнаві Данило й Болеслав, серед іншого, обговорили ситуацію, яка склалася в Мазовецькому князівстві внаслідок смерті князя Земовита, і прийняли рішення щодо механізмів можливого контролю сторін над цим князівством.

*

Olexandr Holovko, *Mazovian principality in policy of the Galician-Volhynian Romanovychs (the 40th years – the first half of the 50th years of the 13th century)*

The relations between the state of Romanovychs and Mazovian principality were an important part of the political life of the Central and Eastern Europe in the 40th years – the first half of the 50th years of the 13th century. At the beginning of the 1240th Volhynian princes Danylo and Vasylo Romanovychs established close allied relations with Konrad, the ruler of Mazovia, whom belonged the Mazovian, Kuiavian, Seradzian and sometimes Krakowian-Sandomerz principalities at that time. For Conrad, the alliance with the Romanovychs was important in the context of his struggle for hegemony in Poland; for the Galician-Volhynian princes, the alliance with the Mazovian ruler was important in their struggle to preserve the Galician land from the encroachments of Prince Rostyslav Mykhailovych and his father-in-law – the Hungarian King Bela IV. The format of the relations between the Volhynian and Mazovian principalities changed after Konrad’s death in August 1247. The main direction of their interaction became the Baltic region at that period. The Allies managed significantly to increase the influence on the lands of the Yatviags and some extent to withstand the pressure of Lithuanian state because of joint military actions.

⁷² Ibidem, стр. 857–858; W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna*, s. 288.

Діана Бугай
(Чернівці)

„И башеть Ворота прошли”: про битву руських та польських військ 1266 р.

У статті розглядається малодосліджена в історіографії ключова подія польсько-руської прикордонної війни 1266 р. Наведено різні гіпотези щодо можливої локалізації місця, де розташовувалися літописні „Ворота”. На основі літописних і хронікарських повідомлень зроблено спробу реконструювати перебіг битви між польськими загонами та руським військом князя Шварна Даниловича. Проаналізовано причини розгрому останнього та визначено його наслідки для політичного життя Руського королівства в третій чверті XIII ст.

Вирішальна битва, перемогу в якій поляки ставили в заслугу не собі, а радше, надприродній, небесній силі, що відбулася в урочищі, котре за відомостями *Галицько-Волинського літопису* характеризувалося як „мѣсто твердо . зане немощно быѥ ѡбити его никоуда же . тѣм же нарѣчахуться Ворота тѣсною своєю”¹, належить до однієї з малодосліджених тем. Наразі є лишень декілька невеликих краєзнавчих робіт із цієї актуальної наукової проблеми². Решта це тільки стислі згадки в загальних працях різних представників вітчизняної та зарубіжної історіографії³. Вона теж

¹ *Ипатьевская летопись*, [ін:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Москва 2001, стб. 866.

² Й. Тичина, *Вороблячинська битва 1266 року*, „Архіви України”, 1969, 1, с. 49–51; М. Пелещишин, *Нові відомості про літописне урочище „Ворота” на Яворіщині*, [ін:] *Вісник Львівського університету. Серія історія*, вип. 29, Львів 1993, с. 3–6; О. Василюшин, Д. Василюшин, *Призабуті місця: з історії села Вороблячин (Яворівського району Львівської області)*, [ін:] *Вісник Львівського інституту економіки і туризму*, вип. 3, Львів 2008, с. 118–122.

³ Д. Зубрицький, *История древнего Галичско-русского княжества*, ч. 3, Львов 1855, с. 208–209; И. Шараневич, *История Галицко-Володимирской Руси от найдавейших времен до року 1453*, Львов 1863, с. 109; А. Андришчев, *Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст.*, Киев 1887, с. 192; П. Батюшков, *Холмская Русь. Исторические судьбы русского Забужья*, Санкт-Петербург 1887, с. 19; П. Иванов, *Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века*, Одесса 1895, с. 70; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 3, Київ 1993, с. 95, 158; В. Janusz, *Zabytki przedhistoryczne Galicyji Wschodniej*, Lwów 1918, s. 190; С. Томашівський, *Українська історія. Старинні і середні віки*, Львів 1919, с. 105; М. Кордуба, *Історія Холмицини й Підляшшия*, Краків 1941, с. 73–75; В. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950, с. 297; П. Грицак, *Галицько-Волинська Держава*, Нью Йорк 1958, с. 117; В. Włodarski, *Polska i Ruś 1194–1340*, Warszawa 1966, s. 226; І. Крип'якевич, *Галицько-Волинське князівство*, Львів 1999, с. 46, 66; Н. Котляр, *Формирование территории*

не стала окремим предметом вивчення у спеціальних роботах, присвячених руській та польській військовій справі⁴.

Так сталося, що точне місце цього невдалого для руського війська бойового зіткнення ще й на сьогодні залишається достеменно невідомим для дослідників. Свого часу ще Денис Зубрицький, зауважив, що „Ворота и Наворота, кажется одно и то же место. Оно по соображению всех обстоятельств находилось на рубеже между Польскими и Русскими областями, где-то в Тарновском или Решовском округе, и было или природою, или искусством укрепленным проходом, из одной в другую землю”⁵. Натомість Микола Барсов локалізував місце битви поблизу літописних руських міст Ярослава і Перевореска, де розміщується с. Превратно⁶. Своєю чергою Ісидор Шараневич виявив с. Воротня біля р. Любачевки, на північ від Немирова, де розташовувалися означені в літописі „Ворота”⁷. Узагальнюючи ці локалізації, Павло Іванов зазначив, що „насколько верны указания Барсова и Шараневича судить не беремся”⁸. Свої роздуми з приводу локалізації бойовища запропонував і Олексій Бунін, за припущенням котрого за п’ятнадцять верст на південний схід від Тернави починається гірський кряж, який розрізаний ущелиною, що виходить до р. Гораєць. Саме тут, на його думку, і були літописні „Ворота”⁹. З останньою гіпотезою погоджується також Микола Котляр¹⁰. Проте Іван Крип’якевич підтримував версію, яку раніше висунув І. Шараневич, зауваживши, що „на південь від Подтелича, поблизу сьогоднішнього с. Вороблячина Яворівського р-ну Львівської обл., вів стратегічно важливий перехід через горби Розточчя, що звався Ворота”¹¹. Це тлумачення цілковито

и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв., Киев 1985, с. 168–169; S. Zachorowski, *Wiek XIII i panowanie Władysława Łokietka*, [in:] *Dzieje Polski średniowiecznej*, t. 1: *do roku 1333*, oprac. J. Wyrozumski, Kraków 1995, s. 330; P. Żmudzi, *Studium podzielonego Królestwa. Książę Leszek Czarny*, Warszawa 2000, s. 195–196; Д. Александров, *Феодалная раздробленность Руси*, Москва 2001, с. 101; S. Szczur, *Historia Polski. Średniowiecze*, Kraków 2002, s. 267; В. Рудий, *Перемишльська земля (IX – середина XIV ст.)*, Тернопіль 2003, с. 58; Л. Войтович, *Чи був галицьким князем Шварн Данилович?*, [in:] *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*, вип. 2, Кам’янець-Подільський 2011, с. 56.

⁴ І. Крип’якевич, *Військо княжих часів*, [in:] *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.)*, Львів 1992, с. 99–100; М. Котляр, *Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі*, Київ 2010, с. 221. Деякі українські військові дослідники взагалі оминають її, вважаючи, очевидно, за дрібну воєнну подію. Зокрема, див.: В. Довженок, *Військова справа в Київській Русі*, Київ 1950, с. 85–86; В. Кійко, *Військово-політична діяльність галицько-волинських князів у другій половині XIII – на початку XIV ст.*, [in:] *Вісник Національного університету „Львівська політехніка”*, т. 571: *Держава та армія*, Львів 2007, с. 32–33. Не цікавила ця подія польсько-руської прикордонної війни і польських військових істориків, див.: T. M. Nowak, J. Wimmer, *Historia oręża polskiego 963–1795*, Warszawa 1981, s. 85–121.

⁵ Д. Зубрицький, *Історія древнього Галицко-руського князівства*, ч. 3, с. 208.

⁶ Н. Барсов, *Очерки русской исторической географии. География начальной (Несторовой) летописи*, Варшава 1885, с. 268–269.

⁷ І. Шараневич, *Исследование на поле отечественной географии и истории*, Львов 1869, с. 77.

⁸ П. Іванов, *Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века*, с. 70.

⁹ А. Бунін, *Где находились Ворота, упоминаемые в летописи под 1268 г.*, [in:] *Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899*, т. 2, ред. П. Уварова, С. Слуцкого, Москва 1902, с. 144–145.

¹⁰ Н. Котляр, *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси*, с. 169.

¹¹ І. Крип’якевич, *Галицько-Волинське князівство*, с. 46.

підтримував і Йосип Тичина¹². Безумовно, без проведення комплексних досліджень, які обов'язково мають включати археологічні роботи, важко стверджувати, котре з вищенаведених припущень є більш вірогідним. Останні, наскільки відомо, уже частково проводилися в гіпотетичному літописному урочищі „Ворота” на Яворівщині, в ході яких виявлено окремі предмети середньовічного озброєння і т. д.¹³

Сама ж битва знайшла досить загальне висвітлення як у *Галицько-Волинському літописі*, так і польських хроніках, що вже свідчить про певну другорядність цієї воєнної події у взаєминах Руського королівства з Малопольським князівством третьої чверті XIII ст. Відбулося це бойове зіткнення у контексті польсько-руської прикордонної війни 1266 р., що несподівано вибухнула без особливих на те причин¹⁴, але в якій були змушені взяти участь холмсько-белзький і волинські князі з династії Романовичів. Як свідчить літописне повідомлення, тоді „Шварно приїхав из Новагородъка . вборзѣ и поча совокоупливати силуо свою . и Василко князь и сѣнь его Володимиръ . совокоупивше поидоша в Лаховѣ воевать”¹⁵. Щоб закінчити війну, „Болеславъ князь . присла послолъ свои к Василкови . Григора пробоща . Люблиньского тако река своѣче . соимевѣса . Василко речѣ . а ѣ радѣ . и порекоша себе снемѣ . в Тернавѣ . и по семь Василко . поиде к соньмови до Тернави”¹⁶. Однак у дорозі останній довідався про те, „ѣже Лаховѣ леств оучинилѣ”, напали на Белзьку землю „и почаша воевати . и села жечи”¹⁷. Тому старий волинський князь швидко рушив проти них разом зі своїм сином Володимиром Васильковичем та племінником – Шварном Даниловичем. Коли вони, „придоша ко Червнюо . и видиша ѣже села горать . а Лаховѣ воюють”, то Василько Романович негайно атакував зухвалого супротивника, „и оубиша ѣ ниѣ многи . а друугиѣ изоимаша”¹⁸. Зазнавши таких значних втрат убитими і полоненими, польські військові загопи швидко почали відступати до кордону Малопольського князівства, оскільки хотіли уникнути інших ударів з боку руських військ. Слідом за розбитим супротивником рушили не всі волинські князі. Так, зі сторінок *Галицько-Волинського літопису* відомо, що старий „Василко же посла по нихѣ . Шварна . сыновца своего . и Володимѣра сѣна своего”, строго наказуючи їм „не бѣите же са с ними

¹² Й. Тичина, *Вороблячинська битва 1266 року*, с. 50–51.

¹³ М. Пелещишин, В. Касюхнич, В. Рудий, *Розкопки літописного урочища „Ворота” на Яворівщині*, [in:] *Studia Archaeologica*, вип. 1, Львів 1993, с. 72–73; В. Рудий, *Перемишльська земля*, с. 116–117, 118; В. Ляска, *Ранньосередньовічні пам'ятки Розточчя в світлі краєзнавчих та археологічних досліджень (XIX – 30-ті роки XIX ст.)*, [in:] *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, вип. 13, Львів 2009, с. 340–341.

¹⁴ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 3, с. 95; М. Кордуба, *Історія Холмщини й Підляшшя*, с. 74.

¹⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 864–865.

¹⁶ *Ibidem*, стб. 865.

¹⁷ *Ibidem*, стб. 865.

¹⁸ *Ibidem*, стб. 865–866.

. близь но поустите ѣ во свою землю . ѿльнѣ поидууть роздѣлившеса . тоже биитеса с ними”¹⁹. В ході цього активного переслідування поляків в урочищі, яке „нарѣчахуться Ворота”, і відбулася досліджувана битва, що мала для війська холмсько-белзького князя плачевний результат.

Наразі відомо дві основні версії перебігу цього вирішального бойового зіткнення, що подані в *Галицько-Волинському літописі* та у *Великопольській хроніці*, які мають суттєві розбіжності. За літописним повідомленням, „Шварно впередѣ ида. своимъ полкомъ . и не помна рѣчи строе своего . но дождавъ полка брата своеѣ. Володимѣра . и оустрѣмиса на бои . сразившима же са челома . и тако поломиша полкъ Шварновъ . а инѣмъ полкомъ немочно быѣ помощи ни ѿкоуда же тѣснотою . и тако побѣдиша Лаховѣ Роусь и оубиша ѿ нихъ многихъ . ѿ боарѣ и ѿ простыхъ людии . тоу же оубиша ѿба сѣна тысачкого . Лаврентѣа . и Андрѣа . не мало бо показаста моужество свое . и не побѣгоста братъ ѿ брата . тоу же приаѣста . побѣды конѣць”²⁰. У *Великопольській хроніці* про битву занотовано, що „в этом же году войско краковского князя Болеслава Стыдливого, проникнув в землю русских, сильно опустошило княжество Шварна. Упомянутый князь Шварн в самый день святых Гервазия и Протасия, сойдясь с этим войском, мужественно с ним сразился. Но поляки стали победителями [и], перебив много русских и взяв у них немалое количество добычи, вернулись с почетом домой”²¹.

Якщо порівнювати обидва писемні свідчення, то видно, що повідомлення *Галицько-Волинського літопису* про означену битву між польськими загонами та руським військом є значно повнішим. Можливо, автор цього літописного фрагмента був навіть очевидцем поразки війська холмсько-белзького князя. Щодо даних *Великопольської хроніки*, то згідно з нею зовсім по-іншому виглядають обставини цього бойового зіткнення, а також відсутні свідчення про саме місце, де воно все-таки відбулося. З повідомлення хроніки випливає, що польське та руське війська зішлись у битві тільки внаслідок спустошення князівства Шварна Даниловича, а не після невдачі в перших сутичках з військовими силами холмсько-белзького і волинських князів, як це подано в літописі. Далі обов’язково потрібно зауважити, що за свідченнями *Великопольської хроніки* польські загонали мали справу тільки з полком Шварна, про присутність війська Володимира Васильовича немає жодної згадки. Найважливішою звісткою хроніки є те, що в ній чітко зазначено дату, коли відбулося досліджуване бойове зіткнення. Вказано „день святых Гервазия и Протасия”, тобто 19 червня

¹⁹ Ibidem, стб. 866.

²⁰ Ibidem, стб. 866–867.

²¹ „Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв., пер. Л. Поповой, Москва 1987, с. 193.

1266 р.²², що не викликає якогось особливого заперечення. Хоча Михайло Грушевський в одній зі своїх робіт писав, що „тепер, ідучи від сеї дати назад, попробуємо розібрати ся в описаних літописцем подіях”²³. Унаслідок своїх підрахунків він переносить дату битви на „17 червня 1266 р.”²⁴, що принципово суті висвітлення усіх цих воєнних аспектів не змінює, оскільки така невелика розбіжність аж ніяк не впливає на загальний перебіг розглядуваної події.

При реконструкції самого бойового зіткнення виходить, що однією з причин розгрому війська Шварна Даниловича була втрата необхідної субординації його наступальних дій з полком Володимира Васильковича, який, через незручне розташування вищеприписаного переходу, не зміг вчасно надати потрібну допомогу силам холмсько-белзького князя. В літописі чітко зазначено, що Шварно „не помна рѣчи строже своего . но дождавѣ полка брата своеѣ. Володимѣра”, тобто останній таки встиг прибути зі своїм військом і був тільки свідком нищівної поразки двоюрідного брата. Крім того, князеві Шварну Даниловичу не слід було нападати з надто великим за чисельністю військом на супротивника, оскільки „же бѣшеть мѣсто твердо . зане немощно быѣ ѡбити его никоуда же (...) тѣсноюю своею”²⁵. Адаже, переслідуючи поляків, які втікали, за повідомленням *Галицько-Волинського літопису*, „тако по нихъ Шварно с Володимѣромъ . поиде во силѣ тажчѣ . бахоуть бо полчи видениемъ . акы боровѣ велицѣи”²⁶. Важко однозначно сказати, які саме сили мали обидва князі, але можна стверджувати, що разом з Володимиром Васильковичем був полк і його батька. Про це можна впевнено стверджувати на основі свідчень літопису, котрий вказує на руські полки, які йшли „во силѣ тажчѣ”, і те, що вони були „акы боровѣ велицѣи”. Тому, користуючись уже наявними аналогіями²⁷, можна припустити, що загалом руські війська налічували не менше 3000 воїнів. За мірками того часу це були вельми значні сили, під тиском котрих, зрозуміло, польські загони були змушені дуже швидко відступати. Останні чисельно поступалися військам холмсько-белзького і волинських князів, але, очевидно, мали неабияку боездатність, оскільки недарма досвідчений старий князь Василько Романович застерігав свого

²² Ibidem, с. 193, 248.

²³ М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, [in:] *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*, т. 41, Львів 1901, с. 45.

²⁴ Ibidem, с. 46.

²⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 866.

²⁶ Ibidem, стб. 866.

²⁷ В. Вилинбахов, *Галицько-Волинський літопис як воєнно-історичне джерело*, „Український Історичний Журнал”, 1974, 4, с. 29; А. Федорук, *Військова діяльність князя Данила Романовича в контексті мілітарного розвитку Центральної та Східної Європи XIII століття*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 12, 2014, 6, с. 49.

племінника і сина, щоб „не б'їте же са с ними . близъ”²⁸. Закуті в повний захисний обладунок польські воїни, які вправно вмiли вести ближній бій, часто зображені на тодішніх князівських печатках²⁹. Однак цей важливий момент був проігнорований Шварном Даниловичем, який, не врахувавши, що „Ворота” характеризувалися „т'їсною своєю”, необачно атакував і в середині них зазнав дуже сильного фронтального удару польських загонів. Недарма в літописі спеціально зауважено, що обидва супротивні війська „сразившима же са челома . и тако поломиша полкъ Шварновъ”. За умов, коли не вистачало необхідного оперативного простору, навіть 300–500 кінних воїнів³⁰, вишикувані щільною колоною, отримували значно більшу тактичну перевагу над істотно чисельно переважаючим військом супротивника, який не мав можливості розгорнути і відразу ввести в бій всі наявні сили. Руські полки на той час звикли до ведення багатоактного активного бойового зіткнення, для якого був характерним майже ігровий вільний маневр, що здійснювався самостійними тактичними одиницями³¹. Потужних фронтальних ударів вони також умiли завдавати, що підтверджується відповідними свідченнями з наративних текстів³² та зображеннями іконографічних матеріалів³³, але не в умовах замкнутого простору. До цього ж потрібно додати, що, очевидно, й самі польські загоны, утікаючи, також уже не могли уникнути битви з холмсько-белзьким князем, оскільки „еще не вошли во свою землю . но токмо и башеть Ворота прошли”. Тоді польське військо, яке відступало, розвернулося, зорганізувалося і, скориставшись природною „т'їсною” вищезазначеного переходу, стрімко атакувало супротивника „и тако поб'їдиша Лаховѣ Роусь”.

Стосовно підсумків бойового зіткнення як *Галицько-Волинський літопис*, так і *Великопольська хроніка* повідомляють взаємодоповнюючі дані, котрі певною мірою уможливають з'ясування масштабу поразки війська

²⁸ *Ипатьевская летопись*, стб. 866. Згадаймо хоча б, що в Ярославській битві 1245 р. князь Василько зі своїм полком бився саме з поляками сandomирського воєводи Флоріана Войцеховича з роду Авданців. Про це докладніше, див.: В. Пашуто, *Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век)*, Москва 1956, с. 196; Д. Хрусталев, *Русь: от нашествия до „ига” (30–40 гг. XIII в.)*, Санкт-Петербург 2008, с. 240; W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264*, Kraków 2011, s. 222–223 і прзрр. 424 (Серія: *Rozprawy Komisji Wschodnioeuropejskiej PAU*, t. 12); А. Федорук, *Ярославська битва 1245 року: реконструкція вирішального зіткнення у боротьбі за „галицьку спадщину”*, [in:] *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.*, Kraków 2013, s. 135–136, 138–139 (Серія: *Colloquia Russica. Series II*, vol. 1).

²⁹ Див. для прикладу печатку краківського і сandomирського князя Болеслава Сором'язливого. <http://www.lokacjakrakow.tron.pl/n/pl/zoom/88> (18.01.2019).

³⁰ J. Szymczak, *W kwestii liczebności oddziałów wojskowych w Polsce w okresie rozbitcia dzielnicowego*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica”, 1981, 2, s. 57, 61–62, 65.

³¹ А. Кирпичников, *Военное дело на Руси в XIII–XV вв.*, Ленинград 1976, с. 7–8; А. Федорук, *Військова діяльність князя Данила Романовича*, с. 57–58.

³² *Ипатьевская летопись*, стб. 768–769; 803–804.

³³ *Радзивилловская, или Кенигсбергская, летопись*, ч. 1: *Фотомеханическое воспроизведение рукописи*, Санкт-Петербург 1902, л. 80.

Шварна Даниловича. За свідченням літопису поляки вбили „многих . ѿ боаръ и ѿ простыхъ людии . тоу же оубиша ѿба сѣна тысячкого . Лаврентѣа . и Андрѣа . не мало бо показаста моужество свое . и не побѣгоста братъ ѿ брата”³⁴. У хроніці ж ідеться, що відступаючі польські загони в битві, „перебив много русских и взял у них немалое количество добычи, вернулись с почетом домой”³⁵. З обох повідомлень видно, що поразка, завдана військовим силам холмсько-белзького князя, була дуже значною. Загинуло не тільки багато простих воїнів, але й представників вищого правлячого стану – боярства. Серед останніх було вбито також двох осіб з безпосереднього оточення самого Шварна. Це двох синів тисяцького – боярина Лаврентія і отрока Андрія, які дуже мужньо билися з поляками³⁶. При цьому, можливо, врятували життя князю, який потрапив у ході битви в небезпечну ситуацію. Крім значних людських втрат, за свідченням хроніки, польське військо захопило чимало здобичі. Цікаво, що жодний з цих наративних текстів не повідомляє про захоплення полонених, яких, очевидно, багато не було. Слова „взял у них немалое количество добычи”, не дають підстав стверджувати, що мова йшла про захоплення руських бранців. Правда, Ян Длугош навпаки занотував, що „wielka też była liczba wziętych do niewoli, których Polacy, mając dość rzezi, oszczędzili”³⁷. Але це є думка пізнішого хроніста, словам якого цілковито довіряти не слід, через дуже суб’єктивні твердження, що часто фіксуються у його хроніці. Найбільш ймовірно, що зібравши трофеї з бойовища, польські воїни вирушили додому. Завдані війську холмсько-белзького князя втрати були настільки великими, що молодий Володимир Василькович не наважився далі переслідувати відступаючі польські загони і виконувати розпорядження свого батька, який наказував „поустите ѣ во свою землю . ѿльнъ поидоуть роздѣлившеса . тоже биитеса с ними”³⁸.

Останнє питання, яке потребує з’ясування, стосується того, хто керував переможним польським військом. У тексті *Великопольської хроніки* занотовано, що це було „войско краковского князя Болеслава Стыдливового”³⁹. Проте відомо, що останній сам практично не керував своїми військами, а частіше доручав їх довіреним особам зі свого близького оточення⁴⁰. Не знайшла підтримки серед дослідників і версія, що на чолі

³⁴ *Ипатьевская летопись*, стб. 867.

³⁵ „Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях, с. 193.

³⁶ Про них докладніше, див.: А. Jusupović, *Elity ziemi halickiej i wolyńskiej w czasach Romanowiczów (1205–1269). Studium prozopograficzne*, Kraków 2016, s. 110–112, 197–198 (Сепія: *Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy*, t. 2).

³⁷ *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 7, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 1974, s. 189–190.

³⁸ *Ипатьевская летопись*, стб. 866.

³⁹ „Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях, с. 193.

⁴⁰ A. Marzec, *Bolesław V Wstydlivy*, [in:] *Piastowie. Leksykon biograficzny*, Kraków 1999, s. 192–197.

цього війська стояв серадзький князь Лешек Чорний⁴¹. У тексті *Галицько-Волинського літопису* йдеться про польські загони біля Холма, які докола нього чинили страшні спустошення, а „воеводи же быша с ними Сигнѣвъ . Воржъ . Соулко Невѣстоупъ”⁴². Натомість Я. Длугош стверджує, що в битві зі Шварном польським військом командували краківський воевода Петро і сandomирський воевода Януш⁴³. Усі ці названі посадові особи належали до близького оточення краківського і сandomирського князя і добре знані в польській історіографії⁴⁴. Проте встановити чітко, хто з цих воєначальників тримав верховний провід над військовими силами в означеній битві, сказати однозначно складно.

Незважаючи на розгром поляками війська князя Шварна Даниловича у „Воротах” польсько-руська прикордонна війна далі не продовжилася. У літописі про її закінчення сказано дуже коротко, що „посем же оумиришаса Лахове с Роусью . Болеславъ . с Василкомъ . и со Шварномъ . и начаша . быти в любви велицѣ”⁴⁵, а в хроніці з цього приводу повідомлено дуже нейтрально, а саме: „И успокоилась земля на некоторое время в благости желанного мира”⁴⁶. Важко сказати, хто першим запропонував почати мирні переговори – найімовірніше, це була взаємна ініціатива. Обидві сторони вже на цей час достатньо виснажилися, попри локальний характер означеного воєнного конфлікту, який, однак, забрав не мало людських життів. Проте якихось серйозних наслідків битва у „Воротах” не мала; вона ніяк не вплинула на подальшу політичну діяльність князя Шварна Даниловича, який вже наступного, 1267 р. став верховним правителем Великого князівства Литовського⁴⁷.

Отож досліджуване бойове зіткнення польських та руських військ 1266 р. належить до однієї з найбільших воєнних подій у політичному житті Руського королівства третьої чверті XIII ст. У зв'язку з тим, що вона знайшла досить загальне висвітлення у наративних текстах, її подальше вивчення можливе тільки з визначенням точного місця самої битви і залученням виявленого там археологічного матеріалу. Водночас останнє свідчить, що і в умовах локальних воєнних конфліктів, які часто вибухали на прикордонні володіння династії Романовичів в означений час, відбувалися досить значні за чисельністю учасників битви, іноді з непередбачуваним для них результатом.

⁴¹ P. Żmudzki, *Studium podzielonego Królestwa*, s. 196.

⁴² *Ипатьевская летопись*, стб. 864.

⁴³ *Jana Długosza Roczniki*, ks. 7, s. 186–190.

⁴⁴ K. Supernak, *Otoczenie Bolesława Wstydlwego, księcia krakowskiego i sandomierskiego (1226–1279)*, Katowice 2017, s. 415–416, 437–438, 448–450, 471, 476–481, 492 (praca doktorska).

⁴⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 867.

⁴⁶ „Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях, с. 193.

⁴⁷ *Ипатьевская летопись*, стб. 868–869; В. Пашуто, *Образование Литовского государства*, Москва 1959, с. 20, 30, 39–42, 380, 384–385, 387.

*

Diana Buhai, „И башеть Ворота прошли”: *about the battle of the Rus' and Polish troops on 1266*

The article deals with the key event of the Polish-Rus' border war in 1266, a little investigated in historiography. Different hypotheses concerning the possible location of the place where the annals „Gates” were located are given. On the basis of Rus' and Polish chronicles, it is made an attempt to reconstruct the course of the battle between the Polish troops and the Rus' army of Prince Shvarno Danylovych. The reasons for the defeat of the latter and its consequences for the political life of the Rus' kingdom in the third quarter of the 13th century are analyzed.

Ілля Паршин
(Львів)

Вплив мору та голоду на перебіг русько-польських конфліктів XII–XIV століть

Стаття присвячена з'ясуванню впливу мору та голоду на русько-польські конфлікти XII–XIV століть. Встановлено, що в доступних джерелах не завжди адекватно відображено перебіг епідемій чи стихійних лих на території Русі та Польщі. Водночас, мор і голод майже не впливали на тогочасні конфлікти. Як вдалося з'ясувати, голод чи пандемія не були причинами для початку війн. Усі кампанії, які розпочиналися у кризові часи, були спровоковані іншими чинниками. Руйнівні пандемії також не зупиняли і мало стримували воюючі сторони.

Дослідження історії держави галицько-волинських Романовичів – важлива складова вивчення українського минулого. Висвітлення політичних, церковно-культурних, соціально-економічних процесів, притаманних для об'єднаних князем Романом Мстиславовичем у 1198/1199 р. сусідніх Галицького і Володимирського князівств, є надзвичайно актуальним завданням для сучасного науковця хоча б з огляду на проблему інтеграції Русі до середньовічного центральноєвропейського регіону. Проте, вивчаючи взаємовідносини Романовичів та їхніх наступників із сусідніми володарями, варто пам'ятати й про питання соціального розвитку цих земель, а також і про таку непросту тему, як вплив голоду і хвороб на зовнішню політику князів. Метою цієї розвідки є визначення впливу об'єктивних чинників (епідемій та природних лих) на русько-польські військові кампанії XII–XIV століть і намагання: визначити наскільки використовували слабкість противника, викликану надзвичайними обставинами; з'ясувати, чи вели в досліджуваній період „війну за припаси”, тобто чи у складні часи свідомо розпочиналися бойові дії для заволодіння припасами іншого; встановити вірогідність припинення і відмови від військових дій внаслідок епідемії або голоду.

Основою для аналізу згаданих вище моментів стали *Іпатіївський літописний кодекс*¹ (у тому числі третя його частина – *Галицько-Волинський літопис* або *хроніка*²), *Рочник Траски*³ і *Рочники Яна Длугоша*⁴. Що стосується історіографії, то в науковому середовищі безпосередньо до цієї проблеми дослідники не зверталися, але певні узагальнення все-таки доступні. Наприклад, Іван Крип'якевич дослідив повідомлення про повені на території середньовічної та ранньомодерної Галицької землі⁵. Володимир Пашуто, вивчаючи деякі аспекти повсякденного життя русів, виокремив голод як важливий чинник впливу на тогочасну щоденщину⁶. Володимир Клименко та Андрій Слепцов, оперуючи новітніми методами кліматологічної науки, встановили періоди визначних температурних коливань на території Східноєвропейської рівнини, дослідивши таким чином „ризиковані” і несприятливі для ведення сільського господарства періоди⁷. Віталій Нагірний проаналізував *Іпатіївський літописний кодекс* на предмет його інформації про епідемії та окремі хвороби⁸. Автор даної публікації описав відомі випадки мору та голоду в Галицько-Волинській державі⁹. Серед західних досліджень привертають увагу студії Робера Фосье, перу якого належить докладний розбір соціального життя XII–XV століть¹⁰, і Джона Аберта, який проаналізував проблему пізнання довколишнього середовища в середньовіччі¹¹.

У процесі дослідження впливу мору і голоду на військові кампанії історик наштовхується на певні труднощі, пов'язані, насамперед, зі станом джерельної бази. У збережених писемних пам'ятках, насправді, інформації про природні лиха збережено не так уже й багато. Чимало подібних свідчень, до того ж, мають стереотипний характер. Як справедливо зауважив Р. Фосье, записи про голод та епідемії можна вважати утвердженнями кліше, які „мандрували” з одного тексту до іншого без будь-яких серйозних змін. Хроністи повсякчас писали про „мор”, „голодні роки” тощо,

¹ *Ипатьевская летопись*, под. ред. А. Шахматова, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Санкт-Петербург 1908.

² *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)*, wyd. D. Dąbrowski, A. Jusupović, [in:] *Monumenta Poloniae Historica* [далі: *MPH*], Nova Series, t. 16, Kraków-Warszawa 2017, p. 1–640.

³ *Rocznik Traski*, wyd. A. Bielowski, [in:] *MPH*, t. 2, Lwów 1872, p. 828–886.

⁴ *Joannis Dlugosz senioris canonici Cracoviensis Opera omnia*, ed. A. Przewdziecki, t. 2, Kraków 1873.

⁵ І. Крип'якевич, *Повені на Підкарпатті XII–XVIII в.*, „Вісник природознавства”, 2 (лютий), 1928, с. 111–113.

⁶ В. Пашуто, *Русь. Прибалтика. Папство: Избранные статьи*, Москва 2011 (Серія: *Древнейшие государства Восточной Европы. К 90-летию В. Т. Пашуто, 2008 год*).

⁷ В. Клименко, А. Слепцов, *Климат и история России в IX–XVI вв.*, „Вестник Московского Энергетического Института”, 2, 1999, с. 85–93.

⁸ V. Nagirnyy, *Ipatievský letopis ako prameň dejin medicíny*, [in:] *Historia Medicinæ Slovaca*, vol. 1, Bratislava 2017, s. 136–144.

⁹ І. Паршин, *Голод та епідемії у Галицько-Волинській державі: нотатки на полях політичної історії Русі*, [in:] *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 52, Львів 2016, с. 53–71.

¹⁰ Р. Фосье, *Люди средневековья*, пер. с франц. А. Ю. Карачинского, М. Ю. Некрасова, И. А. Эгипти, Санкт-Петербург 2010.

¹¹ J. Aberth, *An environmental History of the Middle Ages. The Crucible of Nature*, London–New York 2013.

не вдаючись до подробиць¹². Характерно, що літературні вирази, якими описано соціальні катаклізми XI–XIV століть, у Європі та на Русі мають чимало спільних рис. Наприклад, лозаннський хроніст Коно, описуючи мор тварин, зауважував: „Anno ab incarnatione Domini 1226 fuerunt mortui boves et vaccae a mari Ruthenorum in Hungaria et Saxonia et Alemannia et Burgundia usque ad mare Massilie in plurimis locis fere omnes, et in quibusdam locis oves, in quibusdam porci, in quibusdam capre, in quibusdam galline et in quibusdam pisces”¹³. Для порівняння можна навести нотатку літописця про лихо, яке вразило Галицько-Волинську державу впродовж 1280-х рр.: „Тоє же зимы не токмо и во шдиной Роуси бысть гнѣвъ Божии моромъ но и в Лахохъ тоє же зимы и Татарехъ изомре все кони и скоти и швѣць все изомре не встаса ничего же”¹⁴. Подібність у конструкціях не заперечує того факту, що Європа в 1220-х рр. та держава Романовичів у 1280-х рр. постраждали від пошесті серед тварин. Водночас, подібна схематичність дещо применшує інформативність доступних ресурсів.

Утруднює роботу з джерелами і те, що безпосередніх свідчень про вплив голоду чи мору на русько-польські середньовічні конфлікти обмаль. Зокрема, військові суперечки Романовичів та Арпадів висвітлено докладніше. Так, руський книжник оповів, що розлив Дністра 1230 р. завадив угорським підрозділам принца Бели, майбутнього короля Бели IV, швидко переправитися через ріку і зайняти Галич. Шукаючи броду біля літописного Василева, угорське військо було вражене тяжкою хворобою: „Богъ бо попустилъ бѣашеть раню ангель бѣашеть ихъ сице оумирающимъ инии же изъ подьшевь выстоупахоуть акы ис чрева Инии же во конѣ влѣзьше изомроша инии же школо шгна солѣзьшеса и мась ко оустам придевоше оумирахоу многими же ранами разными оумирахоу”¹⁵. Втративши чимало людей, Бела не зумів вибити князя Данила Романовича з Галича. Виправа, отже, зазнала невдачі, утім і через спалах невідомої виразки. На жаль, подібний детальний сюжет належить, радше, до винятків.

Про вплив сторонніх факторів на зіткнення русів і поляків, не зважаючи на велику чисельність подібних конфліктів, відомостей значно менше. Тому встановити, наскільки голод або ж епідемії були причинами для нападу на ослабленого супротивника, вкрай складно. Не викликає заперечень той факт, що війна сама по собі несе смерть, руйнування

¹² Р. Фоссє, *Люди*, с. 142.

¹³ *Cononis Lausannensis notae*, ed. G. Waitz, [in:] *Monumenta Germaniae Historica*, t. 24, Hannoverae 1925, p. 783: „Року від народження Господа 1226 був мор биків та корів від моря Руського, [а саме] в Угорщині і Саксонії, та Алеманії, і Бургундії, аж до моря Марсельського, у багатьох землях усе загинуло, а в деяких землях – вівці, в інших – свині, деінде – кози, у деяких – кури та в інших – риба”. Про відгомін цього лиха на Русі, див.: І. Паршин, *Голод та епідемії*, с. 59–60.

¹⁴ *Ипатьевская летопись*, стб. 895.

¹⁵ *Ibidem*, стб. 760–761. Також див.: І. Крип'якевич, *Повені на Підкарпатті*, с. 111; І. Паршин, *Голод та епідемії*, с. 58–59.

і хвороби, стає поштовхом для поневірянь, особливо якщо йдеться про людей третього стану, яких, очевидно, не щадили під час кампаній.

Для прикладу, *Рочнік Траски* доволі докладно описав долю простолюдинів: „Eodem anno fuit maxima fames in terra Cracoviensi, propter quam infinita milia hominum exiverunt in Rusiam et in Ungariam, sed qui iverant in Rusiam dati sunt Thartharis, qui vero transiverunt in Ungariam venditi sunt Comanis”¹⁶. Переказ розміщено під 1282 р., але, напевно, він відображає економічне становище польських земель упродовж 1280-х рр. Причиною голоду, очевидно, були часті воєнні дії, спричинені боротьбою за краківський престол. Якщо зауваження анналістів про небезпеку, яка чатувала на поляків у руських землях, ще можна пояснити ворожнечею між галицьким володарем Левом Даниловичем та краківським князем Лешком Чорним, то неприхильне ставлення до втікачів в Угорському королівстві виглядає суперечливим. Владислав IV Кун на той час був надійним, дієвим союзником краківського правителя¹⁷, проте, очевидно, йдеться про звичайних людей, на яких принципи рицарської моралі поширювалися далеко не завжди. Прихильна до угорського короля половецька партія справді могла скористатися напливом біженців і примусово оселити їх на своїх землях. Однак у цьому разі голод і втеча польського населення – це наслідок війни.

Якщо аналізувати безхліб'я як причину початку військових дій, то одним з небагатьох можливих прикладів є записи, вміщені в тому самому *Рочніку Траски*: „Eodem Anno [1300] tempestas fuit maxima. Anno eodem rex Bohemiae intrat Poloniam et obtinet totam. Et Rutheni terram Sendomiriensem intrant, et Novan-civitatem spoliant et comburrunt et multa mala in tota terra fecerunt, militibus existentibus in bello cum rege Bohemie”¹⁸. Треба визнати, що, певно, не голод став тут основною причиною для початку конфлікту. Конфронтація обумовлена політичними реаліями тогочасної Центрально-Східної Європи, зокрема протистоянням за малопольські землі П'ястів¹⁹. Чи не єдина згадка про голод поруч із нотаткою про військовий конфлікт – лише випадковість. Недорід у середньовіччі траплявся доволі часто. В. Пашуто, наприклад, підрахував, що впродовж 1024–1332 рр. неврожаї вражали Русь (Північну і Південну, згідно з баченням автора) 42 рази, тобто, принаймні, раз на 7,5 років²⁰. Не виключено, що кампанія

¹⁶ *Rocznik Traski*, р. 848: „Того ж року був великий голод у землі Краківській, звідки незліченні тисячі людей тікали до Русі і до Угорщини, однак ті, що пішли до Русі, даровані були татарам, котрі ж переправилися до Угорщини, продані були половцям”.

¹⁷ Л. Войтович, *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*, Львів 2015, с. 420–433.

¹⁸ *Rocznik Traski*, р. 853: „Того ж року [1300] великий голод був. Того ж року король Богемії увірвався до Польщі та оволодів усією. А руси до землі Сандомирської увірвалися й Нове місто грабували та нищили, й багато зла по всій землі вчинили, бо воїни в той час були на війні з королем Богемії”.

¹⁹ Л. Войтович, *Галич*, с. 338–357.

²⁰ В. Пашуто, *Русь. Прибалтика. Папство*, с. 271.

1300 р. просто співпала з локальним соціальним катаклізмом у Польщі. Характерно, що в пізньому продовженні *Галицько-Волинського літопису* про будь-які прояви недороду не згадано²¹.

Навіть якщо врахувати неповноту наших матеріалів, можна стверджувати, що голод, або будь-яка інша природна катастрофа, самі собою не були причинами для початку кампаній. Фактично, протягом XI–XIV століть ми не маємо вказівок на те, що причиною тієї чи іншої війни було ослаблення супротивника через безхліб'я.

На цьому тлі оригінальним є висновок В. Клименка та А. Слепцова, які зауважили, що під час соціальних криз та викликів „майже завжди була суперкомпенсація, що виражалася насамперед у пошуку об'єднаних засад державності, надзвичайному загостренні інтелекту, інтенсивних духовних пошуках”, а епізоди спокійного та відносно благополучного життя на Русі, як і в інших країнах, слабко відображені в писемних джерелах²². Справді, перманентні війни – улюблена тема літописця. Щоправда, це, напевно, пов'язано з людьми меча, для яких книжник і збирав матеріали, а не з суспільними бажаннями і пошуками „суперкомпенсації”.

Варто зауважити, що відшкодування у вигляді полону або захоплених під час кампаній товарів чи худоби раз-по-раз фігурує в *Іпатіївському літописному кодексі*. Проте за голодних років віднайдено лише одну вказівку на можливу русько-польську „війну за припаси”. Ідеться про 1279 р., під яким укладач літописного тексту зауважив: „Голодь бысть по всеи землѣ и в Роуси и в Лахохъ и в Литвѣ и въ ѿтвасехъ...”²³. Докладніше нестачу провізії у *Галицько-Волинському літописі* не висвітлено. Однак надалі літописець занотував шляхетний вчинок князя Володимира Васильковича, який, не зважаючи на скруту у власних землях, відправив ятвягам човни, наповнені житом. На шляху до кінцевого пункту призначення цінний як на ті часи вантаж пограбували в мазовецьких володіннях (біля містечка „Полтовескъ”). Епізод, напевно, демонструє християнське благочестя володимирського правителя, його готовність жертвувати останнім заради порятунку людей, хоча ятвязькі послі обіцяли, що розрахуються за провіант²⁴. Дізнавшись про цей казус, князь Володимир Василькович одразу ж розпочав розслідування. Коли з'ясувалося, що в грабінництві винен плоцький князь Болеслав, були розпочаті військові дії. Щоправда, невдовзі ворогуючі сторони порозумілися, володимирський правитель навіть повернув увесь захоплений

²¹ Kontynuacja Kroniki halicko-wołyńskiej umieszczona w rękopisie Bundura/Jarockiego, [in:] *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)*, p. 648–649.

²² В. Клименко, А. Слепцов, *Климат и история России в IX–XVI вв.*, с. 90–93.

²³ *Ипатьевская летопись*, стб. 879.

²⁴ І. Паршин, *Голод та епідемії*, с. 61.

полон²⁵. Складно з'ясувати лише відповідь на питання: чому конкретно воював князь Володимир Василькович? Можливо, він відстоював свою честь і своє слово, дане ятвягам. З іншого боку, цей та інші літописні сюжети виразно підкреслюють волинські впливи в землях литовських язичників²⁶; також це міг бути формальний привід для втручання у боротьбу своїх мазовецьких родичів, між якими і без того тлів конфлікт. Однак факт крадіжки припасів, як безпосередня причина початку військових дій між русичами і поляками, не викликає жодних сумнівів.

Встановити вірогідність припинення і відмови від військових дій внаслідок епідемії або голоду теж надзвичайно складно. З руської історії XII ст. відомі випадки, коли військовий похід завершувався через мор серед коней у таборі тієї чи іншої сторони²⁷. Для польсько-руських протистоянь такої інформації майже не збереглося. Чи не єдиний виняток – відомості про епідемію, яка вразила Галицько-Волинську державу впродовж 1285–1286 рр.²⁸ Лютування інфекції могло бути пов'язане з нашествиям ординців, причому не просто рядовим набігом, а організованою кампанією на чолі з монгольським ханом Телебугою²⁹.

Досить неочікувано про причини страшного мору сповістив Ян Длугош. Загибель великої кількості русичів сталася внаслідок, начебто, монгольських підступів. Кочовики наповнили отрутою вирізані серця польських полонених, викинули ці „знаряддя” у воду і, таким чином, зробили її небезпечною³⁰. Після завершення кампанії, ординці блокували Львів, упійманих за укріпленнями мешканців виганяли оголеними на лютий мороз, де нещасні помирали від переохолодження³¹. Лише від цієї розправи союзник Ногая князь Лев Данилович, який і сам, ймовірно, тоді перебував у міському „полоні”, нарахував „поль трѣтѣи падесать тысячѣ” загиблих, напевно, самих лише повнолітніх чоловіків³². Смертельна хвороба і пов'язані з нею втрати на певний час стримали протистояння галицького та краківського князів, але, загалом, це не зупинило і не посприяло примиренню обох сторін.

Відомо, що XIV ст. стало потужним випробовуванням для середньовічних людей. Зокрема, європейські історики називають цю епоху початком Малого льодовикового періоду, який тривав приблизно з 1300

²⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 879.

²⁶ Т. Вілкул, *Галицько-Волинський літопис про постриження литовського князя Войшелка*, „Український історичний журнал”, 2007, 4, с. 26–37.

²⁷ Див.: V. Nagirnyu, *Ipatievsky letopis*, s. 138–139.

²⁸ *Ипатьевская летопись*, стб. 895.

²⁹ Л. Войтович, *Галич*, с. 221–222; І. Паршин, *Голод та епідемії*, с. 61.

³⁰ *Joannis Dlugosz senioris canonici Cracoviensis Opera omnia*, р. 493. Джерела цього повідомлення не встановлено. Також див.: І. Паршин, *Голод та епідемії*, с. 61–62.

³¹ *Ипатьевская летопись*, стб. 894–895.

³² *Ibidem*, стб. 894; Л. Войтович, *Галич*, с. 349.

до 1850 рр. Його основні характеристики: зниження температури, яке призвело до уповільнення дозрівання злаків, збільшення льодовиків, падіння на 200 м рівня можливого вирощування сільськогосподарських культур і плодових дерев у горах, що особливо вдарило по раціону місцевого населення³³. Небезпечними стали також моря, особливо поблизу німецького узбережжя. Писемна традиція засвідчила збільшення згадок про катастрофи суден у сотні, якщо не тисячі разів³⁴.

До погіршення кліматичних умов додалася ще й руйнівна пандемія чуми, яка, однак, не припинила війни на континенті. Наскільки відомо, навіть французькі й англійські королі часів Столітньої війни абсолютно не зважали на страшні людські втрати від „Чорної смерті” середини XIV ст.³⁵ Так само польський і угорський монархи Казимир III, Людовик Анжуйський та князь Дмитро-Любарт Гедимінович не відмовлялися від військових дій задля того, аби опанувати спадщину Романовичів. Літописці зауважили, що смертельна і невиліковна хвороба вразила Смоленськ, Псков, Київ, Чернігів та інші міста³⁶. Щоправда, інформація про загибель від захворювання мешканців Галицької чи Волинської земель на сторінках цих пам'яток не зауважена. Згадана проблема залишається малодослідженою. Водночас, можна стверджувати, що чума не зупинила війну на Русі.

Отже, кардинально мор і голод не впливали на конфлікти між руськими і польськими князями. Розглянувши свідчення доступних джерел, можна підсумувати, що причини військових зіткнень між сусідніми державами мали різне коріння, але не були пов'язані з бажанням „добити ослабленого”. Усі кампанії, які розпочиналися у голодні роки, були спровоковані іншими чинниками, а не голодом. Існують свідчення, що під час соціальних криз відбувалися зіткнення за ресурси, тож існування такої практики, що водночас більше схожа на звичайне грабіжництво, допустиме. Руйнівні пандемії також не зупиняли і не стримували воюючі сторони – середньовічна еліта не жертвувала своїми інтересами навіть у найскладніші часи, лише тоді вдаючись до відмови від своїх планів, коли наслідки лютування пандемії і справді були критичні.

³³ J. Aberth, *An environmental History*, p. 49.

³⁴ *Ibidem*, p. 50.

³⁵ Див.: М. Vasold, *Die Ausbreitung der Schwarzen Todes in Deutschland nach 1348. Zugleich ein Beitrag zur deutschen Bevölkerungsgeschichte*, „Historische Zeitschrift”, 277, 2003, 2 (Oktober), s. 294–308; O. Benedictow, *The Black Death, 1346–1353: The Complete History*. Woodbridge 2004, p. 380–386.

³⁶ И. Гагин, *Чума в истории Руси и Волжской Булгарии*, „Исторический формат”, 2015, 4, с. 314–316.

*

Illia Parshyn, *Epidemics and famine influence on Rus'-Polish conflicts of the 12th-14th centuries*

The article is devoted to the clarification of the influence of epidemics and famine on the Rus'-Polish conflicts of the 11th-14th centuries. It has been established that the available sources do not always adequately reflect the course of epidemics or other natural disasters in Rus' and Poland. At the same time, the famine almost did not affect the conflicts. As it was found out, hunger or a pandemic were not reasons for the beginning of wars. All campaigns that began in times of crisis were provoked by other factors. Destroying pandemics also did not stop and barely hold back the belligerent sides.

Андрій Федорук
(Чернівці)

Чому руські й польські війська не брали участі в битві під Мюльдорфом 1322 р.?

У статті розглядається ставлення двох князів з роду Романовичів і короля Владислава Локетка до великої династичної війни між Віттельсбахами та Габсбургами за престол Священної Римської імперії у 1314–1325 рр. На основі непрямих свідчень робиться припущення, що руські князі Андрій і Лев Юрійовичі, очевидно, підтримували Людвіга IV і тільки прикордонний воєнний конфлікт з Угорщиною перешкодив їм надати допомогу римському королю в Мюльдорфській битві. Стосовно позиції польського короля відносно претендентів на імператорський престол, то вона була доволі неоднозначною, оскільки, з одного боку, він був, у контексті матримоніальної політики, близький до Габсбургів, але з іншого, участь його двох зятів – угорського короля Карла Роберта Анжуйського та свідницького князя Бернарда Статечного в означеному воєнному конфлікті на різних сторонах, унеможливило його пряме втручання у внутрішні справи Священної Римської імперії.

Численні бойові зіткнення між римським королем Людвігом Баварським з династії Віттельсбахів та римським антикоролем Фрідріхом III Красивим з роду Габсбургів за престол Священної Римської імперії, які відбулися в 1314–1325 рр., складають один з найбільших європейських династичних воєнних конфліктів, що набув значного міжнародного резонансу. Більшість держав Центральної Європи виявилися у той чи інший спосіб у нього втягнутими. Особливо це стосується Чеського королівства, в котрому тоді правив молодий Ян Люксембурзький, який не упустив нагоди оголити свого меча проти австрійців на боці Віттельсбахів. Як свого часу зазначив Френсіс Дворнік, „він дуже допоміг Людвігу IV здобути перемогу над Габсбургами, що увінчалася захопленням у полон претендента Фрідріха та його брата герцога Генріха. Ця катастрофа більш

ніж на століття усунула Габсбургів від провідної ролі в імперії¹. Проте далеко не всі сусідні монархи зважилися на таку активну участь у битві, яка остаточно вирішила долю цієї великої династичної війни на користь Віттельсбахів, що відбулася 28 вересня 1322 р. під Мюльдорфом. Серед їх числа були правителі й Руського та Польського королівств, війська яких на момент найвищого напруження сил обох протиборчих сторін не підтримали жодного з названих претендентів на імператорський престол.

То чому ж обидва руські князі Андрій і Лев Юрійовичі, а тим паче польський король Владислав Локетек, виявилися такими пасивними до цієї кульмінаційної події вищеназваного династичного воєнного конфлікту в Священній Римській імперії? Дати однозначну відповідь на це питання не так просто через повну відсутність прямих свідчень у головних наративних текстах і актових документах цієї війни². На жаль, не дають необхідних відомостей і багаті археологічні матеріали, виявлені на місці самого бойовища³, а також дуже цінні дані іконографії, в якій збереглися детальні зображення різних епізодів цієї визначної події середньовічної історії Центральної Європи (іл. 1). При цьому слід зауважити, що самій Мюльдорфській битві, попри всі труднощі дослідження пов'язаних з нею окремих аспектів, присвячено чимало наукових праць⁴. В українській і польській історіографіях означений аспект поки що

¹ Ф. Дворнік, *Слов'яни в Європейській історії та цивілізації*, Київ 2005, с. 36.

² *Chronica et annales aevi Salic*, ed. G. H. Pertz u. a., [in:] *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* [далі: MGH. SS], t. 9, Hannoverae 1851, p. 828; *Die Königsaller Geschichts-Quellen mit den Zusätzen und der Fortsetzung des Domherrn Franz von Prag*, hrsg. J. Loserth, [in:] *Fontes rerum Austriacarum*, abt. 1, bd. 8, Wien 1875, p. 418–421; *Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters*, ed. L. Weiland, [in:] *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum qui vernacula lingua usi sunt*, t. 2, Hannoverae 1877, p. 337–338, 343; *Quellen zur Geschichte Kaiser Ludwig's des Baiern*, übers. W. Friedensburg, Leipzig 1883, s. 75–82, 93–94, 111–112; *Petra Žitavského Kronika Zbraslavská*, ed. J. Emler, [in:] *Fontes rerum Bohemicarum*, t. 4, Praha 1884, p. 260–264; *Iohannis Abbatis Victoriensis, Liber certarum historiarum*, t. 2, ed. F. Schneider, [in:] *Scriptores rerum Germanicarum in Usus Scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis Separatim Editi*, Hannoverae et Leipsiae 1910, p. 116–121; *Die Berichte der erzählenden Quellen über die Schlacht bei Mühldorf*, ges. W. Erben, [in:] *Archiv für österreichische Geschichte*, bd. 105, Wien 1917, s. 229–514; *Bayerische Chroniken des 14. Jahrhunderts*, hrsg. G. Leidinger, [in:] *Scriptores rerum Germanicarum in Usus Scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis Separatim Editi. Chronicae Bavaricae. Saeculi*, t. 19, Hannoverae et Leipsiae 1918, p. 92–99, 126–129, 156–157; *Die Chronik des Mathias von Neuenburg*, hrsg. A. Hofmeister, [in:] *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series*, t. 4, Berlin 1924–1940, p. 118–124; *Regesten Kaiser Ludwigs des Bayern (1314–1347)*, h. 9, hrsg. M. Menzer, Wien–Köln–Weimar 2012, s. 116, 120, 126; *Regesten Kaiser Ludwigs des Bayern (1314–1347)*, h. 10, hrsg. M. Menzer, Köln–Weimar–Wien 2015, s. 49, 64, 75, 104; *Regesten Kaiser Ludwigs des Bayern (1314–1347)*, h. 11, hrsg. M. Menzer, Köln–Weimar–Wien 2018, s. 25.

³ B. Scherff, *Mühldorf 1322 und die Archäologie*, [in:] *Die Schlacht bei Mühldorf am 28. September 1322: Ursachen – Ablauf – Folgen*, red. J. Steinbichler, Mühldorf 1993, s. 69–82.

⁴ Головні роботи про цю битву такі: Н. Pfannenschmid, *Die Schlacht bei Mühldorf. Mit einem Anhang über den angeblichen Sieger Sifried der Schweppermann*, „Forschungen zur deutschen Geschichte“, 1863, 3, s. 41–104; O. Dobenecker, *Die Schlacht bei Mühldorf und über das Fragment einer österreichischen Chronik*, Inaug.-Diss., Innsbruck 1883; H. Schrohe, *Der Kampf der Gegenkönige Ludwig und Friedrich um das Reich bis zur Entscheidungsschlacht bei Mühldorf. Nebst Exkursen zur Reichsgeschichte der Jahre 1292–1322*, Berlin 1902 (Serie: *Historische Studien*, H. 29); J. Weber, F. X. Rembold, *Die Schlacht bei Mühldorf. Festschrift zum Kraiburger Volksschauspiel „Ludwig der Bayer oder der Streit von Mühldorf“*, Mühldorf 1922; W. Erben, *Die Schlacht bei Mühldorf 28. September 1322, historisch-geographisch und rechtsgeschichtlich untersucht*, Graz–Wien–Leipzig 1923; H. Gollwitzer, *Die Schlacht bei Mühldorf, 28. September 1322. Ludwig der Bayer bestieg Friedrich des Schönen von Österreich im Kampf um der Kaiserkrone*,

залишається на маргінесі наукових зацікавлень⁵ на відміну від питань, пов'язаних з участю руських та польських правителів у тривалій війні за спадщину австрійської династії Бабенбергів у 1246–1278 рр.⁶ Хоча і при їх вивченні виникає чимало дискусійних моментів, на які сучасні дослідники, через брак достовірних історичних джерел, не можуть дати цілковито ствердних відповідей, як-от, чи брав участь „*Leonem regem ruthenorum*” у битві на Моравському полі 26 серпня 1278 р., котра остаточно вирішила долю війни за т. з. австрійську спадщину⁷. Зрозуміло,

Mühdorf 1979; S. Schieren, *Die Schlacht bei Mühdorf am 28. September 1322*, [in:] *Die Schlacht bei Mühdorf am 28. September 1322: Ursachen – Ablauf – Folgen*, red. J. Steinbichler, Mühdorf 1993, s. 33–68.

⁵ З дотичних праць польських і українських дослідників, див.: A. Klodziński, *Władysław Łokietek a Habsburgowie (1300–1332)*, Kraków 1916, s. 12–16; E. Długopolski, *Władysław Łokietek na tle swoich czasów*. Kraków 2009, s. 247–254; K. Maleszyński, *Śląsk w epoce feudalnej*, [in:] *Historia Śląska*, t. 1, cz. 1, red. K. Maleszyński, Wrocław 1960, s. 545, 546–547, 548; Л. Войтович, *Галич у політичному житті Європи XI–XIV ст.*, Львів 2014, с. 433–434; М. Чорний, *Вибрані праці*, Львів 2014, с. 88, 147; І. Паршин, *Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські нарративні джерела XIII–XV століть*, Львів 2018, с. 110–111, 119–120, 134–136, 150–153, 161–162.

⁶ Найгрунтовніше ці питання вивчали: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 3, Київ 1993, с. 74–76, 518–519; В. Włodarski, *Polska i Czecha w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1306)*, Lwów 1931, s. 10–88 (Серія: *Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział II*, t. 7, zesz. 3); В. Папуго, *Очерки по истории Галицко-Волинської Руси*, Москва 1950, с. 255–260; П. Грицак, *Галицько-Волинська держава*, Нью Йорк 1958, с. 89–91; В. Włodarski, *Polska i Rus 1194–1340*, Warszawa 1966, s. 136–158; A. Bergciak, *Polacy w bitwie pod Suchymi Krutami*, [in:] *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, Prace Historyczne*, R. 4, Katowice 1975, nr. 72, s. 7–25; J. Wyrozumski, *Udział księząt polskich w walce o spadek po Babenbergach*, [in:] *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne*, R. 121, Kraków 1997, nr. 5, s. 7–20; М. Котляр, *Дипломатія Южної Руси*, Санкт-Петербург 2003, с. 139–142; І. Ліхтей, *Боротьба Данила Романовича й Приємисла Отакара II за австрійську спадщину*, [in:] *Король Данило Романович і його місце в українській історії*, Львів 2003, с. 75–84; М. Bartnicki, *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*, Lublin 2005, s. 182–196; А. Майоров, *Русь, Византия и Западная Европа: Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв.*, Санкт-Петербург 2011, с. 654–693; В. Александрович, Л. Войтович, *Король Данило Романович, Біла Церква 2013*, с. 132–141 (Серія: *Славетні постаті Середньовіччя*, вип. 3); Л. Войтович, *Галицько-Волинські зв'язки з німецькими землями: попередні зауваження*, [in:] *Княжа доба: історія і культура*, вип. 6, Львів 2012, с. 78–85; В. Ковалев, *Чешский король Приемысл Оттокар II и русские князья: взаимные контакты на фоне международных отношений в Центральной Европе второй половины XIII века*, „Русин. Международный исторический журнал”, 2005, 2 (2), с. 55–65; N. Mika, *Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278*, Racibórz 2008; J. Osinski, *Ogólnopolska i Śląska polityka Bolesława Rogatki na tle rywalizacji o spadek po Babenbergach*, Poznań 2010; W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264*, Kraków 2011, s. 272–278; І. Паршин, *Вектори політики володарів Галицько-Волинської Русі (за матеріалами нарративних латиномовних джерел XIII–XV століть): Автореф. дис.*, Львів 2014, с. 15–16.

⁷ D. Dąbrowski, *Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264–1299/1300 r.*, [in:] *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*, Львів 2001, с. 49–50, 62; Idem, *Bilans zysków i strat Rusi Halicko-Wołyńskiej w stosunkach z Czechami i Węgrami w XIII wieku*, [in:] *Zwycięzcy i przegrani w dziejach średniowiecznych i wczesnonowożytnych Czech i Polski*, Kraków 2012, s. 324–326; Л. Войтович, *Князь Лев Данилович*, Львів 2012, с. 131–137 (Серія: *Славетні постаті Середньовіччя*, вип. 1); Idem, *Лев Данилович и загадки „австрийского узла” (1272–1278)*, [in:] *Rossica antiqua. Исследования и материалы*, вып. 2, Санкт-Петербург 2011, с. 120–139; Idem, *Загадки австрійського вузла (1272–1278): Лев Данилович, Ласло IV, Пшемисл II Оттокар, Рудольф Габсбург і польські князі*, [in:] *Проблеми слов'язнознавства*, вип. 61, Львів 2012, с. 11–22; Idem, *Європейські лідери XIII ст.: Лев Данилович і Пшемисл II Оттокар*, [in:] *Проблеми слов'язнознавства*, вип. 62, Львів 2013, с. 9–22; Idem, *Лев Данилович: „князь думен и хоробор на рати” чи „безчесний князь”?* [in:] *Україна в Центрально-Східній Європі*, вип. 12–13, Київ 2013, с. 148–189; N. Mika, *Walka o spadek po Babenbergach*, s. 91–92; Idem, *Polityka czeška kniazia Lwa Daniłowicza. Z dziejów stosunków rusko-czeskich w drugiej połowie XIII wieku*, [in:] *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.*, Kraków 2013, s. 163–181 (Серія: *Colloquia Russica. Series II*, vol. 1); M. Stoy, *Die Schlacht auf dem Marchfeld (1278) und der „Rex Ruthenorum” Lev/Leo*, [in:] *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, bd. 55, Wien 2011, nr 2, s. 727–742; І. Паршин, *Участь Лева Даниловича у битві при Дюрнкрумі 1278 року (на підставі латиномовних джерел XV століття)*, [in:] *Княжа доба: історія і культура*, вип. 6, Львів 2012, с. 187–192; Idem, *Битва при*

що, з огляду на такий стан речей, вірогідно засвідчувати можливу причетність Руського чи Польського королівств до великого династичного воєнного конфлікту в Священній Римській імперії 1314–1325 рр., за відсутності будь-яких достовірних наративних чи актових повідомлень, загалом досить складно. Однак, на мою думку, є низка опосередкованих і непрямих свідчень, що дають можливість висловити припущення про імовірність певного відношення представників династії Романовичів і щойно коронованої особи з роду П'ястів до цієї династичної війни між Віттельсбахами та Габсбургами в імперії.

Стосовно обох князів Юрійовичів необхідно зазначити, що наразі в наявних актових документах відсутні хоч якісь конкретні повідомлення, котрі б прямо вказували на їхнє бажання втрутитися на чиємусь боці в зазначений воєнний конфлікт за престол Священної Римської імперії. Проте непрямі свідчення з більш ранніх наративних текстів натякають, що в правлячих тоді Андрія і Лева Юрійовичів могли надалі зберігатися фамільні контакти з баварським родом Віттельсбахів, які активізувалися ще за перебування при владі їхнього батька – короля Юрія Львовича. Аспект, пов'язаний з альянсом між останнім та нижньобаварським герцогом Отто III, який у 1305 р. під ім'ям короля Бели V (*ил. 2*) зайняв на деякий час престол Угорщини й невдовзі втратив його в збройній боротьбі з іншим претендентом – Карлом Робертом Анжуйським, ніколи не був позбавлений належної уваги дослідників⁸. Тому немає потреби вкотре його висвітлювати, хоча можна з упевненістю припустити, що якби герцог Отто був ще живий на час обрання його верхньобаварського кузена Людвіга римським королем, то він, подібно до своїх рідних племінників – Генріха XIV і Отто IV, – неодмінно активно підтримував би

Дюрнкруте 26 августа 1278 г.: альянс Льва Даниловича и Пшемисла II Оттокара, „*Rossica Antiqua*”, 2012, 1 (5), с. 95–106; Idem, Галицько-чеський союз у битві при Дюрнкруті 1278 року (на основі „*Hermannii Alatahensis annales*”), [in:] Вісник Прикарпатського університету. Історія, вип. 21, Івано-Франківськ 2012, с. 156–160; Idem, Галицькі війська у битві при Дюрнкруті 1278 року: факти і згоди, [in:] Вісник Львівського університету. Серія історична, вип. 48, Львів 2013, с. 45–60; Idem, Leon rex ruthenorum на сторінках „*Anonymi Leobitensis Chronicon*”, [in:] *Sredniowiecze Polskie i Powszechne*, zesz. 5 (9), Katowice 2013, s. 86–93; А. Федорук, Битви за спадщину династії Бабенбергів (1246–1278 рр.) у контексті воєнної діяльності правителів Галицько-Волинської Русі, [in:] Галич і Галицька земля: досвід і проблеми збереження історико-архітектурної спадщини середньовічних міст в Україні та Європі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, Галич, 27–28 жовтня 2016 року, Галич 2016, с. 336–339; Idem, „*Danielem regem Russiae et filios eius*”: військова діяльність у великих битвах періоду війни за „австрійську спадщину” 1246–1278 рр., [in:] Данило Романович і його часи, за ред. В. Нагірного і М. Волощука, Івано-Франківськ–Краків 2017, с. 236–242 (Серія: *Colloquia Russica. Series II*, vol. 3).

⁸ З останніх робіт на цю тему, див.: Я. Исаевич, Галицко-Волынское княжество в конце XIII – начале XIV в., [in:] Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1987 г. Москва 1988, с. 75; Л. Войтович, Юрій Львович і його політика, [in:] Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького, Львів 2001, с. 74–75; Idem, Галицько-волинські етюди, Біла Церква 2011, с. 322–323, 339–341, 346, 371, 413–414; Idem, Галицько-Волинські зв'язки з німецькими землями: попередні зауваження, с. 85; Idem, Галич у політичному житті Європи XI–XIV ст., с. 433–434; И. Паршин, Король Юрий Львович на страницах западноевропейских хроник, „*Русин. Международный исторический журнал*”, 2012, 4 (30), с. 76–81; Idem, Дипломатія Галицько-Волинської держави, с. 110–111, 117, 119–120, 134–136, 139, 150–153, 161–162, 199.

претендента від роду Віттельсбахів у війні за імператорський престол. Відомо, що війська нижньобаварських герцогів на боці Людвіга IV брали участь у битві під Мюльдорфом 1322 р.⁹ Імовірно, що за таких сприятливих обставин можна було б простежити чіткіше політичну позицію короля Юрія та його синів щодо обох протиборчих сторін означеного європейського династичного воєнного конфлікту.

Іншим непрямим свідченням того, що обидва Романовичі могли підтримувати Людвіга Баварського, може слугувати також встановлення союзних відносин між Руським королівством і Німецьким орденом у Пруссії¹⁰. Зокрема, 9 серпня 1316 р. князі Андрій і Лев Юрійовичі, за прикладом „*postrosque serenissimos progenitores*”, уклали персональний договір з верховним магістром Карлом фон Тріром, згідно з яким узяли на себе зобов'язання обороняти орденські володіння від нападів татар і „*ab hostili quolibet invasore*”¹¹. Цілком зрозуміло, що золотоординці на той час навряд чи могли становити якусь загрозу для земель Німецького ордену, головним противником котрого тоді було Велике князівство Литовське¹². Щодо великого династичного воєнного конфлікту в Священній Римській імперії позиція орденської Пруссії була однозначною. Як стверджують у своїй праці Маріан Біскуп і Герард Лабуда, коли на „*terenie Rzeszy rozpoczęła się w tym czasie walka między dwoma konkurentami do tronu cesarskiego – Ludwikiem Bawarskim z rodu Wittelsbachów i Fryderykiem Pięknym z rodu Habsburgów. Zakon znalazł swego protektora w pierwszym z pretendentów,*

⁹ *Petra Žitavského Kronika Zbraslavská*, p. 262; *Iohannis Abbatis Victoriensis*, p. 83–84; P. Казель, *Иоанн Слепой. Граф Люксембурга, король Чехии*, Санкт-Петербург 2004, с. 140–141; M. Bláhová, *Vítězové a poražení v bitvě u Mühldorfu 28. září 1322 v podání českých kronikářů 14. století. Příspěvek k dobové propagandě*, [in:] *Zwycięzcy i przegrani w dziejach średniowiecznych i wczesnonowożytnych Czech i Polski*, red. W. Iwańczak, D. Karczewski, Kraków 2012, s. 18.

¹⁰ Більше про ці русько-орденські політичні взаємини в першій половині XIV ст. див.: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 3, с. 116–117, 523–524; А. Куник, *Объяснительное введение к грамотам и летописным сказаниям, касающимся истории Червоной Руси в XIV в., с приложением подлинных текстов*, [in:] *Болезслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований*, Санкт-Петербург 1907, с. 113, 117–118; H. Paszkiewicz, *Ze studiów nad polityką polską, litewską i krzyżacką Bolesława Jerzego ostatniego księcia Rusi halicko-włodzimierskiej*, „*Ateneum Wileńskie*”, 2, 1924, 5–6, s. 54–55, 61; М. Кордуба, *Історія Холмщини й Підляшшя*, Краків 1941, с. 95, 100–101, 103–104; K. Forstreutter, *Preussen und Russland von den Anfängen des Deutschen Ordens bis zu Peter dem Grossen*, Göttingen 1955, s. 31; М. Ждан, *Романовичі і Німецький Хрестоносний Орден*, „*Український історик*”, 1973, 3–4 (39–40), с. 63–69; І. Крип'якевич, *Галицько-Волинське князівство*, Львів 1999, с. 141–143; Ф. Шабельдо, *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*, Киев 1987, с. 10, 22, 35; O. Pritsak, *Die Rus'-deutschen Beziehungen zwischen den 9. und 14. Jahrhunderten*, [in:] *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, т. 5, Київ 1998, с. 525–528; O. Масан, *Німецький орден у Пруссії і Галицько-Волинське князівство в першій половині XIV ст.: дипломатичні відносини*, [in:] *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць*, т. 1 (23), Чернівці 2007, с. 78–87; Л. Войтович, *Тевтонський орден у політиці Галицько-Волинського князівства*, „*Український Історичний Журнал*”, 2010, 6, с. 10–11; Т. Горбач, *Руське королівство й Німецький орден за часів Юрія II*, „*Український Історичний Журнал*”, 2017, 2, с. 19–32.

¹¹ А. Куник, *Объяснительное введение к грамотам и летописным сказаниям*, с. 149; O. Купчинський, *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти*, Львів 2004, с. 150–151.

¹² Про це, див.: D. Prekop, *Wojna zakonu krzyżackiego z Litwą w latach 1283–1325*, Toruń 2004, s. 116–162.

udzielając mu w zamian swego porzarcia”¹³. Правда, важко сказати в чому саме полягала суть орденської підтримки Людвіга, оскільки в пруських нарративних текстах відповідних повідомлень про неї нема. Так, хроніст Петро з Дусбурга, який був сучасником вищевказаних подій, описав їх у досить нейтральному тоні: „В том же году [1314], в XII календы ноябрю, Людвиг Баварский и Фридрих, герцог Австрии, были в разногласии избраны королем римским в то время, когда апостольский престол был свободен в течение 28 месяцев, и эта распря продолжалась между ними до 1322 года, когда в канун дня Михаила Людвиг, герцог баварский, после многих сражений взял Фридриха, герцога австрийского, в плен и держал в плену два года. С тех пор между ними воцарилось согласие”¹⁴. Відсутність звісток про активну підтримку з боку Німецького ордену претендента з династії Віттельсбахів можливо також пояснити й деякими внутрішніми негараздами в ньому, зокрема конфліктом Карла фон Тріра з пруським капітулом у 1317–1324 рр.¹⁵ Попри все, сам факт укладання військово-політичного союзу між Руським королівством і Німецьким орденом у Пруссії також до певної міри вказує, що обидва князі Юрійовичі все ж орієнтувалися у Священній Римській імперії на Людвіга IV. Тому можна погодитися з висловленим раніше міркуваннями Сергія Мозгового, який, покликаючись на праці Леонтія Войтовича, припустив, що в руських правителів усе ж прослідковувалось „наличие планов союза также с Баварией (в реальности) и Чехией (в перспективе)”¹⁶.

Очевидно, певні спроби залучити на свій бік обох Романовичів робили також і з боку іншої протиборчої сторони досліджуваного європейського династичного воєнного конфлікту. Принаймні, як на мій погляд, саме так можна інтерпретувати лист папи Іоанна XXII, адресований до „Ducibus Ruthenorum”, який у ньому закликав їх, „derelictis schismaticorum erroribus, in quorum observatione a via lucis deviat in tenebris amplecti, una cum subiectis vobis populis devotae conversionis actibus studeatis. Ita quod plene divini nominis percipientes fragrantiam et per hoc efficacius ad amorem eius allecti, ad regni caelesti valeatis gloriam pervenire. Nos autem, si datum fuerit nobis desuper, ut mentibus vestris caelestis luminis illustratis splendoribus, ad eiusdem Ecclesiae gremium redeatis personas veritas gerere proponimus in vincerbis caritatis, et aes quantum cum Deo poterimus favoribus apostolicis

¹³ M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu krzyżackiego w Prusach: Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk 1988, s. 343.

¹⁴ Петр из Дусбурга, *Хроника земли Прусской*, пер. В. Матузової, Москва 1997, с. 210.

¹⁵ Виганд Марбургский, *Новая прусская хроника (1394)*, пер. Н. Малишевского, Москва 2014, с. 17.

¹⁶ С. Мозговой, *Галицко-Волынская земля в первой четверти XIV века*, „Austrian Journal of Humanities and Social Sciences”, 2014, 9–10, p. 35.

prosequetur¹⁷. Це відправлення з Апостольської Столиці до князів Андрія і Лева Юрійовичів чітко датується 3 лютого 1317 р. З приводу нього, свого часу, Арист Кунік задав актуальне питання: „Кто побудил папу, вскоре после его вступления на стол в Авиньоне, обратиться с подобным воззванием к Юрьевичам?”¹⁸ Про загадковість мотиву цієї папської відозви писав також в одній зі своїх праць Мирон Кордуба¹⁹. Та враховуючи, що у великому династичному воєнному конфлікті в Священній Римській імперії Іоанн ХХІІ, як і його попередник папа Климент V, активно підтримував Фрідріха III Красивого²⁰, то написаний до володарів Руського королівства лист, очевидно, переслідував не тільки релігійний аспект, але його головною метою було повернути їх на бік Габсбургів. Останнє пояснювалося тим, що римський антикороль опинився на той момент у дуже скрутному становищі, яке було спричинене двома серйозними поразками. Так, 15 листопада 1315 р. ополчення швейцарців уцент розгромило військо Фрідріхового рідного брата Леопольда під Морґартеном²¹, а 19 вересня 1316 р. уже обидва Габсбурги були знову розбиті об'єднаною армією баварців і люксембуржців під Есслінґеном²². Після низки таких важких поразок Фрідріх Красивий і його брати не могли певний період вести активну збройну боротьбу за імператорський престол, оскільки цілковито були зайняті відновленням боєздатності своїх військових сил, котре вони завершили лише в 1319 р. Зрозуміло, що в цей часовий проміжок Габсбурги потребували нагальної збройної підтримки, яку їм старалася забезпечити папська дипломатія. Тому звернення до обох Романовичів, очевидно, було частиною втілення цих політичних заходів Апостольською Столицею, оскільки в останній добре знали про військові можливості князів Андрія і Лева Юрійовичів. Згадаймо хоча б лист короля Владислава Локетка від 21 травня 1323 р. про обох уже покійних

¹⁷ А. Кунік, *Объяснительное введение к грамотам и летописным сказаниям*, с. 150; *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ukrainae Illustrantia (1075–1953)*, vol. 1: 1075–1700, ed. A. G. Welykyj, Romae 1953, p. 55–56 (Серія: *Analecta Ordinis S. Basilii Magni. Series II, sect. 3*).

¹⁸ А. Кунік, *Объяснительное введение к грамотам и летописным сказаниям*, с. 114.

¹⁹ М. Кордуба, *Історія Холмщини й Підляшшя*, с. 96–97.

²⁰ Г. Вызинский, *Папство и Священная Римская империя в XIV и XV столетии*, Москва 1857, с. 122–124; G. Mollat, *The Popes at Avignon (1305–1378)*, New York–Evanston 1963, p. 80, 83, 92–93, 205–206; Е. Гергей, *История папства*, Москва 1996, с. 166–167.

²¹ *Berichte über die Schlacht am Morgarten*, ges. Th. Liebenau, „Mitteilungen des historischen Vereins des Kantons Schwyz”, 1884, 3, s. 1–86; Н. Schneider, *Die Bewaffnung zur Zeit der Schlacht am Morgarten*, „Mitteilungen des historischen Vereins des Kantons Schwyz”, 1965, 58, s. 37–53; Br. Meyer, *Die Schlacht am Morgarten: Verlauf der Schlacht und Absichten der Parteien*, „Revue Suisse d'histoire”, 1966, 16, s. 129–79; D. Miller, G. A. Embleton, *The Swiss at War 1300–1500*, London 1979, p. 7–8 (Серія: *Osprey Men-at-Arms*, vol. 94); K. De Vries, *Infantry Warfare in the Early Fourteenth Century: Discipline, Tactics, and Technology*, Woodbridge 1996, p. 188; A. Winkler, *The Battle of Morgarten in 1315: An Essential Incident in the Founding of the Swiss State*, „Swiss American Historical Society Review”, 2008, 44 (3), p. 3–25.

²² *Petra Žitavského Kronika Zbraslavská*, p. 231–232; *Iohannis Abbatis Victoriensis*, p. 71; J. Šusta, *Král cizinec*, Praha 1939, s. 252–254 (Серія: *České dějiny. Dílu II, cast 2*); Р. Казель, *Иоанн Сленой*, с. 85–86; J. Spěváček, *Král diplomat (Jan Lucemburský 1296–1346)*, Praha 1982, s. 110; M. Bláhová, *Vítězové a poražení v bitvě u Mühldorfu*, s. 17, 30.

правителів Руського королівства, адресований папі Іоанну XXII, в якому вони характеризуються як „quos immediatos pro scuto inexpugnabili contra crudelem gentem Tartarorum habebamus”²³. Крім того, дуже промовистим свідченням тут виступає також маєстатична печатка короля Юрія Львовича (іл. 3), на одній стороні якої зображено важкоозброєного кінного воїна, дуже близького за усіма „технологічними” ознаками до європейських рицарів²⁴.

Останній епізод, який можна гіпотетично пов’язати з причетністю Романовичів до означеного європейського династичного воєнного конфлікту, стосується захоплення руського „castrum Machk” військом угорського короля Карла Роберта, що відбулося, найімовірніше за все, навесні – влітку 1322 р., тобто приблизно в той самий період, коли тривала активна підготовка до Мюльдорфської битви. В королівському дипломі причина здобуття вказаного укріплення, яке часто ототожнюється з Маковицьким замком (нині – Зборовський град, або Маковица)²⁵, пояснювалася тим, що „occisatum a progenitoribus nostris per regem Galliciae, de quo castrum in regnum nostrum tyrannicae et hostiles incessanter fiebant vastitates”²⁶. Наразі визначити як довго з цього руського укріплення здійснювалися спустошливі напади на землі Анжуйської династії, через брак джерел, неможливо. Традиційно в історіографії цією подією датують остаточний кінець тривалої династичної збройної боротьби за угорський престол після смерті останнього короля з династії Арпадів²⁷. Проте, ще свого часу, М. Грушевський влучно зауважив, що цей епізод „взагалі лишається, як бачимо, дуже неясним”²⁸. У цьому зв’язку він є цікавим ще з іншого приводу, а саме: чому угорський король розпочав активні воєнні дії на прикордонні з Руським королівством, коли у Священній Римській імперії справа доходила вже до кульмінаційної події в династичній війні між Віттельсбахами та Габсбургами? Таке питання виникає неспроста, оскільки відомо, що Карл Роберт Анжуйський, пов’язаний союзним обов’язком з римським антикоролем, надавав дуже активну підтримку Фрідріху III Красивому саме в останній період збройної

²³ А. Кунік, *Объяснительное введение к грамотам и летописным сказаниям*, с. 152.

²⁴ Про це детальніше див.: К. Жуков, *Рыцари Запада и Востока*, „Родина”, 2003, 5–6, с. 135–138; В. Назаров, *Нереализованная возможность: существовало ли рыцарство на Руси в XIII–XV века?*, [in:] *Одиссей. Человек в истории*, Москва 2004, с. 116–118.

²⁵ М. Волощук, „Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції, Івано-Франківськ 2014, с. 371–372, 385.

²⁶ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 8, vol. 6, stud. et op. G. Fejer, Budae 1837, s. 60; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 3, с. 99–100, 119–120; Л. Войтович, *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. історико-генеалогічне дослідження*, Львів 1996, с. 98.

²⁷ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 3, с. 119–120; М. Лелекач, *Процес закріпачення закарпатського селянства в XIV–XV ст.*, [in:] *Наукові записки Ужгородського державного університету*, т. 29, Ужгород 1957, с. 8; М. Волощук, „Русь” в Угорському королівстві, с. 372.

²⁸ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 3, с. 120.

боротьби з Людвігом і Яном Люксембурзьким²⁹. Отож, чи не було відвоювання Маковицького замку в князів Юрійовичів відволікаючою збройною акцією з боку угорського короля, спрямованою у відповідь на якісь військові заходи руських володарів, можливо, вже пов'язаних на цей час більш тісним альянсом з Віттельсбахами чи Люксембургами. Тим більше, що схожі випадки можна простежити і раніше. Зокрема, в одному з літописних повідомлень, коли наприкінці 1236 – на початку 1237 рр. „баше. Фридрихъ цѣрь. на гѣрцика воиною. и восхотѣста ити. Даниль со братомъ Василкомъ. гѣрцикови [Фрідріху Войовничому – А. Ф.] во помощь”, проте не змогли, оскільки покликані були в „Оугры ко королеви [Бели IV – А. Ф.]. бѣ бо звалъ его на (помощь.) чѣть”, а після того „возвратистаса во землю свою”³⁰. У 1278 р. за однією з версій, яка ґрунтується на свідченнях відомого теолога і папського нунція Томаса Тусці з Павії, руський князь Лев Данилович не зміг надати військової допомоги чеському королеві Пржемислу Отакару II в битві з римським королем Рудольфом I Габсбургом на Моравському полі, через організований союзником останнього, угорським королем Ласло Куном, несподіваний напад волохів на прикордоння Руського королівства³¹. Усі ці наведені випадки чітко свідчать, що правителі Угорського королівства завжди втручалися у династичні воєнні конфлікти в імперії у кульмінаційний момент, з метою завадити руським князям надати необхідну збройну допомогу одній з протиборчих сторін, оскільки вони самі при цьому підтримували іншу сторону. Те саме спостерігаємо і з Маковицьким замком, який не був на першу чверть XIV ст. ще настільки великим і потужним укріпленням (іл. 4), щоб здійснювати на нього нагальний військовий напад³². Однак видання з приводу його захоплення окремого королівського документа наводить на думку, що муа цієї локальної збройної акції була більш глобальніша мета – ймовірно, унеможливити військову участь Андрія і Лева Юрійовичів у якихось більш значних воєнних подіях. Наостанок, для порівняння слід зазначити, що в 1321 р. обидва Романовичі вже виконували подібні союзні зобов'язання, надаючи потрібну військову допомогу

²⁹ Докладніше, див.: Á. Maléth, *I. Károly külpolitikája a német trónharcok tükrében (1314–1325)*, [in:] *Micac Mediaevales*, vol. 4, Budapest 2015, old. 187–198.

³⁰ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Москва 2001, стб. 776–777; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 3, с. 53.

³¹ *Thome Tuscii Gesta imperatorum et pontificum*, ed. E. Ehrenfeuchter, [in:] *MGH.SS*, t. 22, Hannoverae 1872, p. 525; N. Mika, *Walka o spadek po Babenbergach*, s. 92–93; M. Stoy, *Die Schlacht auf dem Marchfeld*, s. 727–728; І. Паршин, *Дипломатія Галицько-Волинської держави*, с. 52–54. Окремі українські дослідники стверджують, що разом з волохами напад на руське прикордоння також здійснили і половці, див.: Л. Войтович, *Лев Данилович князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301)*, Львів 2014, с. 190.

³² У деяких роботах згаданий момент в історії цього укріплення взагалі опущено. Зокрема, див.: P. H[udaček], *Makovica/Zborov (Šarišská župa)*, [in:] *Stredoveké hrady na Slovensku. Život, kultúra, spoločnosť*, zost. D. Dvořáková, Bratislava 2017, s. 344–345.

польському королю в реалізації його політичних задумів у Сілезії³³. Все це надалі тільки більше актуалізує потребу докладного вивчення перебування відповідних за статусом осіб з патронімами („Rutenus”, „Ruthenus”) або роду („genere Ruthenus”) у чеських та німецьких землях з тим, щоб спробувати визначити їх можливу участь в означеному великому європейському династичному воєнному конфлікті³⁴.

Що ж стосується позиції самого Владислава Локетка відносно обох претендентів на престол Священної Римської імперії, то вона не була такою вже однозначною, як це здається на перший погляд. Проте, на відміну від князів Юрійовичів, у даному разі збереглося більше необхідних повідомлень, щоб говорити конкретніше про ставлення володаря Польського королівства щодо династичної війни між Віттельсбахами та Габсбургами за імператорський престол. При цьому слід зауважити, що йому вдалося навіть уміло використати її для отримання від папи Іоанна XXII королівського титулу. Офіційна церемонія, яка супроводжувалася покладанням на голову Владислава корони, отриманням ним інших владних регалій та виголошенням обітниць, відбулася, як відомо, у Кракові 20 січня 1320 р. Зрозуміло, що цей дуже важливий факт відображено в багатьох працях польської історіографії³⁵, в котрих дослідники висловили цілу низку різних, часом навіть суперечливих поглядів на цю подію. Тому зауважимо лише те, що, за словами Антоні Лідтке, „walka z Ludwikiem Bawarskim, którą Seppelt nazywa «ostatnim wielkim mocowaniem się papieżstwa z cesarstwem w wiekach średnich», determinowała w głównej mierze politykę Stolicy Apostolskiej wobec poszczególnych państw Europy”³⁶.

Зрозуміло, що за таких непростих міжнародних обставин щойно коронований представник династії П’ястів мусив зважати на деякі політичні вимоги з боку папи. Однак, попри всі намагання останнього, взаємини Владислава Локетка з Людвігом IV і Яном Люксембурзьким не були розірвані³⁷. До того ж в історіографії вже неодноразово звертали увагу

³³ *Codex diplomaticus Silesiae*, bd. 5, hrsg. W. Wattenbach, Breslau 1862, s. 209; J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne Śląska w latach 1290–1402*, [in:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 1, red. S. Kutrzeba, Kraków 1933, s. 357; M. Кордуба, *Історія Холмщини і Підляшшя*, с. 95, 100; K. Maleczyński, *Śląsk w epoce feudalnej*, s. 547; B. Włodarski, *Polska i Ruś*, s. 251; D. Blañar, *Uhorsko-pol’ská intervencija na Rusi proti Tatařom v 1323–1325*, [in:] *Rus’ and Central Europe from the 11th to the 14th Century*, eds. V. Nagirnyy and A. Mesiarkin, Kraków–Bratislava 2015, s. 268 (Серія: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 5).

³⁴ Наразі вже є деякі напрацювання з цього аспекту, див.: М. Волощук, „Русь” в чеських землях (Богемія, Моравія, Силезія) XI–XIV вв.: *избранные проблемы*, „*Rossica Antiqua*”, 2014, 2 (10), с. 3–34.

³⁵ Зокрема, див.: W. Abraham, *Stanowisko kuryi papieskiej wobec koronacji Łokietka*, Lwów 1900; S. Arnold, *Odrodzenie Królestwa Polskiego w wieku XIV w 600 rocznicę*, Zamość 1921; E. Długopolski, *Władysław Łokietek*, s. 202–227; J. Baszkiewicz, *Polska czasów Łokietka*, Warszawa 1968, s. 120–135; S. Szczur, *Historia Polski Średniowiecze*, Kraków 2002, s. 339–344.

³⁶ A. Liedtke, *Stanowisko papieża Jana XXII wobec koronacji Władysława Łokietka*, [in:] *Nasza Przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, t. 36, Kraków 1971, s. 93.

³⁷ Див.: J. Elminowski, *Stosunki polityczne między Piastami a Luksemburgami i Wittelsbachami w pierwszej połowie XIV wieku*, Toruń 2002, s. 10–45.

на факт, що власне в 1321 р. відбулося навіть зближення у політичних стосунках між польським і чеським королями. З одного боку, в той час мали місце заручини Казимира, сина Локетка, з Юттою, дочкою Яна Люксембурзького³⁸, а з іншого – останній на короткий час у своїх грамотах, датованих 2–18 червня 1321 р., припинив титулувати себе польським королем³⁹. Але, як зазначив Єжи Вирозумський, стосовно цих заручин сина Владислава „*źródła polskie tego wydarzenia nie poświadczają, musiało więc być drobnym epizodem*”⁴⁰. Найбільш імовірно, у цю несприятливу для папської дипломатії політичну ситуацію втрутився сам Іоанн ХХІІ, що призвело до розриву заручин Казимира з Юттою. Принаймні відомо, що вже 22 травня 1322 р. дочка чеського короля була заручена з черговим претендентом на її руку – сином мейсенського маркграфа Фрідріха І⁴¹. Не менш дискусійним є й інший матримоніальний епізод у зовнішній політиці короля Владислава Локетка, який припадає на час активної підготовки до кульмінаційної події у великому династичному воєнному конфлікті за престол Священної Римської імперії, що відбувся за прямою вказівкою з Апостольської Столиці. Ідеться тут про короточасні заручини королевича Казимира з Анною Габсбург, донькою Фрідріха Красивого, метою яких було включити Владислава до складу безпосередніх союзників римського антикороля. На думку Адама Клодзіньського, „*w przededniu walnej rozprawy pod Mühlberg (1322), która ciągnący się od r. 1314 ostry spór o koronę w Niemczech rozstrzygnęła ostatecznie na rzecz Ludwika Bawarczyka, leżało w interesie Habsburgów widzieć po swojej stronie i naszego Łokietka. Sympatya papieża Jana XXII była naówczas po stronie Habsburgów, w ich obozie był Karol Robert, w tym czasie już zięć Łokietka, przegrana Ludwika pograżała-by równocześnie związanego z nim mocno Jana Czeskiego, najgroźniejszego rywala do korony polskiej Łokietka*”⁴². Коли саме відбулися ці заручини сина Владислава Локетка достеменно невідомо, хоча за припущенням, зробленим Каролем Малечиньським, вони були в квітні 1322 р.⁴³ Наскільки ця гіпотеза вірогідна говорити складно через відсутність достовірних свідчень. Проте і тепер, як не старалась папська дипломатія, не відбулося повного розірвання політичних взаємин між польським королем та Людвігом IV, Яном Люксембурзьким і навіть орденською Пруссією, яка

³⁸ A. Kłodziński, *Władysław Łokietek a Habsburgowie*, s. 14, 15; K. Maleczyński, *Śląsk w epoce feudalnej*, s. 546–547; J. Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982, s. 18–19.

³⁹ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, pr. 3: *Annorum 1311–1333*, op. J. Emler, Prague 1890, p. 287–288; B. Włodarski, *Polityka Jana Luksemburczyka wobec Polski za czasów Władysława Łokietka*, Lwów 1935, s. 26–27, przyp. 1 (Серія: *Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział II*, t. 11, zes. 3).

⁴⁰ J. Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*, s. 18.

⁴¹ *Petra Žitavského Kronika Zbraslavská*, p. 261; E. Długopolski, *Władysław Łokietek*, s. 247–248; J. Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*, s. 19.

⁴² A. Kłodziński, *Władysław Łokietek a Habsburgowie*, s. 15.

⁴³ K. Maleczyński, *Śląsk w epoce feudalnej*, s. 547.

підтримувала римського короля. Та й сам Владислав не дуже прагнув опинитися в обіймах Габсбургів⁴⁴. Попри всю свою войовничість, на що яскраво вказує його одна з маєстатичних печаток (іл. 5), Локетек розумів, що його військові сили є достатньо виснаженими у тривалих війнах за об'єднання Польського королівства. До того ж у нього залишалися надалі ще не до кінця вирішеними справи з глоговськими князями в Сілезії⁴⁵. Тому він погодився на цей політичний компроміс із австрійцями тільки через тиск на нього Апостольської Столиці. Та те, що ці чергові заручини були всього лишень певним тимчасовим вимушеним кроком, вказує сам факт їх швидкого розриву, внаслідок чого цей епізод навіть не згадується в деяких працях, де містяться відомості про ранні літа королевича Казимира⁴⁶. На самого короля Владислава Локетка звістка про розгром війська Габсбургів, який відбувся у битві 28 вересня 1322 р. під Мюльдорфом, справила дуже сильне враження. Тим паче, що до рук Людвіга Баварського потрапив сам Фрідріх III Красивий, який до кінця бойового зіткнення дуже хоробро бився з рицарями бургграфа Фрідріха IV Нюрнберзького, які врешті й захопили римського антикороля в полон (іл. 6). Після цього в Локетка вже не було жодної потреби залишатися в небажаному союзі з Габсбургами. Надалі його погляди звернулися у бік великого князя литовського Гедиміна, породичання з яким давало значно більше корисних перспектив у назриваючому збройному протистоянні Польського королівства з Німецьким орденом у Пруссії⁴⁷.

Крім того, варто зазначити, що цей династичний військовий конфлікт за імператорський престол також поділив на дві частини родину Владислава Локетка, оскільки, як уже вище згадано, один його зять – угорський король Карл Роберт Анжуйський підтримував Фрідріха Красивого⁴⁸, а другий – свідницький князь Берnard Статечний виступив на боці Людвіга IV⁴⁹. За таких делікатних політичних обставин польському королю зовсім не хотілося ризикувати для чужих інтересів, своїми родинними зв'язками, оскільки вони й надалі залишалися йому дуже потрібними.

⁴⁴ E. Długopolski, *Władysław Lokietek*, s. 249–251; J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne Śląska*, s. 358; K. Maleczyński, *Śląsk w epoce feudalnej*, s. 547.

⁴⁵ J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne Śląska*, s. 358–359; K. Maleczyński, *Śląsk w epoce feudalnej*, s. 547–549.

⁴⁶ J. Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*, s. 18–19.

⁴⁷ A. Kłodziński, *Władysław Lokietek a Habsburgowie*, s. 15; К. Мыслинский, *Бранденбург, крестоносцы и потеря Польшей Западного Поморья*, [in:] *Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII–XIV вв.*, ред. Б. Рыбаков, Москва 1974, с. 130–133; J. Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*, s. 19.

⁴⁸ В. Шушарин, *Рост эксплуатации крестьянства. Укрепление феодального государства (20-е годы XIV в. – 1439 г.)*, [in:] *История Венгрии*, т. 1, ред. В. Шушарин, Москва 1971, с. 182; Á. Maléth, *I. Károly külpolitikája a német trónharcok tükrében*, old. 196.

⁴⁹ *Regesten zur schlesischen Geschichte*, hrsg. C. Grünhagen, K. Wutke, E. Randt, H. Bellée, [in:] *Codex diplomaticus Silesiae*, bd. 18, Breslau 1898, s. 212; *Petra Žitavského Kronika Zbraslavská*, p. 262; B. Włodarski, *Polityka Jana Luksemburczyka wobec Polski*, s. 28, przyp. 5; K. Jasiński, *Piastowe świdniccy a Wittelsbachowie w pierwszej połowie XIV w.*, „Zapiski Historyczne”, 33, 1968, 3, s. 95–109.

Так, за словами Генріха Самсоновича, „małżeństwo młodszej córki Elżbiety, które zawarte zostało wkrótce po koronacji, miało odegrać wielką rolę w polityce Polski. Łokietek wydał swą latorośl za króla węgierskiego, Karola Roberta, na trwałe wiążąc się sojuszem z Andegawenami. Nie był to związek równorzędny. Królestwo Polskie było słabszym partnerem Węgier. Niemniej wspólne interesy – w tym antyczeska polityka obu krajów – były oczywiste, a utrzymanie kontaktów z dworem węgierskim wzmacniało międzynarodową pozycję Łokietka”⁵⁰. При цьому, не можна однозначно стверджувати, що Карл Роберт Анжуйський був хорошим полководцем, та й загалом особиста мужність не належала до його чеснот⁵¹. Це навіть прослідковується в деяких матеріалах іконографії, у якій він не зображений в ореолі військової слави, як це можна спостерігати щодо інших сучасних правителів (іл. 7). Тому і в Мюльдорфській битві його кінним військом, чисельністю у 5000 воїнів⁵², яке він надіслав на допомогу римському антикоролю, командував досвідчений комес Шандор Кечкі⁵³. Безумовно, що все це робилося не безплатно, а за певні територіальні поступки австрійців. За таку значну військову підтримку Габсбурги пообіцяли повернути угорському королеві Пресбург (Пожонь)⁵⁴. Натомість князь Бернард хоробро бився на чолі своїх нечисленних сілезьких рицарів⁵⁵ на боці Людвіга Баварського, і тим самим власноручно активно посприяв Віттельсбахам в їх утвердженні на імператорському престолі. Деякі польські дослідники з приводу всього цього висловили здогад, що „niepodobna przypuszczać, aby wszystkie te posunięcia miały miejsce bez wiedzy i zgody Łokietka i Karola Roberta węgierskiego”⁵⁶. Важко сказати на чому саме ґрунтується таке припущення, але, ймовірно, воно не є цілковито безпідставним. Сам факт, що Бернардові Статечному не бракувало відваги, промовисто засвідчує його зображення на князівській маєстатичній печатці (іл. 8). На останній він показаний у повному рицарському обладунку з шоломом, який лежить

⁵⁰ H. Samsonowicz, *Łokietkowe czasy*, Kraków 1989, s. 61 (Серія: *Dzieje narodu i państwa polskiego*, t. 1–2).

⁵¹ У добу Середньовіччя мужність коронованої особи в битві стала однією з головних цінностей. Вона навіть вважалася чеснотою, якою були наділені далеко не усі європейські володарі. Докладніше про це, див.: Ф. Контамин, *Воїна в Середніє века*, Санкт-Петербург 2001, с. 276–277; M. Clauss, A. Stieldorf, T. Weller, *Der König als Krieger. Zum Verhältnis von Königtum und Krieg im Mittelalter: Eine Einführung*, [in:] *Der König als Krieger. Zum Verhältnis von Königtum und Krieg im Mittelalter*, hrsg. M. Clauss, A. Stieldorf, T. Weller, Bamberg 2015, s. 9–13 (Серія: *Bamberger interdisziplinäre Mittelalterstudien Vorträge und Vorlesungen*, bd. 5).

⁵² S. Schieren, *Die Schlacht bei Mühldorf*, s. 44; Á. Maléth, *I. Károly külpolitikája a német trónharcok tükrében*, old. 196.

⁵³ A. Pór, *Köcski Sándor, „Századok”*, 1888, 22, old. 791; Á. Maléth, *I. Károly külpolitikája a német trónharcok tükrében*, old. 196.

⁵⁴ J. Dąbrowski, *Z czasów Łokietka. Studya nad stosunkami polsko-węgierskimi XIV wieku*. Cz. 1, [in:] *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Serya II*, t. 34, Kraków 1916, s. 315, 317; В. Шушарин, *Пост експлуатации крестьянства. Укрепление феодального государства*, с. 182–183.

⁵⁵ Про це конкретніше, див.: W. Wattenbach, *Schlesische Ritter in der Schlacht bei Mühldorf*, [in:] *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens*, 3, 1860, 1, s. 199–202.

⁵⁶ K. Maleczyński, *Śląsk w epoce feudalnej*, s. 547.

поряд, щитом і оголеним мечем в руках⁵⁷. За згодою короля Владислава Локетка його „najstarsza córka, Kunegunda jeszcze około 1310 roku została wydana za świdnickiego Piasta – Bernarda, co rzeczywiście pomogło w utrzymaniu resztek wpływów polskich na Śląsku”⁵⁸. Отож обидва можновладні зяті Локетка були для нього стратегічно важливими партнерами і надійними союзниками для реалізації надалі його різних політичних задумів. У такій ситуації у польського короля навряд чи взагалі йшлося про якусь збройну підтримку котрогось із претендентів на престол Священної Римської імперії. Достатньо було вже й того, що Берnard Статечний у битві під Мюльдорфом 1322 р., вишикувавшись зі своїми кінними підрозділами на лівому крилі об’єднаної армії баварців і люксембуржців, яким керував король Ян Люксембурзький⁵⁹, опинився навпроти розташованих проти нього угорських військових сил (іл. 9), які прийшли на допомогу Фрідріхові III Красивому від короля Карла Роберта Анжуйського.

Підсумовуючи все вищесказане, треба зауважити, що окреслена проблема ще потребує надалі глибшого вивчення, оскільки дає можливість краще зрозуміти позиції Руського і Польського королівств щодо одного з найбільших європейських династичних воєнних конфліктів, який у 1314–1325 рр. набув справді неабиякого міжнародного розголосу. Для цього варто продовжувати активні пошуки більш конкретних відомостей про можливе надання руськими князями Андрієм і Левом Юрійовичами військової підтримки римському королеві Людвігу IV перед Мюльдорфською битвою. Наявні опосередковані повідомлення з актових документів подають уже деякі підстави припускати таку можливість, але їх наразі замало, щоб прямо обґрунтувати причетність обох представників династії Романовичів до великої династичної війни між Віттельсбахами та Габсбургами. На цьому загальному тлі позиція короля Владислава Локетка щодо досліджуваного збройного конфлікту відображена в наративних текстах і актових документах значно повніше. Проте деякі питання, а саме: безпосередні взаємини між обома зятями правителя Польського королівства, які належали до різних протиборчих сторін означеного династичного воєнного конфлікту за престол Священної Римської імперії, залишаються не до кінця з’ясованими і потребують надалі ще ґрунтовнішого вивчення.

⁵⁷ Детальний зброєзнавчий аналіз цієї сілезької печатки 1307–1325 рр., див.: Z. Wawrzonowska, *Uzbrojenie i ubiór rycerski Piastów śląskich od XII do XIV wieku*, Łódź 1976, s. 85 (Серія: *Acta Archaeologica Lodziensia*, nr. 25); R. Heś, *Uzbrojenie rycerskie na Śląsku w XIV w.*, Wrocław–Racibórz 2007, s. 22, 43, 58, 79.

⁵⁸ H. Samsonowicz, *Lokietkowe czasy*, s. 61.

⁵⁹ *Petra Žitavského Kronika Zbraslavská*, p. 262–263; *Iohannis Abbatis Victoriensis*, p. 84; Г. Дельбрюк, *История военного искусства в рамках политической истории*, т. 3, Санкт-Петербург 1996, с. 341–342; W. Erben, *Die Schlacht bei Mühldorf*, s. 29–30; P. Казель, *Иоанн Слепой*, с. 141, 143; M. Bláhová, *Vítězové a poražení v bitvě u Mühldorfu*, s. 18–19.

*

Andrii Fedoruk, *Why did the Rus' and Polish troops not participate in the battle of Mühldorf 1322?*

The article deals with the attitude of two Princes from the Romanovych dynasty and King Władysław the Elbow-high to the great dynastic war between the Wittelsbach and the Habsburgs for the throne of the Holy Roman Empire in 1314–1325. On the basis of indirect evidence, it is assumed that the Rus' Princes Andrii and Lev Yuriiiovych obviously supported Louis IV, and only the border military conflict with Hungary did not give them the opportunity to help the Roman King in the battle of Mühldorf. Regarding the position of the Polish King in relation to the contenders for the imperial throne, it was rather ambiguous, because on the one hand he was, through matrimonial politics, closer to the Habsburgs, but, on the other hand, the participation of his two sons-in-law – Hungarian King Charles Robert of Anjou and Świdnica Duke Bernard the Stable in this military conflict on the various sides, made it impossible for him to intervene directly in the internal affairs of the Holy Roman Empire.

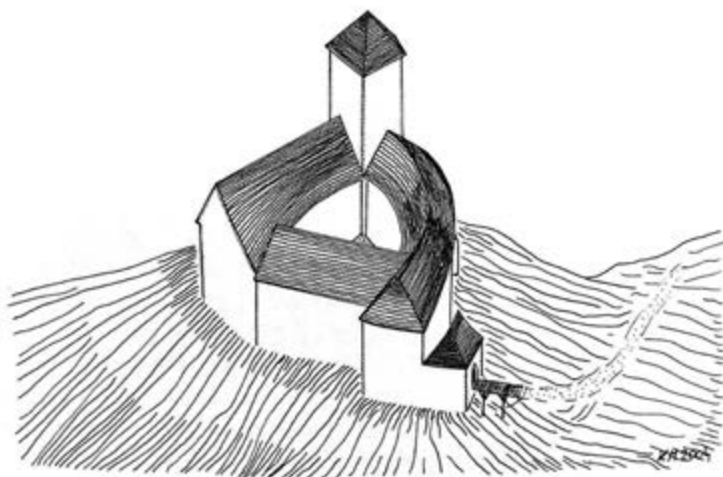
Лл. 1. Римський король Людвіг IV Баварський атакує зі своїми рицарями противника в битві під Мюльдорфом. Книжкова мініатюра з рукопису *Willehalm von Oranse* (1334), <http://manuscriptminiatures.com/5709/20827/> [15.01.2019]

Лл. 2. Нижньобаварський герцог Отто III Віттельсбах пробирається до Угорщини в 1305 р. Книжкова мініатюра з рукопису *Chronicon Pictum* (1358), р. 135.

Лл. 3. Печатка руського короля Юрія Львовича. Прорисовка за: М. Грушевський, *Ллюстрована історія України*, Київ 1990, с. 129.

Лл. 4. Маковицький замок (Зборовський град) першої половини XIV ст. Сучасна реконструкція за: *Zborov – castle Makovica – Ancient and medieval architecture*, <https://medievalheritage.eu/en/main-page/heritage/slovakia/zborov-castle/> [15.01.2019]

Лл. 5. Печатка польського короля Владислава Локетка. Прорисовка за: F. Piekosiński [przy współudziale E. Diehla], *Pieczenie polskie wieków średnich*, cz. 1, *Doba piastowska*, Kraków 1899, s. 181, fig. 200.

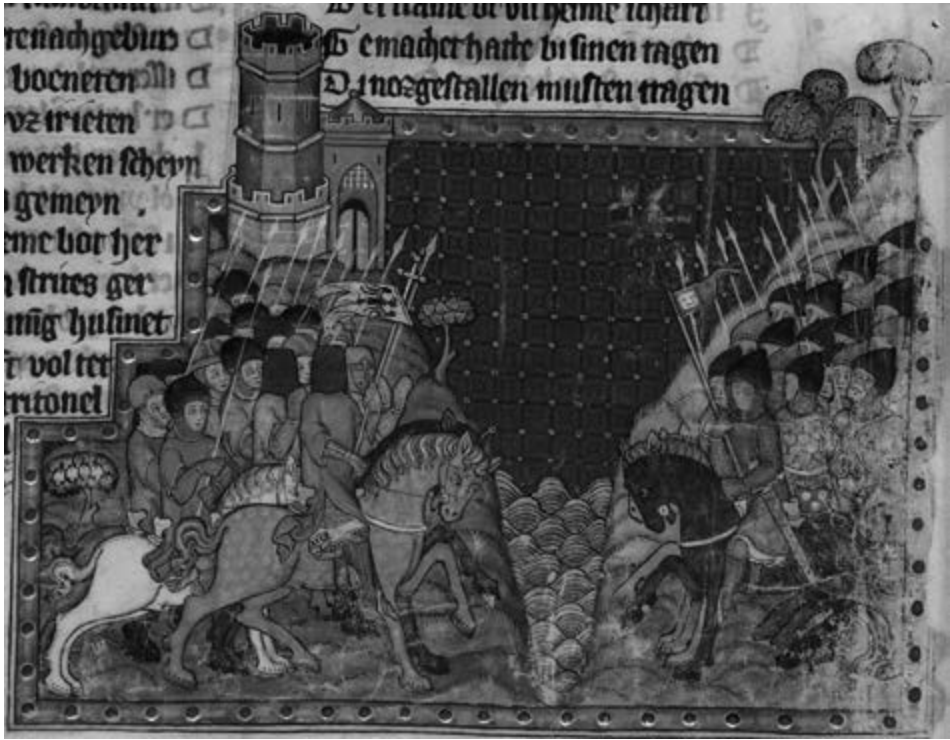
Лл. 6. Рицарі бургграфу Фрідріха IV Нюрнберзького беруть в полон римського антикороля Фрідріха III Красивого в битві під Мюльдорфом. Книжкова мініатюра з рукопису *Willehalm von Oranse* (1334), <http://manuscriptminiatures.com/5709/20830/> [15.01.2019]

Лл. 7. Угорський король Карл Роберт Анжуйський. Книжкова мініатюра з рукопису *Chronicon Pictum* (1358), р. 138.

Лл. 8. Маєстатична печатка свідницького князя Бернарда Статечного. Z. Wawrzonowska, *Uzbrojenie i ubiór rycerski Piastów śląskich od XII do XIV wieku*, Łódź 1976, tabl. VI, kat. nr 29 (Серія: *Acta Archaeologica Lodziensia*, nr 25)

Лл. 9. Шикування військ Людвіга Баварського (зліва) та Фрідріха Красивого (справа) на початку битви під Мюльдорфом. Книжкова мініатюра з рукопису *Willehalm von Oranse* (1334), <http://manuscriptminiatures.com/5709/20828/> [15.01.2019]

Тимур Горбач
(Київ)

Чи галицько-волинське рицарство брало участь у польсько-орденській війні 1327–1332 рр.?

У статті шляхом зіставлення текстів епістолярних та наративних джерел з'ясовано обставини участі союзників Владислава Локетка у війні Польського королівства з державою Німецького ордену в Пруссії. Узято під сумнів поширене в польській історіографії твердження про участь галицько-волинського рицарства в поході королівського війська до Пруссії восени 1330 р. Натомість висловлено припущення про те, що русини, згадані в посланні верховного магістра Лютера фон Брауншвайга до папи Іоанна XXII, належали до війська великого князя литовського Гедиміна.

Війну Польського королівства з державою Німецького ордену в Пруссії, що з перервами точилася впродовж 1327–1332 рр., і яку Маріан Біскуп навіть охрестив „Великою війною” часів Владислава I Локетка¹, важко назвати приватним конфліктом поляків з хрестоносцями, адже кожна з протиборчих сторін, прагнучи здобути перевагу над іншою, послуговувалася допомогою союзників. Приміром, до військових акцій Ордену проти Польщі долучався чеський король Іоанн Люксембурзький, за підтримки якого хрестоносці в березні 1329 р. оволоділи Добжинською землею. Допомагали Німецькому ордену і гості із Західної Європи, які прибували до Пруссії для участі у т. з. райзах. До слова, загін англійських рицарів на чолі з Томасом Уффордом, сином графа Саффолка, у вересні 1331 р. брав участь у поході хрестоносців на Великопольщу. Владислав Локетек, зі свого боку, міг сподіватися на підтримку великого князя литовського Гедиміна, з яким 1325 р. уклав матримоніальний альянс, а також свого зятя – угорського короля Карла I Роберта. Окрім того, з легкої руки Станіслава Закшевського в польській історіографії вже тривалий час побутує думка про участь галицько-волинського рицарства в поході

¹ M. Biskup, *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim (1308–1521)*, Gdańsk 1993, s. 15.

польського королівського війська до Пруссії у вересні–жовтні 1330 р.² Підставою для такого твердження стало послання верховного магістра Німецького ордену Лютера фон Брауншвайґа до папи Іоанна XXII. Серед учасників кампанії 1330 р., які воювали на боці Владислава Локетка, магістр назвав також русинів. Текст послання вміщено до розлогого листа, призначеного для орденського прокуратора в Римській курії³.

Листа написано на одному аркуші пергаменту, складеного у закритий конверт, що був скріплений за допомогою пергаментного паска і печатки, які, однак, не збереглися. З огляду на спосіб опечатування, лист можна віднести до категорії „litterae clausae”, тобто закритих (конфіденційних) листів. На звороті аркуша вказано адресата: „Fr(atr)i Theodorico de Aureo Capite p(ro)curatori in cu(r)ia Romana m(a)g(ist)ri et fr(atru)m de domo theut(onica) L”. Нижче вже іншою рукою, у більш пізній час, додано коротке роз’яснення про зміст листа: „Informatio missa Pontifici Romano Ioanni a Liudero de Brunswico Magistro generali Ordinis Teutonici contra Polonos. Vixit hic 1331”⁴.

Композиційно текст документа складається з двох послань, які, хоча й були поєднані спільною темою, утім призначалися для різних адресатів. На початку вміщено послання верховного магістра Лютера фон Брауншвайґа до папи Іоанна XXII, у якому глава Ордену розповідає про конфлікт, що виник між орденською державою і Польським королівством. Друге послання призначалося для Дітріха Гольденгаупта (Theodoricus de Aureo Capite)⁵, генерального прокуратора Німецького ордену в Римській курії.

² S. Zakrzewski, *Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w.*, „Przegląd Historyczny”, 23, 1921/1922, 1, s. 96; S. Zajczkowski, *Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka*, Lwów, 1927, s. 157; M. Biskup, *Analiza bitwy pod Płowcami i jej dziejowego znaczenia*, „Ziemia Kujawska”, 1, 1963, s. 83; M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu krzyżackiego w Prusach: gospodarka, społeczeństwo, państwo, ideologia*, Gdańsk 1986, s. 346; J. Ptak *Działania zbrojne Polski i Litwy przeciwko państwu krzyżackiemu w Prusach jesienią 1330 r.*, [in:] *Studia Grunwaldzkie*, t. 1, red. M. Biskup, Olsztyn 1991, s. 44; M. Biskup, R. Czaja, W. Długokęcki [etc.], *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach: władza i społeczeństwo*, Warszawa 2008, s. 111.

³ Вперше текст листа, що зберігається у Центральному архіві Німецького ордену у Відні, в повному обсязі оприлюднив Адам Клодзіньський, який використав його для реконструкції подій 1331 р. (A. Kłodziński, *Ze Studiów krytycznych nad rokiem 1331*, „Kwartalnik Historyczny”, 19, 1905, 1, s. 38–42). До того часу документ публікували лише фрагментарно, або у вигляді речесту (*Die Urkunden Deutsch-Ordens-Centralarchives zu Wien*, Bd. 1 (1170–1809), ed. G. Pettenegg, Leipzig 1887, nr. 1086). Пізніше укладачі другого тому збірника *Preußisches Urkundenbuch* перевидали документ з дотриманням усіх археографічних правил (*Preußisches Urkundenbuch* [дали: *PrUB*], Bd. 2: 1309–1335, hrsg. im Auftr. der Historischen Kommission für Ost- und Westpreußische Landesforschung von M. Hein und E. Maschke, Königsberg 1939, nr. 747, 748).

⁴ *Die Urkunden des Zentralarchivs des Deutschen Ordens (DOZA) Wien* (<http://monasterium.net/mom/AT-DOZA/Urkunden/1596/charter> [15.12.2018]).

⁵ Коли саме Дітріх фон Гольденгаупт став генеральним прокуратором – невідомо. Його попередник на цій посаді Генріх фон Дорпат востаннє згаданий в документах 14 травня 1331 р. (*Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie*, Bd. 1: *Die Geschichte der Generalprokuratoren von den Anfängen bis 1403*, bearb. von K. Forstreuter, Köln 1961, s. 95). Утім, відповідь на питання, коли саме Дітріх обійняв посаду орденського прокуратора в Римській курії, може ховатися в листі верховного магістра. Ще А. Клодзіньський звернув увагу на те, що пергаментний аркуш, на якому написано листа в кількох місцях вишкрябаний, вочевидь, з метою виправлення допущених помилок. Примітно, що одне з таких виправлень знаходиться на початку другого послання, у тому місці, де вписано ім’я Дітріха („Thoderic”). Отже, можна припустити, що

У ньому повідомляється про вересневий похід Ордену проти Польщі, що завершився битвою, у якій хрестоносці здолали військо Владислава Локетка.

Листа було відправлено до Авіньйона невдовзі після битви під Радзеювом-Пловцями, ймовірно, у листопаді 1331 р.⁶ Таку покvapливiсть можна пояснити тим, що Орден остерігався можливих скарг і звинувачень на свою адресу з боку поляків, а тому прагнув якнайшвидше донести до відома папи свою версію конфлікту з Польщею. Занепокоєння орденської влади мало свої підстави. У Марієнбурзі добре пам'ятали успішні дії польської дипломатичної місії в Римській курії у 1319 р., що призвели до початку судового процесу проти Ордену. Утім значно більшу небезпеку для магістра та його братії становило призначене папою (21 III 1331) розслідування щодо актів насилля, вчинених хрестоносцями у Влоцлавському єпископстві. Проводити слідство Іоанн XXII доручив комісії польських єпископів на чолі з архієпископом Гнезненським⁷.

Важливо розуміти, що в такий спосіб канцелярія верховного магістра не просто інформувала свого речника в Авіньйоні про зміни у відносинах Ордену з Польським королівством, але вклadала в його руки потужний інструмент пропаганди. Як саме Дітріх Гольденгаупт ним скористався – невідомо. Відсутність пергаментного паска і печатки на документі свідчать про те, що його було прочитано.

Видається сумнівним, що прокуратор вручив цей документ папі, адже в такому разі він мав би осісти в папському архіві⁸. Скидається на те, що Дітріх Гольденгаупт публічно зачитав послання Лютера фон Брауншвайга до Іоанна XXII під час аудієнції.

У тексті послання можна виокремити декілька складових, що містять звинувачення, висунуті Ордену проти Владислава Локетка. Усі вони викладені в хронологічній послідовності. Отож після формальної вступної частини магістр скаржився папі, що між його Ордену і королем Польщі утворився „нездоланий хаос ворожнечі”, поглиблений шлюбом королівського спадкоємця з донькою правителя Литви (1325). Кількома роками пізніше,

першочергово там було ім'я іншої людини – Генріха (?). Цілком імовірно, що раптова зміна обставин, внаслідок якої на посаду генерального прокуратора було призначено іншу особу, тобто Дітріха, спонукала автора листа змінити ім'я адресата. З огляду на це, терміном *post quem*, коли Дітріх Гольденгаупт став генеральним прокуратором Німецького ордену в Авіньйоні, слід вважати 27 вересня 1331 р. – дату битви під Радзеювом-Пловцями, про яку є згадка в листі Лютера фон Брауншвайга.

⁶ Серед істориків досі існують розбіжності щодо датування листа, див. останнє видання реєстрів документів з Центрального архіву Німецького ордену у Відні: *Die Urkunden des Deutschordens-Zentralarchivs in Wien: Regesten, Teil. 2: Februar 1313 – November 1418*, hrsg. von U. Arnold, Marburg 2007, s. 502, nr. 1596 (Серія: *Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens*, Bd. 60/2).

⁷ *PrUB*, Bd. 2, nr. 730.

⁸ Через це дехто з дослідників навіть висловив сумнів з приводу того, чи документ узагалі було надіслано, див. напр.: J. Pflugk-Hartung, *Der Johanniter- und der Deutsche Orden im Kampfe Ludwigs des Bayern mit der Kurie*, Leipzig 1900, s. 146, прим. 2.

коли хрестоносці разом з королем Чехії вирушили в похід проти литовців (1329), польський король підступно вдерся в Кульмську землю і спустошив її. Однак найважливішим для нас є останній уривок, у якому йдеться про обставини та учасників походу Владислава Локетка у Пруссію восени 1330 р.: „Nec latet sanctam gratiam vestram, quomodo idem rex anno preterito receptis treugis cum rege Bohemie, conpllice guerre nostre, cum Ungaris, Litwinis, Ruthenis et Cumanis iterum terras nostras intravit et tunc residuum brute sue malignitatis erugine devastravit”⁹. З процитованого видно, що до ворогів Ордену магістр, крім поляків, відніс угорців, литовців, русинів і половців. Акцентування уваги на такому докладному переліку союзників Локетка не було випадковим, адже через призму сказаного польський король поставав в очах католицької спільноти як безбожник, який пліч-о-пліч з язичниками та схизматиками виступив проти вірних Христа.

Метою військової акції, розпочатої королем Польщі наприкінці вересня 1330 р., було відвоювання Добжинської землі, яку хрестоносці спільно з чехами зайняли ще навесні попереднього року. Поза тим Владислав Локетек домовився з великим князем литовським Гедиміном, аби той разом з ним виступив проти Ордену. У визначений час обидва війська мали зустрітися біля міста Страсбурга¹⁰. Готуючись до походу, польський король зібрав численне військо¹¹. Як нам відомо, до нього входили не лише поляки, але також їхні союзники. Щоб з'ясувати, хто саме прибув на допомогу Локетку, і чи справді серед них було галицько-волинське рицарство, варто звернутися до наративів.

Хоча найзмістовнішим джерелом до історії польсько-орденської війни 1327–1332 рр. вважається написана наприкінці XIV ст. *Нова Прусська хроніка* Віганда з Марбурга¹², описи деяких епізодів цього протистояння доволі добре занотовані і в більш ранніх переказах, первинні редакції яких укладені не пізніше середини XIV ст. Читаючи *Аннали Траски*, дізнаємося, що для війни з хрестоносцями Владислав Локетек зібрав рицарство з усієї Польщі, 10 тисяч союзників з Угорщини та чималу кількість найманців¹³. Схожі відомості знаходимо в доповненні (*Supplementum*) до *Хроніки землі Прусської* Петра з Дусбурга, щоправда, з деякими розбіжностями щодо чисельності угорського контингенту, який, за словами хроніста, налічував 8 тисяч воїнів¹⁴. На чолі угорців стояв Вільгельм Другет, жупан Спишу

⁹ *PrUB*, Bd. 2, nr. 747, s. 495.

¹⁰ E. Długopolski, *Władysław Lokietek na tle swoich czasów*, Wrocław 1951, s. 290.

¹¹ В *Анналах Траски* мовиться про те, що королівське військо налічувало близько 50 тисяч воїнів, з яких 2100 були в шоломах („galeatos habuerit”), 20 тисяч так само озброєних, але без шоломів, стрільців та інших – 30 тисяч (*Rocznik Traski*, [in:] *Monumenta Poloniae Historica* [далі: *MPH*], t. 2, wyd. A. Bielowski, Lwów 1872, s. 855).

¹² *Die Chronik Wigands von Marburg*, hrsg. von T. Hirsch, [in:] *SRP*, Bd. 2, s. 429–662.

¹³ *Rocznik Traski*, s. 854.

¹⁴ *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae*, hrsg. von M. Töppen, [in:] *SRP*, Bd. 1, hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehle, Leipzig 1861, s. 218.

та Уйвару¹⁵. Важливе уточнення щодо етнічного походження найманців у війську Локетка подають *Аннали самбійського каноніка*, називаючи їх тевтонцями¹⁶, тобто німцями. Водночас *Торнський анналіст*, оповідаючи про напад польського короля на Кульмську землю, виокремив серед його прибічників постать на ім'я Генріх Кіттеліц (Hinrico Kittelitz)¹⁷. З огляду на цю згадку Густав Келлер, а за ним і Станіслав Зайончковський висловили припущення, що цей Генріх Кіттеліц, власне, й був капітаном найманців¹⁸. Саме тоді *Торнський анналіст* занотовував ще одну важливу річ, а саме засвідчив перебування у королівському війську половців (*Cumanis*), згадка про яких є лише в листі Лютера фон Бранушвайга. Половці, найімовірніше, становили частину угорського контингенту, що його Карл Роберт надіслав на допомогу своєму тестю¹⁹. Небагатомовною щодо переліку союзників польського короля є *Олівська хроніка*, яка з-поміж них вирізняє лише угорців²⁰.

Звертаючись до джерел більш пізнього походження, варто згадати про *Хроніку польських князів* (завершена бл. 1385 р.). Розповідь хроніста про війну Польщі з Німецьким орденом обмежується лише одним епізодом, але він стосується саме подій осені 1330 р.: зібравши військо з багатьох тевтонців, угорців та поляків, пише автор, Локетек із силою вдерся у Пруссію²¹.

Насамкінець знову повернімося до *Хроніки Віганда* з Марбурга, точніше до одного з уцілілих фрагментів її німецькомовного римованого оригіналу. На запитання, хто саме у той час належав до ворогів Ордену, герольд чітко відповідає:

¹⁵ J. Dąbrowski, *Z czasów Łokietka. Studya nad stosunkami polsko-węgierskimi w XIV wieku*. Cz. 1, [in:] *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Serja II*, t. 34, Kraków 1916, s. 324.

¹⁶ *Canonici Sambiensis annales*, ed. W. Arndt, [in:] *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, t. 19, ed. G. H. Peretz, Hannoverae 1866, p. 703; пор.: *Ibidem*, p. 705. Цей пасаж майже дослівно повторюється у хроніці Германа з Вартберге, тож, з огляду на очевидність запозичення, я не залучатиму працю лівонського хроніста до порівняльного аналізу текстів (*Hermann de Wartberge Chronicon Livoniae*, hrsg. von E. Strehlke, [in:] *SRP*, Bd. 2, s. 65).

¹⁷ *Annalista Thorunensis*, hrsg. von E. Strehlke, [in:] *SRP*, Bd. 3, hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig, 1866, s. 68. Можливо, тут ідеться про котрогось із представників німецького шляхетського роду *Kittelitz*, що походив з Верхньої Лужиці. Одна з його гілок, свого часу, осіла також у Сілезії (Т. Jurek, *Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV wieku*, Poznań 1998, s. 241–242).

¹⁸ S. Zajączkowski, *Polska a Zakon Krzyżacki*, s. 157. Там само посилання на працю Г. Келлера.

¹⁹ Перші поселення половців в Угорщині почали з'являтися ще в першій третині XII ст. Відтоді їх регулярно залучали до несення військової служби. У джерелах збереглися згадки про участь половецької кавалерії, як складової угорського війська, у славнозвісних битвах під Кресенбрунном (1260) та на Моравському полі (1278). Відомо також, що угорські королі протягом XII–XIV ст. неодноразово надсилали загопи половців на допомогу своїм союзникам, як це було, наприклад, у битві під Мюльдорфом (1322), де на боці Фрідріха III Австрійського воювало 5 тисяч „Ungaros et paganos” (*Petra Žitavského Kronika Zbraslavská*, [in:] *Fontes rerum Bohemicarum* [далі: *FRB*], t. 4, ed. J. Emler, Praha 1884, s. 262; Д. А. Расовский, *Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Урш*, [in:] *Seminarium Kondakovianum*, t. 6, Praha 1933, c. 37–38; *Idem*, *Половцы IV. Военная история половец*, [in:] *Annales de l'institut Kondakov (Seminarium Kondakovianum)*, t. 11, Beograd 1940, c. 115–116).

²⁰ *Chronica Olivensis*, wyd. W. Kętrzyński, [in:] *MPH*, t. 6, Kraków 1893, s. 328.

²¹ *Chronica principum Polonie*, wyd. Z. Węclewski, [in:] *MPH*, t. 3, Lwów 1878, s. 542.

Drī konige offenbâren
des ordens vîende wâren:
von Polen konig Lokût,
zu Littowen ein heiden mût,
konig Gedemin genant,
und der konig von Ungerlant²².

Джерельна база з історії польсько-орденської війни не вичерпується згаданими вище пам'ятками. Проте слід обов'язково зважати на безпосередню залежність одних переказів від інших. Через це я не розглядаю тут деяких текстів, як то *Хроніка землі Прусської*²³, автор якої, у своєму викладі подій 1330 р., послуговувався працею *Торнського анналіста*²⁴. Те ж стосується *Хроніки Лівонії* Германа з Вартберге²⁵.

Нижче для порівняння розглянемо фрагменти з текстів названих джерел:

Dusburg (*Suppl.*), s. 218: „Eodem anno in autumnno Lotheco rex Polonie cum omnibus equitibus regni sui, et multis stipendiariis, et VIII milibus, quos ei misit rex Ungarie de populo suo in subsidium, intravit potenter terram Colmensem”.

Annalista Thorun., s. 68: „Eodem anno Locukko rex Cracovie cum Ungaris et Cumanis et Hinrico Kittelitz in crastino Dionisii intrarunt per vadum Drevancie circa villam, que Lyn dicitur, devastando et cremando terram Culmensem”.

Can. samb. annales, p. 705: „Anno Domini 1330. circa festum Michahelis rex Cracovie adiutus fortitudine Theutonicorum, Ungariorum, Polonorum, Litwinorum magno exercitu terram Culmensem potenter intravit”.

Traska, s. 854: „Rex igitur Wladyslaus dictus Loctek Polonie (...) congregata milicia totius Polonie et auxiliariis de Ungaria prope decem milibus et de aliis stipendiariis non paucis”.

Chron. Olivensis, s. 328: „congregavit rex Polonie exercitum magnum de regno suo et Ungaria et venit anno sequenti transiens per Masoviam et terram Dobrinensem sperans se posse transire per Dryvanczam et intrare terram Culmensam oportune”.

²² *Die Chronik Wigands von Marburg*, s. 471.

²³ *Chronica terrae Prussiae*, wyd. W. Kętrzyński [in:] *MPH*, t. 4, s. 31–40.

²⁴ G. Labuda, *Studia nad annalistyką pomorską z XIII–XV wieku*, [in:] *Idem, Studia krytyczne o początkach Zakonu Krzyżackiego w Prusach i na Pomorzu*, Poznań 2007, s. 363.

²⁵ J. Dąbrowski, *Z czasów Łokietka*, s. 324.

Chron. prin. Pol., s. 542: „Hic insuper Wladislaus Lokot postea magno Theothonicorum, Ungarorum atque Polonorum exercitu congregato, potenter ingressus Prussiam”.

№	Джерела	Учасники походу Владислава Локетка у Пруссію восени 1330 р.					
		Поляки	Угорці	Литовці	Половці	Найманці	Русини
1	Luther	[+]	+	+	+		+
2	Dusburg (Suppl.)	+	+			+	
3	Annalista Thorun.	[+]	+		+	+	
4	Can. samb. annales	+	+	+		+	
5	Traska	+	+			+	
6	Chron. Olivensis	+	+				
7	Chron. prin. Pol.	+	+			+	
8	Wigand	+	+	+			

Зіставивши фрагменти, бачимо, що джерела одностайно (8/8) констатують присутність угорців у війську польського короля. Хоча участь самих поляків у поході відзначають не всі автори (6/8), втім, для них це видавалося зрозумілим *a priori*, тому вони не вважали за потрібне зайвий раз на цьому наголошувати. Отже, можемо скоригувати цифру на (8/8). Більшість цитованих джерел (5/8) містять згадки й про найманців. Щодо литовських військ то, незважаючи на беззаперечну участь Гедиміна в осінній кампанії 1330 р., лише кілька орденських джерел (3/8) інформують про це. Польські ж хроністи, вочевидь, свідомо замовчували той факт, що їхній король не гребував допомогою язичників у війні проти християн²⁶. Це ж стосується і половців, що факт їхнього перебування у королівському стані засвідчують лише (2/8) джерела. Однак найважливішим для нас є те, що жоден з процитованих наративів не містить щонайменшої згадки про участь руського (у розумінні – галицько-волинського) рицарства в поході Владислава Локетка до Пруссії.

Аналіз політичного контексту відносин Руського королівства з Польщею за часів Юрія II Тройденевича також не додає аргументів на користь версії,

²⁶ На цьому підґрунті в таборі союзників навіть виникла суперечка: очільник угорців герцог Вільгельм Другет, вказуючи на литовців, дорікав Владиславові Локетку тим, що той, мовляв, веде язичників проти християн (*Die Chronik Wigands von Marburg*, s. 471). Цей сюжет виглядає дивним, оскільки в загоні самого Вільгельма були язичники-половці.

що руський володар підтримував Владислава Локетка у війні з хрестоносцями. Ціла низка „дружніх” (якщо не сказати союзницьких) договорів Юрія II з Німецьким орденом радше свідчить про зворотнє. На тлі цього поширене в польській історіографії твердження про нібито прихильне ставлення мазовецького Пяста до Владислава Локетка виглядає щонайменше перебільшенням. На мою думку, єдиною вагомою причиною, що могла спонукати Юрія II відмежуватись від Ордену, був конфлікт, який виник між хрестоносцями і мазовецькими князями в березні 1329 р. Саме тоді орденські рицарі за підтримки чехів зайняли Добжинську землю, після чого, з невідомих причин, вдерлися до володінь плоцького князя Вацлава і примусили його скласти ленну присягу Іоанну Люксембурзькому²⁷. Такі дії Ордену посяли розбрат у таборі колишніх союзників²⁸ і, можливо, навіть призвели до збройного зіткнення. На це опосередковано вказують два договори, укладені для продовження перемир'я між хрестоносцями та мазовецькими князями Земовитом II і Тройденом I²⁹. Скріплюючи другий договір своїми печатками, князі зобов'язалися, допоки триватиме перемир'я, не допомагати Владиславу „королю Кракова” проти Ордену. Тут варто погодитися з думкою С. Зайончковського, який вважав, що володарі Мазовії хоча й перебували в напружених відносинах з орденською братією, проте не брали жодної помітної участі в польсько-орденській війні, дотримуючись нейтралітету³⁰. Отже, якщо батько та стрий Юрія не підтримували Локетка у війні з хрестоносцями, то видається логічним, що цього не робив і руський князь.

Але як тоді слід трактувати слова Лютера? Якщо все ж таки сприймати згадку про русинів у листі верховного магістра як достовірну, а не таку, що слугувала одним з елементів дискредитації польського короля, то ці русини могли походити лише з руських земель, підвладних Гедиміну³¹. Водночас немає достатніх підстав для того, аби стверджувати, що галицько-волинське рицарство брало участь у поході Владислава Локетка до Пруссії восени 1330 р., як і загалом у польсько-орденській війні.

²⁷ *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza* [далі: NKDM], cz. 2. *Dokumenty z lat 1248–1355*, wyd. I. Sulikowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław [etc.] 1989, nr. 193–195.

²⁸ 2 січня 1326 р. у Страсбурзі Земовит II, Вацлав I, з великою імовірністю, Тройден I, уклали союзні угоди з Німецьким орденом (NKDM, cz. 2, nr. 179, 180; E. Suchodolska, *Regesty dokumentów mazowieckich z lat 1248–1345*, Warszawa [etc.] 1980, s. 81, 106).

²⁹ NKDM, cz. 2, nr. 198–199.

³⁰ S. Zajaczkowski, *Polska a Zakon Krzyżacki*, s. 138.

³¹ У джерелах можна відшукати достатньо свідчень про те, що руські підрозділи долучалися до військових кампаній литовських правителів. Для прикладу, незадовго до описуваних подій, навесні 1330 р., „велике військо литовців і русинів” спустошило Куронію (*Canonici Sambiensis annales*, р. 704). За декілька років до того (1326), русинів згадано як учасників походу польсько-литовських військ проти маркграфів Бранденбургу (*Cronica Przbiconis dicti Pulkaua*, [in:] FRB, t. 5, ed. J. Elmer, Praha 1893, s. 203; *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae inclitii regni Poloniae*, lib. 9, ed. S. Budkowa [etc.], Varsaviae 1978, p. 132. Див. уточнення з цього приводу: E. Rymar, *Polsko-litewska wyprawa zbrojna do Marchii Brandenburskiej w 1326 r.*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archivalny”, 7, 2000, 1, s. 33.

*

Tymur Horbach, *Did the Galician-Volhynian knights take part in the War between the Kingdom of Poland and the Teutonic Order in 1327–1332?*

By comparing the texts of epistolary and narrative sources, the circumstances of the participation of Władysław I the Elbow-high allies in the war of the Kingdom of Poland with the state of the Teutonic Order in Prussia are clarified. The participation of the Galician-Volhynian knights in the royal army campaign of 1330 which is widespread in Polish historiography is questioned. Instead, it is assumed that the Rus' mentioned in the message of Grand Master of the Teutonic Order Luther von Braunschweig to Pope John XXII belonged to the army of Gediminas, Grand Duke of Lithuania.

Янина Рьер
(Могилев)

Образ Гедимины в польских и немецких хрониках и белорусско-литовском летописании

В статье рассмотрены характерные черты образа одного из наиболее ярких и спорных правителей раннего этапа существования Великого княжества Литовского – Гедимины, представленные в различных летописных традициях. Прослежена эволюция создания его статуса как выдающегося правителя и родоначальника династии в белорусско-литовском летописании. Раскрыты возможные причины различий в представлении правителя в белорусско-литовских летописях, польских и немецких хрониках.

Одной из самых неординарных политических фигур на раннем этапе становления Великого княжества Литовского [далее: ВКЛ] является Гедимин. Белорусская историография уделяет данному правителю значительное внимание, называя его не только родоначальником династии Гедиминовичей, но также одним из сильнейших и наиболее успешных монархов первого этапа развития государства¹. Пристальное внимание данной исторической фигуре уделено также в литовской², польской³, чуть меньше – в украинской⁴ историографии. Вместе с тем, образ Гедимины в источниках, принадлежащих к различным социокультурным и политическим традициям, кардинально отличается.

До сих пор остается открытым вопрос о причинах различий в представлении правителя летописцами и хронистами в белорусско-литовских

¹ См.: М. Доўнар-Запольскі, *Гісторыя Беларусі*, Мінск 1994; А. Краўцэвіч, *Гісторыя Вялікага княства Літоўскага, 1248–1377 гг.*, Вроцлав 2015; В. Насевіч, *Пачаткі Вялікага княства Літоўскага. Падзеі і асобы*, Мінск 1993.

² См.: А. Nikzentaitis, *Gediminas*, Vilnius 1989; А. Bumblauskas, *Senosios Lietuvos istorija, 1009–1795*, Vilnius 2005;

Э. Гудавичус, *История Литвы*, т. 1: *История Литвы с древнейших времен до 1569 года*, Москва 2005, с. 101–129.

³ См.: М. Kosman, *Historia Białorusi*, Wrocław 1979; Н. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983; J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań–Wrocław 1999, s. 15–17.

⁴ См.: Л. Войтович, *Княжа доба: портрети еліти*, Біла Церква 2006, с. 603.

и европейских, в частности, польских и немецких, нарративных источниках. Если белорусско-литовские летописи действительно уделяли Гедимину значительное внимание, то в польской и немецкой нарративной традиции его зачастую практически игнорировали или упоминали наряду с другими правителями ВКЛ, никак особенно не выделяя на их фоне. Более того, даже белорусско-литовские летописи отличаются неоднородностью отношения к Гедимину как к правителю. Различие четко прослеживается в первом и втором белорусско-литовском летописных сводах, что позволяет предположить определенную эволюцию воззрений на его статус и роль в становлении ВКЛ в зависимости от времени и контекста создания источников.

Объяснение данному феномену можно найти в политических реалиях, в условиях которых появилась та или иная наррация. Изучение белорусско-литовских сводов позволяет сделать вывод о том, что пристальное внимание к Гедимину не только как к родоначальнику династии Гедиминовичей, но как к великому политику и военачальнику, начало проявляться только с конца XVI в. Первые же сведения о нем, как об основателе рода, относятся только к эпохе правления Витовта.

Анализируя данные, содержащиеся в нарративных источниках, принадлежащих к белорусско-литовскому летописанию, можно обнаружить интересную закономерность.

Так, в *Никифоровской летописи* нет никаких сведений о Гедимине или его правлении⁵, впрочем, как и в основной части *Супрасльской летописи*⁶. Первым значимым правителем ВКЛ, политике которого в данных источниках уделено значительное внимание, является Ольгерд, упомянутый под 1350 г. в связи с отправкой его послов к великому князю Семену Ивановичу⁷. Тем не менее, в *Летописце великих князей литовских*, составной части *Супрасльской летописи* содержится запись о Гедимине как основателе княжеского рода: „Великого князя Кедмина литовского было сынов 7: старейши Монвид, потомъ Наримонт, Олигоръд, королев отецъ, потом Евнутеи, потом Кестути, отец великого князя Витовта, потом корнят, седьми Люборт”⁸. Аналогичные сведения можно найти в *Академической летописи*, созданной предположительно в 30-е–40-е гг. XVI в. Как и два предыдущих нарративных источника, она не описывает деятельность Гедимина, а только политику Ольгерда⁹.

⁵ См.: *Никифоровская летопись*, сост. и автор предисл. Н. Н. Улащик [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: ПСРЛ], т. 35, Москва 1980, с. 27–28.

⁶ См.: *Супрасльская летопись*, сост. и автор предисл. Н. Н. Улащик [in:] ПСРЛ, т. 35, с. 45–46.

⁷ *Летописи белорусско-литовские*, сост. и автор предисл. Н. Н. Улащик, [in:] ПСРЛ, т. 35, с. 28, 46.

⁸ *Ibidem*, с. 61.

⁹ См.: *Академическая летопись*, сост. и автор предисл. Н. Н. Улащик [in:] ПСРЛ, т. 35, с. 103.

Но уже в *Волинской краткой летописи*, созданной предположительно в начале XVI в., прослеживается четко выраженное обращение к нему как к основателю династии. Несмотря на то, что политике самого Гедимины не уделено должного внимания, для источника характерно устойчивое определение его сыновей как „Гедиминовичей”. Так, под 1377 г. содержится запись о смерти Ольгерда Гедиминовича, а под 1381 г. – об убийстве Кейстута Гедиминовича¹⁰.

Кардинальные изменения в ситуации можно обнаружить с конца XVI в. Если в *Летописце Великого княжества Литовского и Жемойтского*, размещенного в *Летописи Красинского*, содержится запись¹¹, аналогичная с информацией *Супрасльской летописи*, то уже в *Летописи Рачинского* внимание к Гедимину значительно расширено. В ней о великом князе говорится не только как о родоначальнике династии, но и о великом дипломате и правителе, законно сидящем на престоле, проводящем активную и успешную политику: „Будучы великому князю Кгидимину по смерти отца своего Витеня на Великом князстве Литовском, Руском и Жемойтском, и седечи на стольцы отца своего на Кернове [...] И кнежыл князь велики Кгидимин много лет на князстве Литовском, Руском и Жомоитском, и был справедливый, и много вальк мевал, и завьжды зыскивал, и пановал фортуниве, оли ж до великое старости свое”¹². Кроме того, именно в этом своде содержатся записи о его успешной военной политике, часть из которых носит явно легендарный и глорификационный характер – победах над Немецким орденом, взятии Владимира и изгнании князя Станислава из Киева, а также об основании им Трок и Вильно¹³.

Именно такая позиция характерна для *Третьего белорусско-литовского свода*¹⁴. Очевидно, что для летописцев, проживавших на территории ВКЛ в это время, было необходимым подчеркнуть легитимность статуса родоначальника династии правителей, а также показать его достойным властителем своего народа. Нельзя не принимать во внимание также идеологическое противостояние белорусско-литовской наррации *Третьего свода* московской и польской концепциям, подчеркивавшим худородность и зависимость властелинов Литвы от „Москвы” и „Короны”. И *Хроника Литовская и Жемойтская* и *Хроника Быховца*, а также польский хронист Матей Стрыйковский обращают внимание на законный статус Гедимины, акцентируя внимание на легитимности его правления. В *Хронике Литовской и Жемойтской* Гедимин назван полноправным преемником Витеня, его

¹⁰ *Летописи белорусско-литовские*, с. 120.

¹¹ См.: *Летопись Красинского*, сост. и автор предисл. Н. Н. Улащик [in:] *ПСРЛ*, т. 35, с. 132–133.

¹² *Летописи белорусско-литовские*, с. 151.

¹³ *Ibidem*, с. 96–97.

¹⁴ *Ibidem*, с. 199–200.

сыном, воцарившимся на престоле после смерти отца и проводившим выдающуюся политику, направленную на усиление ВКЛ и расширение его границ: „Гедимин, сын великого князя Витеня, сел на князстве отца своего Литовском, Жомойтском и Руском, а скоро осел на столицы”¹⁵. Подчеркнута его легитимность и в упомянутой выше *Хронике Быховца*: „Naczało kniażenia velikoho kniazia Gidymina na kniastwie Litowskom, Żmuydzkom y Ruskom. Buduczy velikomu kniaziau Gidyminu po smerty otca swoieho Witenia na Welikom kniazstwie Litowskom, Żomoyskom i Ruskom”¹⁶.

Вместе с тем, в латиноязычной, в частности польской, нарративной традиции Гедими́на называли узурпатором престола, а его политике зачастую не уделяли пристального внимания. Одной из причин такого различия может быть версия о его происхождении, согласно которой Гедимин являлся не сыном или братом Витеня, получившим престол согласно принципу наследования после его смерти, а конюшим, завладевшим тронном в результате заговора. Об этом, например, упоминали такие историки, как Ян Длугош¹⁷ и Мартин Кромер¹⁸. Данная версия вполне логически вписывается в политические реалии того времени, связанные с необходимостью оспорить законность правящей в ВКЛ династии.

Большим вниманием удостоили Гедими́на такие польские произведения, как *Описание Европейской Сарматии* Александра Гваньини или *Хроника Пруссии* Мартина Бельского¹⁹. Но и в них литовский правитель представлен пусть сильным, но коварным деятелем, язычником, использующим религию в своих политических целях.

В целом можно отметить, что польские источники указанного периода достаточно критически относились к языческим правителям Литвы, не желающим принять христианство. Вместе с тем, они не оспаривали его статуса как правителя ВКЛ. Об этом свидетельствуют хотя бы сведения о женитбе сына польского короля Локетка, Казимира на дочери Гедими́на²⁰.

Очень интересную информацию по данной проблеме содержат хроники, созданные в XIV в. на территории Немецкого ордена, а также позднейшие немецкие нарративы. Одним из старейших источников подобного толка

¹⁵ *Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного*, [in:] ПСРЛ, т. 32, Москва 1975, с. 14.

¹⁶ *Ibidem*, с. 23.

¹⁷ Я. Длугош *История Польши*, ред. Г. А. Стратановский, Москва 1962, с. 216.

¹⁸ *Kronika polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego ksiąg XXX*, Sanok 1857, s. 572–573.

¹⁹ A. Guagnini, *Sarmatiae Europaeae descriptio, quae Regnum Poloniae, Litvaniam, Samogitiam, Rvssiam, Massoviam, Prvssiam, Pomeraniam, Livoniam, et Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur*, Spiraе 1581, s. 119; О. Гваньїні, *Хроніка європейської Сарматії*, відп. ред. В. А. Смолій; упорядк. та пер. з польської о. Ю. Мицика, Київ 2007, с. 303, 312–318, 409, 471–472.

²⁰ P. Dusburg, *Chronicon Terrae Prussiae*, [in:] *Scriptores Rerum Prussicarum*, Bd. 1, Leipzig 1861, s. 193; S. Ch. Rowell, *Lithuania Ascending: A Pagan Empire Within East-Central Europe, 1295–1345*, Cambridge 1994, p. 87.

является *Хроника Пруссии* Петра из Дусбурга, написанная в 1326 г., то есть еще при жизни Гедимины. Примечательно, что, в отличие от предыдущих авторов, данный хронист уделял достаточно пристальное внимание политике правителя ВКЛ, называя Гедимины „Gedeminum Regem Lethowinorum”, и описывал, пусть и довольно сжато, основные вехи начального этапа его правления. Особенно хронист подчеркивал якобы имевшее место желание Гедимины принять христианство, а также его союз с польским королем, достигнутый путем женитьбы сына Владислава Локетка, Казимира на дочери великого князя литовского. Кроме того, описан и союз литовского правителя с Ригой, направленный на ослабление Немецкого ордена²¹. Необходимо отметить, что на труд Петра из Дусбурга опиралось множество более поздних хронистов и исследователей, а, следовательно, именно эти данные были взяты за основу другими авторами.

К ранним источникам, в которых встречается Гедимин, необходимо отнести *Старшую Оливскую хронику*, созданную в середине XIV в. и повествующую о событиях 1190–1350 гг. В хронике упомянут Витень в связи с походом на Пруссию – он назван „rex Letwinorum nomine Vyten” и представлен как сильный и могущественный противник Ордена. А вот известия о Гедимине отсутствуют при описании событий, происходивших на соседних землях в указанный период времени, равно как и описание Литвы эпохи его правления. Следующая информация о Литве относится только к 1345 г., в связи с походом рыцарей на литовские земли²².

Важным источником является *Новая прусская хроника* – труд конца XIV – начала XV в., принадлежащий перу Виганда из Марбурга, написанный в рифмованной форме на средневерхненемецком языке. Не дошедшая до наших дней в оригинале, она сохранилась в латинском переводе, созданном по просьбе Яна Длугоша в XV в.²³ Автор, описывающий события с конца XIII в. по 1394 г., по-видимому, не был знаком с трудом Петра из Дусбурга, однако активно использовал сведения *Старшей Оливской хроники* и работы Германа Вартберга²⁴. Повествуя о событиях, связанных с историей Литвы эпохи правления Гедимины, хронист называл последнего „regis paganis” и „rex” и подчеркивал его стремление проводить политику, направленную на борьбу с Орденом²⁵. Хронист сообщал: „Anno 1331 sequenti anno in die nativitatis Marie virginis rex Lokut Polonie concepit

²¹ P. Dusburg, *Chronicon Terrae Prussiae, in quo Ordinis Teutonici Origo, nec non Resab ejusdem Ordinis Magiftris ab An. MCCXXVI. usque An. MCCCXXVI*, ed. Ch. Hartknoch, Francofurti 1679, s. 386–387, 409; *Chronicon Terrae Prussiae / Хроника земли Прусской*, пер. В. И. Матузова, Москва 1997, с. 182, 184–186.

²² *Die Chroniken von Oliva und Bruchstücke älterer Chroniken. Die ältere Chronik von Oliva nach der neu aufgefundenen*, [in:] *Scriptores Rerum Prussicarum* [далее: SRP], Bd. 5, Leipzig 1874, s. 606, 617.

²³ Wigand von Marburg, *Nowa kronika pruska*, red. i tłum. S. Zonenberg, K. Kwiatkowski, Toruń 2017, s. 28–31.

²⁴ *Ibidem*, s. 39.

²⁵ *Die Chronik Wigands von Marburg*, red. E. Strehle, [in:] SRP, Bd. 5, s. 471; Wigand von Marburg, *Nowa kronika pruska*, s. 150, 152.

malum propositum vindicate cum auxilio Gedemyni, regis Lithwanorum, qui sibi condixerant, se pretacta die paratos esse. Tandem Rex Gedemyn in potenti manu intrat cum paganis terram Osterrodensem et igne vastat eam²⁶.

Нельзя не отметить, что автор хроники, упоминая Гедимина наряду с другими европейскими правителями и не отрицая факта его правления и власти, которой он обладал в обществе, лишил его титула „короля”, очевидно, чтобы подчеркнуть его более низкий легитимный статус: „Tres reges erant hostes ordinis, Lokut rex Polonie, Gedemyn Lithwanie paganus et rex Ungariae”²⁷. Вместе с тем, при описании событий, связанных непосредственно с его политикой, титул „король” присутствовал. Тем не менее, сведений о нем категорически мало и здесь, немногочисленные упоминания о Гедимине носили скорее констатирующий характер.

Что касается более поздних хроник, созданных на территории Немецкого ордена, то в них уделено еще меньше внимания личности Гедимина. В работе конца XVI в. Каспара Шютца *История Древней Пруссии* есть сведения и по истории соседних земель, в частности ВКЛ, особенно периода правления Миндовга. Но в период правления Гедимина сам правитель практически не упомянут, а все события данного времени связаны лишь с обобщенным названием „Littawen”, хотя и Витень, и Ольгерд не только были известны автору, но и представлены со всеми соответствующими титулами – „Littawen Großfürst Vithenes”, „Olgerdus Großfürst in Littawen”²⁸. Трудно сказать, чем было обусловлено такое желание историка обойти стороной личность Гедимина, ведь сам период его правления описан достаточно подробно. Возможно, это было связано с жесткой политикой Гедимина, направленной на противостояние Немецкому ордену, либо с уже упомянутым дискуссионным вопросом о происхождении Гедимина, а значит – проблемой легитимности его власти в качестве правителя.

Подобное отношение прослеживается и в *Хронике провинции Ливонии*, автором которой является ливонский летописец второй половины XVI в. Бальтазар Руссов. Детально описывая политику Миндовга, он почти полностью игнорировал личность Гедимина. При этом сама Литва периодически „всплывала” в его наррации в связи с теми или иными политическими событиями в истории Ливонии. Тем не менее, имени правителя нет, а первыми значимыми лидерами ВКЛ в данном исследовании выступали уже Ягайло и Витовт²⁹. Несмотря на то, что как

²⁶ Wigand von Marburg, *Nowa kronika pruska*, s. 150: „Год 1331. В следующем году в праздник Рождества Пресвятой Богородицы, король Польши Локетек, охваченный злыми намерениями, потребовал помощи у Гедимина, короля Литвы, которого он уговорил поддержать его в случае необходимости. И тогда король Гедимин могучей десницей своей вторгся в языческие тевтонские земли и огнем опустошил их”.

²⁷ Ibidem, s. 156: „Три короля поочередно враждовали между собой – Локетек, король Польши, язычник Гедимин Литовский и король Венгрии”.

²⁸ C. Schütz, *Historia Rerum Prussicarum*, Zerbst 1592, s. 56, 74.

²⁹ B. Russowen, *Chronica von Provintz Lyffland*, [in:] *Scriptores Rerum Livonicarum*, Bd. 2, Riga–Leipzig 1853, s. 72.

самостоятельный источник по изучению ранней истории ВКЛ *Хронику* Бальтазара Руссова рассматривать нельзя, она может дополнить общее восприятие соседнего государства с точки зрения образованных жителей Ливонии эпохи Ренессанса.

Таким образом, хроники, созданные на территории Немецкого ордена, выделяли, прежде всего, именно Витеня в качестве могущественного правителя и военного агрессора. Фигура Гедимины же зачастую замалчивали или не освещали. Возможно, это связано, в том числе, и с вопросом легитимности его правления, являющимся крайне важным для европейских дипломатов и хронистов того времени.

Несмотря на различное отношение к личности Гедимины и к его легитимному праву занимать великокняжеский престол, во всех указанных нарративных традициях – польской, немецкой и белорусско-литовской – не оспаривался тот факт, что правитель вел успешную политику, направленную на институционализацию своей власти в условиях развития государственности ВКЛ. Причем одним из таких механизмов легитимации власти, а позже – укрепления рода Гедиминовичей, явилась его продуманная брачная политика. Так, почти все дети Гедимины, по крайней мере, те, о которых у нас есть достоверные данные (6 дочерей и 3 сына), вышли замуж или женились на лицах королевской или княжеской крови.

В *Хронике* Петра из Дусбурга содержатся записи о том, что „Anno domini MCCCXXVI Loteko rex Polonie rogavit Gedeminum regem Lethowinorum, cujus filiam filius ejus noviter duxerat in uxorem, ut ei aliquos armigeros de gente sua mitteret. Qui precibus ejus acquiescens, MCC equites destinavit ei. Hii de mandato dicti Lotekonis adjuncti populo suo armata manu hostiliter intraverunt terram marchionis de Brandenburgk circa civitatem Frankenvurdam, et totam illam contractam, que continebat ultra centum et XL villas, ecclesias parochiales totidem, cenobia monachorum ordinis Cisterciensis tria et claustra sanctimonialium duo, et plura religiosorum et secularium monasteria, spoliis et incendio destruxerunt, inhumaniter religiosos et sacras deo dicatas virgins de claustris extrahentes, ministros ecclesie et sacerdotes, vasa sacra, vestes et sacramenta alia pertractantes”³⁰. Таким образом, очевиден не только брачный, но и политический союз, заключенный двумя монархами ради достижения своих политических целей. И хотя даже после окончательного утверждения династии Гедиминовичей долгое время существовала

³⁰ P. Dusburg, *Chronicon Terrae Prussiae*, [in:]: SRP, Bd. 1, Leipzig 1861, s. 193: „в год от Рождества Христова 1326 Локетек, король Польши, попросил Гедимины, короля литвинов, чью дочь его сын только что взял в жены, чтобы он послал ему оруженосцев из народа своего. Он, удовлетворяя его просьбу, отправил ему 1200 всадников. Они по велению упомянутого Локетка вместе с народом его с оружием в руках вторглись в землю маркграфа Бранденбурга близ города Франкфурта и все к нему относящееся, а это составляло более 140 деревень, столько же приходских церквей, три братства монахов цистерцианского ордена и два женских монастыря и много монастырей черных и белых монахов, разорили огнем и мечом, бесчеловечно изгоняя из монастырей монахов и посвященных Богу девушек, слуг церкви и священников”.

определенная запутанность при передаче престола, а отсутствие четко регламентированного порядка передачи власти и конкуренция внутри самой династии способствовали возвышению отдельных группировок знати и их притязаниям на влияние на правителя, очевидно стремление самого Гедимина закрепить за своими наследниками право на престол, а также повысить авторитет литовского правителя в глазах западных соседей.

Еще одним важным основанием власти правителя в период формирования ВКЛ являлось землевладение, которое можно рассматривать как одно из важнейших условий существования и сохранения княжеской власти. Особенно актуальным оно было в условиях существования крупного государственного образования, которым являлось ВКЛ. В период правления Гедимина размеры землевладений, принадлежавших лично правителю, являлись весьма ограниченными³¹. Вместе с тем, и личные владения князя, и замок правителя можно считать своеобразным оплотом и символом власти. В *Хронике Петра из Дусбурга* говорится о владениях правителя, в частности, о замке Гедимина – „castrum Gedemini”³². При этом автор подчеркивал наличие не просто замка, а замка правителя, короля, который является важным субъектом политических и военных действий. Кроме того, в хронике четко зафиксировано наличие двора, состоящего из наиболее влиятельных нобилей государства. По сути, мы имеем одно из первых свидетельств существования аристократического совета при великом князе – той структуры, которая позднее получила название „паны рада”. Петр из Дусбурга так писал об административном устройстве Литвы времен Гедимина: „Noe anno VII Kalendas Decembris nuncio legatorum Rigam sunt reverse, et cum eis quidam Lethowinus nobilis et quasi secundus post regem: qui ex ore ipsius regis in presencia legatorum et multitudine prelatorum et aliorum fidelium circumstante alta voce dixit: quod nunquam alicue litere de consciencia regis super negocio baptismatis sui vel suorum emanaverint, aut domino pape fuerint presentate, nec mandaverit talia in civitatibus maritimis et provinciis aliis in sermonibus publicari; addends, quod ipse rex per deorum potenciam juraverit, quod nunquam aliam legem vellet assumere, preter eam, in qua progenitors sui decesserunt”³³.

³¹ Р. Петраускас, *Правящий род и знать: к вопросу о предпосылках формирования литовского государства*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana”, 2012, 1 (11), с. 113.

³² Р. Dusburg, *Chronicon Terrae Prussiae*, s. 183.

³³ *Ibidem*, s. 192: „В декабре того же года, гонцы легатов вернулись в Ригу, а с ними – один знатный литвин, будто бы второй после короля; он от лица этого короля в присутствии стоящих вокруг легатов и множества прелатов и прочих христиан возгласил, что они никогда не дождутся никакой грамоты о согласии короля на крещение свое или своих людей и они не будут представлены господину папе, и он не повелит проповедовать такого в поморских городах и провинциях, добавив, что этот король силой богов своих поклялся, что никогда не примет иного вероисповедания, чем то, которому следовали его предки”.

Подобная традиция манипулирования религией для достижения своих политических целей зародилась еще в эпоху Миндовга и продолжалась при Гедимине. Успешная и целенаправленная политика последнего нашла отражение в его дипломатической переписке. В 1322 г. Гедимин отправил Папе Иоанну XXII первое послание с выражением стремления наладить мир со всеми христианскими соседями, а также принести католичество в его языческую страну³⁴. Правитель ВКЛ подчеркивал давние традиции взаимоотношений его государства с западноевропейским христианским миром. Так, он упоминал Миндовга, который в свое время принял католичество, но из-за тевтонцев был вынужден отступить от веры. Кроме того, Гедимин выделил недавние заслуги литовских правителей, в частности Витеня, перед христианской религией: его союз с Ригой, приглашение служить в построенном храме в Новогрудке двух францисканцев и др. В заключение он пригласил христианские миссии в Литву и просил о союзе³⁵. Правда, когда папские легаты через два года прибыли в ВКЛ с целью осуществить задуманное, Гедимин отказал им, заявив, что собирается, как и впредь, жить и умереть язычником. Не получив желаемого результата от такого соглашения, а именно полного уничтожения Немецкого ордена, а также ощущая сильную оппозицию новой религии со стороны самого общества, он отказался идти на подобную жертву, а умело лавировал в данной ситуации и не принимал христианство, которое воспринималось им исключительно как средство достижения политических целей. С помощью такого стратегического хода Гедимину удалось, хотя бы на какое-то время, упрочить свои позиции в глазах Рима, заручиться его поддержкой в борьбе с Немецким орденом и выиграть время. Папа действительно не нарушил данное им обещание и сохранил мир на последующие четыре года³⁶.

Стремление Гедимина использовать религию в политических целях нашло отражение в рифмованном латиноязычном сочинении XVI в. *Aulaeum Dunaidum*, принадлежавшем перу ливонского автора Августина Эукаэдия (Augustino Eucaedio):

„Imperium Litau regni Gedeminus habebat,
Pollicitus Christum accepturum sacraque nostra.
Ter conatus eum a vanis deducere Diuis Mutatum,
atque animo conuersum ad numina prisca:
Ter nihil efficient studium consumpsit inane,
Magnorum impensis operum fraudatus et auro”³⁷.

³⁴ S. C. Rowell, *Pagans, peace and the Pope 1322–1324: Lithuania in the Centre of European Diplomacy*, „Archivum Historiae Pontificiae”, 28, 1990, p. 63.

³⁵ *Ibidem*, p. 70–71.

³⁶ *Ibidem*, p. 64.

³⁷ A. Eucaedius, *Aulaeum Dunaidum, continens seriem ac successiones archiepiscoporum Rigensium in Livonia, scriptum ad reverendissimum ac illustrissimum principem ac dominum dominum Sigismundum Augustum, archiepiscopum*

Таким образом, можно отметить, что образ Гедимина прошел своеобразную трансформацию во времени, меняясь в зависимости от конкретных социополитических условий создания того или иного источника или концепции. Вместе с тем, очевидно, что восприятие его как легитимного правителя очень сильно отличалось в разных летописных традициях, что объясняется, в первую очередь, политическими условиями создания источников. В белорусско-литовском летописании внимание к Гедимину впервые было обращено в эпоху правления Витовта, когда появилась необходимость легитимации правящего рода, основанного на традиции. Образ же Гедимина в качестве великого правителя, дипломата и военачальника сложился только в XVI в., найдя свое отражение в *Третьем белорусско-литовском своде*, созданном для подтверждения и обоснования законности власти литовских правителей на земли, входившие в состав ВКЛ.

Что касается польской нарративной традиции, то, несмотря на то, что личности Гедимина исторически уделяли значительное внимание, его образ зачастую подвергали критике – как образ языческого правителя, сражающегося против правоверных христиан. И хотя на первых порах легитимность его правления не оспаривалась, позднее появилась версия о незаконности его происхождения, обусловленная политическими интересами правящей династии того времени. Немецкие хронисты и вовсе на первый план выдвигали Витеня как значимого и успешного правителя ВКЛ. Гедимина же они зачастую обходили стороной. Его личности, как и деталям его правления, уделяли весьма скромное внимание.

Образ Гедимина в летописях и хрониках многогранен и неоднороден. Оценки литовского князя разнятся в зависимости от контекста источников, среды и времени их создания – Гедимин прошел в них путь от образа языческого правителя, обманом захватившего престол, до легитимного родоначальника династии, отважного и мудрого правителя, военачальника, дипломата. Сегодня образ Гедимина неотделим от национальной мифологии и исторического нарратива современных белорусской и литовской наций. Преемственность между нарративом *Третьего белорусско-литовского свода*, созданного в конце XVI в., а также современным „прочтением” его в качестве национального героя в белорусском и литовском гуманитарном дискурсе и повседневности, представляется очевидной.

Rigensem designatum, ducem Megapolensem, principem Vandalorum, comitem Suerinaeum, ac Stargatorum dominum, etc. [in:] *Scriptores Rerum Livonicarum*, Bd. 2, s. 411: „Правление Литвой принял король Гедимин, который обещал принять святую нашу Христову веру. Трижды оказались попытки тщетными, он отрекся от Бога и душой обратился к старым идолам. Трижды все старания были впустую, это был тяжкий и дорогостоящий труд, а он лишь лгал и жаждал золота”.

*

Yanina Ryier, *Gedimin's image in Polish and German chronicles and Belarusian-and-Lithuanian annals*

The article deals with the main features of Gedimin's image in different narrative sources. He was one of the most impressive and contradictory rulers of the initial period of the Grand Duchy of Lithuania existence. The author tried to trace the evolution of his status as a powerful ruler and the dynasty founder in Belarusian-and-Lithuanian annals. Possible reasons of differences in Gedimin's image created by analysts in Belarusian-and-Lithuanian and Polish and German sources were determined.

Marcin A. Klemenski
(Kraków)

Przywilej Kazimierza Wielkiego o wolnym handlu z Rusią dla Świdnicy z 1345 r.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest analiza dokumentu Kazimierza Wielkiego dla mieszczan świdnickich z dnia 1 stycznia 1345 r., dotyczącego handlu z Rusią. Akt ten jest omówiony w kontekście ówczesnej sytuacji politycznej na Śląsku, jak i relacji króla polskiego z księciem świdnickim Bolkiem II Małym. Autor próbuje też odpowiedzieć na pytania, związane z wykorzystaniem przywileju na handel ruski przez mieszczan świdnickich.

Problem przywileju wolnego handlu z Rusią dla mieszczan Świdnicy, wydanym przez Kazimierza Wielkiego w 1345 r. w dotychczasowej literaturze, poświęconej relacjom księcia świdnicko-jaworskiego Bolka II Małego z królem polskim, nie doczekał się wszechstronnej analizy. Dziejom handlu na Śląsku poświęcono liczne opracowania, niestety, większa ich część prezentuje perspektywę Wrocławia, pomijając inne ważne miasta jak Świdnica czy Legnica. Samuel Klose zapoczątkował badania nad handlem wrocławskim już w XVIII w.¹, później próbę całościowego opracowania handlu śląskiego z Królestwem Polskim w XIV w. podjęła w 1936 r. Stefania Kalfas-Piotrowska², cenną pracę na temat komór celnych na Śląsku w XIV w. napisała Janina Nowakowa³. Powstała również praca na temat handlu Wrocławia z Rusią⁴, a Marian Małowist napisał szereg znakomitych prac o ówczesnych relacjach handlowych Europy Środkowo-Wschodniej⁵. Ostatnio intensywne badania nad problemami śląskiego handlu prowadził Grzegorz Myśliwski⁶.

¹ S. B. Klose, *Von Breslau. Dokumentierte Geschichte und Beschreibung in Briefen*, Bd. 2, Tl. 1–2, Breslau 1781; Bd. 3, Tl. 1–2, Breslau 1782–1783.

² S. Kalfas-Piotrowska, *Stosunki handlowe polsko-śląskie za Kazimierza Wielkiego*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku”, 5, 1936, s. 227–279.

³ J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951.

⁴ K. Myśliński, *Lublin a handel Wrocławia z Rusią w XIV i XV w.*, „Rocznik Lubelski”, 3, 1960, s. 5–36.

⁵ M. Małowist, *Handel lewantyński w życiu Polski w późnym średniowieczu i w początkach czasów nowożytnych*, [in:] Idem, *Europa i jej ekspansja (XIV–XVII w.)*, Warszawa 1993, s. 118–133; Idem, *The Trade of Eastern Europe in the Later Middle Ages*, [in:] *The Cambridge Economic History of Europe*, t. 2, Cambridge 1987, s. 525–612; Idem, *Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*, Warszawa 1973.

⁶ G. Myśliwski, *Wrocław w przestrzeni gospodarczej Europy (XIII–XV wiek). Centrum czy peryferie?*, Wrocław 2009. Tam znakomita analiza starszej literatury na temat śląskiego handlu (s. 21–35).

Wiek XIV był dla Śląska znaczącym okresem – czasem, kiedy to wiele terytoriów śląskich zaczęło podporządkowywać Koronie Czeskiej. Proces ten zapoczątkował Jan Luksemburski zhołdowaniem książąt górnośląskich oraz nabyciem praw do księstwa wrocławskiego w roku 1327⁷. Władcy czescy byli tak skuteczni w przejmowaniu praw do księstw śląskich, że praktycznie po śmierci Bolka II Małego w 1368 r. mieli w swej prawnej zależności obszar całego Śląska. Królowie polscy posiadali niezbyt atrakcyjną ofertę dla książąt śląskich, ostatecznie w obręb Królestwa Polskiego w XV w. weszły tylko księstwa oświęcimskie i zatorskie⁸.

Jednym ze znaczących władców na Śląsku był książę świdnicko-jaworski Bolko II Mały. Był najstarszym synem Bernarda, księcia świdnickiego, oraz Kunegundy, córki Władysława Łokietka; po śmierci swego ojca objął w 1326 r. władzę w księstwie świdnickim⁹. Jako że był wnukiem Władysława Łokietka, to stał się naturalnym sojusznikiem Królestwa Polskiego. Już w 1329 r. odmówił złożenia hołdu lennego Janowi Luksemburskiemu – mimo intensywnych działań króla czeskiego, by poszerzyć swoją kontrolę na księstwo świdnickie¹⁰. Widząc działania króla czeskiego, Bolko II udał się najpierw na dwór węgierski, do swej ciotki – królowej Elżbiety Łokietkówny, a już w sierpniu tegoż roku obecny był pod Pawią, w otoczeniu cesarza Ludwika¹¹. Jan Dąbrowski przypuszczał, że Bolko II był pośrednikiem w zawarciu sojuszu między Władysławem Łokietkiem a Wittelsbachami¹². W ten dość oczywisty sposób miał się zabezpieczać przed zakusami władcy Czech.

Po 1329 r. obóz polski na Śląsku miał oparcie już tylko w księstwach świdnickim, jaworskim, ziębickim i głogowskim. Wkrótce, w latach 1331–1332 na ziemiach śląskich toczył się kolejny etap wojny polsko-czeskiej, niestety nie znamy dokładnego jego przebiegu, lecz z pewnością książę świdnicki odegrał znaczącą rolę, gdyż musiał w jakiś sposób opóźnić pochód wojsk czeskich, idących przeciw Łokietkowi, który w tym czasie zmagał się z najazdem krzyżackim¹³. W roku 1335 r. posłowie kolejnego króla Polski – Kazimierza, na zjeździe w Trenczynie uzgodnili, że uznają zwierzchność władcy czeskiego nad ziemią wrocławską i głogowską oraz nad szeregiem zhołdowanych książąt

⁷ Zhołdowanie książąt górnośląskich było próbą pozbawienia króla Władysława Łokietka wpływów na Śląsku – co jak przyszłość pokazała – było skuteczne, zob.: M. J. Ptak, *Zjazdy książąt śląskich z 1327 r.*, „Prawo. Studia Historycznoprawne”, 319, 2015, s. 85–98. Tam starsza literatura przedmiotu.

⁸ K. R. Prokop, *Księstwa oświęcimskie i zatorskie wobec Korony Polskiej w latach 1483–1513: dzieje polityczne*, Kraków 2002.
⁹ K. Jasiński, *Rodowód Piastów śląskich*, Kraków 2007, s. 316–318; Ł. Piątek, *Kiedy urodził się książę świdnicki Bolko II? Przyczynek do badań nad kwestią uzyskania wieku sprawnego przez książąt śląskich pod koniec XIII i w pierwszej połowie XIV wieku*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, 4 (8), 2012, s. 95–112.

¹⁰ J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne Śląska w latach 1290–1402*, [in:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 1, red. S. Kutrzeba, Kraków 2013, s. 394–395.

¹¹ *Ibidem*, s. 396.

¹² *Ibidem*; E. Gospos, *Die Politik Bolkos II. von Schweidnitz-Jauer (1326–1368)*, Halle 1910, s. 13–15.

¹³ J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne*, s. 402–403.

śląskich – w zamian władca czeski zrzekał się praw do korony polskiej¹⁴. Niestety rok później książę ziebicki Bolko II złożył hołd Luksemburskiemu, przez to władca przejął prawa do części ziem świdnickich¹⁵. W 1339 r. Kazimierz ostatecznie zrzekł się praw do Śląska¹⁶. Z kolei w 1341 r. król polski uzyskał w zastaw miasta Namysłów, Kluczbork, Byczynę i Wołczyn – które wiele lat później zostały nadane świdnickiemu księciu Bolkowi II¹⁷. Dwa lata później Kazimierz zbrojnie rewindykował z rąk książąt głogowskich ziemie wschowską, która później została wcielona do Królestwa Polskiego¹⁸. W tym samym roku wojska polskie spaliły Ścinawę, jak i stoczyły później kilka potyczek w księstwie oleśnickim¹⁹. W ten sposób ustalona została już na długi czas granica śląsko-wielkopolska. Jednak doprowadziło to do eskalacji konfliktu polsko-czeskiego, który wywołał kolejną wojnę polsko-czeską w latach 1345–1348, zakończoną pokojem w Namysławie²⁰.

Kazimierz Wielki, uwolniony poprzez pokój kaliski z 1343 r. od problemu krzyżackiego, mógł się skupić na działaniach na Śląsku. Starał się o odzyskanie wpływów wśród śląskich Piastów. Jednak w tym momencie mógł już jedynie liczyć na władców świdnickiego, Bolka II i jaworskiego, Henryka I. W związku z tym nastąpiła potrzeba, by zacieśnić związki z książętami świdnickimi²¹. Przyuszczalnie to książę świdnicki w 1344 r. przejął inicjatywę dyplomatyczną i doprowadził do tego, że doszło do sojuszu między Brandenburgią a Królestwem Polskim. Sojusz ten zawarty został w Krakowie 1 stycznia 1345 r.²² Warto zwrócić uwagę, że tego samego dnia polski król ustanowił Bolka II rozjemcą w wypadku pojawienia się spornych spraw związanych z planowa-

¹⁴ Ibidem, s. 414–415. Gwoli ścisłości trzeba dodać, że S. Szczur uważał, że na tym zjeździe nie poruszano kwestii śląskiej, tylko problem pretensji do Korony Polskiej, zob.: S. Szczur, *Historia Polski. Średniowiecze*, Kraków 2002, s. 370; Idem, *Zjazd wyszehradzki z 1335 roku*, „Studia Historyczne”, 35, 1992, 1, s. 3–17.

¹⁵ Ibidem, s. 421; do tego okresu godne uwagi artykuły: S. Warcholik, *Polityka śląska Kazimierza Wielkiego w latach 1333–1339*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku”, 2, 1930, s. 96–118; R. Heck, *Piastowie śląscy a Królestwo Polskie w XIV–XV wieku*, [in:] *Piastowie w dziejach Polski. Zbiór artykułów z okazji trzzechsetnej rocznicy wygaśnięcia dynastii Piastów*, red. R. Heck, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 69–95.

¹⁶ S. Szczur, *Okoliczności zrzeczenia się Śląska przez Kazimierza Wielkiego w roku 1339*, „Studia Historyczne”, 30, 1987, 4, s. 519–536.

¹⁷ J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne*, s. 447; J. Sperka, *Ziemia namysłowska w polityce książąt opolskich w 2. poł. XIV wieku*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, 9 (13), 2017, s. 113–114.

¹⁸ J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne*, s. 448–449; T. Jurek, *Starostwo wschowskie w latach 1343–1422*, [in:] *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów. Studia historyczne ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. T. Jasiński, Poznań 1997, s. 241–253; Idem, *Dokument starosty wschowskiego z 1361 roku*, „Roczniki Historyczne”, 69, 2003, s. 99–104; J. Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 106–107.

¹⁹ J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne*, s. 450–451.

²⁰ S. Szczur, *Traktaty międzypaństwowe Polski piastowskiej*, Kraków 1990, s. 64–65; Z. Kaczmarczyk, *Dyplomacja polska w dobie zjednoczenia Królestwa Polskiego (1306–1382)*, [in:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. 1: *Polowa X w. – 1572*, red. M. Biskup, Warszawa 1982, s. 252–254.

²¹ Pojęcie książąt świdnickich dotyczy księstw świdnickiego, jaworskiego i ziebickiego, które kiedyś były zjednoczone jako księstwo świdnickie, lecz wskutek podziałów po śmierci Bolka I, rozdzieliło się na trzy części.

²² *Regesty Śląskie* (dalej: RŚ), t. 1, red. W. Korta, Wrocław 1975, nr 25; *Monumenta Wittelsbacensia: Urkundenbuch zur Geschichte des Hauses Wittelsbach*, Bd. 2: *Von 1293 bis 1397*, München 1861, nr 313, s. 384–386. Niestety w *Regestach śląskich* błędnie zidentyfikowano Ludwika V jak i Ludwika IV, jako Ludwika VI i Ludwika VI (sic!).

nym układem, który miał doprowadzić do zawarcia małżeństwa Ludwika VI Rzymskiego, księcia Bawarii i syna cesarza Ludwika IV Bawarskiego z córką Kazimierza Wielkiego – Kunegundą²³.

Prawdopodobnie, by wynagrodzić dyplomatyczną działalność Bolka II, Kazimierz Wielki tego samego dnia wydał dokument, w którym zezwolił kupcom świdnickim – a więc ze stołecznego miasta Bolka II – na swobodny przejazd na Ruś trasą przez królewskie miasta Kraków i Sandomierz²⁴. Pergaminowy dokument posiada rozmiary 28,2 na 14 cm, z dołączoną na pasku pieczęcią królewską, odcisniętą w czerwonym wosku. Na odwrotnej stronie zachował się łaciński dopisek z epoki „Hec est ad speciale registrum”, jak również niemieckojęzyczne noty i sygnatury z XIX w.²⁵ W dokumencie mowa jest o tym, że Kazimierz, król Polski na wyraźną prośbę drogiego krewnego, Bolka, księcia Śląska i pana Świdnicy – mieszczanom i kupcom Świdnicy zezwalał na korzystanie z traktu na Ruś przez Kraków i Sandomierz, jak również zapewniał im bezpieczny przejazd przez Królestwo Polskie. Król nadał im również prawa, przywileje oraz zwolnienia podatkowe, jakie posiadali kupcy krakowscy²⁶. Co ważne, dotyczył ów przywilej tylko mieszczan ze Świdnicy, innych miast księstwa nie wymieniono, zresztą akt został wydany na rok przed zwiększeniem obszaru władztwa Bolka II – kiedy to przejął po swym stryju Henryku księstwo jaworskie. Prawdopodobnie książę świdnicki sam wystarał się o taki przywilej dla swych kupców, zwłaszcza, że był mocno zaangażowany w rozwój handlu na terenie swych włości²⁷. W tym akcie brakuje listy świadków. Zakończony jest tradycyjną formułą dotacyjną „Datum sub nostro pendentis sigillo in Cracouia, die Circumcisionis Domini Anno eiusdem M^o CCC^o quadragesimo quinto”²⁸. Dokument ten nie różni się zasadniczo od innych przywilejów, jak choćby od przywileju dla mieszczan toruńskich na korzystanie z traktu do Włodzimierza na Wołyniu przez Sieciechów, Kazimierz, Wąwolnicę, oraz do Sandomierza przez Brześć, Łęczycę i Opoczno z dnia 19 czerwca 1349 r.²⁹

Dokument był ważny dla kupców śląskich, szczególnie wrocławskich, którzy starali się o taki sam przywilej³⁰. Jednak to właśnie kupcy świdnickcy zostali

²³ RŚ, t. 1, nr 25; K. Jasiński, *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*, wyd. M. Górny, Poznań-Wrocław 2001, s. 196–198. Małżeństwo doszło do skutku, jednak było bezdzietne.

²⁴ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Dokumenty m. Świdnicy, nr 43 (U68); *Zbiór dokumentów małopolskich* (dalej: ZDM), t. 6, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, nr 1830a; RŚ, t. 1, nr 255. Znanе są jeszcze dwie edycje, które niestety z kilkoma błędami zostały wydane: I. Schmidt, *Geschichte der Stadt Schweidnitz*, Bd. 1, Schweidnitz 1843, s. 155; J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne*, s. 454, przyp. 2.

²⁵ APWr, Dok. m. Świdnicy, nr 43 (U68).

²⁶ ZDM, t. 6, nr 1830a.

²⁷ Dość wspomnieć z tego samego roku 1345 r. dokumenty, w którym zezwala na handel winem i posiadanie kramów w różnych miastach, czy też ustanowił w Strzegomiu wolny handel solą, zob: RŚ, t. 1, nr 270, 308. Dokładne omówienie polityki gospodarczej Bolka II Małego znajdzie swe miejsce w aktualnie pisanej pracy doktorskiej poświęconej księciu świdnicko-jaworskiemu.

²⁸ ZDM, t. 6, nr 1830a.

²⁹ Ibidem, t. 4, nr 937. Jednak kwestia kancelarii Kazimierza Wielkiego wciąż czeka na swoją monografię, więc niniejsze wnioski są na podstawie tylko pobieżnej kwerendy źródłowej.

³⁰ J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne*, s. 454.

obdarzeni przywilejem przez Kazimierza Wielkiego, z tego względu, że byli poddanymi Bolka II Małego – sojusznika króla polskiego, a kupcy wrocławscy sprzyjali działaniom Luksemburgów.

Akt ze stycznia 1345 r. jest świadectwem świadomej polityki handlowej Kazimierza Wielkiego – który od 1340 r. (po śmierci Jerzego II, księcia halicko-włodzimierskiego) wiele wysiłku wkładał w przyłączenie Rusi halicko-włodzimierskiej do Królestwa Polskiego³¹. Już w 1344 r. ustanowił drogę handlową na Ruś, która miała prowadzić przez Kraków, Wiślicę, Sandomierz do Lwowa, a przez Lublin do Włodzimierza na Wołyniu³². I z pewnością o tę trasę chodziło, gdy nadawał przywilej mieszczanom świdnickim³³. Dokument z 1344 r. ustanowił fundamenty pod budowę monopolu krakowskiego ośrodka na handel z Rusią³⁴.

Kontrola szlaku handlowego na Ruś była priorytetową sprawą, ponieważ ze wschodu sprowadzano cenne jedwabne, atlasowe i barchanowe tkaniny, przyprawy korzenne (pieprz, szafran, imbir, gałkę muszkatołową, migdały, lukrecję, goździki, cynamon), cukier, oliwę, ałun, czy też ryż, również materiały skórzane³⁵. A więc były to drogie towary, stanowiące źródło znakomitych zysków, zatem nic dziwnego, że kupcy śląscy starali się o bezpieczny przejazd na Ruś, która z kolei miała dostęp do szlaku czarnomorskiego, czy w głąb terenów azjatyckich, skąd sprowadzano owe cenne, i chętnie nabywane artykuły³⁶.

Rok 1345 r. był początkiem dość agresywnej polityki Kazimierza Wielkiego, w marcu tego roku uwięziono w wielkopolskim Kaliszu margrabiego Karola, syna Jana Luksemburskiego, który wracał z wizyty u Krzyżaków³⁷. Doprowadziło to do eskalacji kolejnego konfliktu, doszło do oblężenia Świdnicy, kolejnego ataku na Wschowę. Bolko II utracił wtedy swe miasto Kamienną Górę, którą odzyskał dopiero w styczniu 1348 r.³⁸ Konflikt ten zakończył się

³¹ Ekspansji polskiej na Ruś halicko-włodzimierską poświęcono znaczną literaturę, zob. np.: K. J. Gorzycki, *Połączenie Rusi Czerwonej z Polską przez Kazimierza Wielkiego*, Lwów 1889; A. Prochaska, *W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego*, „Kwartalnik Historyczny”, 6, 1892, 1, s. 1–33; H. Paszkiewicz, *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Kraków 2002; J. Wyrozumski, *Polska – Węgry i sprawa Rusi Halicko-Włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego*, [in:] *Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów*, red. K. Zielińska-Melkowska, Toruń 1997, s. 111–119; J. Feduszka, *Przyłączenie Rusi Czerwonej do Polski w XIV wieku (1340–1366) [Materiały]*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne”, 1, 2003, s. 73–83. Oczywiście jest to reprezentatywny wybór publikacji.

³² *Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa*, wyd. S. Estreicher, Kraków 1936, nr 3, s. 3. Warto też zobaczyć jedno z pierwszych omówień tego zagadnienia: S. Kutrzeba, *Finanse i handel średniowiecznego Krakowa*, Kraków 2010, s. 254–257.

³³ ZDM, t. 6, nr 1830a.

³⁴ K. Myśliński, *Lublin a handel*, s. 6; K. Pieradzka, *Rozkwit średniowiecznego miasta Krakowa w XIV i XV w.*, [in:] *Kraków: studia nad rozwojem miasta*, red. J. Dąbrowski, Kraków 1957, s. 152; J. Wyrozumski, *Handel Krakowa ze wschodem w średniowieczu*, [in:] Idem, *Cracovia mediaevalis*, Kraków 2010, s. 341–345.

³⁵ S. Kalfas-Piotrowska, *Stosunki handlowe*, s. 44–46.

³⁶ Grzegorz Myśliwski zalicza miasta Rusi do tzw. strefy czarnomorskiej, która miała obejmować Ruś, kolonie genueńskie nad Morzem Czarnym (Kaffa), Mołdawię i Wołoszczyznę, miasta saskie w Transylwanii (Sybin, Braszów), wybrzeże bułgarskie, południowe wybrzeże czarnomorskie Cesarstwa Bizantyjskiego, oraz Konstantynopol, i idąc za Marianem Małowistem, również Kaukaz, zob.: G. Myśliwski, *Wrocław w przestrzeni*, s. 64.

³⁷ J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne*, s. 454.

³⁸ Ibidem, s. 468.

pokojem namysłowskim w listopadzie 1348 r.³⁹ Warto zwrócić uwagę, że rokowania prowadzące do pokoju namysłowskiego musiały się już zacząć około sierpnia 1348 r., na to wskazuje list rady miasta Wrocławia z dnia 4 sierpnia, w którym przedstawiciele miasta proszą Karola IV o to, żeby poruszył sprawę drogi na Ruś, gdyby się spotkał z królem polskim⁴⁰. Kolejny list w tej sprawie mieszczanie Wrocławia wysłali 27 marca 1349 r.⁴¹ Dość wspomnieć, że atmosfera musiała być burzliwa, skoro mamy wzmiankę, że niejaki Krige de Rydenburg, śląski rycerz miał obrazić króla polskiego słowem i pismem w sprawie drogi na Ruś⁴². Karol IV jeszcze w 1352 r. w liście do wrocławian pisał, że będzie represjonować polskich kupców na terenie Czech jak i Cesarstwa⁴³, była to reakcja na bezskuteczne próby dopuszczenia wrocławian na szlak ruski. Jak pisał Kazimierz Myśliński, wrocławianie chcieli nawet obejść ten problem, próbując znaleźć bezpośrednie dojście na Ruś poprzez teren państwa Zakonu Krzyżackiego jak i Litwy⁴⁴. Sprawa wolności handlu ruskiego dla wrocławian wywoływała spore dyskusje w historiografii⁴⁵.

Ważnym pytaniem badawczym jest kwestia, czy mieszczanie świdniccy wykorzystali w jakiś sposób przywilej Kazimierza Wielkiego z 1345 r.? Niestety brak źródeł nie pozwala nam rozpoznać skali handlu z Rusią w latach 1345–1348 – jednak prawdopodobnie była znikoma, ze względu na toczące się wówczas działania wojenne na Śląsku. Później jednak mieszczanie świdniccy, po uspokojeniu się sytuacji na Śląsku, z pewnością korzystali z owego monopolu, zwłaszcza, że wrocławianie w tym okresie sygnalizowali, że mają problem z dostępem do traktu ruskiego⁴⁶. Utrudniali dostęp do szlaku niechętni kupcom wrocławskim kupcy polscy, ponieważ wrocławianie umawiali się wzajemnie na dyktowanie niskich cen za sprowadzone towary, oraz doprowadzali do obniżki wartości polskiej monety⁴⁷. Stąd też Kazimierz Wielki, znając problemy polskich kupców (a szczególnie krakowskich) dbał o utrzymanie monopolu Krakowa na handel z Rusią. Dość wspomnieć, że miał w 1354 r. powiedzieć,

³⁹ Ibidem, s. 470.

⁴⁰ Ibidem, s. 470; *Die Correspondenz der Stadt Breslau mit Karl IV in den Jahren 1347–1355*, hrsg. C. Grünhagen, Wien 1865, s. 100.

⁴¹ *Breslauer Urkundenbuch* (dalej: *BÜrk*), ed. W. G. Korn, Breslau 1870, nr 189, s. 169.

⁴² G. Myśliwski, *Wrocław w przestrzeni*, s. 332. Według Tomasza Jurka, tegoż Krige możemy utożsamiać z Jerzym Kriegem z Reideburga koło Halle, zob.: T. Jurek, *Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV wieku*, Poznań 1998, s. 274.

⁴³ A. Mosbach, *Przyczynki do dziejów polskich z Archiwum miasta Wrocławia*, Poznań 1860, s. 79; K. Myśliński, *Lublin a handel*, s. 7; S. Kutrzeba, *Finanse i handel*, s. 254–258.

⁴⁴ „Quomodo per mercatores inter dominos terre Prussye et Lythwanis tractatum sit et quadam strata publica ducente de Prussia per Lythwania versus Russiam”, zob.: *BÜrk*, nr 189, s. 169; K. Myśliński, *Lublin a handel*, s. 7. Skądinąd wiadomo, że kupcy toruńscy na Ruś przybywali przez Drohiczyn i Luck, zob.: G. Myśliwski, *Wrocław w przestrzeni*, s. 80, 334–335.

⁴⁵ K. Myśliński, *Lublin a handel*, s. 8–9; G. Myśliwski, *Strefa sudecko-karpacka i Lwów. Miejsce Śląska, Małopolski i Rusi Czerwonej w gospodarce Europy Zachodniej (połowa XIII – początek XVI w.)*, [in:] *Ziemie polskie wobec Zachodu. Studia nad rozwojem Europy*, red. S. Gawlas, Warszawa 2006, s. 247–319.

⁴⁶ G. Myśliwski, *Wrocław w przestrzeni*, s. 332–335.

⁴⁷ K. Myśliński, *Lublin a handel*, s. 8; M. Rauprich, *Breslaus Handelslage im Ausgange des Mittelalters*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens”, 26, 1892, s. 1–26.

że zdobył Ruś z pomocą swych poddanych i to oni mają wyłączne prawo do eksplorowania szlaków na Wschód⁴⁸, co wywołało oczywiste oburzenie strony wrocławskiej.

Jednak starania mieszczan krakowskich o utrzymanie monopolu długo nie trwały, już w latach 60. XIV w. otwarta została nowa droga handlowa w stronę Rusi prowadząca przez Wieluń, Opoczno, Radom, Kazimierz i Lublin⁴⁹. Tą trasą już wrocławianie podróżowali do Lwowa. Stąd też prawdopodobnie wtedy Świdnica również traci na Śląsku swój monopol na handel ruski. Jednak mimo to, wciąż próbowała konkurować z Wrocławiem na polu kontaktów handlowych. Starła się przejąć pewne kontakty Wrocławia. Trzeba pamiętać, że Wrocław był jednym z centralnych punktów wymiany handlowej między Europą zachodnią a Europą środkowo-wschodnią. Z zachodu, z Niderlandów, Pragi, Wiednia czy Norymbergi wrocławianie ściągali przede wszystkim sukno, a ze wschodu przyprawy, cenne tkaniny, sól, wosk, miód czy też bydło⁵⁰. Stąd też tak wielkie znaczenie przywiązywano do posiadania dogodnych szlaków handlowych z Rusią.

Przywilej Kazimierza Wielkiego z dnia 1 stycznia 1345 r. wpisuje się jako element konfliktu z Luksemburgami, był również pewnym umocnieniem swego sojusznika, księcia świdnickiego Bolka II Małego. Widać zatem na przykładzie tego przywileju, jak bardzo duże było znaczenie handlu z Rusią, że stało się ono przedmiotem politycznych rozgrywek. Mimo szczupłości źródeł, możemy przypuszczać, że świdniczanie skorzystali na tym przywileju, zwłaszcza na tle trudności kupców wrocławskich, które znalazły odbicie w licznych skargach. W takiej sytuacji ktoś musiał przejąć funkcję pośrednika handlowego między ziemiami ruskimi a Śląskiem i wszystko wskazuje na to, że takim pośrednikiem stała się Świdnica. Dokument królewskiego Piasta również uzmysławia nam pewną atmosferę narastającego konfliktu, który doprowadził później do wojny śląskiej, zakończonej ostatecznie pokojem namysłowskim w listopadzie 1348 r.

*

Marcin A. Klemenski, *The privilege of Casimir the Great of free trade with Rus' for Świdnica from 1345*

The subject of this article is the analysis of the document of Casimir the Great for the townsmen of Świdnica from January 1, 1345, concerning trade with Rus'. This act is discussed in the context of the political situation in Silesia at that time, as well as the relationship of the Polish King with the Prince of Świdnica, Bolko II the Little. The author also tries to answer the questions related to the use of the privilege of trading in Rus' by the townsmen of Świdnica.

⁴⁸ *BŮrk*, nr 169, s. 179; G. Myśliwski, *Wrocław w przestrzeni*, s. 333.

⁴⁹ K. Myśliński, *Lublin a handel*, s. 8; L. Charewiczowa, *Handel średniowiecznego Lwowa*, Lwów 1925; L. Koczy, *Związki handlowe Wrocławia z Polską do końca XVI wieku*, Katowice 1936, s. 17; G. Myśliwski, *Wrocław w przestrzeni*, s. 77–80.

⁵⁰ M. Rauprich, *Breslaus Handelslage*, s. 14.

Андрій Стасюк
(Галич/Івано-Франківськ)

Францисканці в контексті руської політики Казимира III

У статті проаналізовано роль та участь францисканців в організації латинських церковних структур у руських володіннях Казимира III. Активна діяльність міноритів у поліетнічних містах, заангажованість у процес поставлення перших римо-католицьких єпископів Галицької митрополії, а також підтримка польського короля та його адміністрації привели до формування на межі 60-х – 70-х рр. XIV ст. місіонерського вікаріату Русі OFM (Ordo Fratrum Minorum – Орден Братів Менших).

З кінця 1349 р. під контроль Казимира III потрапила більшість земель Руського королівства, а польський монарх став офіційно титулуватися дідичем та королем Русі¹. Очевидно, ще раніше, між 1345–1346 рр., йому вдалося включити до своїх володінь Саноцьку і, можливо, частину Перемишльської земель². Загалом, упродовж першої половини 50-х рр. XIV ст. польський король, за підтримки угорського володаря Людовика I, вів боротьбу з литовськими князями за контроль над волинськими землями. Тільки в 1366 р. Казимир III остаточно поширив свою владу на більшу частину Володимирської, Холмської та Белзької земель а також на Західне Поділля³.

Інкорпорація поляками володінь Романовичів створила тут якісно нові умови для діяльності духівництва латинського обряду. Перш за все король вдався до поширення магдебурзького права в руських містах, запросив до них польських, німецьких і угорських поселенців, а також

¹ М. Грушевський, *Історія України-Руси: В 10 т., 11 кн.*, т. 4, Київ 1993, с. 32–33; М. Волощук, *Мовою джерел? Термінологічні аспекти історіографічного державонайменування на прикладі Галицької землі XI–XIV ст.*, [in:] *Середньовічна Русь: проблеми термінології*, за ред. М. Волощука і В. Нагірного, Івано-Франківськ–Краків 2018, с. 290 (Серія: *Colloquia Russica. Series II*, vol. 4).

² J. Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004, s. 95.

³ *Ibidem*, s. 109.

сприяв їх інтеграції в торговельні зв'язки між Заходом і Сходом⁴. У зв'язку з цим Казимир III надав або підтвердив привілеї німецького права для Львова, Санока, Ряшева, Галича, Коломиї, Кросна, Судової Вишні, Тичина⁵. Чисельні земельні й майнові наділи на Русі з рук короля отримали представники краківсько-сандомирського й сілезького лицарства, німецького бюргерства та заможного поліетнічного купецтва⁶. Абсолютна більшість привілейованих осіб, які впродовж 1349–1370 рр. прибули до руських земель, належали до латинського обряду, що закономірно актуалізувало душпастирську роботу католицького духівництва в нових володіннях Казимира.

Після приєднання основних територій Руського королівства, Казимир III узяв під свій контроль і структурну організацію Римської церкви на цих теренах. У буллі Климента VI від 2 березня 1351 р., адресованій польському духовенству і присвяченій справі церковних десятин для підтримки короля у завоюванні Русі, понтифік згадав, що Казимир III інформував його про можливість утворення у землях русинів семи єпархій на чолі з митрополією⁷. Інформацію про спроби ввести католицьку церковну адміністрацію у колишніх володіннях Романовичів, відобразило й руське літописання XIV–XVII ст. Під 1349 р. *Новгородський Перший літопис*, *Патріарший або Никонівський літопис*, *Воскресеньський літопис*, *Софійський Перший літопис* та *Новгородський Четвертий літопис* синхронно згадують прихід поляків на волинські землі і запровадження там латинського обряду⁸.

Початком 50-х рр. XIV ст. датується поява на Русі титулярних католицьких єпископів. Згідно з папськими буллами, одним із перших таких ієрархів близько 1351 р. був перемишльський єпископ Іван (*Yvani episcopi ecclesiae Premisliensi*)⁹, якого в 1353 р. замінив сандомирський домініканець Микола Русин¹⁰. У 1358 р. на володимирського єпископа висвятили

⁴ H. Paszkiewicz, *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1925, s. 255–256, 259–261.

⁵ K. Kamińska, *Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r. (Studium historycznoprawne)*, Toruń 1990, s. 107–108.

⁶ H. Paszkiewicz, *Polityka ruska*, s. 270–272. J. Sperka, *Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401*, Katowice 2006, s. 73–77; A. Marzec, *Kariery polityczne na Rusi Czerwonej za panowania Kazimierza Wielkiego (1340–1370)* [in:] *Соціум. Альманах соціальної історії*, вип. 4, Київ 2004, с. 9–18.

⁷ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium que finiti matum historiam illustrantia*, ed. A. Theiner, t. 1, Romae 1860, p. 531–533.

⁸ *IV Новгородские летописи*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далі: ПСРЛ], т. 3, Санкт-Петербург 1841, с. 84; *Новгородская 4-я летопись*, [in:] ПСРЛ, т. 4, ч. 1, Петербург 1915, с. 279; *V. VI. Псковская и Софийская летописи*, [in:] ПСРЛ, т. 5, Санкт-Петербург 1851, с. 226; *VII Летопись по Воскресенскому списку*, [in:] ПСРЛ, т. 7, Санкт-Петербург 1856, с. 215; *VIII. Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, [in:] ПСРЛ, т. 10, Санкт-Петербург 1885, с. 221.

⁹ Точчасні джерела і пізніша традиція не називають перемишльського єпископа Івана мєндикантом, хоча його належність до францисканців приймається польськими вченими, див.: D. Karczewski, *Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów w średniowieczu. Powstanie – rozwój – organizacja wewnętrzna*, Kraków 2013, s. 264.

¹⁰ *Bullarium Poloniae*, ed. I. Sułkowska-Kuraś et St. Kuraś, t. 2, Romae 1985, s. 104.

домініканського професора Петра, а на холмського-францисканського професора Тому Ніногnea з Сієнни (*Thomae Ninogney de Seyno*)¹¹. Наступного 1359 р. на львівського єпископа було висвячено домініканця Тому з Іллея/Львова¹². Більшість перелічених ієрархів так ніколи й не прибула до своїх дієцезій, зайнявши посади помічників при владиках Гнезна (Микола Русин), Кракова (Тома з Сенни), Майсена (Петро) та Лондона (Тома зі Львова)¹³.

Основне ядро католицького кліру в руських землях після приєднання їх до Польського королівства формували представники найактивніших місіонерських орденів Римської церкви – францисканців та домініканців. Казимир III виявляв особливу прихильність саме до Братів Менших, адже одним із його особистих сповідників був мінорит Якуб Бобале¹⁴. Це проявилось у підтримці королем вибору францисканця на галицького архієпископа, а також у наданні привілеїв львівському і галицькому конвентам Братів Менших.

Із булли папи Урбана V від 6 квітня 1363 р. знаємо, що Казимир III звернувся до понтифіка з клопотанням про утворення Львівської дієцезії під юрисдикцією гнезненського архієпископа і висвячення для неї єпископа з числа францисканців або домініканців¹⁵. Хоча джерела XIV ст. не зберегли ім'я першого галицького архієпископа латинського обряду, в пізнішій традиції XV–XVII ст. ним прийнято було вважати францисканця Кристіна. Вперше про це під 1361 р. написав Ян Длугош, вказуючи не Галицьке, а Львівське архієпископство¹⁶. У середині XVI ст. його повідомлення практично повторив польський історик Мартін Кромер¹⁷. На початку XVII ст. під тим же 1361 р. прибуття до Львова латинського єпископа Кристіна зафіксував *Густинський літопис*¹⁸. Повнішу інформацію про першого архієпископа навів у 1615 р. львівський єпископ-помічник Томаш Піравський у *Звіті про стан матірнього Архієпископства Львівського*. Він зауважив, що Кристин, після свого висвячення 6 квітня 1361 р., побудував у Галичі кафедральний собор св. Марії Магдалини, де призначив священнослужителів, серед яких згадані пробошч титулу

¹¹ Ibidem, s. 142–143, 150; W. Abraham, *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, Lwów 1904, s. 244.

¹² *Bullarium Poloniae*, t. 2, s. 147. У монографії Д. Карчевського перший єпископ латинського обряду Тома названий львівським – Tomasz ze Lwowa (de Illeye), див.: D. Karczewski, *Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów*, Kraków 2013, s. 264. Автор базується на дослідженнях К. Стопки про вірменське походження домініканця Томи з Іллея (К. Stopka, *Kościół ormiański na Rusi w wiekach średnich*, [in:] *Nasza przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, t. 63, Kraków 1984, s. 82) і опирається на факт, що одна з вірменських назв Львова – це Ілльоф.

¹³ W. Abraham, *Powstanie organizacji*, t. 1, s. 243, 245, 248–249.

¹⁴ *Bullarium Poloniae*, t. 2, s. 188; W. Abraham, *Powstanie organizacji*, t. 1, s. 234.

¹⁵ W. Abraham, *Powstanie organizacji*, t. 1, s. 376–377.

¹⁶ J. Długosii, *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*, lib. 9, Varsaviae 1978, t. 5, p. 309–310, 449.

¹⁷ *Kronika Polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego ksiąg XXX*, ed. M. Błażowski, Sanok 1857, s. 632.

¹⁸ *Ипатьевская летопись*, [in:] ПСРЛ, т. 2, Санкт-Петербург 1843, с. 350.

св. Станіслава, а також кустош і декан з титулом святого Гауденція¹⁹. Своєю чергою, в опублікованому в 1628 р. *Житті архієпископів галицьких та львівських*, яке уклав львівський канонік Якуб Скробішевський, вказано, що францисканця Кристина висвятили на першого галицького архієпископа латинського обряду в 1367 р. За словами автора *Життя*, цю інформацію він почерпнув від львівських францисканців, які покликалися на давню *Книгу привілеїв* монастиря, котра на початку XVII ст. вже, очевидно, була втрачена. *Житіє* повідомляє також, що архієпископ побудував у Галичі катедру св. Марії Магдалини, матеріально забезпечивши тамтешніх каноніків і прелатів²⁰. Загалом, можна погодитися з Миколою Чубатим, котрий вважав, що мінорит Кристин на початку 60-х рр. XIV ст. справді міг обійняти новоутворену львівську кафедру²¹, хоча остаточно підтвердити цю думку не дозволяє стан джерел²².

Із шести відомих руських єпископів латинського обряду 50–60-х рр. XIV ст. двоє (з імовірним урахуванням архієпископа Кристина) належали до ордену францисканців.

Черговим напрямом діяльності Казимира III щодо підтримки францисканців у руських землях були зусилля про надання привілеїв львівському і галицькому конвентам Братів Менших. Згідно з документом Ватиканського архіву, який виявив та опублікував Владислав Абрагам, польський володар у листі до папи Інокентія VI 27 липня 1360 р. клопотав про заснування восьми францисканських монастирів, які б сприяли проповідуванню Слова Божого серед невірних²³. Як слушно зауважив Даріуш Карчевський, ніде в документі не вказано, що міноритські обителі мали постати в руських землях, проте напрям діяльності Братів Менших певною мірою підкреслює такі плани короля щодо Русі²⁴.

Очевидно, що за правління Казимира III францисканським місіонерам вдалося закріпити і розвинути свої позиції у руських землях, передусім у Львові та Галичі. Зокрема, в 1363 р. польський правитель звернувся до папи з проханням надати привілеїв індульгенцій для кількох польських костелів, утім: „ac monasterii S. Francisci Ordenis eiusdem Sancti in Lamburga in terra scismaticorum”²⁵. Щоправда, королівське клопотання понтифік задо-

¹⁹ T. Pirawski, *Relatio status Almae Archidieocesis Leopoliensis. Accedunt testamenta eiusdem Th. Pirawski et Ioannis Zamoisii, Archiepiscopi Leopoliensis*, ed. C. J. Heck [in:] *Materiały Historyczne. Wydawnictwo Towarzystwa Historycznego we Lwowie*, t. 2, Lwów 1893, p. 268–269.

²⁰ *Vitae archiepiscoporum Haliciensium et Leopoliensium per Iacobum Scrobissevium canonicum leopoliensem editae*, Leopoli 1628, cap. XII.

²¹ М. Чубатий, *Історія Християнства на Русі-Україні*, т. 2, ч. 1, Рим 1976, с. 49.

²² Відсутні й прямі докази про належність архієпископа до OFM. K. Prokop, *Polscy biskupi franciszkańscy. Słownik biograficzny*, Kraków 2003, s. 96–97.

²³ W. Abraham, *Powstanie organizacji*, t. 1, s. 374–376.

²⁴ D. Karczewski, *Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów*, s. 265–266.

²⁵ „для монастиря Св. Франциска його ж Святого ордену у Львові на землі схизматиків”. *Bullarium Poloniae*, t. 2, s. 201; W. Abraham, *Powstanie organizacji*, t. 1, s. 377.

вольнив тільки частково і львівські францисканці упривілейовані не були²⁶. Однак, цей акт уперше офіційно задокументував наявність міноритського осередку у Львові. На думку Д. Карчевського, перед 1363 р. у місті існував тільки місіонерський дім під покровительством св. Франциска. Проте вже до 1367 р. він перетворився на повноправний монастир, коли львівські францисканці звернулися до руського старости Отто з Піліци, аби підтримати Братів Менших у Галичі²⁷.

Інформацію про таке звернення львівських Братів Менших до королівського намісника Русі подає фрагмент листа Отто з Піліци до галицького воєводи і війта Генріка від 30 листопада 1367 р.²⁸ Хоча оригінал документа було втрачено після 1911 р., але факт, що його в 1909 р. бачив Йосип Пеленський²⁹, дозволяє нам довіряти опублікованому в монографії Антонія Петрушевича фрагментові листа. З його змісту виникає, що францисканці отримали позитивну відповідь на своє прохання про побудову костелу Святого Хреста в Галичі. В опублікованому тексті руський староста від імені короля закликав галицьку громаду надати францисканцям будь-яке місце для побудови храму і всіляко підтримувати міноритів³⁰.

Окрім вище наведених документальних свідчень присутності францисканців у Львові та Галичі за правління Казимира III, збереглася ще низка локальних міноритських традицій, які датують появу Братів Менших у різних руських містах періодом між 40-ми і 60-ми рр. XIV ст. Зокрема, францисканська легенда XVII ст. датує появу міноритів у 1346 р. у Городку³¹, а орденська традиція XVIII ст. свідчить про заснування францисканського конвенту в Кросно в 1360 р.³² Достовірність такої пізньої інформації сумнівна, головню через відсутність інших джерел. Однак, на нашу думку, нівелювати свідчення локальної францисканської традиції XVII–XVIII ст. також не варто.

Цікаво, що зміцнення та поширення OFM у руських володіннях Казимира III відбувалося передусім у тих містах, які король активно розбудовував. *Хроніка Яна з Чарнкова* серед таких міст називає Львів,

²⁶ D. Karczewski, *Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów*, s. 266.

²⁷ Ibidem.

²⁸ А. Петрушевич, *Историческое извѣстiе о церкви св. Пантелеймона близъ города Галича, теперь костелъ св. Станислава оо. Францискановъ, яко древнѣйшемъ памятникѣ романскаго зодчества на Галицкой Руси съ первой половины XIII столѣтiя*, Львовъ 1881, с. 18–19.

²⁹ J. Pelenski, *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*, Kraków 1914, s. 192.

³⁰ А. Петрушевич, *Историческое извѣстiе о церкви св. Пантелеймона*, с. 18–19.

³¹ Archiwum OO. Franciszkanów w Krakowie, Alojzy Karwacki Sygn. E-I-3a i 4a. Materiały do historii Konwentów Prowincji ruskiej. Kustodia Lwowska, 1997, s. 303; Alojzy Karwacki Sygn. E-I-4. Materiały do historii Prowincji i konwentów oo. Franciszkanów na Rusi, 1920, s. 56; Alojzy Karwacki Sygn. E-I-8. Materiały do historii Konwentów Ruskiej Prowincji oo. Franciszkanów, 1998, s. 5.

³² D. Karczewski, *Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów*, s. 314.

Володимир, Перемишль, Санок, Кросно, Любачів, Теревовлю, Галич і Тустань³³. У п'яти з дев'яти згаданих осередків заснування францисканських монастирів відбулося саме в другій половині XIV ст., що можна вважати прямим результатом руської політики польського короля.

Про сприяння адміністрації Казимира III францисканцям у 1367 р. згадував папа Урбан V. Понтифік, підтримуючи королівські фундації для польських домініканців і францисканців, звернув увагу на вклад короля в розвиток руських земель, наголосивши одночасно, що деякі вірні християни його королівства змішалися зі схизматиками. На думку папи, на заваді таким випадкам мали стати саме мендиканти, покликані працювати для укріплення католицької віри серед християн та невірних³⁴. Два роки пізніше (1369) папа Урбан V закликав OFM проповідувати серед еретиків та схизматиків Сходу і Півночі, до яких включив також землі русинів³⁵. Упродовж березня 1370 р. з папської канцелярії вийшла серія булл, адресованих францисканцям, які працювали серед народів Сходу, зокрема й на Русі, де підтверджувалися місіонерські права міноритів, зокрема в питаннях хрещення та підпорядкуванні єпископам³⁶.

Очевидно, така активність латинських місіонерів серед „схизматиків” пов'язувалася з черговою спробою укладення унії між Римською та Грецькою церквами. Розмови про можливе об'єднання Церков розпочалися з ініціативи Іоана V Палеолога в 1355 р.³⁷ Зокрема, 19 жовтня 1369 р. імператор визнав зверхність папи та латинський варіант Символу Віри³⁸. Однак подальший розвиток подій призупинив об'єднання Церков, а конверсія Іоана V Палеолога залишилася винятково його особистим вибором без відповідних наслідків для православного світу.

Активізація францисканських місій у руських землях, спричинена заходами Казимира III та підтримкою Римської Церкви, привела до утворення вікаріату Русі OFM. За останніми висновками Д. Карчевського, котрі не викликають поважних сумнівів, створення такої місіонерської адміністрації на Русі відбулося біля 1370 р.³⁹ Згідно з орденським реєстром Бартоломія з Пізи, вікаріат Русі на межі 60–70-х рр. XIV ст.

³³ Jan z Czarnkowa Kronika, red. nauk. S. Sierpowski, Wrocław 2010, s. 7.

³⁴ Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco, ed. L. C. de Signia, t. 6, Romae 1902, p. 408–409.

³⁵ Ibidem, p. 432–433; Bullarium Poloniae, t. 2, s. 275.

³⁶ Bullarium franciscanum, t. 6, p. 436–437.

³⁷ М. Поляковская, Судьба византийского проекта 1355 г. об унии церквей, [in:] Античная древность и Средние века, вып. 38, Екатеринбург 2008, с. 237–245.

³⁸ А. Катанский, История попыток к соединению церквей греческой и латинской в первые четыре века по их разделению, Санкт-Петербург 1868, с. 227–230.

³⁹ D. Karczewski, Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów, s. 267–270.

складався з місіонерських осередків у Львові, Городку, Коломиї, Галичі⁴⁰, Снятині (?), Кузьмині (Воля Кузьмина), Сереті, Молдові (Бая), Кам'янці (Кам'янець-Подільський), Смотричі, Хотині, Лікостомо (Вилкове) і Білгороді (Білгород-Дністровський)⁴¹.

На останній рік правління польського короля припадає перша згадка про появу першого вікарія Русі, Миколи, відомого як Мелсак із Кросна⁴². Зокрема, 4 серпня 1370 р. папа Урбан V, відзначивши попередні успіхи францисканців серед схизматиків, доручив міноритському професору Миколі, прозваному Мелсак, відібрати „Ad excolendam Dominicam vineam in patribus Russiae, Lithuaniae et Walachiae” 25 Братів Менших будь-якої нації⁴³. Очевидно, влітку 1370 р. Микола як винагороду за успішну місіонерську працю, проведену впродовж 1369–1370 рр. у Молдові, отримав титул вікарія Русі з повноваженнями на землі Литви і Валахії⁴⁴.

Незадовго перед смертю, у 1370 р., Казимир III відправив до константинопольського патріарха Філотея посольство на чолі з галицьким єпископом Антонієм⁴⁵, прохаючи висвятити того на галицького митрополита⁴⁶. Король писав у листі, що в разі відмови патріарха він буде змушений охрестити русинів у латинську віру⁴⁷, що могли здійснити францисканці й домініканці. Очевидно, активна участь саме польських міноритів в окциденталізації молдовської еліти на межі 60–70-х рр. XIV ст.⁴⁸ вплинула

⁴⁰ Неординарно для латинської транскрипції в переліку францисканських місій вікаріату Русі виглядає назва Галича – *Galciff/Galaf*. Таке звучання столиці Галицької землі серед відомих латиномовних джерел XII–XVIII ст. не зустрічається. На наш погляд, цю транскрипцію укладачі реєстру могли запозичити від вірмен або караїмів, див.: А. Стасюк, *Про одну із назв Галича в XIV столітті*, [in:] *Галич. Збірник наукових праць*, за ред. М. Волощука, вип. 1, Івано-Франківськ 2016, с. 68–74.

⁴¹ „Vicaria Russiae habet haec loca: Lemburgae, de Grodech/Grodech, de Colomia, de Galciff/Galaf, de Nostin/Nestin, de Cusminen, Cereth/Ceret, Moldaviae, Caminix, Scotorix/Smotorix, Cotcham/Corkam, Licostoni/Licosconii, Albi castri/ Albi Castri”. *De Conformitate Vitae Beati Francisci ad Vitam Domini Iesu auctore Fr. Bartholomaeo de Pisa*, [in:] *Analecta Franciscana sive Chronica aliaque Varia Documenta ad Historiam Fratrum Minorum spectantia*, t. 4, Quaracchi 1906, p. 556.

⁴² *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075–1953): In 2 v.*, ed P. A. G. Welykyi OSBM, vol. 1, Romae 1953, p. 75–77, 85, 89–93; W. Abraham, *Powstanie organizacji*, t. 1, s. 293.

⁴³ „Для роботи в Господньому винограднику на Русі, у Литві та Валахії”. *Bullarium franciscanum*, t. 6, p. 445; *Bullarium Poloniae*, t. 2, s. 282; *Documenta Pontificum Romanorum*, p. 85.

⁴⁴ *Bullarium franciscanum*, t. 6, p. 442–443.

⁴⁵ І. Скоцияз, В. Фрис, *Духовна спадщина давнього Галича* [in:] *Київське християнство*, т. 12, Івано-Франківськ–Львів 2018, с. 107.

⁴⁶ *Kronika Jana z Czarnkowa. Opracował Jan Szlachtowski* [in:] *Monumenta Poloniae Historica* [далі: MPH], ed. A. Bielowski, t. 2, Lwów 1872, p. 626–628. У цьому листі, написаному грецькою мовою, польський король спершу титулувався правителем Валахії (Βλαχίας), а далі – володарем Польщі (Λαχίας) та Малої Русі (Μικράς Ρωσίας). Ймовірно, йдеться про помилку із зайвим додаванням грецької літери „В” у початковому варіанті титулу. Можливо також, що це було відлунням політики Казимира III щодо Валахії та Молдавії у 50–60-х рр. XIV ст.

⁴⁷ *Kronika Jana z Czarnkowa. Opracował Jan Szlachtowski*, [in:] MPH, t. 2, p. 627.

⁴⁸ Так, між 1369 р. і 1370 р. від імені молдавського князя Ляцка до папи Урбана V прибули два послі-францисканці – Микола з Кросна та Павло зі Свідниці з повідомленням про зміну молдавським правителем обряду і можливість утворення в Сереті латинського єпископства. Першим місцевим католицьким ієрархом 24 липня 1370 р. було проголошено мінорита Андрія з Кракова. Навесні 1371 р. новопризначений єпископ вирушив через Львів до своєї дієцезії. *Bullarium franciscanum*, t. 6, p. 444; N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a Românilor*, vol. 1–2, Vălenii-de-Munte 1908, p. 288.

на позитивне рішення константинопольського патріарха в справі створення Галицької митрополії, до канонічної території якої входила значна частина подунавських земель⁴⁹.

Загалом, саме мінорити, поряд із домініканцями, формували основу латинського духовництва на Русі за часів Казимира III. Поетапна інкорпорація колишніх володінь Романовичів польським королем упродовж 1345–1366 рр. сприяла поширенню в руських містах магдебурзького права. Розвиток міського самоврядування активізував колонізацію руських земель поселенцями латинського обряду – німцями, поляками, угорцями, чехами, а також націями інших віросповідань – вірменами, татарами, євреями тощо. Така конфесійна ситуація у містах колишнього королівства Русі, зрозуміло, приводила до появи там католицьких місіонерів для забезпечення духовних потреб місцевих „латинників” і пропаганди серед „схизматиків” та „нехристиян”. Особливе ставлення польського короля до мендикантів впливало на їхню діяльність у руських землях. При спробі встановлення тут латинської церковної адміністрації упродовж 50–60-х рр. XIV ст. єпископські титулярні кафедри часто займали мінорити. Саме в цей час францисканці організували перші постійні конвенти у Львові й Галичі, а наприкінці 60-х рр. XIV ст. розгорнули місіонерську діяльність у Валахії та Молдові, створивши окремих вікаріат OFM.

*

Andrii Stasiuk, *Franciscans in the context of the Rus' politics of Casimir III*

The article analyses the role and participation of the Franciscans in the organization of Latin Church structures in Rus' possessions of Casimir III. The intense activity of Minorites in polyethnic cities, the involvement in the process of placing appointing nominating the first Roman Catholic bishops of the Galician Metropolis, as well as the support of the Polish king and his administration, led to the formation of the Missionary Vicariate of Rus' OFM (Ordo Fratrum Minorum – the Order of Friars Minor) on the turn of 60's to 70's of the 14th century.

⁴⁹ І. Скочильяс, *Галицька митрополія XIV – першої половини XV століть: особливості еклезіального, правового та суспільного статусу*, [in:] *Княжа доба: історія і культура*, вип. 4, Львів 2011, с. 258–261.

Ігор Сkochиляс
(Львів)

Рецепція латинського „*jus patronatus*” у руських землях Королівства Польського (нові тези до старої історіографічної дискусії)

*Після інкорпорації колишніх володінь галицько-волинських Романовичів до Корони Польської, в другій половині XIV ст. розпочався болючий, але водночас неминучий процес поступового переходу місцевих православних інституцій від моделі „візантійської синфонії” (тісного зв'язку між Церквою і державою) до правової системи західного типу – „права подавання” (*ius patronatus*). За посередництвом цієї нової моделі фактично відбулася легалізація ієрархічних структур Київської митрополії в Польському королівстві та було закладено фундамент політичної і соціальної лояльності руського духовенства і православної світської еліти до Краківського монаршого двору. В підсумку Православна церква з появою організаційних структур Римо-Католицької церкви в Галицькій землі та на Поділлі й частково Волині позбулася своїх панівних державних позицій, перетворившись у хоч і толеровану, проте дискриміновану етноконфесійну спільноту. Водночас слід визнати, що причини дискримінації православних у Короні Польській були радше суспільні, аніж конфесійні, та були пов'язані зі зміною соціальної структури руської спільноти, у якій бояри (шляхта) почали становити щораз менший відсоток. Утративши свого природного ктитора – галицько-волинських князів (королів), православні русини почали шукати собі та знайшли інших протекторів – польських королів і впливових католицьких магнатів.*

Наслідки інкорпорації: легалістична концепція Риму та поява структур Католицької церкви на теренах Київської митрополії. Політичні зміни на теренах Східної Європи в середині – другій половині XIV ст. (а саме поступовий занепад Візантійської імперії та вигасання династії Романовичів у Галицько-Волинському князівстві (Королівстві Русі) й поступовий

перехід цих земель під контроль Корони Польської, Великого князівства Литовського, Угорського королівства та Молдавського господарства) детермінували інституційне поширення латинського християнства (*latininitatis*) далеко на схід від Кракова, Любліна і Сандомира. З перспективи тогочасної правової свідомості, легітимізацією появи єпархіальної римо-католицької мережі на канонічній території Київської православної митрополії, що перебувала в сопричасті з Константинопольським патріархатом, була *легалістична концепція* Римської курії. Серед іншого вона передбачала т. зв. реституцію *ab initio* організаційних структур Латинської церкви в землях „схизматиків” та використання для „коренізації” адміністративно-територіального устрою місцевих нелатинських кафедр, у даному випадку православних.

Використовуючи саме такий богословсько-юридичний підхід, і діяв Папський престол, фундуючи 1375 р. на теренах існуючої в той час Галицької православної митрополії однойменну церковну провінцію Римо-Католицької церкви (булла папи Григорія XI *Debitum pastoralis officii*)¹. Тому не випадково осідки суфраганій новозаснованої Галицької латинської митрополії було відкрито у тих містах, де віддавна діяли владичі престולי Київської митрополії (Володимир, Галич, Кам'янець, Луцьк, Перемишль, Холм)², а також парафіяльна мережа Львівської вірменської архієпархії. Як засвідчують дослідження, межі заснованих у XIV–XV ст. латинських дієцезій, як правило, збігалися з границями вірменських і руських єпархій та державних структур (воєводств, земель і повітів)³. На це вказує в т. ч. наслідування в середньовіччі Вірменською Апостольською церквою на теренах сучасних Молдови, Румунії та України географічних меж давньої Галицької єпархії (митрополії)⁴.

Тож яким чином поява латинських християнських структур у руських землях Корони Польської позначилася на правовому й соціокультурному

¹ Найновіші дослідження з цієї проблематики: T. Trajdos, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagielly (1386–1434)*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983; J. Krętosz, *Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV w. do 1772 roku*, Lublin 1986; A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Warszawa 1993. Не втратила своєї актуальності й давніша література: W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, Lwów 1904. В українській історіографії початковий період в історії Галицької латинської митрополії також викликав зацікавлення; див. розлогу статтю: Р. Івашко, *Становлення Римо-католицької єпископської та митрополичої кафедр у королівстві Русі в середині XIV – на початку XV століття*, „Княжа доба: історія і культура”, 8, 2014, с. 326–338.

² *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia*, ed. A. G. Welykyj, vol. 2, Romae 1954, p. 94–97, nr 58.

³ Наприклад, межі Краківської та Перемишльської римо-католицьких єпархій відповідали границям Краківського і Сандомирського воєводств. Див.: М. Кордуба, *Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долининою Сяном*, [in:] *Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*, т. 138–140, Львів 1925, с. 198–201.

⁴ Як зауважив Ярослав Дашкевич, у кондаку католикаса вірменів Теодороса II „Львівська єпархія 1388 р. охоплювала, по суті, землі Галицько-Волинської держави часів домонгольської навали”. Я. Дашкевич, *Вірменська церковна адміністрація в Україні: початковий розвиток*, [in:] *Idem, Україна на перехресті світів: релігієзнавчі й соціокультурні студії*, Львів 2016, с. 199.

статусі місцевої Православної церкви? Річ у тім, що заснована не пізніше 996/997 р. Київська митрополія окреслювала границі Русі й межі християнізації її населення, а також відігравала певну політичну роль, виступаючи як посередник між Києвом, Константинополем, іншими християнськими державами греко-візантійського світу й латинського Заходу. Водночас Церква була інституційною ланкою між центром-митрополією та периферійними осередками. Маючи широкий судовий імунітет щодо всієї християнської людності, вона спричинилася до стабілізації державної влади на місцях⁵.

На час інкорпорації руських земель до Корони Польської у XIV ст. своєрідність устрою Київської митрополії зумовлювалася характерним для країн Візантійської Співдружності тісним зв'язком Церкви й держави – знаменитою „симфонією”, гарантом якої аж до падіння Константинополя в травні 1453 р. був імператор ромеїв. Цілком очевидним є також вплив лаїкату на внутрішнє життя православної спільноти і в Галицько-Волинському князівстві (Королівстві Русі). Цей фактор у добу середньовіччя великою мірою визначав правовий статус епархій у державі Романовичів. Натомість після її занепаду місцева Православна церква позбулася своїх панівних державних позицій, перетворившись у хоч і толеровану, проте дискриміновану етноконфесійну спільноту. Відповідно, суттєво змінилися й правові засади функціонування організаційних структур православних епархій у переважно католицькій Короні Польській.

Після приєднання в 40–80-х рр. XIV ст. більшості теренів колишньої держави Романовичів до Польського королівства привілейований статус православної віри був поставлений під сумнів низкою офіційних державних актів і політикою „культурного імперіалізму” місцевого латинського єпископату (тутешні руські храми документи королівської та римо-католицьких канцелярій називали зазвичай презирливо „синагогами”⁶). Йшлося передовсім про оподаткування православного кліру, переслідування за конфесійною ознакою, економічні утиски руських громад у містах (зокрема у Львові)⁷. Руське духовенство перебувало в нерівних фіскальних умовах, порівняно з латинським кліром. Уже на початку XV ст. джерела фіксують випадки змушування „руських попів” до господарських робіт і сплати податків (приклад парафії Страдче під Львовом 1416 р.⁸). За

⁵ Див.: А. Poppe, *Le Prince et l'Église en Russie de Kiev depuis la fin du Xe siècle jusqu'au début du XIIe siècle*, „Acta Poloniae Historica”, 20, 1969, p. 95–119; Я. Н. Шапов, *Церковь и становление древнерусской государственности*, [in:] *Idem, Очерки русской истории, источниковедения, археологии, археографии*, Москва 2004, с. 145–157.

⁶ *Архивъ Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе*, ч. 1, т. 10, Киев 1904, с. 12–14, № V–VI.

⁷ Див. про це докладніше: К. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 157–158.

⁸ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego w Lwowie* (дали: AGZ), t. 3, Lwów 1872, s. 169–170, nr LXXXVII.

спостереженнями Михайла Грушевського, загальнопоширений у XVI ст. податок в один золотий з кожного православного храму стягувався королівськими поборцями на території Галицького владцтва, вірогідно, вже в часи Владислава II Ягайла⁹. Окрім того, на місцеве руське населення, яке сповідувало слов'янсько-візантійський обряд, накладалися податки на користь локальних римо-католицьких парафій (ця практика в Галицькій землі відома з кінця XIV ст. й офіційно підтверджена в лютому 1426 р. королем Владиславом II Ягайлом)¹⁰.

У містах Галицької землі обмеження православних русинів були зумовлені тутешньою особливістю самоуправління на магдебурзькому праві, що надавалося лише католикам („християнам”) і не поширювалося на русинів („схизматиків”)¹¹. З одного боку, така політика була покликана збільшити вплив у регіон іноземних колоністів-католиків, а з іншого – непрямо заохочувати православних міщан до переходу в католицизм. Останню тезу заперечує польський дослідник Анджей Янечек, який зауважив, що магдебурзькі привілеї на теренах Польського королівства у XIII–XV ст. не передбачали отримання „схизматиками” (литовцями і русинами) міських прав навіть у разі їхнього навернення в католицизм. Щобільше, самоуправління на німецькому праві стосувалося тільки колоністів, а не місцевого населення, у т. ч. латинників¹².

Свою негативну роль відіграв і низький юрисдикційний статус Православної церкви в Галицькій землі та на Поділлі, легітимність якої підважувалася прямою дією „права патронату”, а також релігійними обмеженнями православних русинів і додатковими податковими тягарями. Зокрема, привілеї короля Владислава II Ягайла від 6 жовтня 1423 р., виданий львівському латинському архієпископу Янові та його наступникам у зв'язку з наявністю „in terris Russiae, nobis subiectis, ubi degens schismatici de observantia Graecorum”, забороняв на цих теренах хрестити дітей латинників у православних храмах, звільняв від оподаткування тих католиків, котрі розлучаються зі „схизматиками”, та надавав право місцевому латинському архієпископові судити „haereticus quoslibet”¹³.

⁹ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 5, Київ 1994, с. 443.

¹⁰ AGZ, t. 3, s. 191–192, nr C.

¹¹ М. Капраль, *Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини)*, Львів 2003, с. 62–72.

¹² Див. спеціально присвячену цій проблематиці розвідку: A. Janeczek, *Excerptis schismaticis: Uposażenie Rusinów w przywilejach prawa niemieckiego Władysława Jagielly*, „Przegląd Historyczny”, 3, 1984, s. 536–540. Водночас Борис Флоря звернув увагу на зв'язок між практикою міського самоврядування і релігійною політикою Ягеллонів, котра імпліцитно сприяла зростанню числа католиків у руських містах і переведенню їх у привілейоване становище щодо решти населення. Б. Н. Флоря, *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье: Сборник*, Москва 2007, с. 322–324.

¹³ *Архивъ Юго-Западной Россіи*, ч. 1, т. 10, с. 1–3, № 1. Коментар: Т. Trajdos, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy*, t. 1, s. 220.

Становище Православної церкви в Галицькій землі й на Поділлі погіршувалося й тим, що польські королі, католики за віросповіданням, успадкували від руських князів широкі ктиторські права щодо майна православних інституцій. Уже в перші десятиліття польського панування династія Ягеллонів почала надживати цими правами, за різних обставин і під різними приводами привласнюючи майно „схизматиків”. Уперше джерела фіксують такі приклади наприкінці 70-х рр. XIV ст., коли католикові Станіславу Близничеві було подаровано „villam Vrosz et cum monasterio Ruthenicale”¹⁴. У 1387 р. король Владислав II Ягайло за надані йому послуги винагородив угорця Венедикта монастирем на р. Свіч (Szwisz). Дещо пізніше, у квітні 1444 р., король передав галицькому судді, серед інших земельних угідь, „monasterio de Kirylo”, а у вересні того ж року львівський підкоморій одержав с. Незда „cum monasterio ruthenorum”¹⁵.

Ius patronatus як приклад „позитивної адаптації”. Входження організаційних структур Латинської церкви в східнохристиянський культурний простір руських земель Корони Польської продуктивно розглядати не тільки в „апокаліптичних” категоріях занепаду і деградації єпархіальної мережі Київської митрополії, що їх часто артикулюють дослідники з теренів колишнього СРСР, але й у „позитивному” ключі суспільної інтеграції та „конструктивної” легалізації православними русинами свого етосу в публічному просторі нової політичної системи. Йдеться про процеси взаємовпливів і взаємозбагачення завдяки культурному трансферу і суспільної інтеграції, на чому науковці вже наголошували¹⁶. Частина дослідників стверджує, що причини дискримінації православних у Короні Польській були радше суспільні, аніж конфесійні, пов’язуючи це зі зміною соціальної структури вірних Київської митрополії, серед яких шляхта становила щораз менший відсоток¹⁷. Так само слід визнати, що, попри нові політичні та соціокультурні реалії, майже в усіх катедральних центрах (Луцьк, Перемишль, Пінськ і Холм) Православна церква зуміла зберегти свою ієрархію. Винятком у цьому правилі стала лише Галицька єпархія, на канонічній території якої (Галицька земля, Поділля і Русо-Влахія (пізніше Молдавське господарство) королівські привілеї для Східної церкви застосовувалися вибірково, на відміну від земель Великого князівства Литовського.

¹⁴ Zbiór dokumentów malopolskich, wyd. I. Sulikowska-Kuraś, S. Kuraś, cz. 4, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, nr 1043.

¹⁵ Ibidem, wyd. I. Sulikowska-Kuraś, S. Kuraś, cz. 6, Wrocław-Warszawa-Kraków 1974, nr 1529; cz. 8, Wrocław-Warszawa-Kraków 1975, nr 2477, 2493.

¹⁶ Маю на увазі передовсім німецького дослідника Томаса Вюнша: T. Wunsch, *Die Religiöse Dimension sozialer Integration: Glaubensverhältnisse in den galizisch-wolhynischen Bistümern des 15.–17. Jahrhunderts*, [in:] *On the Frontier of Latin Europa. Integration and Segregation in Red Ruthenia, 1350–1600*, ed. T. Wunsch, A. Janeczek, Warsaw 2004, s. 61–80.

¹⁷ A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*, Lublin–Chełm 1999, s. 87.

Поступове поширення у Польському королівстві і Великому князівстві Литовському впродовж XV–XVI ст. правової свідомості в середовищі шляхти, заміна усного звичаєвого права писаними нормами (у т. ч. в судовій практиці, „щоденному професійному вжитку” та на приватному рівні), а особливо гіпертрофована увага до правничих сюжетів як одного з аргументів окремішності руської спільноти, без сумніву, сприяли подальшій легітимізації та зміцненню статусу структур Православної церкви. На мою думку, ключову роль у цьому відіграло успішне засвоєння православними західної правової моделі легітимізації взаємин між державою і Церквою, відомою як *ius patronatus*. Ця правова система з’явилася в Латинській церкві у XII ст., за понтифікату Александра III. Протягом середньовіччя перетворилася на підставовий юридичний інститут, який регулював взаємини між лаїкатом і Церквою в різних християнських спільнотах¹⁸.

За одним з визначень, „право патронату” – це права й обов’язки фундатора та його спадкоємців на церковний бенефіцій, що обумовлені наданням ґрунту під храм і забезпеченням його утриманням, а також побудовою святині¹⁹. Дану систему так само тлумачать як зовнішнє вираження верховних прав світських патронів на передане Церкві майно, розпорядження й управління ним²⁰. Як припускають, така система відносин сформувалася в українсько-білоруських землях самостійно, ще в давньоруський період, хоча обидва явища (у Православній і Католицькій церквах) типологічно дуже подібні²¹. До найважливіших обов’язків патронів (коляторів) належала турбота про храмову споруду та рухоме й нерухоме майно парафії. Натомість суспільне значення „права патронату” полягало у праві презенту духовної особи на бенефіцій з подальшим підтвердженням відповідною церковною владою (*jus praesentandi*)²².

У Короні Польській правове та практично-звичаєве розуміння права патронату істотно відрізнялися між собою. Хоча це й заборонялося канонами, воно було предметом купівлі-продажу та дарування. Водночас існували і його обмеження стосовно церковних інституцій. Патрон не міг ліквідувати установу, котра перебувала під його опікою, та присвоїти собі її майно, хоч на практиці такі випадки траплялися, особливо щодо парафій і храмів Київської митрополії (яскравий, однак нетиповий приклад – відібрання у русинів Перемишльської кафедри в 1412 р.)²³.

¹⁸ J. Gaudemet, *Storia del diritto canonico. Ecclesia et Civitas*, San Paolo 1998, p. 710–720.

¹⁹ B. Szady, *Prawo patronatu w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych. Podstawy i struktura*, Lublin 2003, s. 6–7.

²⁰ Б. Н. Флоря, *Исследования по истории Церкви*, с. 33.

²¹ Ibidem, с. 66–67; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 116–120.

²² Див.: R. O’Day, *The Law of Patronage on Early Modern England*, „Journal of Ecclesiastical History”, 26, 1975, p. 247–260; P. Landau, *Jus patronatus. Studien zur Entwicklung des Patronats im Dekretalenrecht und der Kanonistik des 12. und 13. Jahrhunderts*, Köln–Wien 1975; J. Sieglerschmidt, *Territorialstaat und Kirchenregiment. Studien zur Rechtsdogmatik des Kirchenpatronatsrechts in 15. und 16. Jahrhundert*, Köln–Wien 1987.

²³ А. Добрянский, *История епископов трех соединенных епархий, Перемишльской, Самборской и Саноцкой, отъ найдавейших времен до 1794 г.*, Львов 1893, с. 16.

Утративши свого природного ктитора – галицько-волинських князів (королів), руська ієрархія почала шукати інших протекторів – польських королів та впливових католицьких магнатів, які в кінцевому підсумку й забезпечили легальність єпархіальних структур Київської митрополії в Польській державі, в т. ч. за посередництвом „права подавання”. Передовсім ішлося про право монархів представляти кандидатів на митрополічу та єпископські катедри й інші церковні уряди, тим самим обумовлюючи політичну лояльність руського духовенства до Кракова та польську „рацію стану”²⁴. Відмінністю презентування римо-католицьких та православних (унійних) ієрархів було те, що однією з підстав права патронату стосовно латинських єпископів виступала королівська (великокняжа) фундація дієцезії²⁵, а на руських владик ця легітимацийна формула не поширювалася, оскільки всі кафедральні престולי Київської митрополії були фундовані давньоруськими князями. Водночас виразно простежується поступове зміцнення прав Православної церкви на своє майно.

Аналіз характеру відносин між державною (королівською) владою та церковними інституціями в руських землях показує, що „право патронату” щодо Православної церкви зазнавало тут модифікацій і змін²⁶. Це пояснюється зростанням приватного землеволодіння та політикою відчуження королівських маєтків на користь шляхти, що призводило до переходу в руки приватних землевласників і ктиторських прав над церковними інституціями в їхніх маєтках. Іншим суспільним виявом „права подавання” було право світського володаря призначати („подавати”) свого кандидата на відповідний церковний уряд. Ця прерогатива ґрунтувалася на тому, що польські королі вважалися верховними власниками переданого кафедрі майна, яке ієрарх не мав права відчужувати чи заставляти без згоди свого верховного патрона, хоч на практиці єпископи часто на це не зважали.

З правом монарха презентувати духовних осіб на церковні уряди в Київській митрополії було пов’язане право монарха користуватися майном у період вакантності владичого престолу та конфісковувати на свою користь майно, що залишається після смерті єпископа. Це передбачало в т. ч. і тимчасовий перехід церковного бенефіцію до рук державної адміністрації. Поступово це призвело до появи таких надуживань, як „експекатива” (письмова згода надати владичий престол певній особі за відповідну винагороду ще за життя правлячого архієрея та, ширше, роздавання духовних урядів). На жаль, для теренів Галицької землі

²⁴ B. Szady, *Prawo patronatu*, s. 5–7.

²⁵ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 119–123, 127, 135–138, 151–156; B. Szady, *Prawo patronatu*, s. 35–40.

²⁶ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 109–114, 160–161; Idem, *T. z. prawo „podawania” w Cerkwi prawosławnej na ziemiach Rzeczypospolitej w XV i XVI w.*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, rok 1931”, 5, 1932, s. 45–48.

практика експектативи (*jus expectativae*) документально простежується лише з 1540-х рр.²⁷

Ретроспективно регіональні особливості рецепції „права подавання” на теренах колишнього Королівства Русі можна прослідкувати за матеріалами XV ст. Виглядає на те, що цю специфіку визначав головню характер приватновласницьких відносин у регіоні, й зокрема фактор присутності тут сильної місцевої державної влади. Це пояснює, скажімо, перехід права поставлення галицьких намісників до королівської адміністрації. Як відомо, в середині XV ст. „опекальництво” (тобто ктиторські права) над Крилоським монастирем (і, очевидно, кафедрою) король передав галицькому старості Станіславу з Ходеча²⁸. Цей ктитор отримав від короля Казимира Ягайловича безпрецедентні, як для світської особи, повноваження, що частково належали до юрисдикції генерального намісника й крилошан – право духовного суду над селянами з церковних маєтків і (sic!) православними священиками, а також дозвіл збирати церковні податки (куни) з православного духовенства на умовах, які колись були визначені галицькими митрополитами²⁹.

Таким чином, реальний контроль над Православною церквою у Галицькій землі та, можливо, на Поділлі в другій половині XV ст. перейшов до сумнівної репутації світських „опікунів”-ктиторів Галицької єпархії та королівської старостинської адміністрації. Завдяки ж „праву подавання”, номінації на церковні уряди (передовсім генерального намісника) тут здійснювалися з благословення не православних, а римо-католицьких ієрархів. Формально ця практика передбачала звичну процедуру, коли місцевий староста – представник польського монарха – перебирав на себе управління кафедрою та її майном у час вакантності єпископського престолу. Та насправді застосування „права подавання” перетворилося на звичайну економічну угоду, з подальшою узурпацією на багато десятиліть прав і прерогатив православного пастиря.

Цю тенденцію підтверджує хоча б угода від 28 червня 1458 р., згідно з якою галицький староста Станіслав з Ходеча продав „Tutoriam Krylosensis alias Oriekalnictwo” над Крилоським монастирем-кафедрою³⁰ із сіл Благовіщення й Підгороддя шляхтичеві Роману з Осталовичів за 25 польських гривень на тих самих умовах, які були встановлені попередньо польським

²⁷ Національний музей ім. [Митрополита] Андрея Шептицького у Львові. Відділ рукописної та стародрукованої книги (далі: НМЛ), Ркл-141, с. 365–367; Ркл-142, с. 221–228; Центральний державний історичний архів України у Львові (далі: ЦДАЛ), ф. 129, оп. 1, спр. 284, арк. 1. Опубл.: *Архив Юго-Западной России*, ч. 1, т. 10, с. 30–31, № XVIII.

²⁸ І. Крип'якевич, *Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали*, упоряд. М. Капраль, Львів 1994, с. 77.

²⁹ *AGZ*, t. 7, Lwów 1878, s. 94–95, nr LI.

³⁰ НМЛ, Ркл-142, с. 153–155. Опубл.: *AGZ*, t. 7, s. 94–95, nr LI.

монархом³¹. За цією угодою, „опікун”-колятор Крилоса отримував право на: 1) прибутки з бенефіціїв Крилоської катедри; 2) грошові штрафи, що сплачувалися духовенством згідно з рішеннями духовного суду (традиційно ці оплати надходили до галицького митрополита чи єпископа); 3) щорічний церковний податок „куниче” (катедрастик, столове). Також (це було прецедентом у тогочасних реаліях Корони Польської) колятор-„опекальник” здобув юрисдикцію над священиками „sub monasterio Crilos”³².

Той самий Станіслав з Ходеча в 1472 р. подарував представникові кафедрального крилосу – „honorabilis Ivan, canonici in Krylosz” (він, мабуть, був намісником (першим крилошанином)), сіножать Читанів³³. 15 вересня 1475 р. місцєблюстителєві Галицької кафедри Андрію (Свистельницькому) „pro augmento suae administrationis” було надано Перегінський монастир „cum villis” (їхній перелік у документі відсутній), але невдовзі ці права польський монарх передав жидачівському старості Збожному, а ще пізніше обителлю заволодів (за 100 гривень) жидачівський війський Мацей Гембіцький з Куропатників. Казимир IV своїм привілеєм з 1475 р. підтвердив згоду „Venerbili et g[e]n[er]oso Andreae Swistelnicki” перебрати згаданий бенефіцій з рук шляхтичів (очевидно, русинів за походженням) Федора, Федька й Андрія та ввійти у володіння королівським маєтком Новиця у Галицькому повіті³⁴.

Отже, право патронату над Галицькою єпископією польський король зазвичай здійснював не особисто, а через свого урядника – місцевого старосту, котрий, як з’ясувалося, цілком міг „орендувати” його іншій зацікавленій особі. Причому ктиторська опіка над Крилоським монастирем передбачала не тільки реалізацію звичних у такій ситуації прерогатив королівської влади над Руською церквою, але й відверту узурпацію багатьох церковно-адміністративних повноважень генерального намісника Галицької єпископії, який тоді був главою місцевої православної адміністрації. З одного боку, дії королівського старости були цілком законними – від імені короля він управляв церковним бенефіцієм Успенської кафедри в період її вакантності. Та, з іншого боку, передавання світському урядникові функцій нагляду за православним кліром, які зазвичай здійснювали владика, а також трактування адміністративних обов’язків щодо Галицької єпархії як предмету купівлі-продажу було безпрецедентним втручанням держави у внутрішнє життя місцевої православної церкви, позбавленої свого канонічного пастиря. Свої претензії на ктиторство над місцевою

³¹ НМЛ, Ркл-141, с. 230–233; Ркл-142, с. 153–155. Грамота опубл.: AGZ, t. 7, s. 94–95, nr LI.

³² М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 5, с. 432. Див. також: А. Крыловский, *Предисловие*, [in:] *Архивъ Юго-Западной России*, ч. 1, т. 10, с. 14–19.

³³ *Архивъ Юго-Западной России*, ч. 1, т. 10, с. 7–8, № III.

³⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. XVIII, № 64, арк. 1–1 зв.

Православною церквою латинські архієпископи опирали на привілей короля Владислава II Ягайла з 1412 р. про перенесення осідку римо-католицької митрополії з Галича до Львова (цей акт передавав „опіку” над „єретиками та схизматиками” у Львівській архієпархії саме латинському ієрархові), а також на іншу грамоту того ж монарха від 6 жовтня 1423 р. про право львівського архієпископа наглядати за православними на території Галичини, аби ті не завдавали „шкоди” Католицькій церкві³⁵.

Таким чином, інкорпорація руських земель до Корони Польської в 40–80-х рр. XIV ст. започаткувала довготривалий процес адаптації західного розуміння власності. Це дало змогу православним налагодити взаємини зі світською католицькою владою на засадах визнання короля верховним власником і захисником духовних бенефіціїв, гарантом судового імунітету та опікуном духовенства. Сама ж Православна церква поступово стала суб'єктом майнових прав, а польський монарх перетворився на верховного сюзерена і латинських костелів, і православних церков. Тож можемо цілком аргументовано говорити про в т. ч. позитивний вплив латинської моделі „права подавання” на організаційні структури Київської митрополії, котрі завдяки цьому інституту здобули більш самостійний статус у назагал католицькій Польській державі та домоглися поширення на руську етноконфесійну спільноту норм непорушності приватної, зокрема церковної власності.

*

Ihor Skochylyas, *Reception of the Latin „jus patronatus” in the Rus' lands of the Kingdom of Poland (new theses to the old historiographic discussion)*

After the incorporation of the former possessions of the Galician-Volhynian Romanovyches to the Crown of Poland, in the second half of the 14th century the painful but at the same time inevitable process of the gradual transition of the local Orthodox institutions from the model of „Byzantine synphony” (a close connection between the Church and the state) to the legal system of the western type – „rights of submission” (*jus patronatus*) was started. By means of this new model, the legalization of the hierarchical structures of the Kyivan Metropolitanate in the Polish Kingdom actually took place and laid the foundation for the political and social loyalty of the Rus' clergy and the Orthodox secular elite to the Krakow royal court. Eventually, the Orthodox Church emerged from the emergence of the organizational structures of the Roman Catholic Church in the Galician land and on Podillya, and partly on Volhynia lost its dominant state positions, turning into a though tolerated but discriminated ethnoconfessional community. At the same time, it must be admitted that the reasons for the discrimination of the Orthodox in the Crown of Poland

³⁵ ЦДІАЛ, ф. 129, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

were rather social rather than confessional, and were associated with a change in the social structure of the Rus' community, among which the boyars (gentry) began to form an ever smaller percentage. Having lost its natural benefactor, Galician-Volhynian princes (kings), the Orthodox Rusyns began to search for themselves and found other protectors – Polish kings and influential Catholic magnets.

CHAPTER II: DEBATES

Debate I.
Ruthenians in Poland and Poles in Rus' in the 11th–13th centuries

The round table discussion with
Hieronim Grala and
Myroslav Voloshchuk

*

Stenographic record of the discussion

Moderator: Norbert Mika

Norbert Mika: Serdecznie Państwa witam! Tematem dzisiejszej debaty są *Rusini w Polsce i Polacy na Rusi w XI–XIII wieku*. Z całą pewnością podjęte zagadnienie jest bardzo ciekawe. Omawiać też go będą kompetentne osoby, którym podjęta tematyka z całą pewnością nie jest obca. Pierwszym z nich jest profesor Myroslav Voloshchuk z Centrum Studiów Mediewistycznych Przykarpackiego Uniwersytetu Narodowego w Iwano-Frankiwsku. Drugi uczestnik to profesor Hieronim Grala, reprezentujący Uniwersytet Warszawski. Cezura czasowa planowanych do poruszenia tu kwestii została ściśle określona. Dotyczy okresu od XI do XIII w. Jako że przyszedł mi w udziale zaszczyt zagajenia tej debaty, na samym wstępie pozwalam sobie zadać Szanownym Uczestnikom pytanie o to, co starożytni nazywali *αρχή*, czyli o pierwsze udokumentowane przykłady występowania: czy to Rusinów w Polsce, czy też Polaków na Rusi.

Myroslav Voloshchuk: Мої дослідження зосередженні на виявленні в джерелах осіб, ідентифікованих як „руські”, а також так не окреслених, однак тісно пов’язаних із „Західним світом”, будучи родом з підконтрольних династії Рюриковичів земель. Відтак, завершуючи роботу над проблемою перебування „руських” в Угорському королівстві, цілком закономірно актуалізувалася проблема вивчення подібних сюжетів у землях, підконтрольних династії Пятів.

Загалом, розглядаючи історію, як ланцюг взаємопов'язаних подій, зумовлених діяльністю людини, мені особисто імпонує її антропологізація. Адже кожна людина – це окремий світ і за великим рахунком нічого поза діяльністю людини в історії не існує. Коли ж ми говоримо про перші русько-польські персональні контакти та їх джерельні підтвердження, я думаю, що навіть хронологія нашої сьогоднішньої дебати має бути трохи розширеною, бо залежно, з якого боку дивитися на появу перших згадок про „руських” у землях Пястів. Я вважаю, що такою першою задокументованою згадкою є повідомлення Ібрагіма ібн Якуба про торговельні контакти „русів”, як він їх називає, з державою Мешка. Арабський автор писав, що вони проїжджали через Краків до Праги. Хоча Краків тоді не входив у сферу впливу Пястів, але, вочевидь, контакти „руських” із підконтрольними Мешкові землями були. Це підтверджує і Анонім Галл, котрий на початку XII ст. у вступній частині своєї хроніки написав, що „польська країна віддалена від проторованих доріг паломників та відома лише небагатьом, що відправляються на Русь заради торгівлі”. Безперечно, мандрівники їхали з Русі й на захід.

У вивчені порушеного питання дуже допомагає археологія. Здається, і вчора, і сьогодні на конференції кілька разів згадували знамените захоронення в Лютомерську між Ленчицею і Лодзем, яке через багатий скандинавський реманент і вочевидь нове, більш раннє датування, у 2014 р. було наново інтерпретоване (*Początki Łęczycy*, t. 2: *Archeologia o początkach Łęczycy*, pod red. R. Grygiela i T. Jurka, Łódź 2014). Якщо я не помиляюся, то в 50-х рр. XX ст. Анджей Надольський пов'язував це захоронення з оточенням князя Святополка Ярополковича або Володимировича під час його втечі в землі Пястів. Однак тепер цей об'єкт датують достатньо широко – 80-ми рр. X – початком XI ст. Тобто, можливо, йдеться про певну мілітарну групу, яка перебувала на службі перших Пястів. Хто входив до неї – питання, звичайно, відкрите, бо цей реманент не дозволяє чітко окреслити якусь етнічність.

На початку XI ст. *Хроніка* Тітмара подає чимало інформації про перших схоплених у Києві 1018 р. і вивезених у свої володіння князем Болеславом Хоробрим осіб, яких напевне можна називати „руськими”. У XV ст. Ян Длугош назвав конкретно руським, зокрема, того Анастаса, про якого вчора вже мовилося, відомого з „корсунської легенди” як „Корсунянин”. Проте Я. Длугош називає його „Anastasius Ruthenus”. Очевидно, ця особа не була за походженням „руською”, але для Я. Длугоша залишалося показовим, що її вивезли з Києва, відтак автор XV ст., не вникаючи у біографічні відомості Анастаса, надав йому того предиката, яким у XV ст. окреслювали ті колишні землі Рюриковичів, які входили до складу Польського королівства.

Перелік ось цих ранніх свідчень не є настільки великим, щоб можна було більше сказати про ідентифікацію „інших” у землях Пястів. Але, безперечно, такі контакти зародилися ще до того, як одні стали називатися *поляками*, а інші – *русинами*. Відтак уже з появою невеличкої групи писемних джерел за їхньою допомогою можна спробувати ось цих окремих „інших”, окремих „чужих” у дуже акуратний спосіб якось виокремити і спробувати згрупувати за певними критеріями.

Hieronim Grala: Ponieważ mamy rozpocząć nasze rozważania od XI w., więc spada mi z sumienia wątek legendarny – Radzima i Wiatka, szereg treści związanych z obecnością „Lachów” w granicach państwa ruskiego przed XI w., czyli dyskusji, która wczoraj została przypomniana: kwestii Dulebów, Łędzian i Chorwatów. Zaczniemy zatem od początku XI w. Podzieliłbym te przypadki na indywidualne i zbiorowe. Takim nieco pogmatwanym, indywidualnym przypadkiem obecności polskiej na Rusi, o ile w przypadku dynastów można posługiwać się czynnikiem etnicznym, jest oczywiście żona Światopełka – córka Bolesława Chrobrego i cały związek z tym wątek. To byłby właściwie pierwszy udokumentowany źródłowo indywidualny przypadek dla naszego okresu. Natomiast zbiorowy to oczywiście ten „Pociąg Przyjaźni”, z którym Bolesław Chrobry ruszył przez Bug, rozwiązując problemy rodzinne. Muszę powiedzieć, że była to chyba wycieczka Polonusów przerastająca dzisiejszy obrót między Polską a Kijowem, bo armia była też wzbogacona o posiłki z „Unii Europejskiej”, czyli hufiec rycerzy niemieckich, co odbiło się echem u Thietmara.

Taki sam duży transfer będzie nas czekał już parę dekad później, kiedy to tym samym szlakiem będzie chodził na Kijów Bolesław Szczodry. Trudno jest wskazywać na jakieś osoby, oczywiście poza samymi dynastami, zwłaszcza że związek krwi między Bolesławem Chrobrym, następnie Bolesławem Śmiałym, a dynastią ruską rzeczywiście pozwala „obrotowo” traktować kwestię przynależności etnicznej tak samego Śmiałego, jak na przykład Jaropełka Izjasławowicza (pół-Polacy? pół-Rusini?). Mamy tutaj jasno określony problem, który brzmi: jak dalece okazało się to trwałe? Co do trwałości dla Rusi tego „polskiego transferu” to mam wrażenie, że miał przede wszystkim znaczenie gospodarcze – mocno zubożył skarbiec państwowy Rusi, jeśli wierzyć źródłom polskim i niemieckim. Natomiast jeśli chodzi o to, co oznaczało to dla Polski, „delegującej” swoich „najlepszych synów” na wschód, to problem jest już bardziej skomplikowany. Gdybyśmy odwołali się do narracji trzynastowiecznej, do żywotów świętego Stanisława, to wchodzimy w wątki zgoła nieobyczajne. Kolega Radosław Liwoch zwracał uwagę na wyższy poziom kultury materialnej na Rusi. Jeśli wierzyć Kadłubkowi i innym hagiografom – zdecydowanie wyższy był również poziom świadomości seksualnej na Rusi i tutaj Polacy oniemieli, ucząc się wielu różnych rzeczy, niekoniecznie tylko w relacjach międzyludzkich, ale także antropo-zoologicznych.

Wracając do rzeczy, ponieważ różne kwestie wypłyną nam jak rozumiem przy dalszych pytaniach Moderатора, tak dla XI w., jak i dla całego przedziału czasowego trzeba sobie zakreślić pewne pola. Małżeństwa – czy żony przebywały w swoim otoczeniu, czy też były wykorzenione ze swojego otoczenia? Materiał ruski nie daje nam na to odpowiedzi, materiał polski daje lepszą odpowiedź, chociażby na przykładzie żony mazowieckiego księcia Konrada. Z kolei spuścizna Gertrudy pozwala sądzić, że przynajmniej na pierwszym etapie jakieś środowisko musiało wokół Piastówny istnieć. Dla całego przedziału czasowego mamy także inne kategorie: mamy problem misjonarzy, który się pojawia przede wszystkim w XIII w., choć efemerycznie. Mamy zbiegów politycznych, rzeczywistych i wymaginowanych. Na przykład, Włostowic u Wołodara, który przychodzi do księcia ruskiego z całym „komando” porywaczy. I oni zdecydowanie bywali w Przemyślu wcześniej, zanim porwali swojego dobrodzieja. NB. Zawsze kiedy czytam ten fragment zastanawiam się, dlaczego nikt nie zwraca uwagi na to, że Sienkiewiczowski przekaz o porwaniu Bogusława przez Kmicica jest żywcem ściągnięty z okoliczności porwania Wołodara przez Piotra Włostowica (oczywiście w wersji polowania, a nie uczyty). Mamy więc problem zbiegów. Mamy również pojawiający się jakoś problem nie tylko najazdów, ale również auxilliów. Te auxillia też są niesłychanie ważne, bo to są duże populacje często prowadzone przez osoby jakoś z Rusią związane. Pomiędzy zbiegami i auxilliami pojawia się postać niesłychanie ważna, którą słusznie tak eksploatował Vitaliy Nagirnyy – chodzi o Pakosława. Jest to przykład tak dobrego zaznajomienia z tym osobnikiem ze strony kronikarzy ruskich, że oni wiedzieli, że patronimik Pakosława był „Lasocic”, to jest „Lasocica Pakosława”. Takie osoby są oczywiście znane, a to co pokazał dr Nagirnyy, dowodzi tego, że jakaś wymiana między elitą jednak istniała. To były osoby ważne. Nakreśliłiśmy zatem pewną panoramę tego, gdzie szukać. Czas na następne pytania.

Norbert Mika: Myślę, że pytania budzą się tutaj same. Powiedziano tu: są pojedyncze przypadki występowania Rusinów w Polsce i Polaków na Rusi w XI–XIII wieku, ale można też mówić o grupach. Czy jednak jesteśmy w stanie uchwycić skalę tego zjawiska?

Myroslav Voloshchuk: Спробую відповісти. Дійсно, якщо аналізувати русько-польські відносини в принципі, їх сміливо й поза всякими сумнівами слід назвати найактивнішими в усіх площинах, у яких вони тільки розвивалися. Наведу тільки декілька статистичних показників. Для прикладу, двосторонніх шлюбів, укладених упродовж XI–XIV ст., налічується близько 25/26. З них щонайменше в 17 випадках Рюриковичі видавали своїх доньок заміж за представників династії Пястів. Більших чи менших двосторонніх військових конфліктів, які я спробував підрахувати

(щоправда, не впевнений, чи ці дані цілковито репрезентативні), у XI ст. було 11, у XII ст. – 14, а в XIII ст. – 30. Як польські загони приходили в землі Рюриковичів, де їх якимось фіксували джерела (польського чи руського походження), так і Рюриковичі брали участь у різноманітних кампаніях на Захід, доходячи зі своїми військами достатньо далеко. Звичайно, такі, як зауважив професор Граля, „posiłki Unii Europejskiej” в один та інший бік склалися з достатньо великої кількості учасників. Питання, скільки з цих учасників не поверталось додому, а через полон чи інші обставини залишилися на чужій території, – здається досі відкрите.

Укладення міждинастичних зв'язків також залишає не одне питання: як це відбувалося і як видана заміж в іншу країну наречена туди переїздила? Ми не маємо достеменних свідчень, як ці весільні потяги вирушали, хто їх складав, що там везли, як потім ця жінка жила *etc.* З тих усіх 17 випадків шлюбів, з яких я намагався кожен статистично розібрати, відомо таке: з усіх представниць роду Рюриковичів, виданих заміж на Захід, найбільш задокументоване життя другої дружини князя Лешка Білого – Ґримислави. Ні про кого з Рюриківн немає більшої кількості джерельних звісток. Друге місце, очевидно, посідає Агафія Святославівна, і, гадаю, третє – Ґрифіна Ростиславівна, котру, однак, видавали заміж за Лешка Чорного з підконтрольних Арпадам земель.

Аналізуючи двір Ґримислави (бо найбільше інформації від моменту трагічної загибелі чоловіка 23 листопада 1227 р. і до її власної смерті 8 листопада 1258 р. якраз про неї), мені вдалося виокремити близько 200 осіб, які оточували жінку-регента при малолітньому Болеславові Сором'язливому та після його дорослішання і самостійного правління. При цьому Ґримислава залишалась і надалі найвпливовішою дамою двору, про що, зокрема, свідчить її нотування у тексті локаційного привілею для Кракова 5 червня 1257 р. Так-от, із цих 200 осіб говорити про руське походження зі стовідсотковою впевненістю не можна ні про кого. Звичайно, слід зважати на обставини видання нареченої заміж, які відтворити вкрай складно. Навіть пропозиція Даріуша Домбровського, викладена в його *Генеалогії Мстиславовичів*, до кінця не дає зрозуміти, хто ж її видавав заміж. Адже від цього залежало майбутнє оточення нареченої. Схожою є ситуація з виданням заміж Агафії Святославівни, бо, очевидно, переговори про одруження велися на момент перебування її батька в полоні свого майбутнього зятя Конрада і його рідного брата – Лешка Білого. Відтак, відкритим є склад почту нареченої при виїзді до Плоцька та на початковому етапі її перебування там. До речі, на цю тему я опублікував окрему статтю, де намагався реконструювати цей двір з імовірними „руськими” (М. Волощук, *До питання присутності русинів при дворі княгині Агафії Святославівни (між 1207/1209–1247/1248) – дружини мазовецького князя Конрада*, [in:]

Inter Regnum et Ducatum. Studia ofiarowane Profesorowi Janowi Tęgowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin, red. P. Guzowski, M. Liedke i K. Boroda, Białystok 2018, s. 633–657). У випадку з Грифіною ситуація ще складніша. Хоча її оточення фіксує цілу низку актових і наративних джерел, але видання її заміж із Угорського королівства практично виключає нагоду знайти в її оточенні руських, хоча безпосередньо Ростислав Михайлович, колишній галицький князь і господар Мачви, прибув до Угорщини з, мабуть, величезним за складом оточенням, до якого належали різні особи, на мій погляд, як із Чернігівської, так і з Галицької земель.

Що стосується усіх інших руських наречених (бо я назвав випадки тільки трьох із 17-ти), то про них інформації або взагалі немає, або вона настільки мізерна, що говорити про їх імовірне „руське” оточення не доводиться. Відповідно встановити відсоток чи принаймні склад цих придворних майже неможливо. При цьому я також дійшов висновку, що ми маємо справу з великою кількістю так званих *no name* осіб, які на 100 % походили з Русі, але в латиномовних джерелах не отримали специфічного (етнічного) означення. За якими ж критеріями їх відбирати? Перший, який спадає на думку, – це конкретне окреслення *Ruthenus*, який також не завжди дає чітку відповідь про руськість походженням. Тут треба зауважити, що, за винятком міського середовища після отримання магдебурзького права в XIII ст., таких чітких окреслень у джерелах мало. Вони появляються упродовж XIV–XV ст., що зумовлено вже іншими політичними процесами. Ще один критерій – це, можливо, імена. Але й з ними складно, бо як у землях Пястів, так і на Русі імена практично однакові. Свого часу, працюючи над польським латиномовним матеріалом, я натрапив на „Богданів”, подумавши, що це яскравий приклад впливу з Русі. Однак таке ім’я відоме в Польщі ще з XII ст., а в наших землях чи не вперше згадується з графіті стін Св. Пантелеймона в Галичі XIII ст., тобто приблизно на півстоліття пізніше. Імена Держислав чи Держикрай, відомі в іменослові галицького боярства XIII ст., здавалось би, пасують під окреслений критерій, однак осіб із тими ж іменами в землях Пястів, виявляється, з XII ст. також багато.

Тому цей доволі хиткий критерій, можливо, „працює” в якихось індивідуальних ситуаціях, але застосовувати його при всіх віднайдених випадках не видається можливим. Відтак, на мій погляд, відсоток осіб „руської” генези в Польщі був великим, але чітко виокремити їх за більш-менш чіткими критеріями не так просто. Це достатньо складна робота, яка в моєму випадку ще триває.

Hieronim Grala: Proszę Państwa, badanie skali tego zjawiska stawia pewne, rzekłbym potężne, problemy warsztatowe. Z jednej strony, jak już nam znakomicie

pokazał Radosław Liwoch, odwołanie się do archeologii i artefaktów materialnych prowadzi nieodparcie do wniosku, że przynajmniej na etapie naszej dzisiejszej wiedzy obecność polska na Rusi jest dosyć skromna. Wydawałoby się zatem, że za tymi indywidualnymi wyprawami i masowymi rejsami niekoniecznie poszedł import materialny i cywilizacyjny. Nie chciałbym wdawać się w dyskusję o skali tej obecności w architekturze, bo był to wywołany już dzisiaj wątek. Kwestia drogi, którą przenikała romańszczyzna na Ruś, zwłaszcza na Ruś Zaleską: czy przez Halicz (ale skąd?) czy przez Styrię i Karyntię, czy z Nadrenii, czy przez Małopolskę? Czy dla Soboru św. Dymitra we Włodzimierzu nad Kłaźmą bezpośrednim wzorcem nie jest na przykład Bodzentyn i tak dalej? To są rzeczy zupełnie innego charakteru: to jest trochę tak, jakby zastanawiać się patrząc na moskiewski Kreml czy dzięki budowłom Solari, Fioravanti i Aleviso Nuovo można mówić o związkach państwa Iwana III i Wasyla III z Lombardią i Rzymem. Jest to dosyć ryzykowne, bo wzorowanie się na rozwiązaniach architektonicznych nie świadczy o kompleksowym imporcie cywilizacyjnym. Źródła materialne nie dają nam zatem ciągle pełnej odpowiedzi, co dziwić nie musi: banalną konstatacją jest to, że ten „wał ogniowy”, jaki się po Rusi przetoczył, czyli najazd Batu-chana, zmienił niesłychanie wiele. Może coś tam w ziemi się znajduje w miejscach, o których istnieniu nie wiemy i może to kiedyś znajdziemy. Tym nie mniej historia Rusi pod względem materialnym jest ciągle badana „do Mongołów” i „od Mongołów”, a od Mongołów kwestia związków Rusi z państwem Piastów będzie wyglądać nieco inaczej, szczególnie dla Rusi dalszej: Rusi Północno-Wschodniej, Rusi Zaleskiej. Mamy oczywiście źródła pisane. Problem skąpości polskich źródeł narracyjnych i ograniczonych już jednak możliwości interpretacyjnych *Latopisu hipackiego* (również *Latopisu kijowskiego*) sprawia, że znamy wszystkie opisane tam epizody na pamięć. Ale czy to jest powód, aby w oparciu o to skonstruować model całościowy? Profesor Wołoszczuk odwołał się do kwestii polityki matrymonialnej. To jest oczywiście bardzo ważny wskaźnik, bo jeśli wziąć pod uwagę klasyczne rozważania Juliusa Forssmana i Nikołaja Baumgartena i wesprzeć je jeszcze wnioskami Dariusza Dąbrowskiego to oczywiście powstanie imponująca liczebnie, wskazująca wręcz na dominację związków z Piastami, wizja polityki matrymonialnej. Znika jednak po drodze dosyć istotny wątek: w pewnym momencie następuje wyraźna zmiana jakościowa, związana, proszę wybaczyć brutalną prawdę, z pauperyzowaniem się obu państwowości – ruskiej i polskiej. Z tych wielkich kontaktów Rusi z czasów Jarosława i jego synów, które owocowały tym majestatycznym i dynastycznym portretem Sofii Kijowskiej, niewiele zostało, bo to był już inny poziom pochodzenia tych połowic. To samo dotyczy Piastów. Niesłychane rozmnożenie się obu dynastii w kilku pokoleniach spowodowało, że w zasadzie możliwość pozyskiwania na porządnym matrymonialnym rynku europejskim odpowiednich żon doprowadziło do tego, że Mazowsze i Małopolska z jednej

strony, a z drugiej strony południowo-zachodnia Ruś były na siebie skazane, przynajmniej do czasu, kiedy Rurykowicze nie zaczęli się masowo żenić z poddanymi. Wtedy ten rynek zaczął się rzeczywiście zawężać. Proszę przyjrzeć się siatkę chronologicznej: wtedy się okaże, że rzeczywiście największa częstotliwość tych małżeństw jest w momencie, kiedy to obie dynastie będą na rynku europejskim prowincjonalne, chociaż bardzo rozrodzone. Inna sprawa: jak mierzyć ten wpływ, chociażby przez obyczaj? Pewna interakcja jest obecna. Vitaliy Nagirnyy słusznie przypomniał rycerski pojedynek Rościsława. Mniejsza z tym, czy w tym momencie Rościsław był już z lekka zhungaryzowany, czy też nie. Ważne jest to, że dla otoczenia ruskiego i dla latopisarza to było zrozumiałe: gra rycerska, taka sama jak w Burgundii czy w Prowansji. Tak samo pewnym faktem wskazujących na wpływ związków z kulturą polską jest ta słynna scena pasowania synów bojarskich na rycerzy przez Krzywoustowica. To znaczy, że pewien model pracuje. Na marginesie znaczenia otoczenia obcoplemiennych monarchiń: rzeczywiście po obu stronach mamy deficyt dowodów na to, że były wokół nich jakieś poważne środowiska. Być może było to związane z tym, że nie musiały być. Tak naprawdę nie zadajemy sobie pytania, czy w tym przepływie dynastycznym jakiegokolwiek znaczenie miała jeszcze do końca XIII w. konfesja. My tak sobie mechanicznie kiedyś przyjęliśmy, że 1054 r. jest cezura. Tymczasem z punktu widzenia dynastycznego żadną cezura nie jest i wygląda na to, że z punktu widzenia wyznaniowo-obyczajowego też nią nie jest. Inaczej Wasylko Romanowicz nie pisałby do papieża o dyspensę, żeby się ożenić z Piastówną: po co byłby mu papież? Rurykowiczówna – córka Lwa Daniłowicza – nie szłaby do klarysek: nie mamy pomysłów na to, czy mogła być przechrzczona, czy też nie. Dopiero później w kręgu kapituły krakowskiej powstaną pomysły na *Rebaptizatio Ruthenorum*. Tutaj nic takowego nie widać. W związku z tym wygląda na to, że istniał pewien konsensus. Natomiast, czy on rzeczywiście był realny? Kiedy nie ma źródeł, ani dowodów to trzeba *per analogiam*. Ja mówiłem wczoraj, w dyskusji nad znakomitym referatem mojej koleżanki Aleksandry Sulikowskiej-Bełczowskiej, o materiale serbskim. Odwołałem się do Serbii, którą dzisiaj tak jednoznacznie zaliczamy do świata ortodoksyjnego. Mało kto już dzisiaj pamięta, że ten wielki przełom przesuający Serbię do kręgu kultury bizantyjskiej jest piekielnie późny: to jest druga połowa XIII w., po małżeństwie Stefana Urosza II Milutina z Simonidą Paleologiną. Wcześniej mamy właśnie koegzystencję, która przypomina państwo Piastów. Mówiłem wczoraj o Dragutinie: jego matka Helena, z gruntu antybizantyjska, prowadząca politykę agresywną wobec cesarstwa Romajów, była żarliwą opiekunką Franciszkanów, opiekunką ich klasztorów i znajduje się w lokalnym kalendarzu liturgicznym jako święta Serbskiego Kościoła Prawosławnego, wcale nie tylko dlatego, że wszyscy Nemanicze już dawno zostali wyniesieni na ołtarze, bo taka jest przyroda kultu dynastycznego w monarchii serbskiej. Na koniec *ad vocem*: w przypadku

Gryfyny nie doszukiwałbym się żadnego ruskiego otoczenia. *Per analogiam*: czy istnieje ruskie otoczenie jej znacznie bardziej wpływowej siostry Kunegundy w Pradze? Nie ma żadnych wpływów ruskich. Rozumiem, że w przeciwieństwie do Leszka Czarnego Przemysł Ottokar był prawdziwym „macho” i mógł sobie żonę podporządkować, podczas kiedy nasz Piast się do niczego nie nadawał, czego skutek mamy w zbiorach rogałińskich. Był tak funkcjonalny, że Matejko poświęcił mu jedyny w swoim rodzaju obraz w dziejach polskiego malarstwa historycznego, który nazywamy za złośliwą konstatacją Jarosława Krawczyka „studium impotencji i pochwała afrodyzjaku”, czyli ten słynny „Spór małżeński Gryfyny z Leszkiem Czarnym”. Trzeba chyba zachować miarę w tej ocenie i raczej pozytywnie dalej szukać, próbować, może właśnie przez analizy porównawcze: nie jesteśmy zamkniętą galaktyką i podobne procesy istniały na kilku stykach świata bizantyjskiego i łacińskiego.

Norbert Mika: Czy mogą Panowie przytoczyć ciekawsze przykłady kariery Rusina w Polsce lub Polaka („Lacha”) na Rusi w określonym okresie historycznym?

Myroslav Voloshchuk: Цілковито згодний з професором Гралею, що шукати руське оточення Грифіни достатньо складно. Кунегунда ж за кількістю джерел – друга після Гримишави жінка з переліку представниць династії Рюриковичів, виданих заміж за західних володарів. Про неї є дійсно давно виданий величезний перелік джерел, у якому відшукати ймовірне руське оточення в Празі чи поза Прагою – дуже складно.

У випадку кар’єр представників руських земель, котрі потрапили на територію земель Пястів і якимось себе там реалізували, можливо, у мене є певна перевага. Найкращим зразком кар’єри представників невинценого світу, еліт, думаю, у XIV ст. слугує кар’єра Дмитра з Гораю, котрий служив польським королям, починаючи від Казимира III і закінчуючи Владиславом II Ягайлом. Монографія Казимира Мишлінського, а також чимало інших авторів, присвячених цій особі і цілій родині, – тому промовистий приклад. Ці люди виїхали до Польщі, отримали там землі та здійснили конверсію. Це, мабуть, найкращий взірєць політичної кар’єри і впливу на придворне життя, але в XIV ст.

У XIII ст., я переконаний, найкращу кар’єру зробив краківський єпископ Прокоп, якого я вважаю сином Ростислава Михайловича, продовжуючи шукати інші додаткові аргументи на користь своєї версії. Менш резонансних випадків кар’єр вихідців з Русі в землях Пястів одразу навести складно. Так, у XIII ст. серед переліку містян Вроцлава та Сілезії загалом декілька осіб занотовані „руськими”. Тому, якщо вважати кар’єру міщанина, який переселився з Русі, створив там родину, закріпився у сілезькому середовищі і якимось надалі пов’язувався торговельними зв’язками

зі своєю попередньою батьківщиною, хорошим прикладом – то такі випадki занотовані, окрім Вроцлава, у Кракові, Нисі, Злоторії, Битомі, Сандомирі та ще низці міст XIII – першої половини XIV ст. При цьому кожен з таких випадків окреслення „руськими” треба аналізувати й перевіряти індивідуально. Адже предикат такої особи міг бути пов’язаний не з її походженням, а торгівлею з руськими містами чи іншими зв’язками. Такі ситуації при цьому значно краще занотовані в латиномовних джерелах, ніж у літописах, що пояснюється традицією історіописання. На мій погляд, якраз латинські джерела є повнішими, а тому й спонукають до запозичень, а не навпаки.

Hieronim Grala: Przesuwając cezurę w XIV w. i odwołując się do Dymitra z Goraja – profesor Wołoszczuk stworzył mi znakomitą szansę powiększenia panteonu Polaków z udanymi karierami. Trudno wyobrazić sobie lepszą karierę, nie mającą odpowiednika po drugiej stronie, niż Bolesław Jerzy II Trojdenowicz. Jakby na to nie patrzeć Piast z Piastów, chociaż z Piastów „Rurykowiczowskich” (bo syn Marii Halickiej), ale jednak suwerenny władca na Rusi – jest to jakaś kariera, nawet jeśli zakończyło się to dla niego niedobrze, bo zgodnie ze świadectwem jednej z kronik jak mu bojarzy zadali jadu to aż był rozpekł. Ciekawe, czy to jest echo podania o Smoku Wawelskim?

Poważnie mówiąc taką karierą, która wydaje się być najbardziej warta uwagi, jest kariera „obrotowa”, czy raczej „wahadłowa”, pomiędzy Rusią a Polską, mianowicie Piotr Włostowic. Mamy tu parokrotnego palatyna, osobę niesłychanie wpływową na scenie politycznej państwa Piastów, skoligaconego z Rurykowiczami i z domem bizantyjskim zresztą, rzekomego uchodźcę, nadzielonego jakimś tam dominium, żeby sobie spokojnie na Rusi funkcjonował. Chyba jednak nie za bardzo mu pamiętano tą niewdzięczność czarną wobec Wołodara, bo później na Ruś mógł przyjeżdżać, znowu znalazł tu schronienie i znowu był tu fetowany. Jest to więc przykład osoby, która się znakomicie zapisała, także na gruncie ruskim. Przy tej okazji warto przypomnieć mocno dyskusyjną, ale wciąż żywotną teorię o jego ruskim (lub warego-ruskim!) pochodzeniu: to co propagował Marek Cetwiński, do czego wracała Teresa Kretkowska-Kiersnowska, co sprowadza nas do pierwotnego zagadnienia – mianowicie czy istniały bezpośrednie związki między elitami i czy funkcjonowała wymiana tych elit? Parę lat temu kolejną postacią, którą zwolennicy tej wymiany podnieśli na sztandary był wrocławski komes Magnus – też postać o ogromnym znaczeniu. Czegóż mu tam nie wymyślono – nawet koligacje rurykowiczowsko-anglosaskie, od nieszczęsnego Haralda, który padł na polu Hastings i jego potomstwa, które chroniło się w Kijowie i tak dalej. Na szczęście w przypadku komesa Magnusa nie mamy dowodów na jego działalność na Rusi, więc pozostałaby to szansa niewykorzystana.

Karier odnotowanych w tej „drugiej” służbie prawie nie mamy, co wynika prawdopodobnie także ze specyfiki źródeł, które tego nie notują. Nie to interesowało kronikarzy. Jaka była praktyka? Tego, że Ruś mogła być otwarta, przy najmniej w sferze elit, na przybyszów spoza granic dominium Rurykowiczów dowodzi na przykład testacja dokumentu Bolesława Jerzego Trojdenowicza. Już w czasach Aleksandra Łappo Danilewskiego i Jana Řeřabka zastanawiano się nad tym, który z wojewodów z dokumentu Bolesława jest pochodzenia ruskiego, a który, jeżeli analizujemy jego patronimik, mógł przyjść z Polski lub z Mołdawii. Wszystko wciąż jeszcze wymaga poszukiwań.

Vitaliy Nagirnyy: Pozwolę sobie dodać przykład Władysława „Lacha”, który piastował wysoki urząd wojewody przy dworach książąt kijowskich Rościsława Mścisławowicza, Mścisława Izjasławowicza i księcia wyszogrodzkiego Dawida Rościsławowicza w latach 60. i na początku lat 70. XII w.

Norbert Mika: Do czego Szanowni Uczestnicy tej debaty, chcieliby zachęcić i na co wyczulić, przed czym przestrzec adeptów Klio, którzy będą się zajmowali taką czy też podobną tematyką w przyszłości?

Myroslav Voloshchuk: Ключове питання – дійсно, з чого починати, на які стандарти опирати власне ремесло історика, а відтак і подальші студії. У випадку пошуків русинів у землях Латинського світу, Скандинавії чи Сходу мимоволі доходиш висновку про потребу компаративного зіставлення результатів своїх досліджень, до прикладу, на базі вивчення земель Пястів, Пшемислідів, Балканського світу, до якого мене ангажує професор Граля та ін. Це бачимо, зокрема, у блискучій праці Мілоша Марека, словацького історика з Трнави, про іноземців середньовічної словацької частини Угорського королівства, де він аналізує близько двох десятків різноманітних *gentium*, котрі в різний час потрапили сюди. Мені особисто задля розуміння подальших напрямів власного розвитку слід було спершу вивчити русинів у володіннях династії Арпадів та Анжу (скажу відверто, багато деталей у своїй книзі я би наразі переробив). При цьому слід враховувати досвід вивчення чеських чи сілезьких еліт у володіннях династії Люксембургів XIV ст. Хоча, здавалося б, ідеться ніби про єдиний Латинський світ, ми чітко бачимо і в його межах зіткнення двох конфесійних підходів, а відтак такі компаративні зіставлення дуже потрібні. Звісно, стали б у пригоді вивчення імовірних сербських чи болгарських прибульців у землях Імперії, як їх фіксували німецькі джерела і т. д., але я не володію такими матеріалами, а відтак і не підозрюю, яку компаративістику можна було б застосувати в цій ситуації. Але без неї робити якісь далекосяжні стратегічні висновки

все одно не слід, адже вони можуть бути об'єктивно чи суб'єктивно помилковими.

Друга річ – це інтердисциплінарні дослідження, про які ми часто говоримо, адже обійтися тільки історичними критеріями в схожих студіях украй важко. Потрібно залучати і заглиблюватися в набір методів, якими оперує філологія, лінгвістика *etc.* Бо як відрізнити, для прикладу, походження осіб, якщо вони записані в документі як *Iwan* та *Ioannes*. Перший варіант *a priori* свідчить про окреслення людини з іншого, не латинського, світу. Відтак слід глибоко зануритися у лінгвістичну специфіку передачі імені на письмо, форми та індивідуалізації такого потрапляння, специфіку роботи з цією інформацією. Тому інтердисциплінарність, навіть на прикладі окресленого варіанта (не згадуючи про чимало інших), є дуже потрібною.

Ну і третя річ. У принципі такі студії є дуже важкими. Це той випадок, коли дослідник шукає голку в скирті сіна, і щоб швидко цю голку отримати – потрібен магніт. Якщо вчений цього магніту не має, перед ним на столі опиняються величезні стоси джерел, у яких сторінка за сторінкою слід перевіряти інформацію. При цьому історик свідомий, що ніколи не звірить опублікованого з оригіналами. Так, зокрема, корпус сілезьких джерел настільки велетенський, що переданий здебільшого лише у формі реєстрів. Повні тексти не опубліковані, і це лише один з прикладів. Тому тут треба бути свідомим, що навіть помилки, які об'єктивно чи суб'єктивно потрапили на сторінки оприлюднених джерел, за браком часу виявити ніколи не вдасться. Так чи інакше до цього слід бути готовим, це надзвичайно важка і кропітка праця, робити яку в будь-якому разі, якщо вона тобі подобається, приємно. Так, вона забирає багато часу й зусиль, але насамкінець доводить до дуже цікавих висновків, які кардинально змінюють твоє бачення історії загалом та її окремих процесів зокрема.

Hieronim Grala: Młodym adeptom powiedziałbym, że powinni jak diabeł wody święconej unikać przekonania, że proces historyczny danego obszaru jest ograniczony jego geograficznymi granicami: że historia Polski średniowiecznej to jest to, co działo się między Wartą i Bugiem, a Rusi – między Bugiem i Wołągą. Historia Rusi i Polski działo się i nad Renem i pod Uralem. Niepostrzeżenie tego w kategoriach globalnych, które nie wiedzieć dlaczego rezerwujemy dla czasów dzisiejszych, opowiadając sobie na przykład o „globalnej wiosce”, zapominamy, że w wieku XIII i XIV może ta „wioska” była mniejsza, ale była globalna. Jej mieszkańcy, w miarę swoich możliwości, porządkowali sobie swój ogląd świata, budowali jego model. W miarę zaawansowania intelektualnego elit, które im przewodziły, horyzont był mniejszy lub większy.

Z tego względu źródła z sąsiedniego obszaru są nie mniej ważne do badania dziejów jakiegoś obszaru, niż źródła z tego obszaru pochodzące. Znakomicie pokazał to kolega Vitaliy Nagirnyy na przykładzie latopisów wobec urzędników polskich. To zjawisko dotyczy nie tylko latopisów. Dla urzędników koronnych ono dotyczy całego zespołu materiałów ruskich w ramach jednej, wspólnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Sam kiedyś przesuwalem na przykład daty urzędowania kasztelana derpskiego Macieja Lenka na koniec XVI w. w oparciu o dokumenty ruskie z archiwum Radziwiłłów, korespondencję wojewodów moskiewskich z dygnitarzami Wielkiego Księstwa Litewskiego, a dotyczyło to urzędnika z kondominium koronnego – dało się! To wszystko poszerza naszą wiedzę. Oczywiście sięgając do tych źródeł musimy dysponować instrumentami do ich badania, co jest niesłychanie pożyteczne, bo wzbogaca nasz warsztat, nabieramy nowych kompetencji, czego bać się nie należy. W Bogu nadzieja, że uda mi się po iluś latach przełamać opór kolegi M. Wołoszczuka – niech wreszcie bierze się za Bałkany, gdzie jestem przekonany, że czekają na niego istne „kopalnie króla Salomona”. To wszystko wymusza, tu się całkowicie zgadzam z moim przedmówcą, podejście interdyscyplinarne. Źródła z różnych obszarów wymagają często niby tych samych, ale jednak zmodyfikowanych metod i tworzą różne dodatkowe zadania. Na koniec, aby pokazać jak dalece korzystanie z maksymalnego zasobu źródeł bywa pożądane, powołam się na proste przykłady z głęboko „przegryzionej” genealogii. Wszyscy kojarzą, że Moskwa miała dwugłowego orła, bo wzięła go z Bizancjum, ale nikogo jakoś nie zasmuca, że w Bizancjum ten orzeł nie funkcjonował jako herb państwowy i dynastyczny. Nikt nie zwraca uwagi na ogromny zasób źródeł z terenu południowej Słowiańszczyzny i Bałkanów, na wędrowanie tego orła między Stefanem Duszaniem, Mołdawią, Wołoszczyzną i tak dalej. Zupełnie też nikt nie zwraca uwagi na to, że w tym samym czasie Rurykowicze moskiewscy biorą go na tarczę herbową i że w tym samym czasie ten orzeł pracuje dla elity litewsko-ruskiej w państwie Jagiellonów i jest używany na herbach rodów spokrewnionych z Moskwą, ale z pewnością nie zaimportowanych z Moskwy: u Sanguszków, ale nawet wśród bojarów. Powołanie się na możliwie szeroki repertuar dowodowy daje czasem niesłychanie przyjemną dla historyka możliwość wysadzania dogmatów w powietrze.

Norbert Mika: Szanowni Państwo, z uwagi na reżim czasowy tejże konferencji, na tym co tutaj powiedziano jestem zmuszony zakończyć dyskusję. Dziękuję Szanownym Uczestnikom za interesujące wypowiedzi, a słuchaczom za uwagę.

CHAPTER III:
LITERATURE
REVIEW

Алексей Толочко, *Очерки начальной руси*, лит. ред. С. Гайдук, Киев–Санкт-Петербург: Лаурус, 2015, 336 с. [Aleksiej Tołoczko, *Szkice początkowej rusi*, red. lit. S. Gajduk, Kijów–Sankt-Petersburg: Larus, 2015, 336 s.]

Publikacja autorstwa Aleksieja Tołoczko, zasłużonego ukraińskiego historyka mediewisty, porusza kwestię początków państwa ruskiego. Wydanie jest podzielone na trzy duże bloki tematyczne, w skład których wchodzi trzydzieści mniejszych zagadnień. Treść książki została oparta na wykładach prowadzonych przez Aleksieja Tołoczko w Akademii Mohylańskiej w Kijowie w latach 2002–2010, i jak podkreśla autor, nie ma ona charakteru naukowego.

Publikację otwiera *Wstęp*, w którym A. Tołoczko pokrótce przedstawia okoliczności oraz cel powstania książki. W tym fragmencie autor zaznacza również, że wydanie nie jest monografią, w związku z czym pewne jego elementy zostały okrojone na rzecz przystępności informacji. Fundamentalne pytanie, które stawia w tej części historyk kijowski i jednocześnie na które stara się odpowiedzieć – jak wyglądałaby pierwsze wieki historii Rusi bez odwołań do materiału *Powieści lat minionych*?

Rozdział pierwszy został poświęcony przekazowi z *Powieści lat minionych*, tworzącemu narracyjną oś wczesnych dziejów Rusi. Autor podejmuje w nim zasadnicze dla zagadnienia tematy m.in. zakres wiedzy spisującego latopis, silnie przejawiającej się ideologicznej strony tekstu, a także bodaj najbardziej kontrowersyjny z nich, podający w wątpliwość zasadność wykorzystania początkowej części *Powieści*, będącej w istocie średniowiecznym utworem literackim, w charakterze wiarygodnego źródła historycznego.

W rozdziale drugim został położony nacisk na historiograficzny aspekt problematyki. A. Tołoczko weryfikuje hipotezy i teorie związane z pierwszymi wiekami państwowości ruskiej, nawet autorstwa znanych i szanowanych badaczy ubiegłego wieku. Wiele z nich zostało powołanych do życia, aby stanowić alternatywną wersję dla przekazu latopisu. Ich oryginalność jest nierzadko równie duża, jak i historyczna wątpliwość. W tym kontekście autor podejmuje istotną kwestię mitologii historycznej oraz skutków jej oddziaływania.

Głównym zadaniem ostatniego rozdziału jest próba odpowiedzi na pytanie, jakie informacje o Rusi okresu X w. można uznać za wiarygodne. Zarysowana zostaje także droga, jaką pokonała Ruś od „kompanii handlowej” do organizmu politycznego.

Książkę zamyka *Epilog*, w którym autor przedstawia ogólne cechy dziejów politycznych Rusi.

Słowem podsumowania, jest to pozycja, którą warto posiadać w swojej bibliotece, pomimo jej popularyzatorskiego charakteru. Wydanie jest odpowiednio logicznie podzielone, a staranna redakcja ułatwia lekturę i nawigowanie w tekście. Pomimo uwag samego autora, że przypisy zostały ograniczone, wciąż

stanowią one dość obszerny materiał, szczególnie zaś zważywszy na charakter publikacji. Ponadto publikacji tej nie można odmówić przemyślanej oraz estetycznej realizacji.

Sylwia Marszałek

Przemysław Urbańczyk, *Co się stało w 1018 roku?*, Poznań: Zysk i S-ka 2018, 160 s. [Пшемислав Урбаньчик, *Що сталося в 1018 році?*, Познань: Зыск і S-ка 2018, 160 с.]

Нова книга польського археолога й історика Пшемислава Урбаньчика, відомого своєю боротьбою з усталеними історіографічними поглядами і постановкою нових, нерідко провокаційних питань з ранньосередньовічної історії Польщі, присвячена найбільш вдалому для князя Болеслава Хороброго року – 1018, коли йому вдалося здобути гегемонію в Центрально-Східній Європі шляхом дипломатичних успіхів і результативного військового походу на Київ. Розповідь спирається переважно на інформації основного джерела про ті події – хроніку Тітмара Мерзебурзького з додатком авторських інтерпретацій подій, тому видання не має наукового апарату, а автор обмежився лише посиланнями на джерела і зовсім невеликим списком літератури (з 5 позицій) наприкінці книги.

В першому розділі (*Родина*) детально описано найближче родинне оточення Болеслава і династичні зв'язки, що дозволили йому ввійти до грона важливих політиків європейського масштабу і, відповідно, здійснити успішний похід у 1018 р. П. Урбаньчик виокремлює археологічні знахідки, які розглядає як сліди таких зв'язків: такими, зокрема, в інтерпретації автора є срібні хрестики з кількох польських місцевостей, якими сестра Болеслава, Святослава (Гунгільд), обдаровувала місцевих вельмож після виїзду з Данії в 1014 р., а також інші предмети скандинавського походження і камерні поховання, які автор пов'язує зі скандинавським почтом Святослави (с. 18–21). П. Урбаньчик схиляється до версії, що перший син Болеслава, Безприм народився і більшість часу провів в Угорщині, а також міг командувати угорським контингентом, який допомагав Болеславу в поході на Київ у 1018 р. (с. 35–37).

У розділі 2 (*Держава*) висвітлено географічні межі володінь Болеслава Хороброго і його внутрішня політика. З точки зору історії Русі важливими є: припущення про зв'язок угорських поховань у Перемишлі з дядьком угорського короля Прокуєм, якому, за даними Тітмара, Болеслав передав в управління якесь прикордонне місто (с. 53–54), ототожнення

невідомого за назвою міста, яке, за Тітмаром, безуспішно облягав „правитель русів” напередодні походу Болеслава на Київ, із Перемишлем (с. 54), а також датування будівництва кам’яних палацу і церкви-ротонди в Перемишлі періодом перед 1031 р. (с. 56, 61, 111).

У розділі 3 (*Геополітика*) показано місце держави Болеслава в системі міжнародних відносин напередодні походу 1018 р. Важливою рисою цього, а також наступного розділу (4, *Війна*) є розгляд війни між Ярославом Мудрим і Болеславом Хоробрим не в рамках самого династичного конфлікту, а на тлі великої європейської політики, протистояння двох імператорів, Генріха II і Василя II, ба навіть цивілізаційного протистояння латинського Заходу і візантійського Сходу. Так, напад Ярослава на безіменне місто Болеслава в 1017 р. П. Урбаньчик пов’язує з „антип’ястовським союзом Людольфінгів і Рюриковичів” (с. 83), який, однак, не був тривалим, а похід на Київ – з боротьбою Генріха II проти поширення впливів Візантії у Європі шляхом підтримки повстання в Південній Італії і допомоги походу Болеслава Хороброго на „найважливішого європейського союзника” Візантії (с. 102) – на Русь. Саме цим він пояснює вислання Болеславом посольств з відомостями про взяття Києва до обох імператорів. П. Урбаньчик висловлює припущення, що польські дипломати разом із листом до Василя II відвезли не лише дипломатичні подарунки до Константинополя, а й могли отримати такі подарунки у відповідь, і знаходить археологічний слід такого обміну – ставротеку з Острова Ледницького. Також автор припускає, що під „русами”, які відомі як учасники битви під Каннами в 1018 р., можна розуміти не лише варязьку гвардію Василя II, а й союзний контингент Ярослава Мудрого (с. 105). Звісно, чимало припущень автора через брак джерел так і залишатимуться дискусійними, але безперечно можна погодитися з ним у тому, що русько-польський конфлікт 1018 р. слід розглядати на якомога ширшому історичному тлі.

Артем Папакін

Polska, Ruś i Węgry: X–XIV wiek, red. D. Dąbrowski, A. Jusupović, T. Maresz, Kraków 2018, 325 s. (Seria: *Monografie Pracowni badań nad dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy*, t. 5) [*Польша, Русь і Угорщина: X–XIV ст.*, ред. Д. Домбровський, А. Юсупович, Т. Мареш, Краків 2018, 325 с. (Серія: *Монографії Центру досліджень історії Русі Університету Казимира Великого у Бидгощі*, т. 5)]

Пропонований читачам збірник наукових праць містить матеріали конференції, котра відбулась у Варшаві в червні 2014 р. Публікація складається з 14 статей та одного додатку.

Збірник розпочинає стаття Марти Фонт *Андраш I и Ярослав Мудрый* (с. 21–38). Основну увагу авторка зосередила на династичних відносинах Рюриковичів з Арпадами з акцентом на відносинах руського та угорського правителів з польським князем Мешком II. Ян Тенговський у праці *Ruskie i węgierskie przyczyny upadku władzy Bolesława Szczodrego* (с. 39–58) спробував розглянути причини втрати трону польським королем Болеславом II Сміливим у контексті його руської та угорської політики. Даріуш Домбровський у дослідженні *Budowanie obrazu rodziny książęcej jako wspólnoty na przykładzie przekazów Kroniki halicko-wołyńskiej (Kroniki Romanowiczów)* (с. 59–74) висвітлив процес формування візерунка князівської спільноти в *Галицько-Волинському літописі (хроніці)* на прикладі Романовичів. Адріан Юсупович (*Udział elit Polski i Rusi w zawieraniu umów międzynarodowych w pierwszej połowie XIII wieku* (с. 75–88)) порушив проблему використання кирилических джерел для просопографічних досліджень польських еліт у XIII ст. Олексій Мартинюк (*Память о Романе Даниловиче в Австрии: три новых свидетельства* (с. 89–98)) описав австрійські джерела, що містять інформацію про перебування сина короля Данила, Романа, в австрійських землях: дерев'яну панель з монастиря в Клостенбургу із зображенням герба Романа, *Всесвітню хроніку* Янса Енкеля, рукопис Альберта з Вальдкірхена (XIV ст.). Як справедливо відмітив автор, згадані джерела відомі, але фактично не використовуються дослідниками історії галицько-волинських земель. Родовід і можливе руське походження краківського єпископа Прокопа висвітлив Мирослав Волощук в обширній статті *Єпископ Кракова Procopius de Russia (1292/93–1295 pp.) Умовна етнічність та генеалогічна належність* (с. 99–130). Ришард Гжешік у праці *Jeszcze jedna nieznana kronika polska z pierwszej połowy XIII w.* (с. 131–142) висловив цікаву думку про існування своєрідного генеалогічного довідника, створеного в 30-х рр. XIII ст. на замовлення дружини Болеслава Сором'язливого, Кінги, котрий, однак, не зберігся до наших днів. Стаття Йітки Комендової *Новгород и Галицко-Волынское княжество как зоны межкультурной коммуникации: методологические размышления* (с. 143–154) має методологічний характер;

автор порівнює міжкультурну комунікацію в Новгороді й галицько-волинських землях. Марія Лавренченко (*Обращения и договорные формулы в диалогах Рюриковичей (по материалам Киевской летописи)*) (с. 155–178)) показала форми звернень і порозумінь між Рюриковичами у XII ст. Проблеми польсько-русько-половецьких відносин торкнувся Олександр Паронь у статті *Wielbłąd, handel dalekosiężny i „odwieczna przyjaźń” Piastów z Pieczyngami* (с. 189–208). Три останні статті побудовані на археологічних даних. Анета Голембьовська-Тобіаш (*Recepcja przedstawień wybranych wyrobów pochodzenia ruskiego w połowieckiej sztuce stela*) (с. 209–238)) охарактеризувала вплив руської культури на половецьку скульптуру. Святослав Терський (*Галицко-Волинское государство на международных торговых путях в XIV в. (по археологическим материалам)*) (с. 239–256)) описав міжнародну торгівлю держави Романовичів у першій половині XIV ст. Моніка Камінська (*Cechy obronne prawosławnych monasterów ziemi halickiej (do 1340 r.)*) (с. 257–280)) охарактеризувала оборонні властивості православних монастирів Галицької землі до середини XIV ст. До статті додано обширний додаток із алфавітним переліком описаних у статті об'єктів (с. 281–320). У збірнику вміщено також статтю Мілоша Зечеви́ча (*Mosty i przeprawy w średniowiecznych źródłach serbskich do XIV w.*) (с. 179–188)), котра стосується зовсім іншої тематики і регіону – проблеми мостів і переправ у Сербії до XIV ст. Збірник завершує англomовна анотація.

Віталій Нагірний

Вадим Аристов, Алексей Шахматов и раннее летописание. Метод, схема, традиция, Киев: Laugus, 2018, 316 с. [Вадим Аристов, **Олексій Шахматов и ранне руське літописання. Метод, схема, традиція**, Київ: Laugus, 2018, 316 с.]

У 2018 р. видавництво Laugus опублікувало книгу молодого київського дослідника Вадима Аристова, присвячену вивченню раннього руського літописання Олексієм Шахматовим (1864–1920) і впливу його наукової спадщини на подальше дослідження літописної спадщини. Автор поставив перед собою завдання відповісти на такі питання: з допомогою яких методів О. Шахматов працював з літописними текстами; як формувалися його уявлення про історію руського літописання; чому започаткована дослідником система наукових поглядів виявилася успішною і заснувала „шахматівську традицію” вивчення літописів, поширену і в наші дні.

Поставлені у вступній частині книги дослідницькі проблеми визначили її структуру. Вона складається зі вступу, трьох основних розділів, епілога й додатків.

Перший розділ *Метод. Исследования Шахматова в интеллектуальных контекстах XIX – начала XX века* (с. 29–150) призначений для відповіді на перше з поставлених автором запитань. Дослідник проаналізував основні методи текстологічного вивчення О. Шахматовим руських текстів у контексті російської критики літописів на фоні європейських, у першу чергу польських, тенденцій у джерелознавстві XIX – початку XX ст. В. Арістов розглянув у ньому загальну теорію літописних зводів, відношення шахматівської критики текстів до стемматичного методу, проблему виявлення вставок у літописному тексті, методи „відновлення текстів”, локалізацію літописів. Дослідник дійшов цікавого висновку, що „методу Шахматова” як єдиного цілого не існувало – була неординарна особистість ученого, яка єднала різноманітні методики із цілим комплексом власних уявлень, блискучої пам’яті та неординарних аналітичних здібностей.

У другому розділі *Схема. Ключевые идеи Шахматова по истории раннего летописания* (с. 150–238) вміщено серію нарисів про походження і еволюцію ключових гіпотез О. Шахматова про історію раннього літописання. Автор розглянув інтелектуальний контекст у котрому формувалися основні гіпотези вченого, а також його погляди на „Початковий літопис”, новгородське літописання, роль і місце Нестора в розвитку руського літописання, „Початковий хронограф”, найдавніші літописні зводи, „Десятинні аннали”, редакції *Повісті минулих літ*.

В третьому розділі *Традиция. „Шахматовский переворот” в изучении летописей* (с. 239–287) прослідковується виникнення шахматівської наукової традиції вивчення руських літописів. В. Арістов відзначив, що причини наукового успіху О. Шахматова крилися у його манері праці й риторичі, існуючій на той час історіографічній ситуації, а також у вмінні дослідника представляти свої ідеї не як продовження більш ранніх наукових дискусій, але як повністю незалежні винаходи. В заключній частині розділу показано процес формування культу О. Шахматова в середовищі його численних послідовників.

Книга завершується епілогом (с. 288–291), додатками з фрагментами нотаток і чорновиків О. Шахматова (с. 292–309) та іменного покажчика (с. 310–315).

Представлені в монографії погляди автора цікаві, добре аргументовані й часто виходять за рамки дотеперішніх уявлень істориків про роль і місце О. Шахматова у вивченні ранніх руських літописів.

И(горь) Н. Данилевский, *Историческая текстология: учебное пособие*, Москва: Издательский дом высшей школы экономики, 2018, 557 с.
[I(gor) N. Danilewskij, *Tekstologia historyczna: przewodnik naukowy*, Moskwa: Dom Wydawniczy Wyższej Szkoły Ekonomicznej, 2018, 557 s.]

Autor książki jest rosyjskim historykiem, specjalistą w zakresie hermeneutyki źródłowej, znawcą dziejów dawnej Rusi (do końca XVI w.), a zarazem profesorem i kierownikiem Katedry Historii Idei i Metodologii Nauk Historycznych Wydziału Historii Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Moskwie (Кафедра истории идей и методологии исторической науки Факультета истории, Высшая школа экономики в Москве), a od 2016 r. członkiem Centralnej Komisji ds. Atestacji przy Ministerstwie Nauki i Szkolnictwa Wyższego Federacji Rosyjskiej (Высшая аттестационная комиссия при Министерстве науки и высшего образования Российской Федерации), czyli organu przyznającego stopnie naukowe i tytuły w tym kraju. Pracę magisterską, pt. *Metoda datowania faktów historycznych*, obronił w 1975 r. na Państwowym Uniwersytecie w Rostowie. W 1981 r. został kandydatem nauk historycznych na Państwowym Uniwersytecie im. Michaiła Łomonosowa w Moskwie, broniąc dysertację pt. *Chronologia źródeł pisanych a metoda datowania faktów historycznych*. Stopień naukowy doktora nauk historycznych uzyskał w 2004 r. w oparciu o przedstawioną przez siebie pisemną pracę pt. *Podstawy hermeneutyki studiowania tekstów latopisarskich*. Wymiernym owocem jego zaangażowania na polu naukowym i znakomitego warsztatu pisarskiego jest ponad 170 publikacji, w tym kilkanaście pozycji książkowych, przyjmowanych w środowisku historycznym w Rosji (choć nie tylko) z niesłabnącym zaciekawieniem i uwagą.

Zainteresowania autora koncentrują się wokół badań nad tekstami literackimi doby panowania dynastii Rurykowiczów na Rusi. Chodzi tu przede wszystkim o dawne latopisy, sprawozdania z przebiegu wydarzeń dziejowych, różnego rodzaju pouczenia, utwory hagiograficzne, traktaty teologiczne itp. Na podkreślenie zasługuje tutaj fakt, że autor jest przedstawicielem nowej rosyjskiej szkoły historycznej, w miarę odważnie dystansującej się do zakorzenionych w literaturze naukowej mitów i stereotypów, niekiedy sięgających jeszcze średniowiecza, które następnie usiłowano podsycać w czasach carskich, a nawet w poprzedniej formacji społeczno-ustrojowej, żeby nie powiedzieć w obecnej dobie. Ostrożny krytycyzm wspomnianego tu badacza wobec zideologizowanych i przesiąkniętych pisarskimi emocjami staroruskich utworów, dało jemu i jego uczniom perspektywę bardziej obiektywnej, a co za tym idzie ciekawszej interpretacji dziejów swojej ojczystej ziemi.

Książka Igora Danilewskiego składa się z przedmowy; wstępu; trzech rozdziałów, podzielonych na siedem części; krótkiego podsumowania, odnoszącego się do wykorzystywanych w procesie rekonstruowania wydarzeń historycznych

(zamiast zakończenia) informacji naukowych; czternastu dodatków, czy też aneksów, zawierających treści odnoszące się do konkretnych wydarzeń z dziejów dawnej Rusi; trzech wykazów: źródeł historycznych, literatury przedmiotu, specjalistycznych terminów i nazw; a na końcu – indeksu osób, których imiona i nazwiska pojawiły się w tekście książki. Jej recenzentami byli dwaj znani naukowcy rosyjscy. Pierwszy to profesor Jewgienij Anisimow – kierownik naukowy Instytutu Piotra Wielkiego przy Wydziale Programów Naukowych Sankt Petersburga, a zarazem kierownik naukowy Międzynarodowego Historyczno-Kulturowego Uniwersytetu dla Rodaków Mieszkających za Granicą z siedzibą w Sankt Petersburgu (Институт Петра Великого при Институте культурных программ Санкт-Петербурга; Международного культурно-исторического университета для соотечественников, проживающих за рубежом, Санкт-Петербург). Drugim recenzentem książki jest doktor habilitowany Olga Togojewa – pracownik naukowy Instytutu Historii Powszechnej Rosyjskiej Akademii Nauk w Moskwie (Институт всеобщей истории Российской Академии наук в Москве).

Tworząc swoje dzieło, autor recenzowanej tu pracy sięgnął po 94 edycje źródłowe i ponad 750 opracowań naukowych. O wyjątkowym charakterze publikacji Igora Danilewskiego nie decyduje jednak liczba wykorzystanych przez niego prac historycznych, ale treść wydanej książki, którą śmiało można nazwać nowatorską w swojej koncepcji, gdy chodzi o historiografię rosyjską. Po raz pierwszy tekstologia historyczna została zaprezentowana jako odrębna metoda badań i podniesiona do rangi samodzielnej dyscypliny. Autor szczegółowo omawia zagadnienia teoretyczne związane z definiowaniem wykorzystywanego materiału historycznego, jako subiektywnego źródła informacji retrospektywnych. Usiłuje także przedstawić czytelnikowi podstawowe terminy prezentowanej przez siebie dyscypliny i uzmysłowić, czym różni się tekstologia historyczna od klasycznej tekstologii filologicznej, widocznej między innymi w pracach Aleksieja Szachmatowa, Nikołaja Lichaczewa, Michaiła Priselkova, Jakowa Lur'iego, a spośród współczesnych lub niemal współczesnych: Dmitrija Lichaczewa lub Andrieja Nikitina. Rosyjski naukowiec stara się także pokazać stosowanie procedur tekstologicznych w odniesieniu do konkretnych źródeł historycznych, jak również prześledzić ścisły związek między przedmiotem swoich badań a naukami pomocniczymi historii. Konieczne – w jego rozumieniu – staje się oddzielenie faktów historycznych od opakowania, w którym były podawane na kartach średniowiecznych i wczesnonowożytnych źródeł, a którym to opakowaniem była wszechobecna ideologia, głównie religijna. Wszak twórcy ówczesnych przekazów rekrutowali się głównie spośród przedstawicieli stanu duchownego i dobrze znali teksty biblijne, podobnie jak pisma ojców kościoła. Oczywiście religijny podtekst nie był tutaj jedynym czynnikiem, który towarzyszył staroruskim autorom (latopisarzom, hagiografom) w procesie tworzenia

źródła. Wpływ na ich pisarstwo miały również prywatne przekonania i poglądy polityczne, balast osobistych doświadczeń, a także otoczenie, w którym działali.

Szczególne miejsce w recenzowanej książce zajmuje fragment, liczący aż czternaście aneksów, zawierający tekstologiczną analizę konkretnych epizodów historycznych, odnoszących się do dziejów średniowiecznej Rusi. Na ich przykładzie rosyjski historyk ukazuje praktyczne stosowanie wprowadzonej przez siebie metody badań. Nie wchodząc głębiej w samą tematykę poszczególnych aneksów, można powiedzieć, że dotyczą one takich zagadnień (kazusów) jak: 1) wschodniosłowiańskie „związki plemienne”, 2) słowiańskie, po linii matczynej, pochodzenie pierwszych ruskich władców, 3) „przeklęty” książę Światopełk a Antychryst, 4) *Ewangeliarz Ostromira*, 5) tzw. *Izbornik Światosława z 1076 r.*, 6) problem trębaczy w *Latopisie radziwiłłowskim*, 7) postać Kuzmiszcz (Kuźmy) Kijanina, 8) wiarygodność *Słowa o pułku Igora*, 9) bitwa nad Kalką w 1223 r., 10) zmagania wojenne nad Newą w 1240 r., 11) zbrojne starcie na Jeziorze Pejpus w 1242 r. – mit lodowego pobjowiska, 12) bitwa na Kulikowym Polu w 1380 r., 13) święty Siergiej Radoneżskij, 14) nowa Golgota a oprycznina Iwana Groźnego. Czytając wspomniane tu kazusy można stwierdzić, że autor doskonale poradził sobie z ich interpretacją, dając czytelnikowi możliwość szerszego spojrzenia na prezentowany problem. Nie oznacza to naturalnie, że podana przez rosyjskiego historyka wykładnia jest jedynie słuszna i rości sobie pretensje do ostatecznego podsumowania zagadnienia.

Książka – co już powiedziano wcześniej – jest podręcznikiem. Z założenia więc stawia czytelnikowi pytania, zmuszając go poniekąd do odpowiedzi na nie, a tym samym do weryfikowania utrwalonych już poglądów, nabytych poprzez lekturę wcześniej przeczytanych dzieł. Takie stawianie sprawy niekoniecznie musi się spotykać z akceptacją całego środowiska historycznego, jest jednak konieczne dla dalszego postępu badań. Pozostaje więc wyrazić nadzieję, że nowatorska w swym założeniu publikacja Igora Danilewskiego pobudzi studentów i naukowców, zajmujących się badaniami nad dziejami dawnej Rusi, do odważnego i kompetentnego podejmowania tematów. Z uważnej lektury książki mogą też skorzystać, zainteresowani tekstologią historyczną, badacze przeszłości innych krajów.

Norbert Mika

Середньовічна Русь: проблеми термінології, за ред. Мирослава Волощука і Віталія Нагірного, Івано-Франківськ–Краків 2018, 355 с. (Серія: *Colloquia Russica. Series II*, vol. 4)

Новый выпуск *Colloquia Russica. Series II* отражает подвижные и дискуссионные научные поля в области изучения средневековой Руси и Средневековья *par excellence*, и нам в очередной раз остается следить за перипетиями, как кажется, разрешимых и – нередко – далеких от разрешения дискуссий. В противовес известной мудрости, о терминах истории средневекового восточноевропейского ареала договариваются очень неохотно, а нередко попытки установить „вечный мир” в терминологии оборачиваются даже не перемирьем, а превращаются в настоящий *casus belli*. Терминология в исторической науке подвижна и составляет отдельные исследовательские поля в рамках истории понятий, интеллектуальной истории, компаративной социальной истории, культурной антропологии, дискурс- и контент-анализа. Мы не можем освободиться от господствующих дискурсов нашего вопрошания в отношении источников, даже когда декларируем готовность внимать голосам прошлого и устранять наносные и вторичные интерпретации. Герменевтика обречена на вторичность по отношению к объекту прочтения и осмысления, а наши способности сдержать себя в порыве дискуссии, преодоления ошибок и недоумения перед лицом несостоятельных мнений не безграничны.

Исходя из этих соображений, можно приветствовать Редакторов данного выпуска *Colloquia Russica* Мирослава Волощука и Виталия Нагірного в их идее предоставить „микрофон” специалистам по средневековой русской истории, чтобы рассмотреть на частных примерах и в локальных терминологических узлах ключевые проблемы средневековой „повестки”: феодализм, вассалитет, княжеская и имперская власть, земля и владение, территориальные общности и топонимика, этничность и религиозные идентификации, языки управления и администрации. Каждый из исследователей получил возможность представить частное исследование и одновременно высказаться о состоянии научной терминологии в рамках своей компетенции. Представляется, что не удалось – и вряд ли удалось бы в намеченном формате – преодолеть одно-единственное препятствие на пути к реализации самого формата. Авторы почти не реагируют в рамках данного сборника друг на друга и не комментируют соседствующие под одной обложкой с их мыслями высказывания, а критику свою адресуют „отсутствующим”. Острота высказываний, возможно, поубавилась бы, получи критикуемые и опровергаемые право голоса. Впрочем, в таком формате есть и свои плюсы. Позволяя авторам самим выбирать меру своей

агрессии в отношении оппонентов, Редакторы открыли возможность для создания Анти-Сборника под сходным названием. Не предвосхищая плодов этого в чем-то кедра, в чем-то смоковницы, возьму в качестве рецензента на себя ответственность прочитать текст, как если бы нас интересовал градус историографической агрессии.

В очерке Леонтия Войтовича, посвященном исторической терминологии средневековой Руси, за пространными ссылками на дискуссии о феодализме паритет точек зрения эксплицитно нарушен лишь в отношении дискуссий о феодализме и вечевых собраниях. Впрочем, только тезис о не существовавшем феодализме изобрели женщины – Элизабет Браун и Сьюзан Рейнольдс (с. 12). К их числу следовало бы причислить и одного из авторов сборника – Марту Фонт, которая, говоря о раздробленности, предлагает не называть ее феодальной. Увы, выбивается из ряда Степан Темушев, он тоже не видит в раздробленности ни удельной, ни феодальной основы. Аналогичный „гендерный” тезис в отношении Татьяны Вилкул, выступившей против концепции политического значения вечевых собраний (что такое вече – понять невозможно), не очень четко просматривается: она, видимо, просто неправа. В мягкой форме в статье звучит ссылка на выводы Петра Стефановича о присяге как форме связи между боярством и князьями, однако в этом же сборнике опубликована статья Игоря Данилевского, которая целиком посвящена критическому разбору гипотез П. Стефановича. Волостями Л. Войтович предлагает называть „удельные княжества XI–XIV вв.” в составе более крупных „земель”. Кто, что и почему называл „удельными княжествами” или „уделами”? Кто-то из средневековых современников рефлексировал иерархическую соподчиненность волостей и земель? Территориальные объединения Руси XI–XIV вв. этого времени сведены к 11 землям – среди них почему-то обособленно рассмотрены Владимирская (Волинская) и Галицкая, но как единое целое – Суздальская (Владими́ро-Суздальская).

Обстоятельная статья Степана Темушева показывает истоки историографических заблуждений о терминологии „уделов”, „удельных князей” и „удельной раздробленности”. В данном случае важным оказалось не только локализовать и объяснить появление терминов, но и отвести неверные локализации и объяснения. В завязанном споре с Николаем Котляром исследователь утверждает, что термины „удельная раздробленность” и „удельные князья”, приписанные оппонентом Василию Ключевскому, на самом деле у историка рубежа XIX–XX вв. относятся только к более поздней эпохе – XIII–XIV вв. (с. 26). Если вчитаться в лекцию XX Курса русской истории, то можно не согласиться с белорусским исследователем. Дробление „уделов” начинается, по В. Ключевскому, все же уже в XI в. В целом – перед нами интересная попытка обосновать,

как в российской имперской историографии исследователи, как будто в зеркале своей эпохи, недооценивали статус независимых отдельных княжеств в составе единой Руси. В то же время в советской науке республиканско-федеративная концепция политического устройства СССР перенеслась на „Древнерусское государство”. После исчезновения зеркала ожидаемо распадение и согласия относительно того, что в нем было видно – политического строя Руси. Однако и этого не случилось – оказалось, что историки быстро вернулись в старые ниши. Концепция уделов зажила новой жизнью, хотя на ее недостатки в российской науке указывал, например, Антон Горский. Далее в одном ряду упомянуты концепции государственного феодализма и политической (государственной) раздробленности, которым и отдано предпочтение в выводах.

Впрочем, „удельная” историографическая традиция жива. Еще одна статья сборника, написанная Ольгой Козачок, в самом заглавии сохраняет упоминание „удельного периода”. И касается она домонгольского периода.

Один из самых провокационных опытов в разбираемой подборке статей представляет работа уже упомянутой М. Фонт, сопоставляющей древнерусскую и европейскую терминологические системы, чтобы понять, как воспринимается волостная и княжеская власть Русской земли ее соседями. Вывод основан на табличном анализе терминов владения и подкреплен ссылками на исследования Магдольны Агоштон и Адриана Юсуповича (с. 47), „волость” в своем наиболее частотном значении скорее относилась в нашем понимании к доходам, чем к власти, а князь, не имеющий волости, должен был примкнуть к чьей-то дружине или, подобно зятю венгерского короля Белы IV, князю Ростиславу Михайловичу, искать владения и статус даже далеко за пределами отцовских земель. Этот статус в Европе не мог приблизиться к королевскому, скорее превращая князя в администратора или правителя, рангом даже ниже сыновей короля.

Прочтение русских источников как носителей непереводаемых языков предложено в статье Игоря Данилевского, чья техника чтения источников предполагает отказ от тех значений, которые не находят функциональных (контекстных) подтверждений в источнике. Так намечается метод обнаружения исконного значения понятия „боярин” (*боляринъ*). Автор использует иногда термин „термин”, но заключает его в кавычки, чтобы отличать язык абстракций нашего времени от форм абстрагирования Руси. В дискуссии с П. Стефановичем исследователь выявляет в „узусе” ранних русских источников глубокий пласт древнеболгарских значений, заставляющий сместить со своих позиций значения других слов. Например, еще одно заимствование в древнерусском языке из болгарского – „дружина”, у которого в русском языке не было иных значений, помимо собирательных.

Бояре стояли, соглашается И. Данилевский с П. Стефановичем, выше дружинников. В ряде контекстов обнаруживаются смещения в этих значениях. Так, бояре в Новгороде Великом выступают в источниках с начала XI в. вообще вне окружения князя. В конце XII в. в Галиче во время борьбы за престол между наследниками Ярослава Осмомысла бояре выбирали себе князя, а вовсе не зависели от него. Тогда как в Северо-Восточной Руси давно дискутируемый комплекс значений представляют источники о смерти князя Андрея Боголюбского. Впрочем, построения вокруг терминологии, описывающей это убийство, небесспорны уже в силу того, что известно о своеобразной пропаганде сторонников князя и дефамации убийц из перспективы сторонников князя, причастных, видимо, и к созданию проклятия в адрес заговорщиков-убийц, которых надпись на стене Спасо-Преображенского собора Переславля-Залесского унизительно называет „паробками”. Это не терминологическое определение, а казуальное и унизительное.

Не считая технических проблем передачи древнерусских кириллических текстов латинской графикой (звучит справедливая критика норм PN-ISO 9:2000), Дариуш Домбровский задумывается над терминологией родства в русских источниках. Она настолько своеобразна, что перевод на польский язык превращается всякий раз в интерпретацию источника, а иной раз заставляет оспорить принятые в науке интерпретации – как в случае с понятиями „сват”, „брат” и прозвищами *нѣмыи, оудатныи, великыи*. В сходном русле Вадим Аристов рассматривает каверзы употребления в науке понятий „летопись”, „летописец”, „летописный свод”, „летописание”, считая их разграничение задачей текстологии („текстологическими тонкостями”, с. 83). Со ссылкой на результаты своей диссертационной работы В. Аристов отказывается видеть в Алексее Шахматове основоположника научного метода в изучении летописания, смещая акцент на его предшественников, особенно в концепции, позволяющей отличить краткие записи от сводов. Это разграничение в российской науке наших дней также прижилось благодаря Алексею Гиппиусу и Тимофею Гимону.

Еще две статьи в составе сборника прямо касаются научного метода и фокусирования языков интерпретации в их широком приложении к русской и восточноевропейской истории. Они посвящены правовому наследию средневековой Руси и административной терминологии в Великом княжестве Литовском. Как и в теории летописания, в истории права настолько разнообразен и несводим язык описания памятников, что впору задуматься, насколько сама древнерусская правовая система – или системы – рефлексировала эти расхождения. Евгений Роминский концентрирует внимание на правовых понятиях – „правда”, „устав”, „закон”, „суд” и др. Решения проблем форсировано автором за счет

прямолинейного сравнения тезаурусов латинской и русской Европы, причем не столько в оттенках значений, сколько в прямом переводе на языки наших дней и в выборочном использовании значений (например, слова „закон”) в долгосрочной перспективе без внесения дробной периодизации и узких контекстов. Так, не обсуждая версий почтения, автор привлекает из *Слова о полку Игореве* отрывок „суды ряда до Дуная” (с. 321), который почему-то с XIX в. принято понимать в судебном, а не судостроительном контексте. Почему?

Андрей Блануца изучает терминологию института урядников Великого княжества Литовского, остановившись на понятиях „старосты”, „наместники” и „державцы” в конце XV – начале XVI в. Выводы автора базируются на исследовании записей *Литовской Метрики*, особенно – книги записей № 6 (за 1494–1506 гг.). На ее основании сделан вывод, что все три термина синонимичны. С этим можно ли согласиться, учитывая, что полный синонимический ряд из трех терминов встречается только в приложении к Дорогицкому наместничеству – одному из 17-ти? Приведен еще ряд примеров, в основном – по-разному упорядоченных актов в изданиях наших дней, репрезентативность и статистическая значимость которых неясна. В подборке изданных Андреем Блануцей, Дмитрием Ващуком и Дмитрием Вырским актов Волынского воеводства конца XV–XVI в. есть свои сложности – в частности, требует объяснения крайне низкий процент использования термина „наместник”, всего 2 случая из 57 (с. 334–335). Эти возможности никак не обсуждаются, а вывод в конце статьи кажется все же поспешным – все три термина представляют собой в изученных документах полные синонимы.

Обширный блок в сборнике, хотя и не образующий особого раздела в книге, составляют опыты, посвященные этнической картографии восточноевропейского средневековья и казусы номинаций в отдельных источниках: об этнических представлениях создателей и редакторов памятников о „земле Русской” (Александр Мусин), о летописной Русской земле „в узком смысле слова” (Алексей Мартынюк), о литовской терминологии в *Галицко-Волынской летописи* (Александр Зимницкий), о первом упоминании термина „Галичина” (Дюра Гарди), о руссах и Руссии в концепции Альберта Кранца (Филипп Подберезкин). Важным словом с этой точки зрения является этническая компаративистика: угорская терминология сопоставляется с русской (Мартин Гомза), русская терминология в силезских источниках до конца XIII в. (Норберт Мика), „галицкая” терминология в европейских источниках X–XV в. (статьи Мирослава Волощука и Андрея Стасюка). Важны и сравнения различных частных институтов управления в русских землях с европейскими аналогами. Среди них – с византийской политической терминологией

(Ольга Козачок), церковной терминологии в Галицкой (Львовской) епархии XII–XVI вв. (Игорь Скочиляс).

Сборник представляет широкий спектр точек зрения на развитие русских земель, в этнополитической части – особенно их юго-западных территорий. Хотелось бы пожелать, чтобы широкая научная общественность заметила усилия коллег в сопоставлениях терминологии русских, византийских, болгарских, венгерских, польских, имперских и других источников во взаимном означивании и осмыслении.

Константин Ерусалимский

Radosław Liwoch, *Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemięckiego w latopisowym Pleśniku (Podhorce na Ukrainie)*, Kraków 2018, 168 s. [Радослав Лівох, *Пам'ятки із розкопок Теодора Нечуя-Земенцького у літописному Пліснеську (Підгірці в Україні)*, Краків 2018, 168 с.]

Своєрідним підсумком багаторічних досліджень краківського археолога Радослава Лівоха стала публікація монографії *Пам'ятки із розкопок Теодора Нечуя-Земенцького у літописному Пліснеську (Підгірці в Україні)*. Грунтовне опрацювання пліснеської археологічної колекції Т. Земенцького представлено автором у обсязі понад 160 с., де левову частку книги становить цінний ілюстративний матеріал.

Р. Лівох розділив працю на дві умовні частини – описову та візуальну, котрі вдало взаємодоповнюють. У першій з них дослідник подав короткі вступ та біографічний нарис про Т. Земенцького, окремо виділивши стан досліджень літописного Пліснеська. Значно більше уваги археолог зосередив на аналізі матеріалу виявленого під час розкопок цього об'єкта Т. Земенцьким. Тут автор поетапно, дотримуючись історико-топографічної локалізації кінця XIX ст., класифікував хід досліджень у 1881 р. („Городище”, „Велика Могила на сільських ґрунтах”, „Інші кургани”), 1882 р. („Велика Могила ближня № 1”, „Велика Могила ближня № 2”) та 1883 р. („Могили у лузі Гілка Загоруйко”, „Могили на наріжнику Валів, обабіч, на пасовиську”). В окремий підрозділ Р. Лівох виділив також незгруповані предмети „Колекції Земенцького”, що походять із Пліснеська, справедливо не прив'язуючи їх до вище окреслених дат.

На основі скрупульозного аналізу пліснеських пам'яток доби Середньовіччя, виявлених свого часу Т. Земенцьким, археолог згрупував їх за місцем походження – „Городище” та „Курганний і некурганний могильник”. Перша група пам'яток насамперед представлена різноманітним

матеріалом XI – середини XIII ст., що якнайкраще характеризує церковно-культурне, соціально-економічне та політико-адміністративне функціонування літописного Пліснеська. Значно більшу зацікавленість привертає вивчення та інтерпретація Р. Лівихом відомих курганних і некурганних поховань IX–X та X–XIII ст., котрі переконливо репрезентують варязьке обличчя „дружинної культури” ранньосередньовічної історії Русі.

Відтак, монографія Р. Лівиха відкриває для академічного співтовариства ряд досі маловідомих пам’яток історії та культури доби раннього і класичного Середньовіччя літописного Пліснеська. Разом з тим, наукові положення представлені у публікації автора, безумовно сприятимуть подальшому вивченню багатой археологічної спадщини сучасного польсько-українського прикордоння.

Андрій Стасюк

Олександр Головка, *Князь Мстислав Мстиславич „Удатний” і його доба, Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2017, 272 с. [Oleksandr Hołowko, *Książę Mściśław Mściśławicz „Udatny” i jego доба, Kamieniec Podolski: Aksjoma 2017, 272 s.]**

W roku 2017 w Kamieńcu Podolskim ukazała się publikacja profesora Aleksandra Hołowki, opisująca życie i działalność jednej z ciekawszych postaci w dziejach Rusi – Mściśława Mściśławicza. Monografia prezentuje drogę tego księcia do zdobycia władzy, ukazując poszczególne etapy jej pozyskiwania.

Autor podzielił swoją pracę na pięć rozdziałów, opatrząc całość przedmową i posłowiem. Pod koniec książki zamieścił również tablice chronologiczne głównych wydarzeń z życia i działalności politycznej Mściśława Mściśławicza, niezbyt obszerny spis literatury, z której korzystał, spis ilustracji, jak również indeksy – imienny oraz geograficzny.

Pierwszy rozdział nosi tytuł *Давньоруські землі в удільну добу. Галицька земля на початку XIII ст. [Staroruskie ziemie doby udzielnej. Ziemia halicka na początku XIII w.]*. Rozdział ten jest próbą ukazania dziejów podziałów ziem ruskich i sytuacji etnopolitycznej w czasie od IX do XIV w., co jak się wydaje ma przedstawiać tło historyczne dla rozważań zawartych w dalszych rozdziałach. Co ważne, autor szczególną uwagę poświęcił w tej części ziemiom księstwa halickiego.

Rozdział drugi, zatytułowany *Походження і дитинство князя Мстислава. Новгородська епопея Мстислава Мстиславича [Pochodzenie i dzieciństwo*

księcia Mściława. *Nowogrodzka epopeja Mściława Mściławicza*], koncentruje się na przedstawieniu rodowodu Mściława Mściławicza, ukazaniu wydarzeń z jego młodości, informacji o jego rodzinie (żonie i dzieciach) oraz próbie przedstawienia miejsca, jakie książę zajmował w systemie sojuszy rodowych na Rusi i w hierarchii książąt jemu współczesnych. W rozdziale tym znalazł również swe miejsce opis okresu rządów sprawowanych przez Mściława Mściławicza w Nowogrodzie.

Боротьба князя Мстислава Мстиславича за оволодіння і збереження Галицької землі [Walka księcia Mściława Mściławicza o władanie i utrzymanie ziemi halickiej] – czyli rozdział trzeci, dotyczy okresu z życia Mściława, w którym zdecydował się przystąpić do walki o władzę w Haliczu. W części tej znalazł swoje miejsce opis tła historycznego wydarzeń związanych z walką o ziemię halicką. Autor przedstawił wiadomości dotyczące stron tego konfliktu, między innymi zaangażowania sił węgierskich Andrzeja II i polskich Leszka Białego oraz książąt ruskich, a wśród nich właśnie Mściława Mściławicza. W 1214 r. doszło do zawarcia ugody pomiędzy Andrzejem II i Leszkiem Białym na Spiszu, ugoda ta zakładała podział ziemi halickiej pomiędzy tych władców oraz osadzenie syna króla Węgier – Kolomana w Haliczu. Sojusz okazał się jednak nietrwały i po niedługim czasie obie strony zawartej na Spiszu ugody poróżniły się i ponownie zaczęły ze sobą konkurować o wpływy w księstwie halickim. Wtedy to Leszek Biały porozumiał się z księciem nowogrodzkim w sprawie objęcia rządów w Haliczu. Mściław z propozycji tej skorzystał. Niezadowoleni z tego faktu byli Węgrzy oraz niektórzy książęta ruscy, wśród nich – Daniel Romanowicz. Rozgorzał konflikt, a Mściławicz, aby utrzymać władzę w Haliczu, musiał skorzystać z pomocy Połowców.

Przedostatni, czwarty rozdział – *Битва на р. Капка [Bitwa nad rzeką Kałką]*, to część poświęcona roli, jaką odegrał Mściław Mściławicz przed i podczas bitwy nad rzeką Kałką. Bitwa ta była wydarzeniem kluczowym dla dziejów i tradycji historycznej Europy Wschodniej. Wspólny udział Rusinów i Połowców podczas bitwy z Mongołami nad rzeką Kałką w 1223 r., wskazuje na ich współpracę w chwili wielkiego zagrożenia. Przegrana w tej batalii odcisnęła swoje piętno na późniejszych dziejach Rusi oraz wpłynęła na wyniszczenie połowieckich elit i ludności.

Piąty, ostatni rozdział książki: *Останні роки життя галицького князя Мстислава [Ostatnie lata życia księcia halickiego Mściława]*, to przede wszystkim opis skomplikowanej sytuacji księstw ruskich po przegranej bitwie nad Kałką. Autor przedstawia w tym rozdziale również informacje dotyczące podłoża i przebiegu konfliktów Mściława z jego zięciem Danielem Romanowiczem. Tekst kończy się rozważaniami na temat ostatnich lat panowania księcia oraz daty jego śmierci.

Monografia Oleksandra Hołowki jest z pewnością pozycją, do której warto sięgnąć. Zapoznać się z nią powinny głównie osoby, których zainteresowania dotyczą dziejów ziemi halickiej i szerzej – Rusi. Książka będzie również wartościowa dla osób zajmujących się historią Węgier lub Polski XIII stulecia. Publikacja O. Hołowki nie jest skierowana jednak tylko do wąskiego grona specjalistów, zajmujących się historią Rusi. Bez obaw sięgnąć po nią mogą również osoby dopiero rozpoczynające swoją przygodę z dziejami Europy Wschodniej.

Michał Michalski

Тимур Горбач, *Inter pacem et bellum: Польща і Німецький орден у XIII – на початку XV ст.*, відп. ред. М. О. Рудь, Київ: НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2017, 200 с.

Немає жодного сумніву, що питання дипломатичних і військових взаємин між Польщею та Німецьким орденом у Пруссії є одними з пріоритетних у дослідженні середньовічної історії країн Центрально-Східної Європи. Їх докладне вивчення можливе завдяки наявності великого масиву різноманітних історичних джерел, які на сьогодні вже не обмежуються лише писемними наративами чи актовими матеріалами, а поповнилися значною кількістю археологічних, епіграфічних, іконографічних, архітектурних та картографічних даних. Це своєю чергою створило умови для написання більш комплексних і ґрунтовних наукових праць з різних аспектів історії польсько-орденських відносин, починаючи від появи на заклик мазовецького князя Конрада духовно-рицарської корпорації в Хелмінській землі в 1225 р. до складання нею васальної присяги королеві Сигізмунду Старому 10 квітня 1525 р., внаслідок котрої на місці держави Ордену з'явилося герцогство Пруссія.

Тому в цьому зв'язку пропонована до розгляду монографія українського медієвіста Тимура Горбача заслуговує на спеціальну увагу з боку наукового загалу, хоча б уже з тієї причини, що це перше дослідження, присвячене історії дипломатичних і військових взаємин між Польщею та Німецьким орденом, яке хронологічно охоплює XIII – початок XV ст., написане в сучасній Україні. Загалом структура книги є достатньо традиційною і не викликає жодних заперечень. Вона складається зі *Вступу* (с. 7–8), чотирьох розділів (три з котрих поділені на окремі підрозділи) (с. 10–134), *Висновків* (с. 135–136), переліків умовних скорочень (с. 137), списку використаних джерел та літератури (с. 138–160), ілюстративних додатків (с. 161–177), різних за призначенням покажчиків й анотацій

(с. 178–199). Обрані хронологічні межі також є цілком умотивованими й обґрунтованими відповідно до означеної проблеми.

У *Вступі* свого наукового дослідження автор на початку актуалізує потребу подальшого вивчення неоднозначних польсько-орденських відносин у визначений ним часовий проміжок через наявність значної кількості заідеологізованих кліше, що продовжують виконувати роль своєрідного тягара в різних історіографіях, який перешкоджає об'єктивно висвітлити цей складний історичний процес. Також, сам дослідник зазначив, що, „беручись за написання цієї книги, я поставив собі за мету відкрити маловідомі для українського читача сторінки історії військово-дипломатичних відносин Польщі і Німецького ордену в XIII – на початку XV ст. Задля цього довелося розв'язати низку завдань: дослідити генезу та головні напрями польсько-орденських відносин XIII ст.; з'ясувати передумови та причини, що призвели до польсько-орденського протиборства в XIV – на початку XV ст., розкрити його перебіг та наслідки; проаналізувати, в який спосіб відбувалося розв'язання двосторонніх конфліктів, що протягом тривалого часу ускладнювали стосунки між Польщею і Німецьким орденом; встановити засади та форми польсько-орденської співпраці. Останній пункт набуває особливого значення для спростування хибних уявлень про винятково антагоністичну модель польсько-орденського співіснування” (с. 7–8). Також автор у *Вступі* своєї монографії чітко обумовив географічні межі держави Ордену та певні термінологічні позначення духовно-рицарської корпорації, особливості вживання імен членів останньої в тексті книги.

В першому розділі *Історіографічний огляд. Джерела* (с. 9–42) висвітлено ступінь вивчення означеної проблеми в європейській історіографії та охарактеризовано джерельну базу наукового дослідження. Щодо історіографічної частини розділу варто зазначити, що поділ її на підрозділи за національним принципом – німецька, польська, російська, радянська, пострадянська російська й українська – є достатньо вразливим з огляду на те, що, окрім польської, в жодній з інших перелічених „історичних шкіл” не склалося спеціального ґрунтового напрямку з вивчення історії взаємин між Польщею та Німецьким орденом. Єдиний виняток тут складає лише тематика Грюнвальдської битви (1410), яка через свою певну заідеологізованість і навіть пропагандистський контекст набула висвітлення не тільки в європейському, але й у світовому вимірі (вона фігурує і в британській, американській та інших історіографіях). Джерельна частина розділу представлена в основному писемними матеріалами: хроніками, агіографічними творами, реляціями і т. д.

У другому (*Польща і Німецький орден у XIII – на початку XIV ст.*) (с. 43–80) і третьому (*Польське королівство і держава Німецького ордену в Пруссії*

у XIV ст.) (с. 81–114) розділах Т. Горбач висвітлює тривалий період польсько-орденських відносин від часу прибуття Німецького ордену на пруські терени і до виникнення між ним та Польщею перших значних конфліктних ситуацій, які поступово на деяких етапах взаємостосунків навіть переростали в масштабне збройне протистояння (Радзеювсько-Пловська битва 1331). На початку автором подано цікаві факти, що стосуються польського хрестоносного руху в Пруссію у першій третині XIII ст., невдачі якого і привели на терени останньої вищеназваної духовно-рицарської корпорації. Показано взаємини різних польських князівств з Німецьким орденем на тлі поморсько-орденського конфлікту 1236–1253 рр. Детально проаналізовано відносини між названими політичними суб'єктами та князівствами Східного Помор'я у 60-х рр. XIII – на початку XIV ст. Досить ґрунтовно дослідник показав складні політичні стосунки між Польщею та Орденем у часи правління Владислава Локетка в першій третині XIV ст., які стали справжнім випробуванням для щойно створеного королівства, але водночас відіграли роль консолідуючого чинника в подальшому розвитку польського суспільства. Хоча вже за правління Локеткового наступника – короля Казимира III почався пошук компромісу в політичних взаєминах з Німецьким орденем, котрий був оформлений у вигляді довгострокового миру в Каліші (1343), що поклав край багаторічній польсько-орденській ворожнечі. Автор, ґрунтуючись на відповідних повідомленнях із різноманітних писемних джерел, достатньо рельєфно показав усі ті вигоди, яких досягнули обидві сторони від згаданого політичного компромісу. Так, великою перемогою Ордену в битві на річці Стрева (1348) плідно скористався польський король для заняття більшої частини земель Руського королівства в 1349 р. А вже за правління угорського і польського короля Людовіка Анжуйського представники польського рицарства неодноразово брали участь в орденських „рейзах” на Литву в 70 – на початку 80-х рр. XIV ст.

В останньому, четвертому розділі *Польська Корона та Орденська Пруссія на початку XV ст.* дослідником простежено відносини між Польщею та Німецьким орденем, починаючи від укладення польсько-литовської унії в Крево (1385). Зокрема, висвітлено позицію Ордену під час боротьби за владу в Литві між королем Владиславом Ягайлом та князем Вітовтом. Безумовно, що найбільше місця у цьому розділі автором відведено висвітленню подій так званої Великої війни Польщі й Литви з Німецьким орденем у Пруссії у 1409–1411 рр. Детально проаналізовано плани обидвох воюючих сторін, пошуки ними військової та політичної підтримки з боку інших європейських країн і способи ведення „інформаційної боротьби” різними засобами тодішньої пропаганди. Не оминув дослідник і кульмінаційну подію війни – битву під Грюнвальдом 15 липня 1410 р., яку він подав крізь призму найновіших тенденцій в європейській історіографії.

Так, наведено дані про чисельність військ та особливості їх тактики збройної боротьби і т. д. Розглянуто і другу битву між польськими та орденськими військовими силами, котра відбулася під Коронова 10 жовтня 1410 р. В кінці розділу автором подано умови Торнського миру 1411 р.

У *Висновках* Т. Горбач підбив узагальнюючі підсумки. Зокрема він зазначив: „на завершення слід сказати, що презентована монографія аж ніяк не вичерпує всіх проблем, пов’язаних з дипломатичними та військово-політичними зв’язками Польського королівства з державою Німецького ордену в Пруссії. Окремого дослідження потребує історія розвитку польсько-орденських відносин в постгрюнвальдський період (1411–1525), адже в цей час вони продовжували розвиватися в площині конфронтації, причиною якої була неврегульованість територіальних та політичних питань, що, зрештою, призвело до нових збройних конфліктів” (с. 136).

Загалом слід зауважити, що пропонована до розгляду книга є першою вдалою спробою в сучасній Україні комплексно проаналізувати неоднозначні взаємини Польщі та Німецького ордену в Пруссії у XIII – на початку XV ст. Її автором була пророблена досить значна наукова робота, яка дала можливість висвітлити цілу низку важливих питань, висловивши місцями власне бачення на події, що вже неодноразово ставали предметом дослідження. Усе це також дає можливість говорити про започаткування вивчення питань польсько-орденських відносин як одного з магістральних напрямів середньовічної історії країн Центрально-Східної Європи в українській медієвістиці.

Андрій Федорук

Леонтій Войтович, Юрій Овсінський, *Історія війн і військового мистецтва: в 3-х т., т. 1: Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа – початок XVI ст.),* вступ Л. Войтовича, В. Голубка, В. Грицюка та ін., Харків: Фоліо, 2017, 894 с., іл. [Leontij Wojtowycz, Jurij Owsinijskyj, *Historia wojen i wojskowego rzemiosła: w 3 t., t. 1: Od początków organizacji wojskowej do profesjonalnych armii najemnych (ok. 3060 p.n.e. – początek XVI w.),* wstęp L. Wojtowycza, W. Hołubka, W. Hruciuca i in., Charków: Folio, 2017, 894 s., il.]

Od początków organizacji wojskowej do profesjonalnych armii najemnych (ok. 3060 p.n.e. – początek XVI w.) to pierwszy z trzech tomów, mających w zamierzeniu autorów składać się na monumentalny cykl *Historia wojen i wojskowego rzemiosła*. Jak widać tom pierwszy autorstwa Leontija Wojtowycza i Jurija

Owsińskiego obejmuje na swych dziewięćset stronach zdumiewająco szeroki zakres czasowy pięciu tysięcy lat. Charakter tej noty uniemożliwia pochylenie się nad wszystkimi rozdziałami, z tego też względu podkreślę tutaj tylko te, w których pojawia się temat wojskowości ruskiej.

Po raz pierwszy temat ten zostaje poruszony w rozdziale dziesiątym pt. *Epoka wikingów. Ruś*. Po krótkim zarysowaniu procesów państwowotwórczych, przedstawiona zostaje organizacja ruskich sił zbrojnych w kształcie z XII stulecia. Następnie przybliżone zostają sylwetki kilku władców ruskich takich, jak Światosław Igorewicz, Włodzimierz Wielki, Roman Mścisławowicz, Daniel Romanowicz i Lew Daniłowicz. Opisane zostają także bitwy: nad Kajałą (1185), Kałką (1223) oraz pod Jarosławiem (1245).

Temat Rusi powraca niedługo później bowiem w rozdziale dwunastym zatytułowanym *Europa Środkowo-Wschodnia. Koczowniczy. Imperium mongolskie*. Tutaj informacje o ruskiej wojskowości pojawiają się w odniesieniu do kontaktów z Pieczyngami, Połowcami oraz przy opisie najazdu mongolskiego.

Wojskowość ruska pojawia się po raz ostatni w rozdziale szesnastym *Osmańskie imperium i chanat krymski. Moskiewsko-litewska rywalizacja*. W rozdziale tym pokrótce opisane zostają wojny państwa moskiewskiego z Wielkim Księstwem Litewskim, a później Rzeczpospolitą do początku XVII stulecia. Dodatkowo znalazły się tutaj podrozdziały opowiadające o kozactwie rosyjskim ze specjalnym uwzględnieniem kampanii Jermaka na Syberii oraz na temat kozaczyzny ukraińskiej do końca życia hetmana Piotra Konaszewicza Sahajdacznego.

Michał Beczek

„Вертоград многоцветный”. Сборник к 80-летию Бориса Николаевича Флори, отв. ред. А. Турилов, Москва: Индрик, 2018, 528 с., ил. [„Ogród wielu kwiatów”. *Księga jubileuszowa dedykowana 80-leciu Borysa Nikołajewicza Florii*, red. A. Turilow, Moskwa: Indrik, 2018, 528 s., il.]

Niniejszy zbiór artykułów wydany w Moskwie został poświęcony jubileuszowi historyka, sławisty i rusycysty Borysa Florii. W 1969 r. obronił on dysertację doktorską *Relacje polsko-ruskie i kwestia bałtycka w XVI – na początku XVII w.*, natomiast dziesięć lat później, w 1979 r., dysertację habilitacyjną *Relacje polsko-ruskie i rozwój polityczny Europy Wschodniej w drugiej połowie XVI – na początku XVII w.* W latach 1971–1972 i 1975–1976 odbył staż w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk. Od roku 2000 jest członkiem korespondentem Instytutu Słowianoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk.

Warto zauważyć, że Borys Floria jest autorem ponad 250 publikacji, w tym dwóch obszernych monografií o tematyce historycznej. W sferze jego zainteresowań badawczych znajdują się średniowieczna historia narodów słowiańskich, kwestia ich etnicznej samoidentyfikacji, kształtowanie się ich państwowości i indywidualnych kultur, a także historia Kościoła oraz stosunków międzynarodowych. W marcu 2015 r. został odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Zasługi RP.

Zbiór jubileuszowy składa się ze słowa wstępnego, bibliografii prac Borysa Florii obejmującej lata 2007–2017, jak również z 39 artykułów badaczy wielu specjalności.

Wydanie otwiera publikacja Olgi Popowej, poświęcona ilustrowanemu greckiemu kodeksowi, znajdującemu się w zbiorach Ławry Troicko-Siergijewskiej. Badaczka analizuje manuskrypt pod względem elementów graficznych: miniatur, iluminacji, inicjałów, przyporządkowując je do konkretnych stylów i tendencji obecnych w prawosławnej ikonografii. Artykuł autorstwa Aleksandra Gładkowa porusza kwestię podziału władzy w myśli politycznej Europy Zachodniej doby średniowiecza. Autora interesują przede wszystkim wzajemne stosunki opozycyjnych wobec siebie władzy świeckiej i kościoła w kontekście wielowiekowej rywalizacji o dominującą pozycję. Władimir Pietruchin zgłębia zagadnienie *alangsarów* – mitycznych olbrzymów występujących w tradycjach ludów tureckich i ugrofińskich grup etnicznych Powołża. Autor przedstawia motywy folklorystycznej genealogii *alangsarów* w ujęciu pamięci historycznej o wczesnośredniowiecznych ludach pełniących wiodącą rolę w regionie. Dmitrij Poływiannyj bada kwestię Słowian we wczesnych tekstach tradycji cyrylo-metodiańskiej. Tym samym nawiązuje on do dorobku naukowego Borysa Florii, w którym problematyka ta zajmuje istotne miejsce. Z kolei temat Turowa i księstwa turowskiego w X–XIII w. podejmuje Władimir Kuczkin. W sposób krytyczny odnosi się do przekazów źródeł pisanych tworząc całościowy obraz grodu na przestrzeni wieków. Publikacja Oleksija Tołoczko jest poświęcona pierwszym metropolitom kijowskim.

Zbiór zawiera także artykuł poświęcony niezgodzie między Swenem Knutsonem (Álfrifusonem) a Jarosławem Włodzimierzowiczem, zwanym w sagach Jarizleifem, autorstwa Jeleny Mielnikowej. W pracy przedstawione zostały relacje rusko-norweskie w drugiej połowie lat dwudziestych i pierwszej połowie lat trzydziestych XI w. na podstawie tekstów islandzkich sag. Zjawisko obejmowania tronu książęcego w Nowogrodzie Wielkim zgłębia Piotra Tołoczko – autora interesują zarówno funkcjonujące zasady, jak i rzeczywista praktyka. Praca Konstantina Wierszynina porusza kwestię anonimowego przekazu *Zdobycia Jerozolimy przez Persów* i jego słowiańskim przekładzie. Oryginalny grecki tekst nie zachował się w pełnym brzmieniu, co zaznacza autor publikacji, tym niemniej dokonuje on zestawienia z tłumaczeniami w innych językach. Tatiana

Wilkuł w swoim artykule stawia tezę, iż autor przekładu *Wojny Żydowskiej* Józefa Flawiusza znał także tekst *Powieści lat minionych*. Formowanie się czeskiej przestrzeni etniczno-państwowej analizuje Georgij Mielnikow. Obiektem jego badań jest przede wszystkim proces ideologizacji terytorium w oparciu o dane kronikarstwa. Tekst Sergejusa Temcinasa podejmuje zagadnienie założenia Monastera Ławryszewskiego w świetle rękopisów mnicha Hioba w drugiej połowie XIII w. Autor podważa legendarne tradycje dotyczące tego wydarzenia, ukazując ich retrospektywny charakter. Aleksiej Sirenow dokonuje tekstologicznej analizy *Skazania o wiernych świętych kniaziach ruskich* w kontekście materiału „A se kniazi russtii”. Utwór *Skazania* wpleciony w treść dwóch redakcji latopisów – *Supraskiego* i *Nikiforowskiego*, można zaliczyć do poza kronikarskiej warstwy kodeksów. Dwie kategorie mieszkańców Moskwy pojawiające się w gramotach książęcych na przestrzeni XIV–XV w. interesują Antona Gorskiego: *deljui* oraz *ordynicy*. Obie grupy można odnieść do organizacji ludności służebnej, której problematyka zajmowała badawczo także Borysa Florię.

Publikacja Aleksandra Ławrientiewa podejmuje temat odkryć związanych z renowacyjnymi pracami dekarскими w Soborze Zaśnięcia Matki Bożej we Włodzimierzu. A. Ławrientiew zwraca szczególną uwagę na trzywersową inskrypcję znajdującą się na głównej kopule świątyni. Autor w swojej pracy dowodzi, iż graffiti, przekazujące informacje o silnej burzy 13 lipca 1340 r., świadczy o politycznym zainteresowaniu Włodzimierzem ze strony książąt moskiewskich. Dmitrij Kriwcow bada kwestię legendy o istnieniu stadniny koni lub dworu poselskiego chana Złotej Ordy na miejscu Monastera Czudowskiego. Autor podkreśla z jednej strony bezzasadność, z drugiej zaś silne społeczne zakorzenienie podania. Obiektem analizy Engeliny Smirnowej jest *Silwestrowskij sbornik*, a dokładniej charakterystyka miniatur *Opowieści o Borysie i Glebie*. Badaczka stara się określić miejsce danego zabytku na linii chronologicznej historii staroruskiej miniatury. Artykuł Siergieja Iwanowa ukazuje *Riecz' tonkostowija greckiego* w kontekście źródła historycznego. Autor podkreśla, iż tekst nigdy przedtem nie był przedmiotem badań historyków, a kwestia jego datowania wciąż pozostaje nierozstrzygnięta. Spotkanie Włodzimierskiej Ikony Matki Bożej w Moskwie w 1395 r. w ujęciu motywu historycznego oraz charakterystyki ikonografii zgłębia Ludmiła Szczennikowa. Podejmuje ona także próbę ustalenia momentu powstania dzieła.

Praca Anastasii Dobyczinowej jest poświęcona pamięci historycznej dotyczącej czasów Pierwszego Carstwa Bułgarskiego w zabytkach piśmiennictwa bułgarskiego w XV–XVI w. Zgodnie z tezą autorki, to właśnie ten element pozwolił zachować ludności bułgarskich ziem poczucie tożsamości w okresie panowania bizantyńskiego i osmańskiego oraz wspomógł w procesie odrodzenia państwowości. Maria Korogodina stawia pytanie dotyczące pochodzenia tzw. „połockiej” *Księgi Kormczej*. Autorka poprzez przedstawienie historii rękopisu

kwestionuje zasadność jego przyjętej nazwy. Siergiej Poliechow skupia się na liście chana do Wielkiego Księcia Litewskiego z 1432 r., który znajdował się w archiwum pruskim. Poza przedstawieniem okoliczności powstania tekstu S. Poliechow zamieszcza także jego treść wraz z deskrypcją. Artykuł Jeleny Koniawskiej podejmuje zagadnienie specyfiki egzemplarzy traktatów między książętami Moskwy i Tweru w latach 1454-1456 i 1462-1464. Autorka dowodzi, iż wykazane istotne różnice między kopiami mogą świadczyć o uwadze z jaką wieloetapowo przygotowywano teksty traktatów. Przedmiotem badań Sergieja Kisteriewa są dwa epizody polsko-ruskich relacji piśmienniczych w drugiej połowie XV w. S. Kisteriew zaznacza, że w porównaniu do analogicznych kontaktów między południowymi a wschodnimi Słowianami jest to sfera mniej zbadana. Przede wszystkim autor skupia uwagę na trzech figurach: Wasiliju Jermolinie, Szwajpolicie Fioli i sekretarzu królewskim Kazimierza IV Jagiellończyka, Jakubie.

W swojej publikacji Michaił Piecznikow rozważa kwestię obecności w świecie kniazia Michaiła Olelkowicza na przełomie 1490–1491 „żydowskiego heretyka”. W podsumowaniu autor zaznacza, iż o ile przebywanie w Nowogrodzie w bliskim otoczeniu kniazia Żyda, który stał się chrześcijaninem jest prawdopodobne, o tyle trudno jest tę informację wiązać z pojawieniem się ruchu „żidowstwu-juszczich”. Pozostawienie przez Zozymę godności metropolity moskiewskiego 17 maja 1494 r. oraz antyheretyckie listy Józefa Wołockiego są tematem, który podejmuje Aleksiej Aleksiejew. Autor dokonuje chronologicznego pogrupowania korespondencji Józefa Wołockiego skierowanej przeciw herezji. Praca Jeleny Bieliakowej podnosi kwestię dyscyplinowania zarówno duchowieństwa, jak i parafian w XVI w. Swoją analizę J. Bieliakowa opiera o materiał pouczeń *Księgi Kormczej* w zachodnioruskiej redakcji. Autorka podkreśla, że wykorzystanie pouczeń w charakterze źródła historycznego jest możliwe, należy jednak zidentyfikować teksty wykorzystane do ich napisania.

Obiektem analizy Anatolija Turiłowa jest hipoteza o pochodzeniu twórcy *Sbornika, imienujemogo Twierskoj lietopis’ju*. Podważa on fundament dotychczasowej wersji i na podstawie swoich badań tworzy nową. W swojej propozycji wiąże postać autora z wojewodą i okolicznym Iwanem Wasiliewiczem Lackim. Wspólna praca Fiodora Uspienskiego i Anny Litwiny dotyka problematyki historii antroponimiki w XVI w. w odniesieniu do figury diaka Iwana Jelięazarowicza Cypliatiewa. Na jego przykładzie można zauważyć ogólne tendencje funkcjonowania i procesu nadawania imion.

Tematem publikacji Olega Niemienskigo jest prahistoria Słowian w *Kronice sarmacji europejskiej* Alessandro Guagnini, w Polsce znanego jako Aleksander Gwagnin. O. Niemienski weryfikuje prawdopodobieństwo wersji utrzymującej autorstwo Macieja Strykowskiego, jak również ocenia, w jaki sposób utwór i jego oddzielne elementy wpłynęły na historiografię polską. Artykuł Olgi Akimowej jest poświęcony poselstwom z Rzymu do Moskwy pod koniec

XVI w. i kwestii problemów językowych. Autorka zauważa, jak istotnym zagadnieniem było przekonanie o jedności „języka słowiańskiego” budowane na podstawie określonego zbioru źródeł. Figura Bartłomieja Nowodworskiego jako ideał chrześcijańskiego rycerza badawczo interesuje Wiktorię Moczalową. Praca Michaiła Dmitriewa zgłębia temat wyznaniowego i etnicznego kontekstu „narodu ruskiego” w przestrzeni Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Zadaniem autora prawosławna kultura wschodnich części Rzeczypospolitej w XV–XVII w. była polem rywalizacji i wzajemnego oddziaływania dwóch typów wyobrażeń o „ruskości”. Zagadnienie to jest bliskie licznym publikacjom Borysa Florii.

Artykuły tworzące zbiór zwracają uwagę swoją integralnością oraz dbałością o szczegóły. Znacząca część prac dotyczy zagadnień dziejów Rusi z perspektywy różnych aspektów. Teksty dotyczą wielu wzajemnie uzupełniających się tematów: polityki i archeologii, kultury, sztuki, języka oraz religii, folkloru i tekstologii. Tom swoim szerokim przekrojem tematycznym, dogłębną analizą oraz znamenitymi nazwiskami powinien zainteresować każdego mediewistę, który włada językiem rosyjskim. Ponadto dodatkowym choć pozamerytorycznym atutem zbioru jest jego estetyczna i dopracowana forma wydania.

Sylwia Marszałek

Древнейшие государства Восточной Европы. 2016 год: Памяти Г. В. Глазыриной, отв. ред. тома Т. В. Гимон, Т. Н. Джаксон, Е. А. Мельникова, А. С. Щавелев, Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2018, 432 с., ил.

В 2018 г. свет увидел сборник *Древнейшие государства Восточной Европы*, вобравший в себя материалы, собранные в 2016 г. и посвященный памяти Галины Глазыриной. Само издание, основанное в 1976 г. Владимиром Пашуто, имеет долгую историю; первоначально оно выходило под эгидой Института истории СССР Академии наук СССР (с 1992 г. – Института российской истории Российской Академии Наук), а с 1999 г. – издается Институтом всеобщей истории Российской Академии Наук. Серия сборника посвящена актуальным проблемам источниковедения и истории Восточной Европы в древности и средневековье. При этом каждый из томов ежегодника уделяет внимание конкретной научной проблеме. В данном случае – это историческое наследие и память ведущего научного сотрудника Института всеобщей истории РАН Г. Глазыриной, внесшей неопределимый вклад в изучение скандинавских источников в контексте ранней истории Руси и ушедшей в 2016 г.

С точки зрения структуры, рассматриваемый сборник разбит на несколько смысловых частей. В рамках исследований по истории Руси несомненный интерес представляет раздел *Устная традиция в средневековых письменных текстах*, в частности, статья Тимофея Гимона *Устная традиция о событиях XI в. в средневековом Новгороде*. В работе проанализировано, каким образом в письменных источниках отразились несколько сюжетов из истории Новгорода XI в., а именно, выдача Ярославом Мудрым „грамоты” новгородцам, смерть жены Ярослава во время строительства Софийского Собора, война с чудью в середине XI в., а также нападение Всеслава Полоцкого на Новгород. Автор совершил попытку проанализировать эволюцию преданий XI – начала XV вв., стоявших, по его мнению, за данными событиями.

В разделе *Проблемы источниковедения* следует остановиться на статье Алексея Щавелева *Как автор „Повести временных лет” определил дату договора Игоря Рюриковича с византийскими императорами?*, в которой исследователь попытался объяснить, каким образом создатель ПВЛ мог датировать договор князя Игоря с византийскими императорами и вставить его в летописный свод. Подводя итог под своим анализом, автор делает вывод о нецелесообразности использования летописной датировки русско-византийского договора 944 г. в качестве хронологического ориентира для истории Руси в X в.

Источниковедческую тематику продолжает статья Татьяны Вилкул *Хронографические заимствования как текстологический маркер в Галицко-Волынской летописи*, посвященная анализу заимствований из переводных византийских хроник и историй. В частности, исследователь обращает внимание на меньшее количество хронографических цитат в „волынской” части по сравнению с „галицкой” и делает вывод о самостоятельном обращении ее автора к оригинальным текстам. Кроме того, подчеркивается использование в первую очередь летописей в качестве источников для данного нарратива, а преобладание различных исходных компонентов в разных сегментах ГВЛ объясняет следствием либо длительной работы над текстом одного человека, либо разницей во взглядах между несколькими участниками ее составления.

Наиболее содержательным с точки зрения средневековой русской истории является раздел сборника под названием *Проблемы истории и археологии средневековой Европы*, в котором можно выделить сразу несколько исследований, заслуживающих пристального внимания. Так, можно отметить статью Марии Лавренченко *„Братоучадо” Русской Правды и роль брата матери в домонгольской Руси*. В работе рассматривается смена значения слова „братоучадо” с „сын брата” на „двоюродный брат”, а также исчезновение сына сестры из перечня лиц, имеющих право на кровную

месть, в *Пространной редакции Русской Правды* в контексте эволюции средневековых представлений о семейном укладе, существовавшем на Руси.

Несколько другую направленность имеет статья Сергея Белецкого *Геральдическая подвеска из-под Смоленска*, посвященная анализу русской геральдической подвески, найденной при неизвестных обстоятельствах и опубликованной в Интернете. На основе изучения ее изображения, в частности, геральдических символов, автор попытался проанализировать ее происхождение и возможного владельца, которым, по его мнению, мог быть великий князь киевский.

Необходимо также выделить работу Юрия Артамонова *В поисках Ростовской архимандритии*, в которой автор ставит под сомнение существование Ростовской архимандритии, а летописное упоминание об архимандрите Богоявленского монастыря в Ростове под 1262 г. считает результатом ошибки переписчика, который мог принять за название святой обители указание на конкретное время („святое Богоявление“). Кроме того, исследователь сомневается в датировке деятельности преподобного Авраамия Ростовского.

Вместе с тем, значительная часть сборника посвящена источниковедческому анализу средневековых источников, в том числе, скандинавских саг. Кроме того, настоящий выпуск содержит статьи, содержащие исследования средневековых мифологических сюжетов, а также реконструкцию образов язычников и христиан в разнообразных нарративах.

Янина Риер

Восточная Европа в древности и средневековье. XXX Юбилейные Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. Москва 17–20 апреля 2018 г. Материалы конференции, Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2018, 398 с. [Europa Wschodnia w starożytności i średniowieczu. XXX Odczyty jubileuszowe pamięci członka-korespondenta AN ZSSR Władimira Terentjewicza Paszuto. Moskwa 17–20 kwietnia 2018 r. Materiały konferencji, Moskwa: Instytut Historii Powszechniej RAN, 2018, 398 s.]

Omawiany zbiór studiów zawiera materiały konferencji, poświęconej dziejom Europy Wschodniej w starożytności i średniowieczu. Wszystkie teksty, omawiające aktualne problemy historii Rusi średniowiecznej, można rozdzielić na kilka kategorii: polityka wewnętrzna i zagraniczna państwa/księstw Rurykowiczów; problemy genealogii (kontakty dynastyczne); źródłoznawstwo.

Z punktu widzenia badań nad polityką wewnętrzną książąt ruskich, zainteresowanie wywołuje artykuł Mykoły Kotlara *К истории общественно-политической жизни Руси XII–XIII вв.*, w którym pokazane zostały relacje władców ruskich ze społeczeństwem w zależności od konkretnych warunków rozwoju politycznego państwa Rurykowiczów. Aktualna jest również praca Dmitrija Kotyszewa *Внутри- и внешнеполитические аспекты развития Русской земли конца X – начала XI в.*, który spróbował nakreślić politantropologiczny model powstania państwowości od epoki wodzów do krystalizowania się wczesnej państwowości w środkowym Naddnieprzu w końcu X – na początku XI w. Zupełnie inny charakter ma artykuł Jurija Artamonowa *Византийский опыт организации „двойных” монастырей в Древней Руси* – poświęcony jest współistnieniu męskich i kobiecych klasztorów w średniowieczu oraz ich transformacji z perspektywy chronologicznej. Autor opisał historie powstania i budownictwa klasztoru św. Andrzeja w Kijowie w czasach Wsiewołoda Jarosławowicza w końcu XI w., zaliczywszy go do „ogólnych klasztorów”, powstałych według bizantyjskiego wzorca „klasztorów podwójnych”. Do takich klasztorów autor odniósł także Monaster Przemienienia Pańskiego w Połocku oraz Monaster Zaśnięcia Matki Bożej we Włodzimierzu nad Kłazmą.

Osobna grupa artykułów poświęcona polityce zagranicznej Rusi, jej kontaktom dyplomatycznym oraz handlowym, a także omówieniu relacji dyplomatycznych książąt ruskich.

W artykule Wiady Arutiunowej-Fidanian *Контакты Древней Руси и Армении: начало* opisano rozmaite aspekty rusko-ormiańskich kontaktów: handlowe (m.in. „drogę ormiańską” – szlak, który jednoczył Zakaukazie z Północno-Wschodnią Rusią), społeczne (kolonie ormiańskie na terenie Rusi) i wojskowe. Osobną uwagę poświęcono stanowi badań nad omawianą problematyką oraz szczegółowemu omówieniu nielicznych zachowanych źródeł. Oleg Bubenok w artykule *Аланы Северного Кавказа в истории Руси* zwrócił uwagę na problem kontaktów Rusi z Kaukazem Północnym w okresie po upadku kaganatu chazarskiego. Omówił stan badań nad tematem, przedstawił główne wersje o pochodzeniu plemion Jasów oraz wyraził tezę, że pierwotną lokalizacją Alanów było wschodnie wybrzeże Morza Czarnego. Jelena Koniawska w artykule *Внешнеполитические действия смоленских князей (по летописным данным середины – второй половины XII в.)* przeanalizowała relacje książąt smoleńskich z Kijowem i okoliczności w których smoleńska linia Rurykowiczów zajmowała tron kijowski, a także poszerzenie wpływu smoleńskich władców na Nowogród, ich stosunki z Połockiem, Włodzimierzem nad Kłazmą, halickim Poniżem oraz możliwe relacje z Bizancjum.

Z perspektywy badań nad dyplomacją Rusi, poważne zainteresowanie wywołuje praca Jeleny Melnikowej *Тайная дипломатия Ярослава Мудрого*. Badaczka podjęła problem przebywania nieletniego Magnusa, syna Olafa Haraldssona, przy

dworze Jarosława Włodzimierzowicza i naświetliła okoliczności jego powrotu do Norwegii. Swoje badania autorka oparła na szczegółowej analizie skandy-nawskich sag. Dyplomacja książąt włodzimiero-suzdalskich, na tle ich polityki zagranicznej w XII – na początku XIII w., znalazła odzwierciedlenie w studium Aleksieja Kuzniecowa *Особенности имперской дипломатии в практиках Владимирского княжества*. W ciekawym artykule Dariusza Dąbrowskiego *Использование жестов в дипломатической практике Галицко-Волныской Руси*, podano krótki zarys stanu badań nad dyplomacją Rusi, a główną uwagę poświęcono informacjom *Latopisu (kroniki) halicko-wołyńskiego* o gestach, stosowanych w praktyce dyplomatycznej XIII w.

Na osobną grupę składają się teksty o kontaktach dynastycznych Ruryko-wiczów. Anton Gorski w artykule *К вопросу о династических связях первых московских князей* zbadał pochodzenie żony moskiewskiego księcia Daniela Aleksandrowicza, Agrippiny. Na podstawie zestawienia imion w różnych odła-mach Rurykowiczów oraz analizy kontaktów dynastycznych ruskich książąt, autor powiązał żonę Daniela z dynastią Romanowiczów (córka Lwa Danilo-wicza), a także przypuścił możliwość istnienia sojuszu między moskiewskimi a halicko-wołyńskimi władcami w końcu XIII – na początku XIV w. Maria Ławrenczenko (*Третьейский суд „чужого” родственника: Пяты и Рюриковичи в XII в.*) zwróciła się w kierunku kontaktów dynastycznych Rurykowiczów z Piastami w XII w., Filip Podbieriozkin (*Рюриковичи и Буксеведы: из истории династических связей псковских князей Владимира Мстиславича и Ярослава Владимировича с Ливонией*) opisał stosunki książąt pskowskich z Liwo-nią, a Marta Fonta (*Королевские супруги на Галичине: венгерский Коломан и Саломея Пястовна*) omówiła rolę polsko-węgierskiego sojuszu dynastycznego w rozwiązaniu kryzysu politycznego w ziemi halickiej w drugim dziesięcioleciu XIII w.

Największy blok tematyczny w omawianym zbiorze studiów poświęcony jest problemom źródłoznawstwa.

Timofiej Gimon w pracy *К вопросу о княжеских посланиях в Киевском своде (XII в.)* przeanalizował kwestie wymiany posłań między Rurykowiczami w świetle *Latopisu kijowskiego*, zawartego w *Нипацким зводzie latopisarским*, a także podjął problem ustnej i pisemnej formy przekazywania podobnych informacji. Dmitrij Dobrowolskij w studium *Слово о вере христианской и о латинской в историческом контексте середины XII в.* zwrócił się ku proble-mom datowania, miejsca i warunków powstania oraz do cech specyficznych i znaczenia *Слова (Послания) Теодозега Печерского до князя Изяслава о вере христианской и латинской (Слово (или Послание) Феодосия Печерского ко князю Изяславу о вере христианской и о латинской)*. Zarówno źródłoznawczy jak i historiograficzny charakter ma tekst Sergieja Kasztanowa i Lubow Stola-rowej *Еще раз о загадке Мстиславовой грамоты*. Autorzy zwrócili uwagę

na książęce gramoty XII–IV w., specyfikę ich pisma i treści, warunków powstania i problem autentyczności. Ich zdaniem „gramota Mściława” mogła należeć do klasztoru św. Jerzego i była, najprawdopodobniej, kopią z innego egzemplarza tejże gramoty, należącego do wielkiego księcia Mściława Włodzimierzowicza lub księcia Wsiewołoda Mściławowicza. Aleksiej Kibiña (*Притѣча Погибоша аки обѣри и пророчество псевдо-Медодия*) przeprowadził analizę semantyki i znaczenia wyrazu „притѣча” w *Powieści minionych lat*. Aleksiej Lauszkin (*К вопросу об изображении авторами Галицко-Волынской летописи русско-монгольских отношений в период после Батыева нашествия*) scharakteryzował wybrane fragmenty *Latopisu (kroniki) halicko-wołyńskiego* pod kątem zawartych w nich informacji o najeździe mongolskim. Jelena Litowskich (*Древнерусско-исландские связи в X–XIII вв.: Бьёрн-Шкура Ездок в Новгороде*) poddała analizie *Księgę o zajęciu ziemi (Landnámabók)*, opowiadającą o pierwszym etapie zasiedlenia Islandii i zawierającą wzmianki o kontaktach z Rusią. Paweł Łukin i Sergiej Polechow (*Латинское послание о новгородско-ганзейских переговорах 1292 г. и некоторые аспекты социально-политической истории Восточной Европы в конце XIII в.*) omówili warunki powstania, treść i znaczenie łacińskojęzycznego opisu rokowań Nowgorodu z Hanzą w 1292 r. Autorzy również podjęli problem pochodzenia Litwinów w otoczeniu księcia nowogrodzkiego Dymitra Aleksandrowicza. Wadym Stawyskij (*К истории одного паломничества, об обстоятельствах восстановления прав на „отчину” сыновей князя Романа Мстиславича в тексте Галицко-Волынской летописи*) zrekonstruował przebieg wydarzeń 1227 r. na Wołyniu w kontekście walki Romanowiczów o spadek po ich ojcu. Aleksej Szczawielew (*Даты договоров Византии и Руси X в.*) sprecyzował chronologię zawarcia rusko-bizantyjskich traktatów w X w. W centrum uwagi Wiery Franczuk (*Документальная основа летописи Изяслава Мстиславича*) znalazł się zaginiony *latopis* Izjasława Mściławowicza.

Praca Jurija Wina *Рецепция понятий и терминов византийского права у средневековых южных славян и в русском государстве: культурные начала* poświęcona jest problemom terminologicznym. Autor omawia kwestie recepcji obcego prawa wśród Słowian i specyfikę adaptacji przez nich bizantyjskiej spuścizny prawniczej. J. Win przedstawił wspólne i odmienne cechy takiej adaptacji wśród południowych i wschodnich Słowian.

Osobne miejsce zajmuje studium Jewgeniusza Pczelowa *Двуглавые орлы Древней Руси в контексте ее внешнеполитических связей*, w którym autor analizuje rozpowszechnienie się na Rusi w czasach Iwana III bizantyjskiego heraldycznego orła dwugłowego i początki wykorzystywania go jako jednego z symboli państwowych w księstwie moskiewskim.

Podsumowując, zaznaczę, że w omówionym zbiorze studiów dominują prace o charakterze historiograficznym, znaczną uwagę poświęcono również

analizie polityki zagranicznej, dyplomacji i kontaktom dynastycznym książąt ruskich. O wiele mniej miejsca zajmują studia nad rozwojem społecznym Rusi.

Yanina Ryier

„Візантійщина”. Візантійський цивілізаційний спадок у Центрально-Східній Європі, за ред. А. Домановського, О. Файди, укл. М. Домановська, Харків: Майдан, 2018, 332 с. [*„Vizantiishchyna”. Byzantine civilization legacy in Central and Eastern Europe*, ed. by A. Domanovsky, O. Fayda, M. Domanovska, Kharkiv: Maidan, 2018, 332 p.]

The collection of articles published last year in Kharkiv, Ukraine, contains materials dedicated to the rather rare topic of byzantinological investigations. One may say it even not necessarily of Byzantine studies but more of culturology or of intellectual history of Modern time. It deals with perceptions of Byzantium in culture and ideology of modern Ukraine, Belarus, Romania and Russia and also with its influence on them. These few countries represent what today can be called cultural heirs of the Byzantine Commonwealth subjects – principalities of medieval Rus' and Danubian principalities.

Since the Christianization of the peoples of Central and Eastern Europe Byzantine culture had possibilities to spread over them. Surely in every local case it was constructively adopted and caused creating of some new ideas or styles. Rus' being the biggest mediaeval state in the region is the most notable among recipients of Byzantine cultural impulse. It can be found in almost everything that we consider to be the components of cultural system – in art of iconography and church architecture, in Christian literature and even in writing itself, considering that we are still using transformed Greek alphabet as Cyrillic letters. Even Western monarchies tried to imitate Constantinopolitan ceremony and models of political representation. So much was tending of every notable mediaeval Rus' monarch to be the *basileus* for his subjects. Moscow rulers accepting the title of *tzar*, used before as a translation for *basileus*, made the biggest success, turning their principality, one of many, into the Empire itself. But while political leaders in Ukrainian and Belorussian lands never tried to be emperors, intellectual and artistic life here still conserved many traces of Byzantium. This experience of Byzantium in its different manifestations is the main subject of the book.

The bulk of articles appeared as reports at the round work table on the images and evaluations of the Byzantine civilization heritage in the Central-Eastern Europe held in Kyiv on 27th February 2015. The main category of that symposium was defined by the Ukrainian word *vizantiishchyna*. It can be translated as

Byzantinism but with strong emotional expression, mostly negative. So it may be expressed as Byzantery, while editors prefer Byzantinity. These categories are discussed in the Ruslana Demchuk's article. She proposes to split such terms as Byzantinism (the complex of historical-cultural features of Byzantium spread over influenced countries, something like byzantinesque architecture) and Byzantism (social-political category identifying empire absolutist power, dominating over the church and with the help of church), leaving such words as *vizantiishchyna* out of scientific discourse.

The most famous figure in Ukrainian culture is the 19th century poet Taras Shevchenko so Oleh Fayda and Olha Bihun turned to his mostly rejecting perception of Byzantinity. Shevchenko knew Ottoman Empire, associated with Byzantine. He knew also *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* of Edward Gibbon, the desk book of educated people of his time. So Byzantine as it remained unknown for Shevchenko. But he was brought up in orthodox society. His concepts of God and Mother of God are absolutely Byzantine, though he hadn't show acknowledge of that. Oleh Fayda confronts Shevchenko's vision of what is Byzantine with the one of Ivan Ohienko, Metropolitan Ilarion of Ukrainian Orthodox church in Canada. Ohienko pointed out Byzantium as a historical basis for Ukrainian orthodox culture. While church in medieval Kyivan state, as well as in Ukraine till the end of 17th century, was subordinate to Constantinople patriarchy, it underwent the great effect of Byzantine culture. Byzantinism became native, especially considering it's tolerance towards the speaking language of converted people. Idea of autocephaly itself generated from the Byzantine church structure. Speaking by Shevchenko's own words, „For he who forgets his mother, He by God is smitten”.

Ivan Kutsyi added coverage of an attitude (mostly in terms of negative and positive influence over medieval Rus' culture and correlation with the concepts of the West and the East) to Byzantium in the works of Ukrainian 19th century historians Mykola Kostomarov, Panteleimon Kulish and Oleksandra Yefymenko.

Rus' culture was deeply concerned with Byzantine subject area. Andriy Domanovsky dedicated his review to the Byzantinism in Russian state ideology. Collection also includes his interview to the Kharkiv newspaper „Den” on the same subject. Negative associations of western average man were implemented by the perception of Byzantine in Enlightenment philosophy and by byzantinism of criticized western absolute monarchies. Strong interest to Byzantine studies among modern western scientists contrasts with it. In Russia Constantinople Empire was negatively special for „westerners” (Pyotr Chaadayev, Alexander Herzen) who blamed it for degradation of Russian empire. But slavophiles also referred to Byzantium as a positive model of orthodox autocracy – for the same reason ‘westerners’ and Shevchenko rejected it. Byzantine associations in the Russian ideology, qui et similar to those of absolutist France

of 17th century, ensured flourishing of Byzantine studies in Russian empire. Russian professional byzantinologists mostly represented the same perception. Though it was understandable from the point of view of their identity, this obviously had a great impact on the whole scientific area in the first decades of Soviet regime. Byzantine studies resumed after the World war II. But for soviet intellectuals Byzantium again associated too much with the state they lived in. Parallelizing, mostly nonprofessional, between Russia and Byzantine remains popular till today along with existence of at least three powerful centres of Byzantine studies in Russia.

Surely Domanovsky gives insight of Ukrainian byzantinology, of reasons why it represents itself so purely. Speaking about the role of Byzantinism he speculates that idea of strong orthodox empire has no chances to be popular in Ukraine, but society of the late antiquity may give interesting version of Byzantinism. Necessity of development of its own Ukrainian vision of Byzantium is underlined also by Russian politologist Andrey Okara. Aleksey Lidov also compare Russian enthusiasm for Byzantium and ignoring of Byzantine identity in Ukraine, which he consider being much closer to Byzantium then Russia. After all real Byzantium could be the best medieval representation of European civilization and its values.

Odessa philosopher Olena Petrykivska gives special course of lectures dedicated to Byzantinism to her students. In her article she sorts out a range of aspects of Byzantium and Byzantinism in the works of different authors – Fyodor Uspensky, Alexander Kazhdan, Serhiy Sorochan etc. Some authors concentrate on the orthodoxy, some underline hesychasm, some – even the phenomenon of foolishness for Christ.

Survey of the Byzantinism in the works of modern Russian ideologist Alexandr Dugin made by Valeriy Trofimov can be considered as finalizing in this raw of articles which cover image of Byzantium in Russian tradition and compare it to Ukrainian.

Aleh Dziarnovich presented detailed analysis of all reference to the Byzantine subject area in Belarusian historiography. Belarus has no great tradition of Byzantine studies, but Belarus history itself demanded some reflections about at least the level of Byzantine cultural influence. Majority of Belarusian historians though showed that this influence was less perceptible on the terrains of Polotsk principality then in Kyiv lands. Nevertheless, through church, trade and state system Polotsk principality was connected to Kyiv and so – to Byzantine world. Few Polotsk princes of 12th century spent years in exile in Byzantium and so became bearers of some Byzantine influence. So much the more useful is analysis of problems discussed in modern Belarusian science detached to Byzantine impacts in the church structure and liturgy, town building and architecture, material culture and philosophy.

Romania has got the biggest impact from Byzantine among all Central-European countries. Byzantine sources were the first to record Romanian dialects of Danubian shores dwellers about thousand years before they received its one literature. Romanian language filled up with medieval Greek loanwords. Greeks-phanariotes ruled the Danubian principalities of Wallachia and Moldavia through the whole 18th century. They laid the basis under the negative perception of Byzantinism as well as made a lot for preservation of Greek culture. Romanian historian Nicolae Iorga rehabilitated Byzantinism for Romanian identity, introducing the concept of *Byzance après Byzance*. Collection includes prof. Serhiy Luchkanyn's article dedicated to the specific character of Romanian sense of Byzantium. Well grounded article of Virgiliu Bîrlădeanu concentrates on the historical circumstances that made Wallachia and Moldova „Byzantine in miniature” and, simultaneously, that contradicted such interpretation.

Collection is also well supplemented by the materials of Volodymyr Selevko on the Byzantine policy of everyday life, Yuriy Petrunin and Oleh Druzdyev on representation of Byzantine in the Internet, interview with Kassia Senina and Sergey Suvorov, authors of the series of novels on alternative history of Byzantine Empire. Detailed reviews of newly editions, monografical work of Lesia Matveyeva about Fyodor Uspensky (review by Maryna Domanovska and Oleh Fayda) and Proceedings of the International Colloquium on Rus'-Byzantine Sigillography, held in 2013 in Kyiv (review by prof. Serhiy Sorochan and Olexandr Romensky), gives a strong academic foundation to the whole collection.

Oleg Lugovyi

Галич: збірник наукових праць, вип. 3, за ред. М. Волощука, Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2018, 296 с., іл. [Halicz: zbiór studiów, t. 3, pod red. M. Wołoszczuka, Iwano-Frankiwnsk: Lilea NV, 2018, 296 s., il.]

W 2018 r. w Iwano-Frankiwnsku ukazał się drukiem kolejny, trzeci tom z serii *Halicz*. Publikacja została wydana staraniem Centrum Studiorum Mediaevalium Przykarpacciego Narodowego Uniwersytetu im. Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankiwnsku i pod redakcją jego kierownika, prof. Myrosława Wołoszczuka.

Zbiór studiów zawiera artykuły i materiały, poświęcone dziejom naddnie-strzańskiego miasta Halicz, od wczesnego średniowiecza do czasów dzisiejszych. Autorami artykułów zostali naukowcy z Ukrainy, Polski, Czech i Rosji. Tom składa się z następujących części: *Archeologia przedlatopisarskiego i książęcego Halicza; Strony średniowiecznej i wczesnonowożytniej historii Halicza; Halicz pod*

rządami dynastii Habsburgów; Źródła do dziejów Halicza; Halicz na stronach zagranicznych prac. Przedruki; Kronika; In memoriam; Informacja o autorach.

Średniowieczna historia miasta w niniejszym tomie przedstawiona została w artykułach Bohdana Tomenczuka, Anety Gołębiowskiej-Tobiasz, Ołeksandra Hołowka, Leontija Wojtowycza, Nazarija Chrystana i Andrija Stasiuka.

Archeolog z Iwano-Frankiwska Bohdan Tomenczuk w studium *Archeologia przedlatopisarskiego Halicza jako kultowego i religijnego centrum „Wielkiej Białej niechszczonej Chorwacji” (w sprawie powstania Halicza w drugiej połowie X w.) (Археологія доітописного Галича як культурного і релігійного центру „Великої Білої нехрещеної Хорватії” (до питання про заснування Галича в другій половині X ст.))* (s. 10–53) przedstawił wyniki swoich długoletnich badań na terenie średniowiecznego Halicza i poddał nowej interpretacji latopisarską Haliczyną Mohilę i jej miejsce w strukturze Kryłoskiego grodu/miasta. Doszedł do wniosku, że odgrywała ona ważną kultową rolę w przedchrześcijańskim Haliczu w drugiej połowie X w.

Aneta Gołębiowska-Tobiasz, reprezentująca Zachodnioczeski Uniwersytet w Pilźnie, opublikowała artykuł *W kwestii etnicznej interpretacji wczesnośredniowiecznych pochówków koczowników w Kryłosie (До питання етнічної інтерпретації ранньосередньовічних поховань кочівників у Крилосі)* (s. 54–80). W centrum jej uwagi znalazły się zabytki, pochodzące z różnych kurhanów koczowniczych w Kryłosie, opublikowane w pierwszej połowie XX w. przez Jarosława Pasternaka. Autorka podważyła tezę J. Pasternaka o identyfikowaniu pochówków z wczesnomadziarskimi grobami epoki „odzyskania ojczyzny”. Jej zdaniem, architektura pogrzebowa kurhanów oraz ich zawartość świadczą o tym, że należały one do przedstawicieli azjatyckich Turków, najprawdopodobniej do Oguzów lub Pieczyngów. A. Gołębiowska-Tobiasz przypuszcza, że kurhany służyły jako miejsce pochówków znanych osób, które przyjęły „modę” madziarską lub zasymilowały się wśród Madziarów. Autorka datuje pochówki w kurhanach na koniec VIII – drugą połowę IX w.

Historyk Ołeksandr Hołowko zatytułował swój tekst *Książęcy Halicz: dyskusyjne problemy powstania miasta i jego rozwoju jak stolicy ziemi i księstwa (Княжий Галич: дискусійні питання виникнення міста і його розвитку як столиці землі, князівства)* (s. 82–106). Chronologicznie artykuł obejmuje koniec X–XIII w. Zdaniem autora, struktura miasta Halicza ostatecznie uformowała się w XII–XIII w., kiedy pojawił się podział na „Mały” (książęce i biskupie rezydencje) i „Wielki” (bojarski i mieszczański posad) Halicz.

Na główne zagaganienie, podjęte w pracy lwowskiego historyka Leontija Wojtowycza wskazuje jej tytuł *Kiedy został zniszczony Uspienski Sobór w Haliczu? (Коли було зруйновано Успенський собор у Галичі?)* (s. 107–118). L. Wojtowycz przeanalizował wszystkie zachowane pisemne źródła zawierające informacje o głównej świątyni średniowiecznego Halicza – Soborze Uspienskim, zbudowanym

w połowie XII w. Odrzucił rozpowszechnioną w historycznym dyskursie tezę, że sobór został zniszczony przez Mongołów. Zdaniem L. Wojtowycza, zniszczenie zabytku należy datować nie wcześniej niż na koniec XVI w.

Młody historyk z Czerniowiec, Nazarij Chrystan w artykule „*Nasz Halicz*”: *konstruowanie wizerunku Daniela Romanowicza w narratywie historycznej halickich rusofilów* („*Нашиъ Галичь*”: *конструювання образу Данила Романовича в історичному нарративі галицьких русофілів*) (s. 160–174) rozpatruje proces pojawienia się i dalszego rozwoju wizerunku „Daniela Halickiego” w pracach halickich rusofilów drugiej połowy XIX w. Główny akcent skoncentrowano na fenomenie tworzenia w pracach halickich rusofilów wizerunku „księcia Daniela Halickiego” jako „lokalnego zachodnioukraińskiego władcy”.

Iwano-frankiwski badacz Andrij Stasiuk opublikował tekst *Dokument halickiej ziemskiej kancelarii XV w. o relacjach własnościowych miejscowej szlachty* (*Документ галицької земської канцелярії XV сторіччя про майнові стосунки місцевої шляхти*) (s. 176–183). W artykule zamieszczono ogólną charakterystykę i tekst dokumentu, który pojawił się w halickiej kancelarii w 1557 r. i obecnie jest przechowywany w Archiwum Narodowym w Krakowie. Opublikowany przez A. Stasiuka dokument potwierdza akt sprzedaży wsi Sarnyky szlachetnemu Michałowi Złotnickiemu w 1472 r.

Na uwagę zasługują również teksty, zamieszczone w rozdziale *Halicz na stronach zagranicznych prac. Przedruki*. Zamieszczono w nim tłumaczenia na język ukraiński już wcześniej publikowanych tekstów. Średniowiecznej historii Halicza dotyczą następujące przedruki: Oleg Ioannisian, *Nowe badania jednego zabytku sztuki halickiej XII w.* (*Нові дослідження однієї з пам'яток галицького зодчества XII сторіччя*) (s. 222–241); Paweł Ropporport, *Architektura ruska X–XIII w. Katalog zabytków. Ziemia halicka* (*Руська архітектура X–XIII ст. Каталог пам'яток. Галицька земля*) (s. 242–251); Iwan Mohytycz, Roman Mohytycz, *Specyfika techniki murowania i form architektonicznych sztuki halicko-wołyńskiej (X–XIV w.)* (*Особливості техніки мурування і архітектурних форм галицько-волинського зодчества (X–XIV ст.)*) (s. 252–272); Małgorzata Smorąg-Różyńska, *Sztuka cerkiewna na Rusi halicko-wołyńskiej. Artystyczna symfonia tradycji bizantyjsko-ruskiej i romańskiej* (*Церковне мистецтво Галицько, Волинської Русі. Мистецька симфонія візантійсько, руської і романської традиції (витяги з авторської статті)*) (s. 273–282).

Vitaliy Nagirnyy

Княжа доба: історія і культура, відп. ред. В. Александрович, вип. 10: *Святий Володимир Великий 1015–2015*, Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2016, 328 с. [*Kniaża doba: historia i kultura*, red. W. Aleksandrowych, t. 10: *Święty Włodzimierz Wielki 1015–2015*, Lwów: Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Instytut Ukrainoznawstwa im. I. Krypiakiewycza, 2016, 328 s.]

Dziesiąty tom serii *Kniaża doba: historia i kultura* (*Княжа доба: історія і культура*) został opublikowany w 2016 r. przez Instytut Ukrainoznawstwa im. I. Krypiakiewycza Narodowej Akademii Nauk Ukrainy pod redakcją Wołodymyra Aleksandrowycza. Składa się z chronologicznie uporządkowanych artykułów dotyczących postaci księcia kijowskiego Włodzimierza Wielkiego.

Publikację rozpoczyna artykuł Jurija Dyby poświęcony geografii Rusi w początkowym okresie istnienia państwa kijowskiego. Autor skupił się na analizie źródeł wschodnich pod kątem występowania w nich trzech centrów Rusi: Kujabii, Sławii i Arsanii. Założył, że te trzy centra powstały na starożytnym szlaku handlowym z Bułgarii do Europy Środkowej. Kolejny artykuł, napisany przez Ołeksandra Romenskigo, poświęcony został poselstwu bizantyńskiemu do Jaropelka Światosławowicza w latach 70-ch X w. Analiza autora opiera się na *Piątej Kronice Nowogrodzkiej*, *Latopisie Nikonowskim* oraz *Latopisie Woskresenskim*. Autor wyraził zdanie o istnieniu sojuszu między Rusią, Cesarstwem Bizantyńskim oraz Świętym Cesarstwem. Tom zawiera jeszcze jeden artykuł autorstwa Ołeksandra Romenskigo o kontaktach Bizancjum z Rusią w drugiej połowie X w. i w związku z wydarzeniami dotyczącymi chrystianizacji Rusi. Leontij Wojtowycz w swojej publikacji porusza tematykę skandynawskich horyzontów księcia Włodzimierza Wielkiego oraz rozwoju wzajemnych relacji między tymi krajami. Problematyka polityki stepowej Rusi w trakcie panowania księcia Włodzimierza została poruszona w artykule Ołeksandra Hołowki. Autor przedstawia w nim również relacje między księciem a mieszkańcami północnego wybrzeża Morza Czarnego. Kolejny artykuł został napisany przez Aleksandra Musina, który analizuje wizerunek zarówno Włodzimierza Wielkiego, jak i kulturowego rozwoju Rusi w przedstawieniu *Kroniki Thietmara*. W publikacji pojawia się też tematyka arystokratycznego malarstwa bizantyńskiego oraz jego rozpowszechnienia na Rusi w czasach Włodzimierza.

W tomie zamieszczono również artykuły nie dotyczące bezpośrednio osoby Włodzimierza Wielkiego. Tekst, napisany przez Olega Bubenka opowiada o Tmutarakaniu w okresie jego przynależności do Rusi w oparciu o dwa ważne źródła, takie jak *Srebrni Bułgarowie* Jakuba Mnicha oraz *Powieść minionych lat*. Autor nie popiera też wielu historyków, opierających się na założeniu, że Rusini mogli władać Tmutarakaniem między IX a pierwszą połową X w. Witalij Liaska poświęcił swój artykuł ekspansji dynastii Rurykowiczów na ziemiach

plemiennych między zachodnim Bugiem a Wieprzem w pierwszej połowie XI w. W ostatnim artykule tego tomu Wadym Stawyskyj dokonał analizy *Kroniki halicko-wołyńskiej*, znajdując w niej informacje na temat połowieckich, katolickich i prawosławnych śpiewaków. Autor uważa, że te niezwykle pieśni, pojawiły się w *Kronice* jako dopiski na marginesie rękopisu, a ich autorem był biskup Jan.

Tom zakończony jest przedstawieniem nowych prac naukowych z zakresu historii średniowiecznej Rusi.

Kinga Trzcńska

Княжа доба: історія і культура, відп. ред. В. Александрович, вип. 11: ***Княжий Львів 1256–2016***, Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2017, 256 с. [*Kniaża доба: historia i kultura*, red. W. Aleksandrowych, t. 11: *Książęcy Lwów 1256–2016*, Lwów: Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Instytut Ukrainoznawstwa ім. І. Крип'якiewycza, 2017, 256 s.]

Kolejny tom serii *Kniaża доба: historia i kultura* (*Княжа доба: історія і культура*) został wydany w 2017 r. przez Instytut Ukrainoznawstwa ім. І. Крип'якiewycza Narodowej Akademii Nauk Ukrainy pod redakcją Wołodymyра Aleksandrowycza. Jest on poświęcony studiom z zakresu historii średniowiecznego Lwowa.

Tom ten składa się z ośmiu artykułów, a rozpoczyna go publikacja Światosława Terskiego, który podkreśla w niej brak systematycznych studiów dotyczących archeologicznych aspektów wczesnośredniowiecznego Lwowa. Głównym tematem artykułu jest osadnicza struktura na plato Cytadela we Lwowie. W tej samej konwencji została napisana publikacja Ostapa Lazurki we współpracy z Mykołą Szniczem. Autorzy dokonali analizy archeologicznych materiałów doby książęcej, które zostały odnalezione na terytorium Lwowa. Ich artykuł charakteryzuje się krytycznym podejściem do istniejących interpretacji starodawnej literatury. Tom zawiera także artykuły historyków, których teksty znalazły się w tomie poprzednim. Wołodymyr Aleksandrowycz przeanalizował początki biografii księcia Lwa Daniłowicza, przesuując datę jego narodzin na 1230 r. Skupił się także na informacjach, dotyczących pierwszego okresu w historii Lwowa. Historia tego miasta w XIII w. została opisana w artykule Leontija Woitowycza, w którym autor skrytykował stare stereotypy o założeniu Lwowa. Kolejny artykuł został napisany przez Witalija Liaskę. Archeolog dokonał w nim analizy pojęcia „pola Bełzu” i zlokalizował je na Roztoczu, położonym między Lwowem i Bełzem. Aleksander Musin opisał badania prowadzone nad

dzwonem, znajdującym się w cerkwi świętego Jura we Lwowie. Autor dołączył do artykułu zdjęcia dzwonu i szczegółowo opisał jego historię. Publikacja Bohdana Petryszak dotyczy ukraińskiej społeczności we Lwowie w końcu XIV w. i jest oparta na analizie najstarszych lwowskich ksiąg miejskich. Ostatni artykuł autorstwa Romana Holyka, stanowi swoiste podsumowanie całego tomu, a autor opisuje w nim transformację obrazu średniowiecznego Lwowa w źródłach pisanych, tekstach literackich i pamięci historycznej od XIII do początku XXI w.

Jedenasty tom *Kniażej doby* zamykają recenzje nowych prac naukowych poświęconych historii średniowiecznej Rusi.

Kinga Trzcńska

Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи, t. 14, Київ: Інститут історії України НАН України, 2017, 280 s., il. [*Ruthenica. Rocznik średniowiecznej historii i archeologii Europy Wschodniej*, t. 14, Kijów: Instytut historii Ukrainy NAN Ukrainy, 2017, 280 s., il.]

W 2017 roku nakładem wydawnictwa Instytutu Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy ukazał się kolejny, czternasty już tom zbioru artykułów oraz recenzji zebranych pod tytułem *Ruthenica*.

W pierwszej części tomu czytelnik znajdzie osiem artykułów dotyczących w różny sposób zagadnienia terenów Rusi w średniowieczu. Artykuł otwierający autorstwa Florana Muszara analizuje wzmianki w ruskim latopisarstwie epoki przedmongolskiej, dotyczące „znamion na niebie”, czyli charakterystycznych zjawisk atmosferycznych, wydających się ówczesnym przejawami boskiej aktywności. Następnie islandzka badaczka Beth Rogers opisała swoje wnioski z badań nad związkami kultury staroruskiej a przedstawieniami żywności w *Powieści minionych lat*. Poddane analizie zostały tutaj wszelkie wzmianki o jedzeniu, ucztowaniu czy głodzie, jakie zawarł w swym dziele Nestor. Trzeci artykuł napisany przez Ołeksandra Filipczuka zajmuje się kwestią chrztu Włodzimierza Wielkiego. Autor wziął pod lupę pomijany dotychczas bizantyjski *Traktat o łacinnikach*, będący w istocie antyłacińskim pamfletem. Następnie grupa badaczy: Jurij Korieniuk, Roman Guculiak i Natalia Szewczenko, zebrała w artykule wyniki swych badań nad artystycznymi elementami architektury kijowskiego soboru św. Sofii. Tematykę architektury cerkiewnej kontynuują w następnym eseju Oleg Joannisjan oraz Elena Czernienko, tyle że w odniesieniu do soboru Spaso-Preobrażeńskiego w Czernichowie. W piątym artykule autorstwa Oleny i Ołeksandra Kolibienko czytelnik zostaje zapoznany z postacią

wpływowego wojewody Ratybora z doby panowania Włodzimierza Monomacha oraz z charakterystycznymi pieczęciami wybijanymi przez tego możnowładcę. Przedostatni artykuł to rozważania Wadima Majko na temat odnalezionych przed kilkoma laty pozostałości chrześcijańskiej świątyni niedaleko Sudaku na Krymie. Pierwszą część tomu zamyka esej francuskiego badacza na temat początków litewskiej metropolii na Rusi, a szczególnie kwestii datacji jej założenia oraz osoby pierwszego metropolity.

Drugą część składową tomu rozpoczyna dyskusja między Wadymem Aristowym a Wadymem Stawiskim na temat tytułatury chanów tatarskich XIII–XIV wieku, jaka występuje w ruskich źródłach. Następnie w zbiorze studiów zamieszczone zostały cztery krótkie notki, z których największe zainteresowanie wzbudza tekst o pochodzeniu przydomku Jerzego Włodzimierzowicza – Dołgoruki. Cały tom zamykają dwie recenzje. W pierwszej z nich Siergiej Temczyn recenzuje wydanie XV-wiecznych tłumaczeń źródeł hebrajskich na język ruski, zaś w drugiej Aleksandr Iszczenko ocenia biografię Włodzimierza Monomacha pióra Dmitrija Borowkowa.

Michał Beczek

Локальна історія, за ред. Віталія Ляски, вип. 1, Львів 2018, 96 с.; вип. 2, Львів 2018, 96 с.; вип. 3, Львів 2018, 96 с.

У 2018 р. з ініціативи львівського історика, активного громадського і політичного діяча Віталія Ляски було започатковано щомісячне глянцево українське історичне видання *Локальна історія*. Його мета – заповнити певну лакуну такого штибу матеріалів, яких досі, відверто кажучи, на інтелектуальному ринку не було. В журналі прослідковуються паралелі в тематиці, форматі, головному меседжі Читачам зі славнозвісним *National Geographic*. Уже перші три випуски *Локальної історії* (жовтень–грудень 2018 р.) сміливо можна відносити до явища цілком позитивного та конкурентного на загальноєвропейському тлі. Її головними рубриками є історичні матеріали, покликані руйнувати міфи та стереотипи, головно української історії; інтерв'ю з відомими вченими (істориками, філологами, політологами та ін.); польові дослідження та звіти про них (археологічні артефакти, фото, картографування, використання QR-кодування, звідки виникає можливість зчитувати інформацію з гаджетів) колись відомих, а тепер призабутих історичних локацій; екскурси знаменитими музеями світу і Європи – свого роду дороговказ вітчизняним музейникам у їхній подальшій діяльності; студії з історії матеріальної культури, особливо

– іконографії; новинки з майданчиків зйомок історичних фільмів в Україні, різноманітні історичні рецепти тощо.

Звісно, немало сюжетів *Локальної історії* присвячено медієвістичній тематиці, зокрема історії Русі. Так, у випуску № 1 (жовтень 2018 р.) із новинами археологічних досліджень та хронологією забудови відомого городища у Пліснеську (розташоване між Золочівським і Підгорецьким замками в сучасній Львівській області, Україна) читачів познайомив Андрій Филипчук (с. 42–44), історію знаменитої ікони *Чорної Мадонни* з Белза (тепер – Ченстоховська Богородиця) переповів Володимир Александрович (с. 44), натомість „...про вигадки та інтриги, що вже століттями ширяться навколо персони короля Русі [Данила Романовича. – М. В.]” короткий нарис підготував Мирослав Волощук (с. 94–96). Відчувається, що останній матеріал упорядники *Локальної історії* готували відверто під заплановану на 22 листопада 2018 р. всеукраїнську прем'єру художнього фільму *Король Данило* львівського режисера Тараса Химича. Заглядаючи вперед, висловимо свою суб'єктивну думку глядача (не фахівця-історика) про вкрай невдало обраний варіант як сценарію, так і постановки фільму, замовчуючи при цьому катастрофічну невідповідність історичних фактів, на що, зрештою, режисер, як людина творча, слід визнати – мав право.

Випуск № 2 (листопад 2018 р.) містить розлоге інтерв'ю з відомим українським істориком, директором Гарвардського українського наукового інституту Сергієм Плохієм, зокрема навколо його розтиражованої і перекладеної кількома мовами *Брами Європи* – нової до певної міри візії української історії, як пише автор „від скіфських воєн до незалежності” (с. 50–53). Іконографічну тематику продовжив Володимир Александрович, котрий ознайомив Читача з найстаршою „західноукраїнською іконою” середини XIII ст. з церкви Святого Миколая у селі Явора на Турківщині Львівської області (тепер зберігається у фондах Національного музею імені Андрея Шептицького у Львові), на якій у першому ряді зображені вибрані святі – архідиякон і первомученик Стефан, воїни-мученики Георгій і Микита та святий Миколай, натомість у другому – євангелісти Лука, Марко, Матвій та Іоанн (с. 54–55). Найімовірно цікавим є інтерв'ю з керівником відділу реставрації Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка Євгенією Рябчун-Кабарівською, котра поділилася таємницями повернення до життя не лише новодруків, а й середньовічної літератури (с. 56–61). Продовжує серію інтерв'ю розмова зі згаданим вище режисером Тарасом Химичем, зокрема й про перипетії зйомок упродовж згаданого вже *Короля Данила* (с. 76–81). Насамкінець Павло Артимишин ознайомив Читача сі специфікою функціонування середньовічних цехових корпорацій, у тому числі в руських землях Речі Посполитої (с. 95–96).

У випуску № 3 (грудень 2018 р.) розлоге інтерв'ю з українським археологом Юрієм Лукомським мало дати Читачеві відповідь на запитання „Чи знайде Україна свого короля?” (с. 68–73), тобто – короля Данила Романовича під час спільних українсько-польських досліджень храму Різдва Пресвятої Богородиці в місті Холм (тепер на території Польщі). Переповідаючи історію цих студій, вчений справедливо резюмував: „в Україні є триста археологів, а в Польщі – три тисячі...” (с. 72). Відзначено поряд із тим важливість вивчення й інших привабливих з археологічного погляду пам'яток у літописному Галичі та селі Спас Старосамбірського району Львівської області. Про специфіку роботи середньовічної гаківниці в короткому нарисі розповів Артем Папакін (с. 91).

Наступні випуски *Локальної історії* плануються.

Мирослав Волощук

Алманах „Българска украинистика”, брой 1–6, Софія, 2012–2016.

У 2012 р. в м. Софія (Болгарія) започатковано публікацію альманаху „Българска украинистика”. Це он-лайн видання офіційного сайту за профілем українистики, частина однойменного проекту, що фінансується Софійським університетом Святого Климента Охридського. Вміщені в Альманасі наукові статті, огляди, рецензії на наукові праці, інформації про наукові конференції присвячено проблемам мовознавства, літературознавства, соціології, культурології, фольклористики, етнографії, історії (виокремлено рубрики: *Статті; Проекти; Огляди і рецензії; Захищені дипломні роботи, дисертації і тези; Персоналії, події і ювілеї*). Авторами матеріалів є болгарські, українські та вчені з інших країн, а також студенти й аспіранти, які представляють свої роботи загалом чи окремі їх частини. Мета редакції полягає в поширенні нових розробок у галузі українистики та славістики. В Альманасі вміщені матеріали слов'янськими та англійською мовами.

З точки зору історії середньовічної Русі, найбільш цікавими з опублікованих наразі шести томів є статті, вміщені в третьому, п'ятому й шостому томах. Мова йде передусім про праці Ігоря Данилевського (Москва) та Албени Стаменової (Софія).

Так, у 3-му томі (2013) *Альманаху* І. Данилевський у статті *Миниатюри Радзивилловской летописи: проблемы прочтения*» (с. 185–203), пропонує нові підходи коректного опису та дослідження значення і змісту візуальних джерел ретроспективної інформації. Текст статті супроводжує низка

ілюстрацій, на яких відтворено аналізовані мініатюри згаданої літописної пам'ятки. Як зауважує автор, мініатюри руських лицьових літописних зводів, зокрема й *Радзивілівського літопису*, протягом тривалого періоду не приваблювали уваги істориків. Попри те, що рукописи були доступні вченим, науковий інтерес у них викликав тільки текст. Така незначна увага до мініатюр, за припущенням І. Данилевського, зумовлена, можливо, „примітивністю” літописних зображень, невідповідністю їх художнім смакам другої половини XVIII–XIX ст. У будь-якому разі, констатує дослідник, мініатюри вочевидь не сприймали як історичне джерело, що відкриває додаткові можливості для пізнання минулого.

Як відмічає автор, мініатюри *Радзивілівського літопису* „історичні” – чи не єдині ранні руські візуальні образи такого давнього віку. У роботі з ними основним інструментом були прямі асоціації, що водночас стало головною перешкодою на шляху розуміння мови руських середньовічних зображень. Адже цілком імовірно і, зрештою, очевидно, що текст літопису багатшаровий і полісемантичний, а кількість смислів навряд чи можна точно визначити. Тому центральним було і є питання про співвідношення вербальних і візуальних текстів, а також проблема їх кореляції.

Автор аналізує також трактування різними дослідниками поширеного сюжету візуального супроводу *Радзивілівського літопису* – зображення трубачів, на основі чого доходить висновку, що символічна інтерпретація візуальних джерел не може опиратися на вдало знайдене трактування одного сюжету, однієї мініатюри, а лише систематичне вивчення всього візуального ряду може дати достатньо надійні підстави для розуміння смислових зв'язків між вербальними й візуальними текстами, вловити й обґрунтувати символічне наповнення зображальної компоненти.

У 5-му томі *Альманаху* (2015) в рубриці *Мовознавство* оприлюднено статтю Албени Стаменової *История формирования названий украинской народности и языка* (с. 7–16), у якій прослідковано тривалий у часі процес зміни назви території, населення, української народності та її мови. Авторка окреслює терени, узагальнені під назвами *Русь*, *Малоросія*, *Україна*, з'ясовує походження понять *Малоросія*, *рутени*, *русини*. На початку статті констатовано стереотипність твердження, що назви *Русь*, *руський* використовувалися в XI–XIV ст. для позначення державного об'єднання, умовно названого Київською (Давньою) Руссю, давньоруської народності та її мови. У джерелах же ці терміни вживалися в різних значеннях – як назви етносу чи поліетнічного об'єднання, Руської землі у вузькому значенні слова чи, ймовірно, території, якою проходив торговий шлях між Європою та Азією, етноконфесійного об'єднання – теренів, де сповідували християнство, а богослужіння здійснювали церковнослов'янською мовою. Слушно відмічено також, що грецька назва „Rosia” під

південнослов'янським впливом почала проникати в руські тексти лише на рубежі XIV–XV ст., і тільки після падіння Константинополя 1453 р. її стали вживати систематично. Відповідно, у руських писемних пам'ятках, починаючи з XV ст., цим терміном почали позначали всі землі, що ввійшли до складу Московського князівства, а згодом Московського царства, хоча іноземці називали його жителів „московитами”. В той же час, назви „Русь”, „руський” використовувалися як автоетноніми населення руських земель, які ввійшли до складу Речі Посполитої (майбутні українці). Звідси, як вважає дослідниця, походять етноніми „русин”, „русини”, якими називалися, а подекуди й дотепер іменують себе прикарпатські й закарпатські українці. Цю самоназву зберігає також корінне українське населення Словаччини, Польщі та Румунії. Отже, етноніми „Русь”, „руський”, „русинський” є давніми й органічними для українців.

Паралельно з наведеними вище широко побутували терміни „Україна”, „український”. А. Стаменова перелічує цілу низку різноманітних комбінацій згадок словосполучень, складовою яких є «украина» (появляється вперше в *Іпатійському літописі* під 1187 р.) і доходить висновку, що цим словом початково могли позначати прикордонні землі, окраїни або землі довкола якогось центру – без чіткої прив'язки до конкретної території. Тільки з кінця XVI – початку XVII ст. „Україною” почали позначати землі Середнього Подніпров'я, а після 1654 р. появились назви „Україна Малоросійська” і „Польська Україна”. З XVIII ст. терміни „Україна” й „українці” використовувалися переважно в розмовній мові, а в офіційних документах Австрійської та Російської імперій їх перестали вживати. Тільки після об'єднання всіх українських земель у межах СРСР назви „Україна”, „українська мова” стали спільними для всіх українських територій.

Що ж стосується позначення сучасної української мови й говорів, які передували їй, то, як зауважує А. Стаменова, у літературі могли використовувати означення: руський, малоросійський, український. Основний висновок, до якого дійшла авторка – очевидно, що поняття *Русь*, *руський* є традиційними назвами й самоназвами української території, народності, мови.

В 6-му томі *Альманаху* (2016) в рубриці *Історія* надруковано статтю Ігоря Данилевського *Государственная идеология в камне: русская литература XVI в. и городское каменное строительство* (с. 95–109). З метою реконструкції державної ідеології Московського царства другої чверті XVI ст., на основі використання конкретного історичного матеріалу, автор розглянув принципи коректного порівняльного аналізу ретроспективної інформації, що збереглася в письмових та матеріальних джерелах. Дослідник стверджує, що руські письмові джерела аж до кінця XVI ст. вкрай

нечасто доносять до нас інформацію про те, що являла собою логічно послідовна система поглядів, яка легітимізувала існуючий державний лад, керувала оціночними судженнями людей того часу і являлася інструкцією до дій правителів і підданих, – того, що з певною мірою модернізації можна назвати державною ідеологією того часу. Це зумовлює звернення вчених до релігійного світогляду, який, поза сумнівом, дійсно був основою будь-якої системи ідей давньої Русі. Однак, щоб зрозуміти логіку вчинків давньоруських політиків та сприйняття цих дій тими, хто ставав об'єктом їх впливу, вважає І. Данилевський, потрібно інтегрувати ретроспективну інформацію, що збереглася в письмових і речових джерелах. При цьому особливо важливим є врахування часової дистанції досліджуваного періоду і, відповідно, істотних відмінностей кодування інформації та принципів її сприйняття, „перекладу” вербальною мовою (на основі, здебільшого, „здравого смысла”, який у сучасному розумінні майже ніколи не співпадає з таким для людини XI чи й XVI ст.).

Для ілюстрації непорозумінь дослідників минулого І. Данилевський наводить аналіз спроб пояснити дискусійну донині політику оприччини, яку проводив цар і великий князь усієї Русі Іван IV, прозваний Грозним. Історик висвітлює мотиви, які спонукали царя запровадити опричнину, її особливості, зокрема: безапеляційне виконання волі царя на опричних територіях, поширення масових жорстоких страт, убивств і грабежів, переселення землевласників до земщини і передачу звільнених володінь опричникам, які склали своєрідну гвардію царя та виконували всі його накази. При цьому опричне військо, зауважує І. Данилевський, було чимось на кшталт чернечого ордену на чолі з „ігуменом” – Іваном Грозним, а щоденні молитви й богослужіння займали в опричників значний час. За твердженням автора, вибір моменту запровадження оприччини не був випадковим. За поширеними в першій половині XVI ст. уявленнями, черговою – і, як вважали, останньою – можливою датою Кінця світу повинен був стати 7077 (1569) рік, однак цьому мало передувати „малое время” – період, на який встановлювалося володарювання диявола: 3,5 роки. Таким чином, дата введення оприччини виглядає цілком логічною і зрозумілою – вона розпочата рівно за три з половиною роки до очікуваного кінця людської історії.

Цікавою, на думку І. Данилевського, є поява в Москві „єрусалимських” топонімів: Лобного (Царського) місця на Красній площі, Поклінної гори на під'їзді до Москви. Дослідник доходить висновку про те, що, судячи з усього, напередодні Кінця світу Москва відбудовувалася як столиця останнього царства, очолюваного царем-помазаником, який узяв на себе функції спасителя своїх підданих. Свідчення останнього дослідник вбачає в непрямій характеристиці Івана IV в літописній розповіді про привід

для розлучення Василя III і Соломонії Сабурової, що з'явилася в другій редакції 1547 р. *Псковського I літопису (Погодінський список)*.

Проведені спостереження засвідчують, за словами І. Данилевського, що тільки точне встановлення зв'язків між вербальними й матеріальними текстами є запорукою верифікації зроблених висновків.

Загалом, як бачимо, кількість опублікованих в *Альманасі* матеріалів з проблем медієвістики відносно невелика. Однак порушені у згаданих вище статтях питання становлять значний науковий інтерес.

Галина Пославська

***Студентські Історичні Зошити*, т. 10, Івано-Франківськ 2018, 118 с., іл.
[*Studenckie Zeszyty Historyczne*, t. 10, Iwano-Frankiwnsk 2018, 118 s., il.]**

W 2018 r. ukazał się jubileuszowy dziesiąty numer *Studenckich Zeszytów Historycznych* wydawanych przez Przykarpacki Państwowy Uniwersytet imienia Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankiwnsku. W ciągu ośmiu lat istnienia pisma, czytelnicy mieli okazję zapoznać się z rezultatami badań naukowych studentów i młodych naukowców z różnych miast Ukrainy (Halicz, Iwano-Frankiwnsk, Kamieniec Podolski, Ługańsk, Lwów, Tarnopol, Użhorod, Chersoń, Czerniowce), ale także Polski (Kraków, Warszawa, Toruń), Białorusi (Brześć), Słowacji (Preszów) i odległej Turcji (Stambuł).

Aktualny numer składa się z pięciu części: *Studia Mediaevalia*, *Karty Historii Ukrainy*, *Miscellanea*, *Wywiad z Historykiem* oraz *Kronika Naukowa*.

W części poświęconej zagadnieniom średniowiecznej historii znajdziemy artykuły polskich i ukraińskich młodych badaczy z Krakowa i Iwano-Frankiwnska. Wśród nich na uwagę zasługuje tekst Sylwii Marszałek, która zastanawia się nad rolą i znaczeniem wojewody Svenelda w kontekście polityki pierwszych Rurykowiczów w okresie formowania się państwowości Rusi w X w. Kariera tego wojewody o skandynawskich korzeniach nie jest niczym wyjątkowym, bowiem analiza źródeł i niejednoznaczne świadectwa o nim zawarte w tekstach, tworzą raczej określony, uniwersalny obraz osobowości, analogie którego można odnaleźć w historii innych państw, powstałych w tym czasie.

Arkadiusz Siwko przedstawia stan i perspektywy badań historycznych nad Księstwem Turowskim w X–XIII w. Podkreśla, że choć w okresie od końca XIX do początku XX w. opublikowano kilka znaczących monografii na temat historii średniowiecznego Turowa, to przez następne dekady zainteresowanie tą tematyką wśród historyków znacząco spadło, a przysłowiową „pałeczkę” w dalszych badaniach przejęli archeolodzy. Na podstawie dotychczasowych prac

o Księstwie Turowskim autor próbuje nakreślić perspektywy dalszych badań historycznych, w tym badań nad źródłami, które wciąż nie zawsze znajdują się w orbicie zainteresowań naukowców.

Na podstawie średniowiecznych strojów kobiecych (ruskich i skandynawskich) Tatiana Stiepanova analizuje wzajemne wpływy i interakcje pomiędzy ludnością Rusi a krajami skandynawskimi w XI w. i XII w. Szukając dowodów na obopólne oddziaływanie w sferze kultury materialnej autorka poddaje analizie również zapożyczenia językowe, wierzenia oraz charakterystyczne znaleziska archeologiczne.

Z kolei Lilia Nykolyn opisuje zabytki średniowiecznej i wczesnonowożytnej sztuki i architektury sakralnej Opola – zachodniej części Wyżyny Podolskiej. Autorka śledzi historię i obecny stan budynków sakralnych, zwraca uwagę na problemy ich konserwacji oraz pokazuje ich potencjał turystyczny, a także, co szczególnie ciekawe, wskazuje na możliwość podniesienia poziomu atrakcyjności zabytków starożytności poprzez włączenie ich jako atrakcji turystycznych w szlak turystyczny regionu opolskiego.

Ostatni artykuł w części *Studia Mediaevalia*, autorstwa Olgi Kornilowej poświęcony jest angielskiemu królowi Henrykowi VIII i zmianie jego poglądów religijno-konfesyjnych.

Gośćmi kolejnej odsłony *Wywiadu z Historykiem* zostało dwoje znamienitych polskich archeologów – Aneta Gołębiowska-Tobiasz oraz Radosław Liwoch, którzy udzielili wywiadu w czasie swojego pobytu w Centrum Studiów Mediawistycznych Przykarpackiego Państwowego Uniwersytetu w Iwano-Frankiwsku w maju 2018 r.

Jubileuszowe wydanie *Studenckich Zeszytów Historycznych* zamyka *Kronika Naukowa*, w której przeczytamy wspomnienia z VIII Międzynarodowej Konferencji *Colloquia Russica, Series I*, która odbyła się w dniach 15–18 listopada 2017 r. we Lwowie i była poświęcona zagadnieniom religii i wierzeń Rusi od X do XVI w.

Magdalena Frączek

Information about authors

Beczek Michał – Institute of History, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: mediaeval Rus' army, mercenaries in Rus'-Polish conflicts in Middle Ages. Important publications: *Polacy na Rusi w XI–XII w.: sojusznicy czy najemnicy?*, „Societas Historicorum”, 64, 2015, s. 7–10; *Ludzie od „mokrej roboty”: najemnicy warezscy na Rusi w końcu X – na początku XI wieku*, „Societas Historicorum”, 69, 2016, s. 21–24; *Польсько-руські конфлікти XII ст.: тактика і методи ведення бойових дій*, „Студентські Історичні Зошити”, 7, 2016, с. 5–15.

Buhai Diana (Бугай Діана) – Faculty of History, Political Science and International Relations, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Chernivtsi, Ukraine). Field of interests: military history in Middle Ages, Viking Age in Europe (8th–11th centuries). Important publications: *Феномен революції в інтелектуальній спадщині Ханни Арендт*, „Одіссос. Актуальні проблеми всесвітньої історії”, 2017, 6, с. 19–22; *Історичний портрет Рагнара Лодброкка: джерелознавчий аспект*, „Записки Львівського Медієвістичного клубу”, 2018, 3, с. 60–65; *Образ жінок в ісладських сагах: язичницька і християнська традиції*, „Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи”, 2018, 17, с. 15–18.

Danilevskiy Igor (Данилевский Игорь) – Professor, School of History, National Research University Higher School of Economics (Moscow, Russian Federation). Field of interests: everyday life in old Rus', Old Rus' chronicles, historical chronology. Important publications: *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.)*, Москва 1998; *Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.)*, Москва 2001; *Повесть временных лет: герменевтические основы изучения летописных текстов*, Москва 2004; *Историческая текстология*, Москва 2018.

Dobrowolski Dmitriy (Добровольский Дмитрий) – PhD, School of History, National Research University Higher School of Economics (Moscow, Russian Federation). Field of interests: history of Rus' in 10th–13th centuries, source study, textology, Slavic languages and cultures. Important publications: *О видовой классификации древнерусских письменных источников*, „Вестник Российского государственного гуманитарного университета”, 2011, 12, с. 13–24; „...И до Рима проиде”: отношение к Западной Европе в летописании XI – начала XII в., [in:] *Проблемы исторической географии и демографии России*, вып. 2, Москва

2013, с. 126–137; *Древнерусские антилатинские сочинения XII–XIII вв. как исторический источник*, „Диалог со временем”, 61, 2017, с. 174–190.

Fedoruk Andrii (Федорук Андрій) – PhD, Faculty of History, Political Science and International Relations, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Chernivtsi, Ukraine). Field of interests: military history in Middle Ages, history of mediaeval Rus'. Important publications: *Хотинська битва 1621 року*, Чернівці 2010; *Ярославська битва 1245 року: реконструкція вирішального зіткнення у боротьбі за „галицьку спадщину”*, [in:] *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.*, pod red. V. Nagirnego i T. Pudłockiego, Kraków 2013, с. 125–143 (*Colloquia Russica, Series II*, vol. 1); „*Danielem regem Russiae et filios eius*”: *військова діяльність у великих битвах періоду війни за „австрійську спадщину” 1246–1278 рр.*, [in:] *Данило Романович і його часи*, за ред. В. Нагірного і М. Волощука, Івано-Франківськ–Краків 2017, с. 223–248 (*Colloquia Russica. Series II*, vol. 3).

Frączek Magdalena – M.A. in Philology and Russian Culture Studies, PhD candidate in the Institute of Russian and Eastern Europe, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: Adam Honory Kirkor's live and work, ethnography and the folklore of the area of the Polish-Belarussian borderland in the 19th century. Important publications: *Adam Honory Kirkor – przyczynek do stanu badań*, „Acta Albaruthenica”, 2012, 12, s. 183–197; *У истоков белорусской фольклористики: Ян Чечот*, „Славянский альманах”, 2013, с. 343–351; *Petersburskie czasopisma Adama Honornego Kirkora*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich”, 4, 2013, s. 103–120.

Grala Hieronim – Professor, Faculty „Artes Liberales”, University of Warsaw (Warsaw, Poland). Field of interests: history of medieval Rus', history of the Grand Duchy of Moscow, source studies. Important publications: *Иван Михайлов Висковатый. Карьера государственного деятеля в России XVI в.*, Москва 1994; *Подарочный этикет*, Санкт-Петербург 2017 (co-authoring with O. Dawtian); *Rzeczpospolita wobec pretensji Moskwy/Rosji do ziem ruskich*, [in:] *O ziemię naszą, nie waszą. Ideowe aspekty procesów narodotwórczych w Europie Środkowej i Wschodniej*, pod red. Ł. Adamskiego, Warszawa 2017, s. 19–58.

Holovko Oleksandr (Головко Олександр) – Professor, Faculty of Jistory, Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University (Kamianets-Podilsky, Ukraine). Field of interests: history of mediaeval Rus', relations of Rus' and Poland in the 10th–13th centuries. Important publications: *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.*, Киев 1988; *Роман Мстиславич і його доба. Нариси політичної історії Південної Русі XII –*

початку XIII ст., Київ 2001; *Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*, Київ 2006; *Князь Мстислав Мстиславич „Удатний” і його доба*, Кам’янець-Подільський 2017.

Horbach Tymur (Горбач Тимур) – PhD, Vernadsky National Library of Ukraine, Institute of Manuscript (Kyiv, Ukraine). Field of interests: Central and Eastern Europe in the Middle Ages, relations between the Kingdom of Rus’ and the state of the Teutonic Order in Prussia in the 14th century. Important publications: *Участь польського рицарства у райзах Німецького ордену на Литву в останній третині XIV ст.*, [in:]: *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, Чернівці 2016, 2, с. 208–220; *Руське королівство й Німецький орден за часів Юрія II*, „Український історичний журнал”, 2017, 2, с. 19–32; *Inter pacem et bellum: Польща і Німецький орден у XIII – на початку XV ст.*, відп. ред. М. О. Рудь, Київ, 2017.

Jerusalimsky Konstantin (Ерусалимский Константин) – Professor, Faculty of Cultural Studies, Russian State university for the Humanities (Moscow, Russian Federation). Field of interests: cultural history, source study and historical demography of Eastern Europe in Modern Age. Important publications: *Сборник Курбского: исследование книжной культуры*, т. 1–2, Москва 2009; *Курбский А. М. История о делах великого князя московского*, сост., автор статьи и археогр. обзора К. Ерусалимский; под ред. Ю. Рыкова, Москва 2015; *На службе короля и Речи Посполитой*, Санкт-Петербург–Москва 2018.

Klemenski Marcin A. – M.A. in History, PhD candidate, Institute of History, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: History of Middle Ages Silesia, the Order of Hermits of St. Augustine. Important publications: *Albert Książę strzelecki (ok. 1300–1370/71)*, Kraków 2017; *Zakon augustianów-eremitów w okresie wprowadzania Reformacji na Śląsku i w Rzeczypospolitej*, [in:]: *Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2017, s. 381–393; *Średniowieczni święci z terenu Rusi w sarmackiej oprawie. O kultach świątobliwych osób związanych ze średniowieczną Rusią w świetle nowożytnych hagiografów*, [in:]: *Religions and beliefs of Rus’ (9th–16th centuries). Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2018, s. 437–446 (*Colloquia Russica*. Series I, vol. 8).

Koperski Andrzej – M. A. in archeology, the Society of the Friends of Learning in Przemyśl (Przemyśl, Poland). Field of interests: archeology history of mediaeval Przemyśl. Important publications: *Przemyśl na przelomie starej i nowej ery*, [in:]:

Dzieje Przemysła, t. 1: *Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne*, cz. 2: *Analiza źródeł i synteza*, red. A. Koperski, Przemysł 2004, s. 55–76; *Początki osadnictwa słowiańskiego i rozwój wczesnośredniowiecznego Przemysła*, [in:] *Dzieje Przemysła*, t. 1: *Osadnictwo pradziejowe I wczesnośredniowieczne*, cz. 2: *Analiza źródeł i synteza*, red. A. Koperski, Przemysł 2004, s. 77–216; *Wczesnośredniowieczne osadnictwo na terenie Przemysła*, [in:] *Przemysł wczesnośredniowieczny*, red. E. Sosnowska, Warszawa 2010, s. 99–175; *Cmentarzysko staromadziarskie z X w. w Przemysłu*, [in:] *Przemysł wczesnośredniowieczny*, red. E. Sosnowska, Warszawa 2010, s. 365–387.

Lavrenchenko Maria (Лавренченко Мария) – M. A. in history, Shchusev Museum of Architecture; PhD candidate, Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation). Field of interests: kinship terms, forms of addresses, mediaeval Rus', *Kievan Kodex*. Important publications: *Ономастические данные о двух семействах тысяцких в Великом Новгороде XIII–XIV вв.*, „*Rossica Olomucenia*”, 50, 2016, 2, s. 43–62; „*Братоучадо*” Русской Правды и роль брата матери в домонгольской Руси, [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы. 2016*, Москва 2018, s. 360–368; „*Всакъ попъ братъ юсть попоу*”: термины родства в диалогах церковных и монастырских деятелей Древней Руси XI–XIII веков, [in:] *Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries). Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2018, s. 159–168 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 8).

Lugovyi Oleg (Луговий Олег) – PhD, Faculty of History and Philosophy, Odesa I. I. Mechnikov National university (Odesa, Ukraine). Field of interests: Byzantine foreign and military policy. Important publications: *Паломництва до Святої Землі XI ст. та німці на військовій службі у Візантії*, „*Стародавнє Причорномор'я*”, 11, 2016, s. 306–313; *Походження скарбів Гаральда Гардраді: до дискусії про „полютасварф”*, „*Записки Історичного факультету ОНУ імені І. Мечникова*”, 19, 2008, s. 326–332; *Межі „Духовної сім'ї” та „деспотії” василевса ромейв за матеріалами трактату „Про церемонії Двору”*, *Libra*, 4, 2017, s. 42–93.

Malmenvall Simon – PhD, Faculty of Theology, University of Ljubljana, Faculty of Business Studies, Catholic Institute (Ljubljana, Slovenia). Field of interests: history of Rus', history of mediaeval Rus' literature; history of the East Orthodox Church; historical theology. Important publications: *Kijevska Rusija in Pripoved o minulih letih*, [in:] *Pripoved o minulih letih*, ed. B. Podlesnik, Ljubljana 2015, s. 175–239; *Vzhodnoslovanski literarni pričevanji o florentinskem koncilu in slovensko ozemlje*, „*Primerjalna književnost*”, 41, 2018, 3, 77–97; *Boris*

and Gleb and the Concept of Salvation History in Rus', [in:] *Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries). Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2018, p. 93–104 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 8).

Marszałek Sylwia – M.A. in Philology, PhD candidate in the Institute of Eastern Slavonic Studies, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: relations between Rus' and Scandinavia in the 10th–12th centuries, Scandinavian sagas, narrative sources of mediaeval Rus'. Important publications: *Амбiтний зрадник чи шанований співправитель? Воєвода Свенельд у контексті політики перших Рюриковичів*, „Студентські Історичні Зошити”, 10, 2018, с. 5–12.

Martyniuk Aleksey (Мартынюк Алексей) – PhD, Faculty of History, Belarusian State University (Minsk, Belarus). Field of interests: History of Eastern Europe in Middle Ages, iconographic sources, historical geography. Important publications: *Die Mongolen im Bild*, Hamburg 2002; *Средневековая Русь в текстах и документах*, Минск 2005; *До Герберштейна: Австрія и Восточная Европа в системе персональных связей и культурных контактов (XIII – начало XVI века)*, Москва 2019.

Matveev Vasilii (Матвеев Василий) – M. A. in history, The State Hermitage Museum, (Saint Petersburg, Russian Federation). Field of interests: mediaeval Rus' glazed tiles, old Rus' churches decor. Important publications: *Древнерусские керамические плитки с Крылосской горы (Галич) в государственном Эрмитаже*, „Российская археология”, 4, 2016, с. 124–137; *Коллекция плиток из церкви Спаса в Галиче в собрании Государственного Эрмитажа: формы, технология производства и опыт реконструкции орнамента пола*, [in:] *Труды Государственного Эрмитажа*, т. 86: *Монументальное зодчество Древней Руси и Восточной Европы эпохи Средневековья*, Санкт-Петербург 2017, с. 151–162; *Галицкие плитки как одно из архитектурных свидетельств деятельности католических монашеских орденов на Руси*, [in:] *Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries). Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2018, с. 235–244 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 8).

Michalski Michał – PhD, Faculty of History and Cultural Heritage, Pontifical University of John Paul II in Krakow (Krakow, Poland). Field of interests: Genealogy and prosopography of Rurykids, relations between Rus' and Cumans'. Important publications: *Powiązania rodzinne i relacje Andrzeja Włodzimierzowicza Dobrego z Połowcami*, [in:] *Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture*,

religion 10th–16th century, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2014, s. 106–115 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 4); *Походы Мстислава Мстиславовича против венгров и поляков: использование помощи половецких войск в вооруженных конфликтах*, [in:] *Rus' and Central Europe from the 11th to 14th century. Publication after 5th International Conference, Spišská kapitula, 16th–18th Oktober 2014*, eds. V. Nagirnyy and A. Mesiarkin, Krakow–Bratislava 2015, c. 13–15 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 5); *Mściśław Mściśławowicz a Połowcy. Kontakty rodzinne a kształtowanie się relacji politycznych, kulturowych i religijnych*, [in:] *Данило Романович і його часу*, за ред. В. Нагірного і М. Волощука, Івано-Франківськ–Краків 2017, s. 43–58 (*Colloquia Russica. Series II*, vol. 3).

Mika Marek – M.A. in history, Center for Historical Studies, (Warsaw, Poland). Field of interests: History of Middle Ages in Silesia, Poland and Bohemia. Important publications: *Mieszko w nieznannej kronice raciborskiej z pierwszej połowy XIX wieku*, [in:] *Mieszko IV Laskonogi, książę raciborski i dzielnicowy władca Polski oraz jego dziedzictwo: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej odbytej 20 maja 2011 r. w murach Muzeum w Raciborzu*, red. N. Mika, Racibórz 2011, s. 58–62; *Górny Śląsk w dobie wojen husyckich: Przemysłidzi opawscy i raciborscy a rewolucja husycka*, Kraków 2015.

Mika Norbert – PhD, Center of Historical Studies (Warsaw, Poland). Field of interests: history of Middle Ages in Silesia, Poland, Bohemia, Austria, Rus'; Racibórz and Opava history, Mongols and Tatars in Silesia in Middle Ages and Early Modern period. Important publications: *Racibórz w obliczu najazdów tatarskich i zagrożenia wałaskiego*, Racibórz 2002; *Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278*, Racibórz 2008; *Dzieje ziemi raciborskiej*, Kraków 2010, 2012; *Dějiny Ratibořska*, Krakow 2012; *Mieszko. Książę raciborski i pan Krakowa – dzielnicowy władca Polski (ok. 1142–1211)*, Kraków 2006, 2010, 2013.

Musin Aleksandr (Мусин Александр) – Professor, Institute for the History of Material Culture of the Russian Academy of Sciences (Sankt-Peterburg, Russian Federation) Visiting Research Fellow, Polish Institute of Advanced Studies, Polish Academy of Sciences (Warsaw, Poland). Field of interests: archeology and history East-Central Europe; contacts of Rus' and Byzantium and Latin Europe; history of Church and Christian culture. Important publications: *Христианизация Новгородской земли в IX–XIV вв. Погребальный обряд и христианские древности*, Санкт-Петербург 2002; *Церковь и горожане средневекового Пскова. Историко-археологическое исследование*, Санкт-Петербург 2010; *Загадки дома Святой Софии: Церковь Великого Новгорода в X–XVI вв.*, Санкт-Петербург 2016; „Погибель земли Руськой”. *Средневековый словарь и его прочтения: к эволюции этнополитических представлений*

в Восточной Европе XII–XVI вв., [in:] *Середньовічна Русь: проблеми термінології*, за ред. М. Волощука і В. Нагірного, Івано-Франківськ–Краків 2018, с. 93–148 (*Colloquia Russica. Series II*, vol. 4).

Nagirnyy Vitaliy – PhD, Institute of History, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: history of medieval Rus', international policy of Rus' duchies in 12th–13th century, everyday life in medieval Rus'. Important publications: *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199)–1264*, Kraków 2011 (*Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności*, t. 12); *Начало княжения великаго князя Романа*: до питання про час утвердження Романа Мстиславича в Галичі, [in:] *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. 20: „Actes Testantibus”. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича, відп. ред. М. Литвин, Львів 2011, с. 511–521; *Lietuva Haličo–Voluinės kunigaikštystės užsienio politikoje paskutiniaisiais Danieliaus Romanovičiaus valdymo metais*, [in:] *Vidurio Rytų Europa tūšio prie Mėlynių vandens*, metumokslinė redakcija V. Jankauskas ir V. Nagirnyu, Kaunas–Kraków 2013, p. 59–64 (*Colloquia Russica. Series II*, vol. 2). Editor of *Colloquia Russica* series.

Padbiarozkin Pilip (Падбярозкін Піліп) – M. A. in history, PhD candidate, Faculty of History, Belarusian State University (Minsk, Belarus). Field of interests: written heritage of German Livonia; Russian-German contacts in late Middle Ages; military history of Eastern Europe in 13th–17th century. Important publications: „„Молчание” летописца: династические связи псковских князей с Ливонией в перспективе русского летописания первой четверти XIII века, [in:] *Данило Романович і його часи*, за ред. В. Нагірного і М. Волощука, Івано-Франківськ–Краків 2017, с. 35–41 (*Colloquia Russica. Series II*, vol. 3); „Russi” і “Russia” у етнагеографічній канцєпції Альберта Кранца, [in:] *Середньовічна Русь: проблеми термінології*, за ред. М. Волощука і В. Нагірного, Івано-Франківськ–Краків 2018, с. 131–136 (*Colloquia Russica. Series II*, vol. 4); „Земной ключ к Граду Небесному”: ливонская дань в русско-немецких взаимоотношениях XIII в., „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 3, 2018, с. 12–18.

Parakin Artem (Папакін Артем) – PhD, Faculty of History, National Taras Shevchenko University of Kyiv (Kyiv, Ukraine). Field of interest: military history of Poland and Ukraine from ancient times to 20th century, Ukrainian-Polish relations, uniformology, weaponology. Important publications: *Шоломи у контексті східних контактів Русі та Польщі (X – початок XI ст.)* [in:] *Історія давньої зброї. Дослідження 2016*, Київ 2017, с. 351–366; *Шоломи типу „Чорна Могила”: нові знахідки та проблема походження*, „Науковий вісник Національного музею історії України”, 2017, 2, с. 45–56; *Проблема*

походження ранньосередньовічної держави П'ятів: нові підходи у сучасній польській історіографії [in:] *Славістична збірка*, вип. 3, Київ 2017, с. 174–184.

Parschyn Ілля (Паршин Ілля) – PhD, Faculty of History, Ivan Franko National University (Lviv, Ukraine). Field of interest: history of Middle Ages in Central and Eastern Europe, history of medieval Rus'. Important publications: *Leon rex ruthenorum на сторінках Анонумі Leobiensis Chronicon*, [in:] *Średniowiecze Polskie i Powszechne*, pod red. J. Sperki i B. Czwojdrak, t. 5 (9), Katowice 2013, s. 86–94; *Чи було папське посольство до Галицько-Волинської держави на початку XIV століття?*, [in:] *Княжа доба: історія і культура*, вип. 8, Львів 2014, с. 318–325; *Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські нарративні джерела XIII–XV століть*, Львів 2018.

Poslavska Halyна (Пославська Галина) – M.A. in history, PhD candidate, Faculty of History, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine). Field of interests: history of the Ukrainian national-liberation movement in the West Ukrainian lands in 1914–1923. Important publications: *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Ілюстрована історія*, Львів–Івано-Франківськ 2008 (in cooperation); *Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в XX столітті*, т. 1, кн. 1: 1919–1929, Івано-Франківськ 2012 (in cooperation).

Pudłocki Tomasz – Professor, the Society of the Friends of Learning in Przemyśl (Przemyśl); Jagiellonian University (Przemyśl–Krakow, Poland). Field of interests: social-cultural history of Galicia, female history of the 19th–20th centuries, intellectual relations between Poland and Great Britain, Poland and the USA. Important publications: *Iskra światła czy kopca pochodnia? Inteligencja w Przemyślu w latach 1867–1939*, Kraków 2009; *Będziemy działać... Wincenta Tarnawska w służbie niepodległości Polski*, Kraków 2013; *Ambasadorzy idei. Wkład intelektualistów w promowanie pozytywnego wizerunku Polski w Wielkiej Brytanii w latach 1918-1939*, Kraków 2015.

Ryier Yanina (Риер Янина) – PhD, Faculty of Foreign Languages, Mogilev State University named after Arkadi Kuleshov (Mogilev, Belarus). Field of interests: mediaeval history of Eastern Europe, of the Grand Duchy of Lithuania, state formation processes in Rus', in the Grand Duchy of Lithuania, legitimization and sacralization of power in mediaeval European states. Important publications: *О сакрализации власти в Восточной Европе в средние века*, „Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки”, 2017, 9, с. 117–120; *Владимир и престол: об институционализации власти „крестителя Руси”*, [in:] *Ученые записки УО „ВГУ им. П. М. Машерова”*: сборник

научных трудов, т. 26, Витебск 2018, с. 104–110; *Первые правители ВКЛ в немецких источниках*, [in:] *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*, вып. 11, Минск 2018, с. 7–18.

Ščavinskas Marius – PhD, Institute of Baltic Region History and Archaeology, Klaipėda University (Klaipėda, Lithuania). Field of interests: christianization in the Baltic Region, Baltic Crusades, transformations of Balts tribes in 12th–13th centuries. Important publications: *Kryžius ir kalavijas. Krikščioniškųjų misijų sklaida Baltijos jūros regione X–XIII amžiais*, Vilnius 2012; *Christianisation and cura animarum in the First Christian Communities in Livonia and Prussia during the Period of the Crusades*, [in:] *Verbum movet, exemplum trahit. The Emerging Christian Community in the Eastern Baltic=Krikščioniškosios bendruomenės tapimas Rytų Baltijos regione*, ed. M. Ščavinskas, Klaipėda 2016, p. 46–69 (Seria: *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, vol. 33); „Dobrzy/chrześcijańscy” i „źli/barbarzyńscy” poganie na obrzeżach chrześcijańskiej Europy: kilka uwag na temat asymetrii semantycznej w konstruowaniu obrazu pogan w literaturze średniowiecznej Europy Zachodniej i tradycji latopisarskiej Rusi, [in:] *Religions and beliefs of Rus’ (9th–16th centuries). Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2018, s. 131–148 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 8).

Siwko Arkadiusz – Institute of History, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: history of mediaeval Rus’, Turov Principality in 10th–14th century; Pinsk Principality in 10th–14th century. Important publications: *Władza dzielnicowa na Rusi od X do XII wieku na przykładzie księstwa turowskiego*, „*Societas Historicorum*”, 69, 2016, s. 25–27; *Krótkie rozważania nad historycznością księcia Tura*, „*Societas Historicorum*”, 73, 2017, s. 15–17; *Турівське князівство в X–XIII ст.: стан і перспективи історичних досліджень*, „*Студентські Історичні Зошити*”, 10, 2018, с. 13–26.

Skochylas Ihor (Скочилияс Ігор) – Professor, Faculty of Humanities, Ukrainian Catholic University (Lviv, Ukraine). Field of interests: Halych (Lviv) Episcopate history of 13th–18th century, Rus’ metropolity history. Important publications: *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус*, Львів 2010; „*Дар любові*”: *Податок куниче (катедрастик) у Київській митрополії XIII–XVIII століть*, Львів 2012; *Kościół Wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów 2014 (co-authoring with A. Gil).

Stasiuk Andrii (Стасюк Андрій) – PhD, National reserve „Davniy Halych” (Halych); Centrum Studiorum Mediaevalium of Vasyl Stefanyk Precarpathian

National University, (Ivano-Frankivsk, Ukraine). Field of interests: lands of Galicia-Volhynia in the Middle Ages, Catholic Church in Rus', missionary activity of Catholic orders in Rus' in 13th–15th centuries. Important publications: *Король Юрій Львович и францисканские миссионеры в начале XIV в.* [in:] *Rus' and Central Europe from the 11th to the 14th Century. Publication from the 5th International Conference, Spišská kapitula, 16–18th October, 2014*, eds. V. Nagirnyy and A. Mesiarkin, Krakow–Bratislava 2015, с. 257–265 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 5); *Львівський францисканський конвент Святого Хреста як осередок вікаріату Русі в 1372–1430 роках*, [in:] *Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries). Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2018, с. 347–364 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 8); *Русь і Галичина в латинській церковній термінології XIII – початку XV ст. (за матеріалами папської кореспонденції*, [in:] *Середньовічна Русь: проблеми термінології*, за ред. М. Волощука і В. Нагірного, Івано-Франківськ–Краків 2018, с. 297–304 (*Colloquia Russica. Series II*, vol. 4).

Sulikowska-Belczowska Aleksandra – Professor, the Institute of Art History, Warsaw University (Warsaw, Poland). Field of interests: art of mediaeval Rus', cult of icons. Important publications: *Sacralia Ruthenica. Dzieła staroruskie bądź z Rusią związane z metali i kamienia w Muzeum Narodowym w Krakowie i w Muzeum Narodowym w Warszawie, Sacralia Ruthenica. Early Ruthenian and Related Metal and Stone Items in the National Museum in Cracow and the National Museum in Warsaw*, Warszawa 2006 (co-authoring with M. Kruk i M. Wołoszyn); *Ciała, groby i ikony. Kult świętych w ruskiej tradycji literackiej i ikonograficznej*, Warszawa 2013; *The Icon Debate. Religious Images in Russia in the 15th and 16th centuries*, transl. K. Kościuczuk, Frankfurt am Main 2016.

Trzcińska Kinga – Institute of History, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: political and social history of England in 14th–15th centuries, history of law and crime. Important publications: *Królowa Śniegu i Wojna Dwóch Róż. Małgorzata Beaufort na tle wydarzeń angielskiej wojny domowej*, „Societas Historicotum”, 72, 2018, s. 17–21; *Polityka Jana bez Ziemi a przyczyny wydania „Wielkiej Karty Swobód”*, [in:] *Koło Historii*, t. 22, Lublin 2018, s. 25–34; *Діяльність баронів на захист „Великої хартії вольностей” в 1215–1272 рр.*, „Студентські Історичні Зошити”, 11, 2019 (in print).

Tsemushau Stsiapan (Цемусаў Сцяпан) – PhD, Faculty of History, Belarusian State University (Minsk, Belarus). Field of interests: political history of early Slavonic states; development of political institutions (authority, administration, tax system) among East Slavs. Important publications: *Начало Русі: генезис государственности в источниках и исторической традиции*,

Минск 2008; *Образование Древнерусского государства*, Москва 2014, 2017); *Налоги и дань в Древней Руси*, Минск 2015.

Voloshchuk Myroslav (Волощук Мирослав) – Professor, Centrum Studiorum Mediaevalium of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine). Field of interests: Rus'-Hungarian, Rus'-Polish and Rus'-Czech relations in 9th–14th century; migration processes in medieval Centre-Eastern Europe. Important publications: *До питання східнослов'янського походження Петра Петуні*, „Український історичний журнал”, 2011, 3, с. 21–35; „Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції, відп. ред. Л. В. Войтович, Івано-Франківськ 2014; *Мовою джерел? Термінологічні аспекти історіографічного державонайменування на прикладі Галицької землі X–XIV ст.*, [in:] *Середньовічна Русь: проблеми термінології*, за ред. М. Волощука і В. Нагірного, Івано-Франківськ–Краків 2018, с. 265–296 (*Colloquia Russica. Series II*, vol. 4).

Colloquia Russica. Series I, vol. 9: Rus' and Poland (10th–14th centuries).
Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl,
5th–8th December, 2018, edited by Vitaliy Nagirnyy and Tomasz Pudłocki,
Krakow 2019, 434 p.

Publication co-funded by:

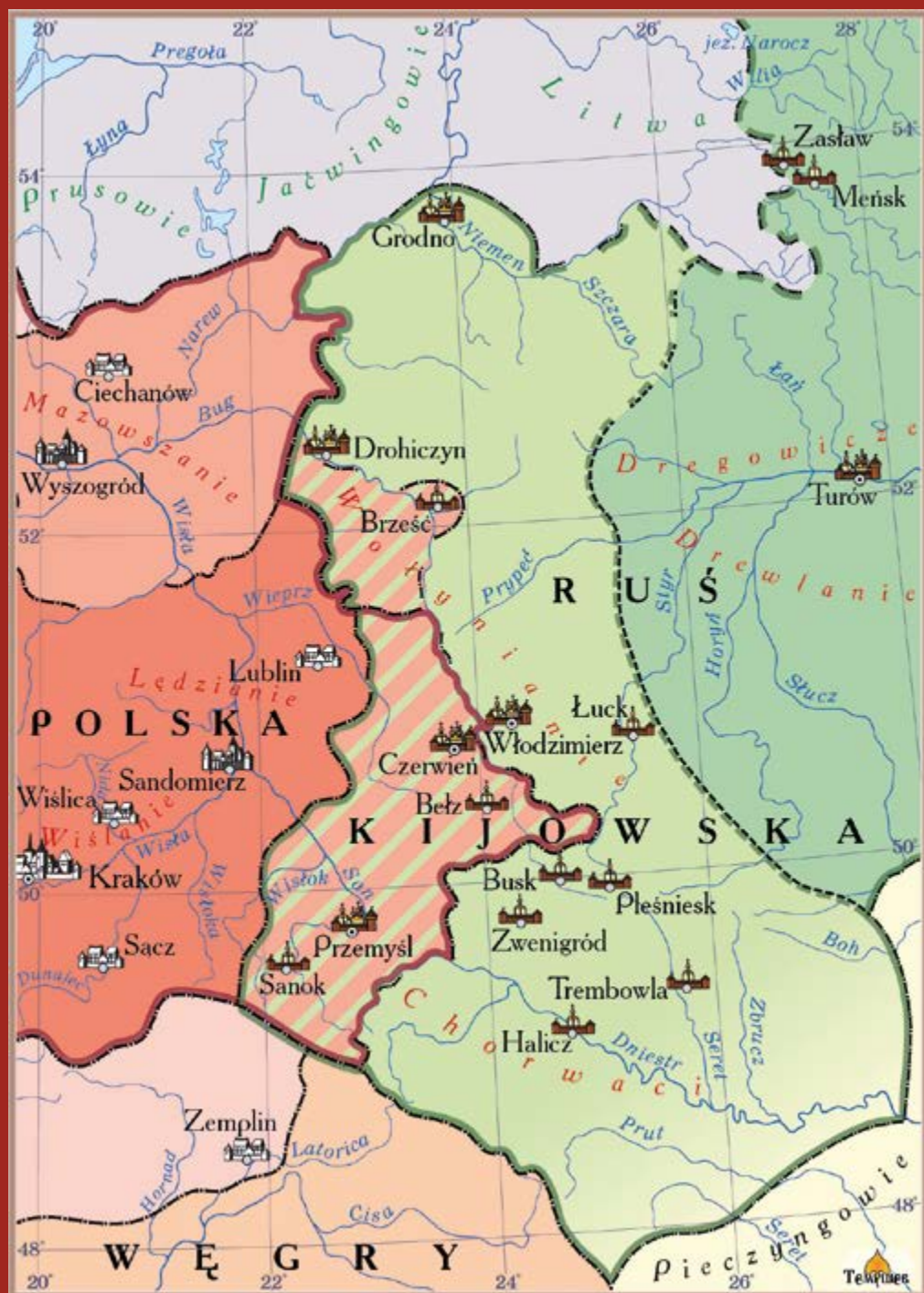
Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego
Rada Kół Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego
Fundacja Studentów i Absolwentów Uniwersytetu Jagiellońskiego „Bratniak”
Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu

Instytut Historii
Uniwersytetu Jagiellońskiego
w Krakowie

Druk:
Poligrafia Salezjańska
ul. Michała Bałuckiego 8, Kraków

ISSN 2353-219X
ISBN 978-83-61329-25-1